

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

Психологія і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

2025. № 1 (91)

Рік видання 26-й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Категорія «Б» Переліку наукових фахових видань України

Кластер: **Розвиток людського капіталу, соціальні науки та журналістика**

Спеціальність: **С4 Психологія**

Ідентифікатор медіа **R-30-04424**

(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1561 від 09.05.2024 року)

Research Organization Registry: **047988g19**

Вебсторінка журналу: **pis.wunu.edu.ua**

ISSN: **2523-4099** (Online), **1810-2131** (Print)

DOI: **<https://doi.org/10.35774/pis>**

Передплатний індекс Укрпошти: **21985**

ПСИХОЛОГІЯ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
миследіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б”
у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія
(Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет

(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 6 від 26 березня 2025 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет, Україна),
Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф., Україна),

Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”, Україна),

Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет, Україна),

Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет, Україна),

Англомовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА** (Західноукраїнський національний університет, Україна),

Андрій ГІРНЯК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет, Україна),

Інеса ГУЛЯС (д. психол. н., проф., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна),

Руслана КАЛАМАЖ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”, Україна),

Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Національний університет “Львівська політехніка”, Україна),

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО (д. психол. н., с.н.с., НДІ СБД Національної гвардії України, м. Харків, Україна),

Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського, Україна),

Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Україна),

Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2, Україна),

Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України, Україна),

Галина РАДЧУК (д. психол. н., проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Україна),

Микола САВРАСОВ (д. психол. н., проф., Донбаський державний педагогічний університет, Україна),

Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна),

Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., проф., Національний університет “Одеська політехніка”, Україна),

Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет, Україна),

Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет, Україна),

Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет, Україна),

В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачкої Республіки, Словачка Республіка),

Сефа БУЛУТ (д. психол. н., проф., Університет Ібн Халдуна, Турецька республіка),

Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),

Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова).

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Оксана ДЕСЯТНЮК (голова), **Андрій КРИСОВАТИЙ** (заступник голови), **Юрій КУЗНЕЦОВ** (заступник голови),

Павло ГРИЦЕНКО, **Іван ДАНИЛЮК**, **Віль БАКІРОВ**, **Любов НАЙДЬОНОВА**, **Ігор ПАСІЧНИК**,

Віктор РИБАЧЕНКО, **Михайло ТОМЧУК**, **Олег ХАЙРУЛІН**, **Олексій ЧЕБИКІН**, **Тамара ЯЦЕНКО**.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а

телефони: (097) 442-75-95, (0352) 51-75-52

електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua**Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01>****ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18 березня 2021 року

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Сергія Короля, 2)

Здано до набору 03.03.2025. Підписано до друку 20.05.2025. Формат 84x108 1/16. Папір офсетний. Друк на дублюаторі.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 21,8. Наклад 400 пр. Зам. № P004-25/1.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 276 грн. 00 к.

ЗМІСТ

Проблеми українотворення	6	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Іван Огієнко про найясніший вираз нашої психіки
	18	<i>Оксана БАЙЄР</i> Психологічний феномен обмовляння в українській радянській історії
Методологія як сфера мислєдіяльності	24	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Методологічні оптики типів наукової раціональності: атрибути, параметри, підходи
	80	<i>Інеса ГУЛЯС</i> Категорійна матриця аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості
Фундаментальні дослідження	91	<i>Анатолій В. ФУРМАН, Арсен ЛИПКА</i> Психологічна структура професійної відповідальності особистості: програма, психодіагностика, експеримент
Психологія соціуму	147	<i>Катерина БОЖКО</i> Макіавеллізм і маніпуляція як споріднені психосоціальні феномени
Психологія особистості	158	<i>Тетяна НАДВИНИЧНА, Ігор КУЗЬ, Петро ВОРОБЕЦЬ</i> Орієнтир становлення особистості психолога – усвідомлення психологічних захистів (англ. мовою)
Психологія управління	166	<i>Оксана ФУРМАН, Вадим МАТІЯШ</i> Демократичний стиль управління та психологічна ефективність його впливу
Психологія в особливих умовах	180	<i>Віктору Москальцю – сімдесят п'ять!</i>
	182	<i>Віктор МОСКАЛЕЦЬ, Олександра ХАНДОГІНА</i> Вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів із ПТСР
Психологія здоров'я	196	<i>Надія БУНЯК, Сергій НЕПЛОХОВ, Валентин КРАВЧЕНКО, Роман ПЕТРИК</i> Психофізіологічна стабільність здобувачів вищої освіти як передумова збереження здоров'я

TABLE OF CONTENT

The problems of Ukrainian creation	6	<i>Serhii BOLTIVETS</i> Ivan Ogienko on the clearest expression of our psyche
	18	<i>Oksana BAYER</i> The psychological phenomenon of slander in Ukrainian Soviet history
Methodology as a sphere of thinking activity	24	<i>Anatolii V. FURMAN</i> Methodological optics of types of scientific rationality: attributes, parameters, approaches
	80	<i>Inesa HULIAS</i> Category matrix of axiopsychological design of life achievements of a personality
Fundamental Researches	91	<i>Anatolii V. FURMAN, Arsen LYPKA</i> Psychological structure of professional responsibility of a personality: programme, psychodiagnostics, experiment
Psychology of Society	147	<i>Kateryna BOZHKO</i> Machiavellianism and manipulation as related psychosocial phenomena
Psychology of Personality	158	<i>Tetiana NADVYNYCHNA, Ihor KUZ, Petro VOROBETS</i> The benchmark for the formation of a psychologist's personality is the awareness of psychological defences (in English)
Psychology of Management	166	<i>Oksana FURMAN, Vadym MATIYASH</i> Democratic management style and psychological effectiveness of its influence
Psychology in special conditions	180	<i>Viktor Moskalets is seventy-five!</i>
	182	<i>Viktor MOSKALETS, Oleksandra KHANDOHINA</i> The impact of equine-assisted therapy on the emotional state of Ukrainian combatants with PTSD
Psychology of health	196	<i>Nadiia BUNYAK, Serhii NEPLOKHOV, Valentyn KRAVCHENKO, Roman PETRYK</i> Psychophysiological stability of higher education students as a prerequisite for the maintenance of health

Митрополит ІЛАРІОН

12 ЗАПОВІДЕЙ ПРО РІДНУ МОВУ

Митрополит ІЛАРІОН (Іван Іванович ОГІЄНКО)
(02.01.1882 – 29.03.1972)

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну і навіть більше – як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку щодо свого народу.

3. Хто в родині своїй розмовляє не рідною мовою, той стоїть на дорозі до винародовлення – найбільшого непростого гріха проти свого народу.

4. Бережи своє особове ім'я і родове прізвище в повній національній формі й ніколи не змінюй їх на чужі.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Кожний свідомий член свого народу мусить завжди допомагати всіма приступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

7. Кожний свідомий член свого народу мусить добре розуміти й поширювати головне рідномовне гасло: «Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис».

8. Кожний свідомий член нації мусить добре знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

9. Де б ти не жив – чи в своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь завжди мусиш уживати тільки однієї літературної мови, тільки одного спільного правопису, тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї нації.

10. Кожний українець мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати: наймиліша мова в цілому світі – то мова рідна.

11. Кожний свідомий громадянин, живучи серед чужого народу, мусить конче вживати своєї рідної мови не тільки вдома, але й скрізь. Де можливо.

12. Кожний свідомий громадянин мусить щедро підтримувати свої періодичні видання, даючи їм цим самим змогу нормально розвиватися. Добрий стан національних видань – то могутня сила народу й забезпечення розвитку рідної мови, а висота їх накладу – то ступінь національної свідомості народу.

Пам'ятай: Україна – понад усе!

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович

**ІВАН ОГІЄНКО
ПРО НАЙЯСНІШИЙ ВИРАЗ НАШОЇ ПСИХІКИ**Serhii BOLTIVETS
IVAN OGIIENKO ON THE CLEAREST EXPRESSION OF OUR PSYCHEDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.006>

УДК: 159.92

**ВІДДІЛЕННЯ НЕРВОВИХ
І ПСИХІЧНИХ ХВОРОБ**

Початок наукового становлення Івана Огієнка (1882 – 1972) пов'язаний з Київським військовим госпіталем, де він працював фельдшером у відділенні нервових та психічних хвороб. У 1896 році після закінчення у м. Брусилові чотирирічної початкової школи 14-річний Іван з матір'ю пішки пройшли 75 верст (89 кілометрів) до Києва, щоб вступити до Київської військово-фельдшерської школи. Після чотирирічного навчання, з 18-річного віку, він мав обов'язок шість років відпрацювати в лікарні. Разом зі своїм товаришем по навчанню Юхимом Придворовим, який пізніше стане російським поетом Дем'яном Бедним, але тоді окремі вірші писав українською мовою, редагували щомісячник «Моя бібліотека».

Період початку ХХ століття, 1900 – 1906 роки, на який припала військово-медична праця І. Огієнка, так характеризувався психіатрами того часу П.М. Автократовим і Е.С. Боришпольським: «Про те, що будуть або можуть бути душевно хворі на війні, ніхто не думав раніше, і тому для піклування про цих хворих завчасно в мирний час нічого не було підготовлено військово-медичним відомством. Завдяки цьому перші душевно хворі воїни, які з'явилися на театрі війни, як офіцери, так і нижчі чини, розміщувались по різних госпіталях і лазаретах й утримувалися в за-

гальних палатах із соматичними хворими [1, с. 509]. Дух часу, відображений у думках і закликах найвидатніших психіатрів початку ХХ століття, лунав у виступах учасників Другого з'їзду вітчизняних психіатрів, що відбувався в Києві з 4 по 11 вересня 1905 року, під орудуванням голови-розпорядника Комітету проф. І.О. Сікорського, батька авіаконструктора Ігоря Сікорського, який підносив узірці найвищих моральних ідеалів лікарської праці, нагадуючи напучування видатного хірурга і освітнього діяча М.І. Пирогова: «У промові до студентів університету, в 1861 році, Пирогов говорить: «Сподіваюсь, ви встигли переконатися, що я обґрунтовував мої ставлення до вас на тій же моральній довірі до вас, яку мав право вимагати і від вас, тому що я вчиняв прямо і знаю, що на молодість не можна діяти інакше, ніж набувши її повну довіру. Віра, довіра сильної духом людини до свого брата-людини є тим могутнім важелем, який підносить слабку людину до висоти сильної, юної до висоти зрілої!» [Там само, с. 363]. Варто принагідно відзначити, що Другий київський з'їзд вітчизняних психіатрів виявився майже удвоє чисельнішим 163 учасників за Перший, московський, на який зібралось усього 86 членів [Там само, с. 20].

Далеко за госпітальні й університетські стіни ширилась думка психіатра В.М. Бехтерева на цьому ж з'їзді про те, що важливим чинником, який призводить до недостатнього розвитку особистості, є відсутність громадської

діяльності: «Народи, у яких громадська діяльність відсутня або слабко розвинена, готує у своєму середовищі, порівняно з іншими, в цілому менш розвинені і більш пасивні особистості, що зрештою відображається на усіх галузях культури»; до того ж «умови суспільного життя не скрізь складаються сприятливо для народів, і деякі з них гинуть раніше, ніж виникнуть перші паростки вільного громадського життя» [1, с. 45, 50]. Але, тим не менше, «боротьба за свободу особистості є водночас і боротьбою за правильний і здоровий її розвиток, а права особистості слугують показником її розвитку як соціальної одиниці» [Там само, с. 51]. Отож, дух суспільного оновлення сприяв пробудженню української свідомості, якою, як згадував І. Огієнко, він завдячував впливу свого приятеля «фельдшера Колегії Павла Галагана в Києві Андрія Коровая та частих відвідин вистав українського театру» [2, с. 18]. І. Огієнко вступає і навчається на медичному факультеті Імператорського університету св. Володимира, де, як відзначає М.С. Тимошик, «окрім опанування фахових дисциплін, відвідує лекції з історії, філології; особливо його зацікавлює курс академіка В. Перетця дослідника давнього українського письменства. Це, зрештою, й обумовило остаточний життєвий вибір: Огієнку після неодноразових клопотань вдається перевестися на історико-філологічний факультет і стати незабаром одним із найздібніших студентів, улюбленцем відомого академіка. (Через багато літ, видаючи у Варшаві свою двотомну літературно-лінгвістичну монографію «Українська літературна мова XVI-го століття. І Крехівський «Апостол» 1560 р.», професор Огієнко підготує для титулу книги таку посвяту: «Високоповажному і дорогому вчителеві, своєму академікові Володимирові Перетцю в день шестидесятиліття життя його на знак глибокої пошани та щирої вдячності присвячує автор» [Там само, с. 19]. Логіку і психологію у цей період викладає професор Георгій Челпанов організатор психологічної лабораторії та психологічної семінарії при університеті Св. Володимира.

Але перехід з медичного на історико-філологічний факультет не применшив турботу студента Івана Огієнка про здоров'я народу, серед якого він виріс. Починаючи з другого курсу, він співробітничав з київськими газетами і вже як журналіст 13 лютого 1906 року газета «Громадська думка» «розповіла вустами

і пером свого молодого репортера про проблему лікування брусилівських селян (на 24 села волости один фельдшер, постійне безгрошів'я, тому й лікуються бідняки не таблетками чи мікстурами, придбаними в аптеках, а порадами знахарів і ворожбитів)», а 1, 2 серпня про «вплив українського друкованого слова на свідомість селян» («Газета на селі») [2, с. 24, 25]. Після заборони «Громадської думки» 18 серпня 1906 року на весь період воєнного стану в Києві Борисові Грінченку вдається добитися дозволу на видання газети «Рада», у якій І. Огієнкові було замовлено цикл публікацій у рубриці «Нариси з духовного життя наших селян». Серед матеріалів цієї рубрики важливе значення належало нарисам «Українська самосвідомість наших селян», розмовам про долю української мови під спільним заголовком «Вчимося рідної мови: дещо про українську мову.» Болі і страждання пацієнтів, які в медичній практиці тамував фельдшер І. Огієнко, тепер чутливо увиразнюються у світопочуванні рідного народу його журналістським пером: «Мова це одне з найболючіших місць нашого культурного життя» [Там само, с. 32]. Мовні болі українського народу цей націєлюб, а після посвячення у духовний сан митрополит Іларіон, узяв чи не найглибше до власних переживань і ретельного піклування на все наступне, сповнене загроз, втрат і невтомної праці, дещо більш як 90-літнє, життя.

МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ

Розвиток кожною нацією власної мови значною мірою залежить від доступності, зрозумілості широким колам читачів здобутого вченим наукового результату. Звуження сфери використання мови відбувається через термінологічні ускладнення сприймання читачами наукового тексту, труднощі стеження за перебігом думки інтелектуала, що здебільшого повторює шляхи одержання наукового знання. Цим самим створюється психологічний бар'єр для використання цього знання широкими колами читачів і, власне, народом як суспільною цілісністю, чия свідомість не отримує необхідних для повноцінного духовно-інтелектуального розвитку уявлень, а зусилля вченого залишаються марними для розвитку народної самосвідомості. Так, праці сотень професорів Києво-Могилянської академії, які впродовж її існування писались і промовлялись у нав-

чальних аудиторіях чужою для українського народу латинською мовою, так і залишилися в нинішніх архівах, невитребувані ні латинізованими країнами західної Європи, ані власним народом. На кожному з наступних етапів історії науки експансія «науковими» мовами, подібно до мертвої латини у середньовічній Європі як спадку збройної потужності Римської імперії, здійснювалась московитською, перейменованою пізніше на «великоруську» мову внаслідок московського загарбання України, французькою мовою з апогеєм вторгнення на територію України армії Наполеона, німецькою мовою, кульмінацією експансії якої став напад на територію України військової потуги Гітлера, нинішній період експансії англійської мови як наукової під приводом ядерного військового домінування США в Європі і сучасному світі. Завойовницька логіка протягом усіх століть залишалась незмінною раби зобов'язані розуміти мову своїх власників, щоб просто виживати і жити, бо інакше вони втрачали цю можливість.

Якнайкраще розуміючи це, І. Огієнко вже однією зі своїх перших наукових публікацій, призначених для якнайширшого кола читачів, створив взірць доступності, зрозумілості викладу своєю книгою «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918) [3]. В ній автор чітко і ясно втілює основну усталеність, що є *психологічним законом способу українського мислення, висловлювання і спілкування*: говорити так, як думаєш і відчуваєш, а, позначивши це правдиво на письмі, читати так, як написано – кожна буква позначає відповідний звук, дифтонги -дж-, -дз- позначають злиття тих самих звуків, які подані на письмі і ніяких відхилень від цього великого й основного психологічного канону довіри до писемного українського мовлення немає і бути не може. Тому ми привертаємо увагу до цього великого духовно-психологічного закону, який відображає не завжди усвідомлювану і таку, про яку дуже рідко говорять і пишуть дослідники української й інших мов, але яка живе в кожній мовленнєвій дії українця, – на цю дійову багатотисячолітню усталеність взаємозв'язку способу мислення і діяння українців як народу.

Довіра до істини, а її пошук є основним призначенням науки в цілому, завдяки дії згаданого духовно-психологічного закону, втілена в історичному факті єднання євро-

пейських народів, про який І. Огієнко пише так: «у Києві постає велике наукове огнище – славна Могилянська Академія, і до нас в науку посилають своїх кращих синів усі православні слав'янські й не слав'янські землі – їдуть серби, їдуть болгари, їдуть румуни, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірим, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання» [3, с. 52].

Втіленням сили кожного народу, завдяки якому можливе слов'янське єднання, є його свідомість, і тому вчений звертається до власної нації: «Наш народ повинен зрозуміти, що сила його залежить від сили його свідомості», – написав митрополит Іларіон – Іван Огієнко у книзі «Служімо своєму народові!» [4, с. 6]. Цю силу він як учений-енциклопедист систематично побилював своєю невсипущою працею у царині мовознавства, психології і богослів'я.

Іван Огієнко продовжив розроблення психологічного напрямку в українському мовознавстві, розвинутого Олександром Потебнею і Борисом Грінченком. Підвалини такого підходу були обґрунтовані на початку наукової творчості у праці «Українська культура»: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, у певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я...» [3, с. 239-240]. Цим самим предметом Огієнкового зацікавлення й дослідження є не тільки мова сама по собі, а її взаємозв'язки із психічним життям людини, власного та інших народів світу, особливо – найближчих до України сусідніх, слов'янських націй. Мова розповідає вченому про дух української нації у його розвитку протягом прожитих нею століть.

Характерною рисою мовознавчої творчості І. Огієнка є дотримання *принципу «простоти та ясності»*, який ґрунтується на психологічному розрізненні способів мислення: «Є два способи думати – спосіб народний, попу-

лярний, і спосіб інтелігентський, доступний не для багатьох» [5, с. 273]. Інтелігентський спосіб думати обмежує коло тих, хто здатний усвідомити написане, й цим перешкоджає розвитку культури. «Сам я належу до тих, хто не тільки кохаються в популярному викладі, але й уважають його за корисніший від викладу чисто наукового, – зазначає І. Огієнко. – Завдання вченого – не тільки творити науку, але й уміти навчати її». [Там само, с. 276]. Виходячи із згаданого принципу, кожний дослідник, який бере в руки перо, «мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народний спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний» [5, с. 276]. Виходячи з цього, марним є все, що написане, хоч і рідною мовою, та нерідним способом мислення. Його не розуміє читач, якому адресувалось викладене.

Етнічні прикмети психології мислення виявляються, за висновком дослідника, у тому, що «Кожна мова має свої власні способи сполучувати в речення, свою власну складню і свої втерті фразеологічні вирази» [5, с. 321]. В українській мові ці особливості полягають у неприпустимості вживання поруч двох іменників на *-ня*, *-ття*, накопиченні підрядних речень, штучному вживанні сполучників – *котрий*, *який* замість широконародного *що*.

Доступність і ясність у бажанні бути зрозумілим відзначають педагогічну, психологічну й методичну позицію І. Огієнка-мовознавця. Вже протягом 1917 – 1918 років, – час, що зумовив небачений доти потяг до українського слова, молодий доцент Київського університету та Української педагогічної академії І. Огієнко пише і видає друком підручники, посібники, методичні поради для учнів, студентів, учителів, для самонавчання дорослих людей у народних школах, – усіх тих, хто бажає навчатись української мови. Він очолює правописну комісію, створену Міністерством освіти Української Народної Республіки, разом з академіком А. Кримським і професором Є. Тимченком, що входили до її складу, готує «Проект правопису української мови». Цей проект, прийнятий і затверджений Всеукраїнською академією наук, став основою для ухвалення 17 січня 1919 року Міністерством освіти УНР циркуляру «Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні».

Наполегливо працюючи, І. Огієнко, на той час – ректор Кам'янецького університету – видає шкільний підручник «Українська грама-

тика. Частина перша. Основи українського правопису», де головні правила були викладені з дивовижною простотою, ясністю і доступністю. До слова, цілісність навчання мови за цим підручником забезпечується, з одного боку, методичним підготовленням вчителя, з іншого – всеохопленням дитячого сприймання: запитання дитині, що збуджують цікавість, але можуть бути замінені учителем на інші, ближчі до учнівського інтересу; малюнки для складання – одразу, цілих і закінчених, гарненьких за змістом і формою – оповідань; живі факти із шкільного життя; вірші для списування й одночасно заучування напам'ять; створення у свідомості дитини найпершого обрисів історичного розвою мови, що знаменує собою життя душі українського народу протягом минулих століть.

Загалом життя звуків та інших мовних явищ ґрунтується на тому незначному досвіді, що його не може не мати кожна дитина. Розвиткові мислення з використанням дітьми своїх природних способів пізнання сприяють вправи, створені І. Огієнком для привласнення уявлень про склади слова. Ці вправи послідовно взаємопов'язані між собою, проводячи думку від простих до поступово ускладнюваних мисленнєвих дій-актів.

Дбаючи про розвиток мислення у процесі навчання української мови, Іван Огієнко подбав про різнобічність чинників, що підтримують цікавість, послідовно ведуть від одного виду діяльності до іншого, своєю взаємопов'язаністю і спадкоємністю передбачають повне опанування змісту підручника. Це зміцнює волю, вивищує рівень домагань і привчає, самотійно придивляючись до життя мови, ставити запитання і шукати відповіді на них. Чи не в цьому вбачав мовознавець І. Огієнко запоруку розвою мудрости? Такої, що надихає вчителя шукати відповіді на запитання дитини, навчаючись у неї простоти та ясності, свіжості думки у сприйнятті усталених, здавалося б, навіки ментально прищеплених граней життя народного духу, втіленого в мові.

ПОКЛИК ОСОБИ ДО ОСОБИ В ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Набуття й підтримання душевної рівноваги, важливе з морального і психогігієнічного погляду, забезпечується вміщеними І. Огієнком у підручнику молитвами, які, за Мартіном Бурбером, Віктором Франклом і Євгеном Гли-

вою, є «покликом особи до особи», «вершиною стосунку «Я – Ти». «Справді, саме молитва є «покликом особи до особи»; її можна розглядати як вершину стосунку «Я – Ти», постає найхарактернішою якістю людської екзистенції – її діалогічною якістю» [6, с. 173-174].

Засадничим успіхом викладання української мови, на думку І. Огієнка, є науковість. Важливе значення має принцип історичного вивчення мови, а також створення в учнів цілісного уявлення про мову як про живий організм, що розвивається за притаманними йому законами. Основні віхи Огієнкового мовознавчого доробку відзначаються фундаментальністю виконаних досліджень, віднайдених закономірностей розвитку ментальної рідної мови. Його перші наукові розвідки з історії мови та мовознавства виходять у світ у 1908 році: «Українська граматична термінологія» та «Українська граматична література: Розгляд підручників, за якими можна вчитись і вчити українську мови» [7; 8]. У 1910 році з'являється друком праця «Двійне число в українській мові» [9].

Вагомий внесок І. Огієнко здійснює у вивченні історії російської мови, і доходить висновку про її несамотійність та залежність від української, без впливу якої її граматичні форми істотно відстають від розвитку народної мовленнєвої практики. Свій набуток у виправлення цього відставання через названу мовотворчу несамотійність вчений-мовознавець утілює у власних дослідках етногенези російської мови. Серед них словники, посібники, таблиці, які в умовах тотальної русифікації неодноразово перевидавались в Києві, а не в Москві чи інших російських містах, що підтверджує кількостілітню тяглість українського впливу на розвиток російської мови: «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи» [10], «Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения» [11], «Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т. п.» [12], «Пособие по стилистике русской речи» [13], «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке» [14], «Справочная книжка по русскому языку» [15], «Словарь военно-исторических терминов» [16], «Иноземные элементы в русском языке: История проникновения заимствованных слов в русском языке» [17], «Наглядная таблица для изучения русской орфографии: пособие для изучения и повторения» [18],

«Правильность и чистота русской речи применительно к нуждам нашей школы» [19]. Подібно створеного Георгієм Челпановим у Києві «Підручника психології (для гімназій і самоосвіти)» [20], що витримав більше 10 видань і ширився в усіх середніх навчальних закладах та духовних семінаріях тодішньої російської імперії, праці І. Огієнка про російську мову служили еталонами для її вживання, основою для узагальнення історичних закономірностей привласнення російською мовою слів іншомовного походження, теоретичними засадами історичної акцентології. Розроблені вченим загальнотеоретичні положення про генезу та наступні історичні зміни слов'янського наголосу до сьогодні залишились загальноприйнятими у мовознавстві. Це, зокрема, твердження про домінуючу роль аналогії при формуванні нової акцентної системи після занепаду редукованих Ъ і Ъ та кінцевого И, взаємопов'язаність наголосу і семантики слів, насамперед похідних.

Поряд з історією запозичень до російської мови, дослідник розкриває аналогічні процеси, які відбувались в українській мові, розрізняючи запозичення стародавніх часів: східні (іранські, арабські, тюркські), західні (литовські, германські, кельтські, угорські), південні (грецькі, латинські, церковнослов'янські), а також західні запозичення нового часу (польські, німецькі, нідерландські, англійські, єврейські та ін.). За висновком І. Огієнка, привласнені запозичення відображають історію зв'язків народу з іншими культурами. Оскільки за радянської доби ім'я І. Огієнка було заборонено і, користуючись цим, науковці не посилаючись на твори автора, то російські мовознавці використовували за змістом, переважно без цитувань. Як один із прикладів, що його наводить С. Бевзенко у статті «Питання історії мови у працях І. Огієнка» [21] є книга «Лексика русского литературного языка XIX – нач. XX в.», виданої у Москві видавництвом «Наука» у 1981 році.

Падіння заборон на українську мову і суспільне оновлення, пов'язане з крахом російської імперії у 1917 році, зумовлює національне піднесення і відкриває шлях до українського читача популярної праці І. Огієнка «Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську» [22]. Розгортаючи коментар до явищ сучасної української мови у формі численних історичних відомостей, автор докладно й аргументовано викладає ці твердження у книзі «Курс

українського языка. Из лекцій по истории украинского языка», що вийшла друком у 1918 [23]. В ній вчений створює передумови для подальших історичних зіставлень мовних явищ і фактів, які були докладно висвітлені у посібнику «Краткий курс украинского языка. Из истории украинского языка» [24], працях «Чистота і правильність української мови» [25], «Нариси з історії української мови» [26], двохтомній фундаментальній розвідці, за яку університетом чеського міста Брно І. Огієнкові був присуджений ступінь доктора філософії, – книзі «Українська літературна мова XVI століття і український Крехівський апостол» [27].

НАЙДАВНІШІ ВІДЛУННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ

Дослідження мови давньоукраїнських писемних пам'яток становлять значну частину наукової спадщини Івана Огієнка. Велика їх кількість, що детально проаналізована вченим, дає йому аргументовані підстави віднести час виникнення української мови до VI ст. н.е. Талановитий мовознавець викладає результати своїх досліджень у працях «Вербська євангелія 1560 року» [28], «Псалтир половини XVIII століття в лемківському перекладі», «Лисівська тріодь 1734 року», «Українська вимова богослужбового тексту в XVII ст. Нарис з історії української фонетики» [29], «Мова українська була вже мовою Церкви. Нариси з історії культурного життя Церкви Української» [30], «Українська мова в Києво-Печерській Лаврі» [32], «Українська житомирська Євангелія 1571 року», статтях «Руно Орошенное Св. Димитрія Ростовського» [33], «Двійне число в українській мові» [34] та ін.

До цього ж періоду наукової творчості І. Огієнка належить задум написати 12-томну історію церковнослов'янської мови. Перший і другий томи цієї унікальної за масштабністю задуму праці вийшли у 1927 – 1928 роках у Варшаві. Автор присвятив їх дослідженню життя першовчителів слов'янського світу Кирила і Мефодія. Третій том містив публікації кирило-мефодіївських джерел, четвертий – історію появи азбуки і літературної мови слов'ян, п'ятий – історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд старослов'янських пам'яток X – XI ст., докладні бібліографічні покажчики, словник старослов'янської мови і велику кількість знімків пам'яток; шостий – фонетика; сьомий – морфологія; восьмий –

синтаксис; дев'ятий – історію церковнослов'янської вимови і наголосу, десятий – слов'янську палеографію; одинадцятий і дванадцятий томи – історію перекладів св. Письма і богослужбових книг на церковнослов'янську й інші мови слов'янського світу. Вченому вдалося опублікувати, крім вже згаданих, четвертий, п'ятий, шостий і десятий томи цього монументального мовознавчого дослідження.

Важливе місце відводив І. Огієнко вивченню наголосу у фонетичному розвитку мови. Так, у статті «Розмежування пам'яток українських від білоруських» [35] він обґрунтовує думку про те, що наголос як оригінальна система кожної мови є показником національної приналежності певної писемної пам'ятки. Показово, що такий підхід становив собою цілковиту новизну для українського мовознавства, що знаменувала собою застосування незнаного досі методу, заснованого на вивченні наголосу східнослов'янських пам'яток. Теоретичне узагальнення результатів багатолітніх досліджень у царині української історичної акцентології було викладено у статтях, присвячених українському наголосу в XIV – на початку XVII-го століття та наголосу як методу означення місця виходу стародрукованих книжок. Тут до важливих висновків ученого належить твердження про те, що вже у XV столітті українська мова мала власну систему наголосу, відмінну від наголосу польської і російської мов; продуктивність слів староукраїнської мови з кореневим наголошуванням зумовлена доісторичним (праслов'янським) впливом. Останнє, зокрема, ріднить південно-західні говори із системою наголосу сербської мови.

Протягом 1933 – 1939 років І. Огієнко редагує популярний щомісячник «Рідна мова», що мав на меті поширювати в західноукраїнських землях норми української літературної мови, засновані на середньонадніпрянських говорах. При цьому діалекти він розглядає як живе джерело збагачення української мови. Протягом 1933 – 1939 у Варшаві вчений видавав щомісячник «Рідна мова» і був його головним редактором. В ньому він публікує ґрунтовну працю, у якій радить читачам як записувати народні говори, розкриває питання підготовки до записів, вибору оповідача, процесу запису, документування зібраних матеріалів. Проти журналу «Рідна мова», головно за його критику політики русифікації в УРСР, публікує замовні статті журнал «Мо-

вознавство» який виходив у Києві і поширювався на території, окупованій Московією у формі СРСР. Поради Івана Огієнка, як і сам журнал «Рідна мова», були адресовані насамперед сільським вчителям. Звертаючись до читачів, його головний редактор писав: «Сердечно просимо наших читачів надсилати нам більше діалектичного матеріалу зі своїх місцевостей. На словах просимо конче подавати наголос (акцент). Записуйте фонетично, як чуєте». Закономірно, що дописувачами журналу стали науковці, письменники, педагоги (до прикладу, М. Королів-Старий, С. Черкасенко), учителі сільських шкіл, викладачі гімназій адвокати. У дев'яносто одному випуску журналу були видрукувані нові емпіричні відомості з фонетики, діалектології, лексикології, лексикографії, граматики, методики викладання української мови у школі, стилістики, ономастики, психолінгвістики.

Серед статей численних дописувачів на сторінках журналу «Рідна мова» побачили світ також посібники та інші праці професора І. Огієнка; «Складня української мови», «Ономастика й топомастика в Мойсеевій книзі Буття», «Початкова граматика української літературної мови», «Без спільної мови нема нації», «Чужі впливи на українську мову», інші. Найголовнішою ідеєю, що її втілював журнал, була думка про те, що соборна літературна мова є запорукою міцної національної свідомості і самостійної державності.

Окремі публікації журналу «Рідна мова» видавалися у серії «Бібліотека рідної мови». Це, зокрема, науково-популярна праця І. Огієнка «Рідне писання», яка містила «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» [36], що охоплював понад 7,5 тисяч слів й мав додаток: «Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської», де здійснено огляд її найважливіших фонетичних, морфологічних і синтаксичних прикмет у контексті історії розвитку літературної мови. «Для одного народу – одна літературна мова! Для одного народу – один правопис!» – так сформулював свою основоположну концепцію вченого-мовознавця І. Огієнка у цьому словнику. Її практичне здійснення він розпочав своєю безпосередньою участю у створенні загальнообов'язкового українського правопису, очоливши Правописну комісію, створену при Міністерстві освіти Української Народної Рес-

публіки, до якої входили академік Агатангел Кримський і професор Євген Тимченко. Підготовлений «Проект правопису української мови» був затверджений Міністерством освіти УНР 17 січня 1919 року і розісланий обіжником (циркуляром) «Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні». З незначними змінами цей проект став основою правописного кодексу, що вийшов у світ 1921 року. Під його впливом деякі зміни було внесено у «Правописні правила, прийняті Науковим товариством імені Тараса Шевченка у Львові», що створювалися на основі правописної системи С. Желехівського. Це було перше в історії української літературної мови запровадження на більшій частині України єдиних загальнообов'язкових правописних норм.

Науковим подвигом Івана Огієнка – митрополита Іларіона – є другий в історії українського народу переклад Біблії (перший у XIX столітті був виконаний П. Кулішем) на українську літературну мову. Переклад Пантелеймона Куліша, безперечно, вельми цінний і важливий для української культури свого часу, але не відповідав методиці перекладу Св. Письма і тому не був канонічним.

Для здійснення перекладу з мови оригіналу І. Огієнко, починаючи з 1917 року, ґрунтовно вивчає старогрецьку і староеврейську, латинську і церковнослов'янську мови, різні сфери життя давнього Ізраїлю, його історію і культуру. Він докладно знайомиться із світоглядом, звичаями, традиціями, системою законів, етнічною психологією древніх іудеїв. Переклад Біблії, закінчений перекладачем наприкінці 1958 року, був виконаний класичною літературною українською мовою, зрозумілою кожному, хто володіє нею. В ньому була повністю збережена ритмічність оригіналу, біблійний стиль і точність думок. Саме це принесло йому визнання Британського і Закордонного Біблійного Товариства, яке обрало українського вченого своїм Почесним членом.

Історія мови розглядається вченим у контексті уявлень, розвитку свідомості й душі українського народу: «Пізнати первісне значення слова – то пізнати душу слова, життя самої мови» [37]. Цим самим етимологічний принцип покладений І. Огієнком в основу психологічної здатності людини оволодівати будь-якою мовою.

ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНЕ НАУКОВЕ СПІВТОВАРИСТВО ЙОГО ІМЕНІ

Створення Всеукраїнського Товариства Івана Огієнка було ініційовано 16 – 17 квітня 1992 року в ході відзначення 110-річного ювілею одного з творців української духовності І.І. Огієнка – митрополита Іларіона – в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті (з 2008 – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). 27 травня 1992 року відбулась установча конференція Товариства за участю А. Бурячка, В. Німчука, Н. Захлюпаної, І. Тюрменко, Є. Сохацької, О. Опанасюка, З. Тіменника, П. Дзенділевського, В. Смирнової-Огієнко, яка обрала головою Ради Товариства Євгенію Сохацьку, заступниками – А. Бурячка, О. Купчинського, О. Опанасюка, відповідальними секретарями І. Тюрменко і С. Болтівця, затвердила склад Ради Товариства у кількості 25 осіб. 15 липня 1993 року в Міністерстві юстиції України було зареєстроване Всеукраїнське Товариство Івана Огієнка та видано свідоцтво №476. Основною метою діяльності Товариства було визначено розвиток творчої ініціативи громадян України у вивченні і популяризації наукової, освітньої, літературної, богословської і культурологічної спадщини видатного українського вченого, педагога, богослова, письменника, державного та релігійного діяча України І.І. Огієнка, сприяння розробці і впровадженню його поглядів у сферу науки, освіти і культури, утвердження в суспільній свідомості ідей людинолюбства, добродійництва, знаходження щастя у стражданнях і жертвах заради людини як основи найвищого вдосконалення душі. Товариство об'єднало первинні осередки, створені в більшості областей України відомими науковцями, громадськими діячами, серед яких найбільш вагомою стала діяльність Кам'янець-Подільського (Людмила Поплавська-Мужиловська), Хмельницького (Світлана Бевза), Львівського (Ярослав Ганіткевич), Рівненського (Раїса Тхорук), Житомирського (Людмила Бондарчук, Наталія Хом'як), Брусилівського (Василь Шашук), Київського (Ірина Тюрменко), Чернігівського (Ніна Огієнко), Сумського (Людмила Яременко), Тернопільського (Наталія Поплавська), Бе-

режанського (Надія Волинець), Харківського (Наталія Левченко), Черкаського (Петро Похнатюк), Севастопольського¹, Луганського² та інших осередків, співпраця з Колегією Св. Андрія (Вінніпег, Канада) та Товариством «Волинь» (Вінніпег, Канада). У 1995 році Товариство ініціювало створення Комітету із присудження премій імені Івана Огієнка, першим головою якого став Анатолій Погрібний.

Для відзначення 115-ї річниці з дня народження І.І. Огієнка 1997 рік було оголошено Роком Івана Огієнка, у рамках якого в усіх осередках *огієнкознавства* відбулись наукові конференції та інші науково-культурологічні заходи, найбільш значними з яких були «Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості» у Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка (С.І. Болтівець) і «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (Є.І. Сохацька), а результати опубліковано у збірниках з однойменними назвами. Зусиллями Товариства та його Київського осередку у 1998 році встановлено барельєф Івана Огієнка роботи скульптора Руслана Русина (автор фото О. Лепетуха) на фасаді жовтого корпусу Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка (Київ, бульвар Т. Шевченка, 14), де навчався і викладав І. Огієнко.

Київський осередок Товариства долучився до відзначення 125-ї річниці від дня народження Івана Огієнка (митрополита Іларіона) у Києві. У 2007 році була проведена українсько-канадська науково-практична конференція «Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук» та випущений збірник наукових праць з однойменною назвою. За зверненням Київського осередку Товариства до Національного банку України випущена ювілейна монета. Того ж 2007 року вийшла ювілейна марка присвячена видатному українцю. Внучата племінниці І. Огієнка – І. Тюрменко – передала з родинного архіву до Національного музею історії України особисті речі І. Огієнка: вишитий рушник (холмський період), столове срібне приладдя з вензелями *І.О.* (холмський період), (зберігалися у племінниці Іларіона Клавдії Огієнко в Аргентині), книжки з особистим підписом І. Огі-

¹ Не називаємо імена засновників з міркувань їхньої безпеки на тимчасово окупованих територіях України (прим. С. Болтівця)

² Так само

енка та валізку (швейцарський період), з якою він прибув до Канади.

Меморіальні дошки і пам'ятні знаки з'явилися у Винниках на Львівщині, у Брусилові, Житомирі, Кам'янці-Подільському (2003), відкрито пам'ятник І. Огієнку, музей Івана Огієнка, пам'ятний знак на місці садиби, де народився І. Огієнко, викопаної ним криниці. За клопотаннями Товариства іменем Івана Огієнка названі вулиці в Києві, Львові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, центральний майдан м. Брусилова, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Житомирський коледж культури і мистецтв імені Івана Огієнка. Значна увага учених та членів Товариства до вивчення творчої спадщини Івана Огієнка спричинила створення окремого розділу наукових досліджень – *огієнкознавства*. Члени Товариства Микола Тимошик, Алла Марушкевич, Ірина Тюрменко, Володимир Ляхощкий є авторами перших монографій і книг про І. Огієнка. На базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка здійснюється засноване Товариством у 2004 році видання наукового збірника «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна». Голови Ради Товариства: 15.07.1993 – 12.04.2014 – Євгенія Сохацька, з 12.04.2014 – Почесний Голова Євгенія Сохацька, голова – Сергій Болтівець.

ВИСНОВКИ

1. Життєвий шлях і численні праці Івана Івановича Огієнка розкривають значення мови в житті кожного народу, а основні напрямки його мовознавчих досліджень дозволяють охопити психологічну структуру загальносуспільного мовного самоусвідомлення на прикладі становлення мовної самосвідомості української нації. За нашими підрахунками загальний обсяг неопублікованих праць І. Огієнка (митрополита Іларіона), які зберігаються в Канаді у картонних коробках розмірами метр на метр кожна, потребуватимуть для свого видання близько 120 томів, що зумовлює необхідність поєднання зусиль українських науковців багатьох спеціальностей.

2. Науковий доробок цього велета українського духу настільки багатогранний, що виходить далеко за межі мовознавства, історії української та інших слов'янських мов, лексикології, історії української церкви та інших галузей, які нині розробляються дос-

лідниками. Опубліковані за життя І. Огієнка праці відображають духовну практичну психологію українського народу в його тисячолітньому філогенезі і тому потребують дослідницької уваги вчених-психологів.

3. Духовно зорієнтованої психології, а отже психології незборимого духу Українського народу, потребують як нинішнє, так майбутні покоління українців, покликаних долею боронити як власне життя, так і життя європейських народів (європеоїдів) від навали нелюдів московського улусу Золотої Орди (монголоїдів), що чи не повне тисячоліття загрожують людству.

4. Саме з іменем чи не найбільшого вченого за створеним за життя науковим доробком і його цивілізаційним значенням – Івана Огієнка – Україна утверджує свою духовно-інтелектуальну могутність і належні засади розвою і ширення на планеті літературної української мови як однієї з майбутніх світових мов міжслов'янського і міжнародного порозуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Організація піклування, лікування та евакуації душевно хворих на театрі воєнних дій д-рів П.М. Автократова і Е.С. Боришпольського. *Праці другого з'їзду вітчизняних психіатрів, що відбувся в м. Києві з 4 по 11 вересня 1905 року*. Київ: Друкарня С.В. Кульженка, Пушкінська вул., буд. №4. 1907. 698 с.
2. Тимошик М. Його бій за державність. Київ: Наша культура і наука, 2017. 376 с.
3. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Вид. книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
4. Огієнко І. Служімо своєму народові! Холм, 1943. С. 6.
5. Огієнко І. Як писати для широких мас. *Рідна мова*. 1934. №7-8. С. 273-321.
6. Франкл В. Людина у пошуках граничного сенсу. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. *Психологія і духовність*; упоряд. й наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). Т.1 Київ: Унів. вид. «Пульсари», 2001. С. 165-177.
7. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Київ, 1908. 80 с.
8. Огієнко І. Українська граматична література: розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити укр. мови. Київ, 1908. 20 с.
9. Огієнко І. Двійне число в українській мові. *Записки наукового товариства у Києві*. Кн. VI. 1910. 43 с.
10. Огієнко І. Словник неправильних, важких і сумнівних слів, синонімів і виразів у російському мовленні. Київ, 1910. 180 с.
11. Огієнко І. Словник наголосів у російській мові і правила російського наголосу. Київ, 1911. 176 с.
12. Огієнко І. Про наголос у власних іменах історичних осіб, письменників, діячів і т. п. Київ, 1912. 88 с.
13. Огієнко І. Посібник із стилістики російської мови.

Київ, 1911, 1912, 1914, 1915. 180 с.

14. Огієнко І. Словник загальнонавчаних іноземних слів у російській мові. Київ, 1912. 192 с.

15. Огієнко І. Довідкова книжка з російської мови. Київ, 1914. 320 с.

16. Огієнко І. Словник військово-історичних термінів. Київ, 1914. 180 с.

17. Огієнко І. Іноземні елементи в російській мові: історія проникнення запозичених слів у російській мові. Київ, 1915. 136 с.

18. Огієнко І. Наочна таблиця для вивчення російської орфографії: посібник для вивчення і повторення. Київ, 1915.

19. Огієнко І. Правильність і чистота російського мовлення стосовно потреб нашої школи. Радомишль, 1916. 16 с.

20. Челпанов Г. Підручник психології (для гімназій і самоосвіти). 10-е видання. Москва, Типолітографія І.Н. Кушнерьов і К°, 1912. 224 с.

21. Бевзенко С. Питання історії мови у працях І. Огієнка. *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка в контексті українського національного відродження*. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 88.

22. Огієнко І.І. Вчимося рідної мови! Нариси про мову українську. Київ, вид. книгарні Є. Череповського, 1917. 32 с.

23. Огієнко І.І. Курс української мови. Із лекцій з історії української мови. Вид. 2. Київ: Є. Череповський, 1918. 328 с.

24. Огієнко І.І. Короткий курс української мови: 3 лекцій історії української мови: посібник для студентів, учителів та учнів старших класів середніх навчальних закладів. Київ: Вид. кн. маг. Є. Череповського, 1918. 240 с.

25. Огієнко І. Чистота й правильність української мови: підручник для вивчення української літературної мови: популярний курс з історичним освітленням. Львів: Вид. книгарні А. Бардаха, 1925. 215 с.

26. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Варшава, 1927. 216 с.

27. Огієнко І.І. Українська літературна мова XVI-го століття та український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. 192 с.

28. Огієнко І. Вербська Євангелія 1560 року. Варшава, 1933. С. 208-241.

29. Огієнко І. Українська вимова богослужбового тексту в 17 ст. Варшава, 1926. 23 с.

30. Огієнко. Мова українська була вже мовою Церкви. Нариси з історії культурного життя Церкви Української. Тарнів, 1921. 32 с.

31. Огієнко І. Українська мова в Києво-Печерській Лаврі. Вид. «Духовні бесіди». Варшава-Прага. 1924. 8 с.

32. Огієнко І. Українська житомирська Євангелія 1571 року. Тернів, 1922. 72 с.

33. Огієнко І. Руно Орошенне Св. Димитрія Ростовського. *Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету*. 1920. Т. II. С. 71-76.

34. Огієнко І. Двійне число в українській мові: *студія*. *Пам'ятки України*. 2001. №1-2. С. 181-183.

35. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських. [Б. м.], 1934. 32 с.

36. Огієнко І.І. Рідне писання. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних. Жовква, 1943; Нью-Йорк, 1973. 156 с.

37. Огієнко І. Українська церковна термінологія в мові польській. *Рідна мова*. 1937. Ч. 9-10. С. 337-342.

REFERENCES

1. Orhanizatsiia pikluvannia, likuvannia i evakuatsii dusheвно khvorykh na teatri voiennykh dii D-riv P.M. Avtokratova i E.S. Boryshpolskoho [Organization of care, treatment and evacuation of mentally ill people in the theater of war by Drs. P.M. Avtokratov and E.S. Boryshpolsky]. (1907). *Pratsi druhoho zizdu vitchyznianskykh psykhiatriv, shcho vidbuvavsia v m. Kyievi z 4 po 11 veresnia 1905 roku*. Kyiv: Drukarnia S.V. Kulzhenka, Pushkinska vul., bud. №4. [in Ukrainian].

2. Tymoshyk, M. (2017). His fight for statehood [His fight for statehood]. Kyiv: Our culture and science [in Ukrainian].

3. Ogiienko, I. (1918). *Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho naroda* [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv: Vydavnytstvo Knyhami Ye Cherepovskoho [in Ukrainian].

4. Ogiienko, I. (1943). *Sluzhimo svoiomu narodovi!* [Let us serve our people!]. Kholm. [in Ukrainian].

5. Ogiienko, I. (1934). *Yak pysaty dlia shyrokykh mas* [How to write for the masses]. *Ridna mova*, 7 – 8, 273-321 [in Ukrainian].

6. Frankl, V. (2001). *Liudyna u poshukakh hranychnoho sensu* [Man in search of ultimate meaning]. *Humanistychni pidkhody v zachidnii psykholohii KhKh st. Psykholohiia i dukhovnist; uporiadk. y nauk. red. Roman Trach (SSHА) i Heorhii Ball (Ukraine)*. T. I Kyiv: Universytetske vydavnytstvo «Pulsary», 165-177 [in Ukrainian].

7. Ogiienko, I. (1908). *Ukrainska hramatychna terminolohiia* [Ukrainian grammatical terminology]. Kyiv [in Ukrainian].

8. Ogiienko, I. (1908). *Ukrainska hramatychna literatura: Rozghliad pidruchnykiv, po yakykh mozna vchyty i vchyty ukr. Movy* [Ukrainian grammatical literature: Review of textbooks that can be used to study and teach the Ukrainian language]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Ogiienko, I. (1910). *Dviine chyslo v ukrainskii movi* [Dual number in Ukrainian]. *Zapysky naukovoho tovarystva u Kyievi*. Kn. VI [in Ukrainian].

10. Ogiienko, I. (1910). *Slovyk nepravynykh, vazhkykh i sumnivnykh sliv, synonimiv i vyraziv u rosiiskomu movlenni* [Dictionary of incorrect, difficult and dubious words, synonyms and expressions in Russian speech]. Kyiv [in Ukrainian].

11. Ogiienko, I. (1911). *Slovyk naholosiv v rosiiskii movi i pravyla rosiiskoho naholosu* [Dictionary of accents in the Russian language and rules of Russian accent]. Kyiv [in Ukrainian].

12. Ogiienko, I. (1912). *Pro naholos u vlasnykh imenakh istorichnykh osib, pysmennykh, diiachiv i t. p.* [On the stress in the proper names of historical figures, writers, figures, etc.]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Ogiienko, I. (1915). *Posibnyk iz stylistyky rosiiskoi movy* [Handbook of Russian language stylistics]. Kyiv, 1911, 1912, 1914, 1915 [in Ukrainian].

14. Ogiienko, I. (2012). *Slovyk zahalnovzhyvanykh inozemnykh sliv v rosiiskii movi* [Dictionary of commonly used foreign words in the Russian language]. Kyiv [in Ukrainian].

15. Ogiienko, I. (1914). *Dovidkova knyzhka z rosiiskoi movy* [Reference book on the Russian language]. Kyiv [in Ukrainian].

16. Ogiienko, I. (1914). *Slovyk viiskovo-istorichnykh terminiv* [Dictionary of military-historical terms]. Kyiv [in Ukrainian].

17. Ogienko, I. (1915). Inozemni elementy v rosiiskii movi: Istoriia pronyknennia zapozychenykh sliv v rosiiskii movi [Foreign elements in the Russian language: The history of the penetration of borrowed words into the Russian language]. Kyiv [in Ukrainian].

18. Ogienko, I. (1915). Naohna tablytsia dlia vyvchennia rosiiskoi orfohrafii: Posibnyk dlia vyvchennia i povtorennia [Visual table for studying Russian spelling: A guide for studying and repeating]. Kyiv [in Ukrainian].

19. Ogienko, I. (1916). Pravylnist i chystota rosiiskoho movlennia stosovno potreb nashoi shkoly [The correctness and purity of Russian speech in relation to the needs of our school]. Radomyshl [in Ukrainian].

20. Chelpanov, H. (1912). Pidruchnyk psykholohii (dlia himnazii i samoosvity) [Psychology textbook (for high schools and self-education)]. 10-e vydannia. Moskva, Typolitohrafia I.N. Kushnerov i K^o [in Ukrainian].

21. Bevzenko, S. (1992). Pytannia istorii movy u pratsiakh I. Ohienka [Issues of language history in the works of I. Ohienko]. *Dukhovna i naukovopedagogichna dialnist I. Ohienka v konteksti ukrainskoho natsionalnogo vidrodzhennia*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

22. Ogienko, I.I. (1917). Vchimosia ridnoi movy! Narysy pro movu vkrainsku [Let's learn our native language! Essays about the Ukrainian language]. Kyiv, vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepovskoho [in Ukrainian].

23. Ogienko, I.I. (1918). Kurs ukrainskoi movy. Iz lektsii z istorii ukrainskoi movy [Ukrainian language course. From lectures on the history of the Ukrainian language]. Vydannia 2. Kyiv: Ye. Cherepovskiy [in Ukrainian].

24. Ogienko, I.I. (1918). Korotkyi kurs ukrainskoi movy: Z lektsii istorii ukrainskoi movy: Posibnyk dlia studentiv, uchyteliv i uchniv starshykh klasiv serednikh navchalnykh zakladiv [A short course of the Ukrainian language: A manual for students, teachers and senior pupils of secondary educational institutions]. Kyiv: Vydavnytstvo knyzhkovoho mahazynu Ye. Cherepovskoho [in Ukrainian].

25. Ogienko, I. (1925). Chystota u pravylnist ukrainskoi movy: Pidruchnyk dlia vyvchennia ukrainskoi literaturnoi movy: Populiarnyi kurs z istorichnym osvittenniam [Purity and Correctness of the Ukrainian Language: A Textbook for Studying the Ukrainian Literary Language: A Popular Course with Historical Illumination]. Lviv: Vydavnytstvo knyharni A. Bardakha [in Ukrainian].

26. Ogienko, I. (1927). Narysy z istorii ukrainskoi movy [Essays on the history of the Ukrainian language]. Varshava [in Ukrainian].

27. Ogienko, I.I. (1930). Ukrainska literaturna mova XVI-ho stolittia i ukrainskyi Krekhivskyi Apostol [Ukrainian literary language of the 16th century and the Ukrainian Krekhiv Apostol]. Varshava [in Ukrainian].

28. Ogienko, I. (1933). Verbska Ievanheliia 1560 roku [The Verba Gospel, 1560]. Varshava [in Ukrainian].

29. Ogienko, I. (1926). Ukrainska vymova bohosluzhbovoho tekstu v 17 v. [Ukrainian pronunciation of the liturgical text in the 17th century]. Varshava [in Ukrainian].

30. Ogienko, I. (1921). Mova ukrainska bula vzhe movoiu Tserkvy. Narysy z istorii kulturnoho zhyttia Tserkvy Ukrainskoi [The Ukrainian language was already the language of the Church. Essays on the history of the cultural life of the Ukrainian Church]. Tarniv [in Ukrainian].

31. Ogienko, I. (1924). Ukrainska mova v Kyievo-Pecherskii Lavri [Ukrainian language in the Kyiv Pechersk Lavra]. *Vydannia «Dukhovni besidy»*. Varshava-Praha [in Ukrainian].

32. Ogienko, I. (1922). Ukrainska zhytomyrska Yevanheliia 1571 roku [Ukrainian Zhytomyr Gospel of 1571]. Terniv [in Ukrainian].

33. Ogienko, I. (1920). Runo Oroshennoie Sv. Dymytriiia Rostovskoho [The Watered Fleece of Saint Demetrius of

Rostov]. *Zapysky Kamianets-Podilskoho Derzhavnoho Ukrainskoho Universytetu*, 71-76 [in Ukrainian].

34. Ogienko, I. (2001). Dviine chyslo v ukrainskii movi [Dual number in Ukrainian]: *Studiia// Pamiatky Ukrainy*, 1-2, 181-183 [in Ukrainian].

35. Ogienko, I. (1934). Rozmezhuvannia pamiatok ukrainskykh vid biloruskykh [Distinguishing Ukrainian from Belarusian monuments]. [Bez mistia vydannia]. [in Ukrainian].

36. Ogienko, I.I. (1943, 1973). Ridne pysannia. Slovnyk mistsevykh sliv, u literaturnii movi ne vzhyvanykh [Native writing. Dictionary of local words not used in the literary language]. Zhovkva; Niu-York [in Ukrainian].

37. Ogienko, I. (1937). Ukrainska tserkovna terminolohiia v movi polskii [Ukrainian church terminology in Polish]. *Ridna Mova*, Ch. 9-10, 337-342 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович.

Іван Огієнко про найясніший вираз нашої психіки.

У статті висвітлюються основні віхи наукової творчості Івана Огієнка (митрополита Іларіона) у царині душевного самовираження українського народу засобами творення власної мови протягом багатьох століть. Розкрито початок наукового становлення цього достойника українства, що був пов'язаний з Київським військовим госпіталем, де він працював фельдшером у відділенні нервових та психічних хвороб після закінчення Київської військово-фельдшерської школи. Констатовано, що дух суспільного оновлення сприяв пробудженню української свідомості, якою він завдячував впливу свого приятеля «фельдшера Колегії Павла Галагана в Києві Андрія Коровая та частих відвідин вистав українського театру». Зокрема, І. Огієнко вступає і навчається на медичному факультеті Імператорського університету св. Володимира, однак після неодноразових клопотань йому вдається перевестися на історико-філологічний факультет, де він став незабаром одним із найздібніших студентів. Починаючи з другого курсу цього факультету, І. Огієнко починає співробітничати з київськими газетами і вже як журналіст газети «Громадська думка» розкриває болі селянства, проблеми їхнього лікування і самосвідомості. Відзначено, що І. Огієнко вже однією з перших наукових публікацій, призначених для якнайширшого кола читачів, створив взірць доступності, зрозумілості викладу своєю книгою «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918), у якій обґрунтував цю основну усталеність як *психологічний закон способу українського мислення, висловлювання і спілкування*. У дослідженні привернуто увагу до цього універсального закону, який відображає не завжди усвідомовану і таку, про яку дуже рідко говорять і пишуть дослідники української й інших мов, але яка живе в кожній мовленнєвій дії українця, – на дійову багатотисячолітню *усталеність взаємозв'язку способу мислення і діяння українців як народу*. Стверджується, що Іван Огієнко продовжив розроблення психологічного напрямку в українському мовознавстві, розвинутого Олександром Потебнею і Борисом Грінченком. Зокрема, дбаючи про розвиток мислення у процесі навчання української мови, він подбав про різнобічність чинників, які підтримують цікавість, послідовно ведуть від одного виду діяльності до іншого, своєю взаємопов'язаністю і спадкоємністю передбачають повне опанування змісту підручника, що зміцнює волю, вивищує рівень домагань і привчає, самотійно привидляючись до життя мови, ставити запитання

і шукати відповіді на них. Наведено думку І. Огієнка про те, що ключовим принципом викладання української мови є науковість, а також норма історичного вивчення мови задля створення в учнів цілісного уявлення про мову як про живий організм, що розвивається за притаманними йому законами. Аргументовано плідність вивчення мови, починаючи з давньоукраїнських писемних пам'яток, які становлять значну частину наукової спадщини Івана Огієнка, а велика їх кількість, проаналізована вченим, дала йому підстави віднести час виникнення української мови до VI ст.н.е. Розкрито цілковиту новизну для українського мовознавства застосування цим дослідником нації незнаного доти методу, заснованого на вивченні наголосу східнослов'янських пам'яток. Відзначено, що діалекти вчений розглядав як живе джерело збагачення української мови. Висвітлено сучасний період діяльності науковців, об'єднаних у Товариство Івана Огієнка з метою вивчення і популяризації наукової, освітньої, літературної, богословської і культурологічної спадщини видатного українського вченого, педагога, богослова, письменника, державного та релігійного діяча України І.І. Огієнка, сприяння розробці і впровадженню його ідей у сферу науки, освіти і культури. Важливими висновками статті є першорядна значущість становлення мовної самосвідомості української нації, а для цього підготовлення не менш як 100-томного видання праць Івана Огієнка, розширення міждисциплінарних підходів до вивчення наукової спадщини видатного вченого, зокрема, у царині психології незборимого духу українського народу протягом тисячоліть.

Ключові слова: *Іван Огієнко, наукова творчість, душевне самовираження, український народ, доступність і зрозумілість, спосіб мислення і діяння, українська мова, психологічний напрям, давньоукраїнські пам'ятки, вивчення наголосу, Товариство Івана Огієнка, мовна самосвідомість, міждисциплінарні підходи, психологія незборимого духу.*

ANNOTATION

Serhii BOLTIVETS.

Ivan Ogienko on the clearest expression of our psyche.

The article highlights the main milestones of the scientific work of Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion) in the field of spiritual self-expression of the Ukrainian people through the means of creating their own language for many centuries. The beginning of Ivan Ogienko's scientific formation is revealed, which was associated with the Kyiv Military Hospital, where he worked as a paramedic in the department of nervous and mental diseases after graduating from the Kyiv Military Paramedic School. The spirit of social renewal, as noted in the article, contributed to the awakening of Ukrainian consciousness, for which, as I. Ogienko recalled, he owed the influence of his friend, "the paramedic of the Pavlo Galagan College in Kyiv, Andriy Korovay, and frequent visits to performances of the Ukrainian theatre." In particular, I. Ogienko enters and studies at the Medical Faculty of the Imperial University of St. Volodymyr, but after repeated requests, he manages to transfer to the Faculty of History and Philology, where he soon becomes one of the most capable students. Starting from the second year of the Faculty of History and Philology, I. Ogienko begins to cooperate with Kyiv newspapers, and as a journalist for the newspaper "Hromadska Dumka", he reveals the pains of the peasantry and the problems of their treatment and self-awareness. It is noted that I. Ogienko, already in one of his first scientific publications, intended for

the widest possible circle of readers, created a model of accessibility and clarity of presentation with his book "Ukrainian Culture. A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People" (1918), in which he substantiated this basic stability as a psychological law of the Ukrainian way of thinking, expression and communication. The article draws attention to this great spiritual and psychological law, which reflects not always realised and very rarely spoken and written about by researchers of Ukrainian and other languages, but which lives in every speech act of a Ukrainian – the effective multi-thousand-year-old stability of the relationship between the way of thinking and acting of Ukrainians as a people. It is argued that Ivan Ogienko continued the development of the psychological direction in Ukrainian linguistics, developed by Oleksandr Potebny and Borys Grinchenko. In particular, taking care of the development of thinking in the process of learning the Ukrainian language, Ivan Ogienko took care of the versatility of factors that support curiosity, consistently lead from one type of activity to another, and with their interconnectedness and continuity provide for the complete mastery of the content of the textbook, which strengthens the will, raises the level of aspirations and teaches, independently looking into the life of the language, to ask questions and seek answers to them. The opinion of I. Ogienko that the main principle of teaching the Ukrainian language is scientificity, as well as the principle of historical study of the language in order to create in students a holistic idea of language as a living organism that develops according to its inherent laws, is presented. Considerable attention in the article is paid to the study of the language of ancient Ukrainian written monuments, which constitute a significant part of Ivan Ogienko's scientific heritage, and their large number, analysed by the scientist, gave him grounds to attribute the time of the emergence of the Ukrainian language to the 6th century AD. The complete novelty for Ukrainian linguistics of I. Ogienko's application of a previously unknown method based on the study of the accent of East Slavic monuments is revealed. It is noted that the scientist considered dialects as a living source of enrichment of the Ukrainian language. The current period of activity of scientists united in the Ivan Ogienko Society is highlighted with the aim of studying and popularising the scientific, educational, literary, theological and cultural heritage of the outstanding Ukrainian scientist, teacher, theologian, writer, statesman and religious figure of Ukraine I.I. Ogienko, promoting the development and implementation of his ideas in the sphere of science, education and culture. Important conclusions of the article are the need to form the linguistic self-consciousness of the Ukrainian nation and, for this purpose, the preparation of no less than a 100-volume edition of the works of Ivan Ogienko and the expansion of interdisciplinary approaches to the study of the scientific herd of the outstanding scientist, in particular, in the field of psychology of the indomitable spirit of the Ukrainian people over the millennia.

Keywords: *Ivan Ogienko, scientific creativity, spiritual self-expression, Ukrainian people, accessibility and clarity, way of thinking and acting, Ukrainian language, psychological direction, ancient Ukrainian monuments, study of accent, Ivan Ogienko Society, linguistic self-awareness, interdisciplinary approaches, psychology of the indomitable spirit.*

Рецензенти:

**д. філос. н., акад. Юрій КУЗНЕЦОВ,
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ.**

Надійшла до редакції 10.03.2025.

Підписана до друку 19.03.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Іван Огієнко про найясніший вираз нашої психіки.

Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 6-17. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.006>

БАЙЄР Оксана Олександрівна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ОБМОВЛЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Oksana BAYER

THE PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF SLANDER IN UKRAINIAN SOVIET HISTORY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.018>

УДК: 159.9.316.6

*«Я винен, браття. Всі ми винні.
Наш гріх судитимуть віки
За беріїв, за Соловки,
За чорні, зганьблені, злочинні
Перегвалтовані роки,
За куці істини нізчимні,
За те, що унтери причинні
Нам кастрували язика...»*

(Іван Світличний. Провина)

Постановка суспільної проблеми. Дослідження психологічних підсумків радянської епохи для українців відбувається в руслі аналізу декількох аспектів: а) історичної травми та психологічних наслідків Голодомору [4; 9; 11; 18], б) впливу тоталітарної системи на особистість і масову культуру [3; 13], в) окремих розвідок стосовно сприйняття себе та світу пересічним громадянином [2; 14; 16]. Наразі нам невідомі інтегральні дослідження, які б узагальнювали психологічний зміст такого досвіду та його наслідки для пострадянських поколінь.

Окремим аспектом, відносно якого нам невідомі емпіричні дослідження у психологічній царині, є *феномен обмовляння*. Донесення, опорочування, стукацтво, оббріхування та подібні явища були невід'ємною частиною конструкції радянського суспільного режиму. Відома фраза класика, згідно з якою «півкраїни сиділо, а інші півкраїни писали доноси». Напевно, не настільки легко і прозоро можна описати ситуацію з обмовляннями в історично-

му ключі [1], але не викликає сумнівів те, що вони є важливим складником атмосфери тогочасної української держави, яка чинила вплив на психологічний стан, уявлення про себе та інших у її громадян. І що не менш вагомо, така поведінка обґрунтовувалась заідеологізованими переконаннями її авторів і супроводжувалась гамою відповідних емоцій.

Мета дослідження: теоретична концептуалізація обмовляння як психологічного феномену і висвітлення його місця у переживанні себе і світу українських громадян радянської доби.

Авторська концепція. Згідно із влучним висловом одного з учасників дослідження психологічного феномену обмовляння в українській радянській історії, паплюження й очорнення були «вмонтовані» у життя кожного радянського громадянина через так звану «сіру мораль», притаманну цьому часу [21]. Тому, на нашу думку, з прагматичної позиції психолога-науковця не має сенсу розмежовувати українських громадян на «чесних» та «обмовників», принаймні таке розмежування є умовним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен доносів уже став предметом досліджень українських істориків [1; 5]. Наявний значний літературний доробок спогадів відомих українських персоналій, зокрема правозахисників і дисидентів, де тема донесень завжди фігурує [6-7; 10 та ін.]. Інколи способи практикування осуджень згадуються в контексті колабораціонізму в сучасній російсько-українській війні [8; 12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Роботи психологічного ґатунку з цієї теми нам невідомі. Більше того, в межах дослідження психологічних наслідків радянської доби для України та українців тема обмовлянь і наклепів довго ніби вислизала з поля і нашої уваги. Поставивши за мету вивчення цього ракурсу негативного досвіду українців УРСР, нами були проведені інтерв'ю з понад 150 респондентами – сучасниками радянської епохи (див. [15-16]). Останні розповідали про досвід ув'язнень, депортацій, обмежень у правах та інших утисків з боку радянської держави, які здебільшого стали наслідком чийогось обмовляння чи ганьблення. І яким же неочікуваним виявилось для нас питання слухачів на одній із конференцій за кордоном, де було представлено результати нашої роботи: *а хто ж, власне, кривдники?* Всі ваші 150 респондентів постраждали від утисків. Тоді, хто ті люди, які чинили ці злочини?

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів

Почнімо з окремої низки робіт, які ставлять для нас інтерес і які висвітлюють досвід обмовлянь часів Третього Рейху. Напевно, в найкращий спосіб опрацьована тема намовлянь і доносів у дослідників епохи Штазі (Stasi – аббревіатура від Staatssicherheit, тобто українською – *Держбезпека*).

В низці праць червоною стрічкою проходить думка про те, що у випадку обмовлянь і доносів, які заохочувались, а інколи насильницьки витискалися із оббріхуваного громадянина представниками держави, важко відокремити жертву та агресора [20; 22-23]. Вочевидь легше для розуміння (або, точніше, ілюзії розуміння) аналізованого феномену було б чітко відокремити «поганих» від «хороших» громадян, тобто тих, хто доносив, від тих, хто був чесним і нікого не кривдив. Проте потрібно досягнути

ще й глобальні умови тогочасної державної в'язниці, де кожна доросла особа жила під постійним тиском і підозрою, відчула сором, страх, невизначеність і невпевненість, безпомічність, залежність і відсутність приватного простору, які супроводжували всіх без винятку за втілення у повсякдення східно-німецької версії соціалізму. Тому як захисна психічна реакція існувала тенденція не чути, не бачити, не знати, жити далі так, ніби нічого не відбулося з боку очевидців доносів. Власне це вкотре засвідчує, наскільки морально складною і неоднозначною є піднята тема. Гок і Фрай [17] стверджують, що громадяни колишньої ГДР, навіть маючи вже доступ до архівів Штазі і можливість установити, хто обмовив їх чи їхніх рідних, часто відмовлялися від неї через опасіння дізнатись те, з чим не зможуть психологічно впоратися.

Загалом дослідники психологічних наслідків епохи Штазі для наступних поколінь німців однастайно зазначають наявність у його представників вищих проявів почуття небезпеки, тривоги, недовіри, параноїдальних розладів, схильності до залежної або дисоціативної поведінки та заперечення. Для німецької спільноти ці наслідки мають форму нижчих порогів довіри до інституцій та соціальної згуртованості [20; 23; 24].

На сьогодні проведені дослідження психологічної складової неправдивих свідчень у сучасних екстремістських і терористичних угрупованнях. Так, Фінлі [19] визначає, що обмовляння та очорнення можуть виконувати функції реалізації й закріплення групових норм, часто є засобом підкорити обидві сторони – і ту, котра доносить, і ту, на котру доносять, продемонструвати лояльність групи з боку донощика, а також ще й методом виявлення прихованих «ворогів» і придушення активності опонентів через завдання шкоди їхній репутації.

Стосовно опорочування та паплюження і їх значення для самоусвідомлення українців значимо травмувальний вплив загальносуспільної атмосфери на соціетальну психіку і психокультуру національної ментальності (див. до прикладу [14]). Наш дослідницький досвід вивчення психологічних наслідків радянської епохи для українства породив до теми доносів *метафору темної матерії*: її не видно неозброєним оком, проте вона присутня значною мірою, і через це є важливим, не до кінця зрозумілим, складником балансу сил.

Започатковане емпіричне дослідження, де в ролі респондентів-експертів були запрошені люди, які постраждали від доносів, та історики, котрі займалися вивченням цього феномену (очікувано, що самих обмовників як респондентів не знайшлося). Учасники опитування, спираючись на свій досвід, розмірковували стосовно *внутрішньої картини переживань, уявлення про себе і про світ* тих людей, хто доносив. Чому ті, хто безпосередньо постраждав від оббріхувань, пояснюють собі, чому не хочуть самі викривати навіть тепер тих, хто вчинив на них наклеп?

Концептуальна ідея дослідження, звісно, за умов відсутності експертів першого порядку, тобто тих, хто визнає, що сам удавався до подібних практик, полягає в тому, щоб зібрати певною мірою «відбитки», «кола на воді», залишені тими, хто їх безпосередньо робив чи створював. Подібно згаданий вище невидимий темній матерії, практики обмовлянь і доносів, будучи хоча й прихованою стороною функціонування української спільноти, обов'язково справляли вплив на всіх очевидців радянської епохи, тому наслідки їхніх ганебних учинків позначилися на почуттях, світогляді, виховних заходах, поведінкових патернах тих, хто в той чи інший спосіб знаходився у сфері їх діяльного вчинення.

Наразі нами проведено десять інтерв'ю, що опрацьовувалися задля створення обґрунтованої у перспективі теорії [21; 25]. Попередні результати дають розуміння характеру моральної табуїзованості теми: учасники наголошують, що їм украй важко уявити, як почувають себе донощики (тому що самі вони не такі). Через відкритість глибоко персональної теми цілком зрозуміло, чому донощики не зголосилися брати участь у нашому дослідженні, попри більш ніж тридцятиліття після розвалу Радянського Союзу.

Доноси та обмовляння зіставляють з падінням, коли людина «зламалась», що було вкрай легко і цілком передбачувано за умов шаленого тиску, підозрілості, маніпуляцій і зловживань, притаманних радянській добі. Визначально, що учасники, постраждалі від чийось обмовлянь, категорично відмовлялися дати координати тих, хто їх обмовив. Зокрема, за влучним висловом одного з них, це б дорівнювало «дзеркальному доносу». Щоправда, одна потенційна учасниця відмовилась від інтерв'ю після нашої пропозиції поділитися контактами людини, яка обмовила її (вже 15 років покійного!) чоловіка.

Респонденти досить швидко (хоча це і не передбачено питаннями) переходили на обговорення мотивів обмовлянь (до прикладу, служіння кар'єрі, утвердження почуття значущості, особиста помста або заздрощі, інколи щира підтримка системи і бажання зробити корисну справу, навіть усвідомлюючи моральну неоднозначність подібних учинків), висловлювали співчуття тим, хто змушений (і це звучить саме як вимушеність, коли не було іншого виходу) був вдаватися до такої безчесної практики. Тема обмовлянь, як показала емпірика, забарвлена емоціями страху, тривоги, відчаю, підозрілості, сорому, провини, невизначеності, відризи і зневіри.

Важливо, що у свідченнях наших респондентів обмовляння звучать як невід'ємна, неунікна частина життя громадян радянської України, котрі, мов гвинтики, «вмонтовані у систему» (цитата одного з них). Вони зауважували, що неможливо було уникнути досвіду співпраці з КДБ. Однак ніхто з опитаних не розповів про власний досвід наклепів та обмовлянь (тим самим відтворюючи явище свідомого блокування, що раніше спостерігалось).

Водночас описане стає зрозумілішим завдяки свідченням респондентів-істориків, які займалися вивченням особистих справ ув'язнених і тих, хто на них доносив. Як не парадоксально це звучить, але в умовах ненажерливої державної машини, сфокусованої на всеохопному контролі і підкоренні всіх і кожного, усі без винятку громадяни якоюсь мірою брали участь у відтворенні тогочасних державних норм і порядків. Один із респондентів пропонує називати це явище «напівтонами»: протягом життєвого шляху одна і та ж особа могла як вдаватися до досвіду обмовлянь, так і сама страждати від них. І такі «зміни ролей» могли відбуватися неодноразово.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. У випадку обмовлянь і доносів відокремлення жертви та агресора повною мірою неможливе. Пов'язані з подібними, психосоціально ганебними і прикрими для історичної пам'яті нації, явища осіли тягарем в українській ментальності у вигляді сорому, страху, підозрілості, невизначеності, невпевненості, хвилювань щодо відсутності персонально приватного простору спілкування, діяльності, вчинків. Для нащадків українськості психологічні нас-

лідки цього державного тиску формовуються як екзистенціальні недовіри, тривоги, параноїдальних розладів особистості, її схильності до залежної або дисоціативної поведінки та заперечення.

2. На рівні етнонаціональної спільноти наслідки обмовлянь та доносів щонайменше постають у формах сумнівної довіри населення країни до державних інституцій і до спроможностей соціальної згуртованості.

3. Попередні результати емпіричного дослідження, проведеного нами за участю українських респондентів, дають підстави висновувати про моральну табуїзованість піднятої теми про її забарвленість зрозумілими негативними емоціями та афектами – страхом, тривогою, відчаєм, підозрілістю, соромом, провиною, відразою. Учасники порівняно легше обговорюють мотиви поведінки обмовників, аніж їх уявлення про себе та світ, та часто висловлюють їм співчуття як жертвам деспотичного режиму, котрі змушені вдаватися до подібних практик.

Перспективами подальшого опрацювання даної проблемної теми вбачаємо створення з допомогою методу так званого «ґрунтованого теоретизування» ко н ц е п ц і ї світобачення і сприйняття себе людьми, які вдавалися до обмовлянь і неправдивих свідчень; визначення психологічних наслідків очорнення для тих, хто постраждав через наклепи; проведення паралелей впливу обмовлянь та опорочування на сучасних громадян незалежної України і на свідомість прийдешніх поколінь українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко Е. Архіви КДБ. Невигадані історії. Харків: Віват, 2024. 400 с.
2. Байєр О.О. Аналіз факторів, що визначають особистісну стійкість за умов соціальних репресій. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія*. 2009. №17(9/1). С. 11-17.
3. Горностай П.П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*. 2019. №7(21). С. 54-68.
4. Горностай П.П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в європейський культурний простір. *Проблеми політичної психології*. 2022. №11(25). С. 38-55. <https://doi.org/10.33120/poppp-Vol25-Year2022-86>.
5. Дроздов О.Ю. Доносництво як різновид політичної поведінки: історико-психологічні паралелі та сучасність. *Чотирнадцять Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали Міжнар. наук. конф. (26 квітня 2024 року, м. Чернігів) / за наук. ред. О.Ю. Дроздова. Т.1. Психологія*. Чернігів: НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2024. С. 39-47.
6. Кириченко С. Люди не із страху. Київ: Смолоскип, 2013. 424 с.

7. Лісовий В.С. Спогади. Київ: Смолоскип, 2014. 664 с.
8. Лосєв І. Війна України з Росією і колаборантство. Держава повинна реагувати. BBC, 4 жовтня 2019. <https://ua.krymr.com/a/ihor-losiev-viina-ukrainy-z-rosiieiu-i-kolaboranstvo/30197846.html>.
9. Найдьонова Л. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2009. Вип. 9. С. 73-82.
10. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.
11. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій. Дніпропетровськ: Свідлер, 2013. 272 с.
12. Росіяни написали донос на свого друга-українця, який висловився проти війни. Фокус, 8 грудня 2022. <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/540113-rossiyane-napisali-donos-na-svoego-druga-ukrainca-kotoryy-vykazalsya-protiv-voynu-smi>.
13. Слюсаревський М.М., Ревера І.І. Немає людини – немає проблеми: деякі гіпотези щодо взаємозв'язку масових політичних репресій з масовою культурою і побутовою злочинністю. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 6. С. 3-18.
14. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 3-є наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2014. 168 с.
15. Bayer O., Hrysenko N., Barkova O., & Friedman, J. One's dog tears apart its masters. *Ethos*. 2025 [in press].
16. Bayer O., Martyshenko I. Coping with Repression in Soviet Ukraine. *European Scientific Journal*. 2016. № 12(8), P. 52-72.
17. Gauck J., Fry M. Dealing with a Stasi Past. *Germany in Transition*. 1994. Vol. 123. № 1. P. 277-284.
18. Gorbunova V., Klymchuk V. View of Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. № VII(2). P. 33-68.
19. Finlay W.M.L. Denunciation and the construction of norms in group conflict: Examples from an Al-Qaeda-supporting group. *British Journal of Social Psychology*. 2014. Vol. 53. № 4. P. 691-710.
20. Lewis A. En-Gendering Remembrance: Memory, Gender and Informers for the Stasi. *New German Critique*. 2002. № 86. P. 103-134.
21. Mayan M.J. Essentials of Qualitative Inquiry. New York and London: Routledge, 2023. 312 p.
22. Milosz C. The Captive Mind. Interlochen: Vintage, 1981. 272 p.
23. Neuendorf U.L. Surveillance and Control: An Ethnographic Study of the Legacy of the Stasi and its impact on wellbeing. London, University College London, 2017. 314 p.
24. Schubert H. The Case Studies of Female Denunciation in the Third Reich. Middletown, Connecticut: Wesleyan University, 2010. 152 p.
25. The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology. C. Willig, W.S. Rogers (Eds.). London: Sage, 2017. 665 p.

REFERENCES

1. Andriushchenko, E. (2024). Arkhivy KDB. Nevyhadani istorii [Archives of KGB. Not invented stories]. Kharkiv: Vivat. 400 p. [in Ukrainian].

2. Bayer, O.O. (2009). Analiz faktoriv, shcho vyznachaiut osobystisnu stikist za umov sotsialnykh represii [Analysis of factors that determine personality resilience under the conditions of social repressions]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Pedagogika i psykholohiia – The Bulletin of Dnipropetrovsk University. Pedagogy and Psychology Series*. 17(9/1), 11-17 [in Ukrainian].
3. Gornostai, P.P. (2019). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as a problem of social psychology]. *Problemy politychnoi psykholohii – The problems of political psychology*, 7(21), 54-68 [in Ukrainian].
4. Gornostai, P.P. (2022). Podolannia kolektyvnykh travm u konteksti intehtatsii Ukrainy v yevropeyskyi kulturnyi prostir [Overcoming collective traumas in the context of intertation of Ukraine into European cultural space]. *Problemy politychnoi psykholohii – The problems of political psychology*, 11(25). <https://doi.org/https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-86> [in Ukrainian].
5. Drozdov, O.Yu. (2024). Donosnytsstvo yak riznovyd politychnoi povedinky: istoryko-psykholohichni paraleli ta suchasnist [Denunciation as a variation of political behavior: historical and psychological parallels and modernity]. *Chotyrnadsyti Siverianski sotsialno-psykholohichni chytannia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii – The fourteenth Siveriansky social-psychological readings: Proceedings of International scientific conference* (26 April 2024, Chernihiv) / O. Yu. Drozdova. T.I. Psykholohiia (Eds.). Chernihiv: NUChK imeni T.H. Shevchenka, 2024. P. 39-47 [in Ukrainian].
6. Kyrychenko, S. (2013). Liudy ne iz strakhu [People not from fear]. Kyiv: Smoloskyp. 424 p. [in Ukrainian].
7. Lisovyi, V.S. (2014). Spohady [Memories]. Kyiv: Smoloskyp. 664 p. [in Ukrainian].
8. Losiev, I. (2019). Viina Ukrainy z Rosiieiu i kolaborantstvo. Derzhava povynna reahuvaty [The war of Ukraine with Russia and collaborationism. The state is to regulate it]. BBC, 4 October 2019. <https://ua.krymr.com/a/ihor-losiev-viina-ukrainy-z-rosiieiu-i-kolaborantstvo/30197846.html> [in Ukrainian].
9. Naidonova, L. (2009). Holodomor: strazhdannia, sprychyneni politychnoiu tekhnolohiieiu [Holodomor: sufferings, caused by a political technology]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy – The problems of political psychology and its role in formation of a citizen of the Ukrainian state*, Issue 9, 73-82 [in Ukrainian].
10. Plakhotniuk, M. (2012). Kolovorot: staty, spohady, dokumenty [Whirlpool: papers, memories, documents]. Kyiv: Smoloskyp. 510 p. [in Ukrainian].
11. Reva, I. (2019). Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii [On the other side of oneself: social-psychological and cultural consequences of Holodomor and Stalin's repressions]. *Dnipropetrovsk: Svidler*. 272 p. [in Ukrainian].
12. Rosiiani napysaly donos na svoho druha-ukraintsia, yakyi vyslovyyvsia proty viiny [The Russians wrote a denunciation to a friend of Ukrainian who spoke out against the war] (2022). *Fokus, 8 hrudnya – Focus on December 8*. <https://fokus.ua/uk/voennye-novosti/540113-rossiyane-napisali-donos-na-svoego-druga-ukrainca-kotoryy-vykazalsya-protiv-voyny-smi> [in Ukrainian].
13. Sliusarevskiy, M.M., Revera, I.I. (2017). Nemaie liudyny – nemaie problemy: deiaki hipotezy schodo vzaiemoviazku masovykh politychnykh represii z masovoiu kulturoiu i pobutovoiu zlochynnistiu [No person – no problem: some hypotheses concerning interrelation of mass political repressions with mass culture and domestic crime]. *Problemy politychnoi psykholohii – The problems of political psychology*, 6, 3-18 [in Ukrainian].
14. Furman, A.V. (2014). Psychokul'tura ukraïns'koy mental'nosti: tret'ye nauchnye vydannia [Psychological culture of Ukrainian mentality: the third scholarly edition]. Ternopil: NDI MEVO. 168 p. [in Ukrainian].
15. Bayer, O., Hrysenko, N., Barkova, O., & Friedman, J. (2025, in press). One's dog tears apart its masters. *Ethos*.
16. Bayer, O., Martysenko, I. (2016). Coping with Repression in Soviet Ukraine. *European Scientific Journal*, 12(8), 52-72.
17. Gauck, J., Fry, M. (1994). Dealing with a Stasi Past. *Germany in Transition*. 123(1), 277-284.
18. Gorbunova, V., Klymchuk, V. (2020). View of Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. VII(2), 33-68.
19. Finlay, W.M.L. (2014). Denunciation and the construction of norms in group conflict: Examples from an Al-Qaeda-supporting group. *British Journal of Social Psychology*. 53(4), 691-710.
20. Lewis, A. (2002). En-Gendering Remembrance: Memory, Gender and Informers for the Stasi. *New German Critique*. 86, 103-134.
21. Mayan, M. J. (2023). *Essentials of Qualitative Inquiry*. New York and London: Routledge. 312 p.
22. Milosz, C. (1981). *The Captive Mind*. Interlochen: Vintage. 272 p.
23. Neuendorf, U.L. (2017). Surveillance and Control: An Ethnographic Study of the Legacy of the Stasi and its impact on wellbeing. University College London. London. 314 p.
24. Schubert, H. (2010). *The Case Studies of Female Denunciation in the Third Reich*. Wesleyan University. Middletown, Connecticut. 152 p.
25. *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology* (2017). C. Willig, W.S. Rogers (Eds.). London: Sage. 665 p.

АНОТАЦІЯ

БАЙЄР Оксана Олександрівна.

Психологічний феномен обмовлення в українській радянській історії.

У вітчизняній академічній психології все ще бракує інтегративних досліджень, які б осмислювали та узагальнювали наслідки досвіду радянського історичного періоду для самовідчуття та світосприйняття українців. Наявні праці, які розглядають окремі його аспекти: психологічні підсумки для української ментальності Голодомору, вплив тоталітарного державного устрою і репресій на формування особистості і на масову культуру, сприйняття себе і світу пересіченими радянськими українцями. Відсутні психологічні розвідки, присвячені морально складному і неоднозначному питанню очорнень, доносів і неправдивих свідчень. Враховуючи доквілленевий (політичний і соціальний) контексти часів Третього Рейху та Штазі, у реалізації таких ганебних психосоціальних практик не-

можливо чітко розмежувати «жертву» та «агресора». Доведено, що психологічний зміст обмовлянь на особистісному рівні супроводжується почуттями сорому, страху, життям під тиском приречення і в постійних підозрах, а також невизначеністю, невпевненістю, залежністю і відсутністю персонально приватного простору. Показово, що, навіть маючи доступ до архівів, громадяни часто відмовляються від їх перегляду з опасінь, що свідомісно не впораються з тим, про що дізнаються. Аргументовано, що поширене використання сучасними терористичними угрупованнями досвіду особистого опорочування є засобом реалізації та укріплення кланових групових норм, перевірки на відданість та боротьби з опонентами. Авторське емпіричне дослідження показало, що психологічні сенс та наслідки донесень і стукацтва базуються на якісній дослідницькій стратегії і мають на меті створення обґрунтованої теоретичної концепції стосовно внутрішніх переживань, уявлення про себе і світ тих людей, хто доносив. Респондентами були історики, які компетентно займаються даною темою, та сучасники радянської епохи, котрі особисто постраждали від доносів. Було цілком очікувано, що нам не вдалось задіяти як респондентів осіб, які б відкрито визнавали, що самі доносили на інших співгромадян. Водночас гіпотетично підтверджена ідея, що доноси є прихованою, «темною» стороною функціонування етнонаціональної спільноти, котру можна рефлексивно осягнути, досліджуючи «відбитки» паплюження та ославлення у самосприйнятті і світосприйнятті тих осіб, які пережили їх психотравмувальну дію.

Ключові слова: Україна, радянська доба, громадянин, стукацтво, обмовляння, психологічний феномен, самосприйняття, світосприйняття, моральне табу, «сіра мораль».

REFERENCES

Oksana BAYER.

The psychological phenomenon of slander in Ukrainian Soviet history.

Domestic academic psychology still lacks an integrative research that would summarize the repercussions of the Soviet experience for the self-perception and worldview of Ukrainians. There are works that consider its specific aspects: psychological

consequences of Holodomor, the impact of the totalitarian regime and repressions of the development of a personality and mass culture, self-concept and image of the world of lay Soviet Ukrainians. The works devoted to morally complex and ambiguous denunciations and false witnessing are unavailable. Considering the external (both political and social) context during the time of the Third Reich and Stasi, in implementation of such practices, it is impossible to differentiate «a victim» from «an aggressor». Authors define the psychological context of denunciations as shame, fear, life under pressure and in constant suspicions, ambiguity, lack of confidence, dependency, and lack of private space. It is illustrative that even having received access to the state archives, German citizens may refuse to address them in fear they will be unable to cope with what they might learn. Following the results of investigating the psychological aspect of denunciations in modern terroristic groups, such practices appear to be the means of realization and strengthening of group norms as well as pressing opponents. The author's empirical research of the psychological side and consequences of denunciations and false witnessing is based on qualitative research paradigm and is aimed at building grounded theory of internal experiencing, self-concept and vision of the world of those who false witnessed. Our respondents are historians who have studied the topic and Ukrainians of the Soviet epoch who personally suffered from denunciations. Expectedly, we failed to enroll as respondents individuals who openly confessed they made denunciations themselves. According to our idea, because denunciations are a hidden, «dark» side of a community functioning, we will be able to see the essence of this phenomenon through investigation of its «trace» in world-concept and self-concept of those who contacted it in a certain way.

Keywords: Ukraine, Soviet era, citizen, denunciations, false witnessing, self-concept, world-concept, moral taboo, «grey morale».

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.**

Надійшла до редакції 12.12.2024.

Підписана до друку 06.02.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Байєр О.О. Психологічний феномен обмовляння в українській радянській історії.

Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 18-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.018>

**ЗАМОВЛЯЙТЕ ПЕРЕДПЛАТУ
РАЗОМ З УКРПОШТА**

21985

Методологія як сфера мислелітності

ФУРМАН Анатолій Васильович

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОПТИКИ
ТИПІВ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ:
АТРИБУТИ, ПАРАМЕТРИ, ПІДХОДИ

Anatolii V. FURMAN

METHODOLOGICAL OPTICS OF TYPES OF SCIENTIFIC RATIONALITY:
ATTRIBUTES, PARAMETERS, APPROACHESDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.024>

УДК: 167/168

«Але що ж тоді саме життя? *Саме-то життя – це безглуздя, хоча в ньому є метод.* І життя філософа – між безглуздя і методологією»
(Олексій Лосєв [24, т. 1, с. 311])

«... раціоналізація, концептуалізація і логіко-змістове уконкретнення метафоричного конструкту *«методологічна оптика»* дали змогу в перше не тільки концептуально охопити у форматі широкопанорамної картини еволюційно нарощувальні класичний, некласичний і постнекласичний типи раціональності в історії науки, а й прибрати токсичну суб'єктивність цього конструкту для сучасного логічно організованого інтелектуального дискурсу, перетворити його на повноцінний філософсько-науковий термін і, більше того, окреслити контури обсягу, змісту і значення його як важливого *категорійного поняття* й урешті-решт як винятково ефективного інструменту мислелітності і професійного методологування. <...>»
(Автор [13, с. 43])

ВСТУП

Проблемне поле методологічного дослідження. Термін «методологічна оптика» уперше аргументовано застосований на концептуальному рівні аналізу проф. М.С. Гусельцевою в 2013 – 2017 роках у лоні висвітлення інструментального вдосконалення наукового пізнання і з метою теоретичного обґрунтування еволюції раціонального (передусім психологічного) знання, починаючи із XVII століття і до наших днів [2]. Однак запропоновані цією дослідницею вкрай редуковані (спрощені) схеми

трьох базових методологічних оптик – класичного, некласичного і постнекласичного – і далі в раціональності стимулювали нас у 2022 році провести власне фундаментальне дослідження методологічної оптики, але з істотним розширенням як його предметного поля, так і цілеорієнтаційного призначення самої оптики – бути інструментом рефлексивного мислелітності (див. [13]). Сутнісно мовиться про успішне зреалізування *нижки процедур:*

1) *раціоналізації* понятійних інваріантних визначень і *систематизації* головних причин методологічної оптики, що уможливили

кардинальну зміну дослідницького ракурсу і знанневої мозаїки пошуку від названої оптики як метафоричного конструкту до оперування цим терміном як категорійним поняттям;

2) *модуляції* ключових узмістовлень, від-рефлексованих детермінант та поняттєво-категорійних засобів конструювання універсальних мислєсхем методологічної і метаметодологічної оптик за принципами, закономірностями і нормативами авторського циклічно-вчинкового підходу;

3) *типологізації* класичного, некласичного і постнекласичного ідеалів/узірців змодельованих багатопараметричних оптик за логікою їх категорійного, критерійного, атрибутивного і мислєвчинкового ускладнення;

4) *цілєспрямованої методологізації* п'ятирівневого структурно-функціонального комплексу трьох базових, багатомодульних й відносно самодостатніх, інваріантів методологічних оптик раціональності за діалектикою к а т е г о р і й «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне» та *обґрунтування* і д е ї методологічних модулів як збірних інструментів рефлексивної мислєдіяльності;

5) *конфігурування* різнопредметних знань (ідеали, поняття, принципи, стратегії, засоби, норми) у якісно нову епістемологічну організованість – *постнекласичну методологію*, яка утверджує взаємодоповнення різних наук, діалог культур, єдність істини та етичної поведінки, доцільність різних парадигм і методологем;

6) *концептуалізації* вперше запропонованого нами поняття-конструкту «методологічна реконструкція» за учинковим каноном, що описує інтелігібельну дійсність у четвірному зорганізуванні: як логіко-змістову процедуру (*ситуація*), як метод збагачення існуючого знання (*мотивація*), як окремий різновид мислєдіяльності та професійного методологування (*дія*) і як спосіб здійснення рефлексії (*післядія*).

Однак вирішення окресленого плетива складних завдань закономірно спричинило *розширення проблемного поля дослідження*, що інтелектуально унаочнюють такі нами відрефлексовані труднощі, або нез'ясовані, новопосталі, невідворотні п и т а н н я.

По-перше: чому наукових революцій в історії новоєвропейської доби, починаючи із другої половини XVII століття й донині (принаймні за відомою і загальноприйнятою концепцією В.С. Стюпіна) чотири, а типів наукової раціональності три? Вочевидь навіть суто

логічно, не кажучи вже про різні історико-культурні контексти розвитку людства, це невідповідність, яка має бути зліквідована.

По-друге: чому у створених нами три роки тому моделях методологічної оптики класичної, некласичної і постнекласичної раціональності, хоча й зафіксована динаміка зростаючого ускладнення загальної архітектоніки цієї інтелектуальної сфери свободи-практикування, все ж існує обмежена кількість атрибутивних ознак-характеристик кожного із трьох названих типів (відповідно вісім, десять і дванадцять параметрів)? Зважаючи на неозору – людиновимірну, антропологічну, психосоціальну тощо – складність такого інституту духовного виробництва, як н а у к а, потрібно до кожної оновленої моделі усіх чотирьох оптик чітко визначити оптимальний мінімум атрибутів, які б ємно відображали холістичну картину відповідної онтологічної дійсності, що культурними засобами оприявнюються цими моделями.

По-третє: як впливає ускладнення архітектоніки методологічних оптик різних типів раціональності – від класичної до посткласичної і далі до некласичної й аж до постнекласичної – на зміну засадничих параметрів дослідження, передусім на вибір теми, визначення його мети, об'єкта і предмета? Очевидно, що закономірно ускладнюватиметься за обсягом, структурою і змістовим наповненням їх епістемологічна картина, що має бути (насамперед поняттєво і категорійно) відображено у їх формулюваннях.

По-четверте: чи допоможе параметрично деталізоване обґрунтування чотирьох типів раціональності прояснити і, можливо, розв'язати проблему методологічного значення альтернативності наукового і філософського підходів у їх численних варіативних утіленнях? Гіпотетично відповідь тут цілком обнадійлива, зважаючи на те, що має місце прямий канонічний зв'язок між ускладненням методологічної оптики типів раціональності та еволюційними етапами збагачення наукового методу/підходу і багатоопосередкований, аж ніяк не безпосередній, вплив цих типів на філософський підхід або погляд на світ і людину в ньому.

Мета дослідження: *створення вдосконалених, більш деталізованих і збагачених за атрибутивними ознаками, версій чотирьох основоположних типів наукової раціональності – класичної, посткласичної, некласичної і постнекласичної, а також аргументація щодо їх спричиненого постання унаслідок тієї чи*

іншої наукової революції, оптимального набору атрибутів-характеристик, стосовно ускладнення змісту і формулювань теми, мети, об'єкта і предмета як засадничих методологічних параметрів дослідження та певного зв'язку кожного типу із найвпливовішими на сьогодні філософськими поглядами/підходами.

Мета конкретизується у таких **завданнях дослідження**:

1) обґрунтувати логіко-епістемологічну доречність виокремлення після історичного постання класичної науки посткласичного ідеалу/типу раціональності, змодельовати та сутнісно описати його методологічну оптику;

2) аргументувати та графічно відобразити оптимальне атрибутивне наповнення класичного, посткласичного, некласичного і постнекласичного типів раціональності у їх найповнішій складності та цілісності;

3) відстежити, конкретизувати і текстово зафіксувати поступове ускладнення та поетапний розвиток епістемологічних картин вихідних методологічних параметрів дослідження за логікою еволюції базових типів наукової раціональності;

4) мотивувати актуальність та узасаднити низкою аргументів прямого й опосередкованого впливу різних типів раціональності на методологічне розмежування альтернативності відповідного мережива наукових підходів, з одного боку, і плетива філософських підходів – з іншого.

Об'єктом рефлексивного вивчення є типи раціональності в еволюції новоєвропейської науки у їх кватерному розвитку-перетворенні від відносно простих форм та організованостей (класична і посткласична) до все більш складних, синергійних і людиновимірних (некласична і постнекласична) та у їх синхронній культурно-історичній залежності від змісту і наслідків чотирьох загально визначених наукових революцій.

Предмет даного дослідження становлять *методологічні оптики класичного, посткласичного, некласичного і постнекласичного типів раціональності у їх чотириетапному еволюційному синтезі і метасистемному взаємодоповненні, що знаходить епістемологічне підтвердження як в ускладненні основних параметрів професійно здійснюваного пошукування (щонайперше його теми, мети, об'єкта, предмета), так і в методологічному обґрунтуванні інакшости наукового і філософського підходів.*

Метаметодологічна оптика дослідження є авторською, евристичною, поліінструменталь-

ною, винятково продуктивною, що унаочнено підтверджують нещодавно здійснені нами розв'язки найфундаментальніших проблем сучасної філософської і наукової методологій (див. [4; 8; 13; 24, т. 5]). Предметне поле конструювання такої *метаоптики* становлять інші, відомі чи маргінальні, методологічні теорії, системи, концепції, моделі, які використовуються *ресурсами рефлексивного мислення* як *матеріал* для творення більш досконалих методів, засобів та інструментів методологічних мислення і рефлексії. Тому в нашому досвіді *метаметодологічна оптика* – це *інтегральний механізм підбору та укомплектування лінз-модулів* узаємозалежних засобів-інструментів розуміння, мислення, діяльності, рефлексії, що облаштовані за квінтетною логічною схемою діалектичного співвідношення категорій «*універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне*». В інтелектуальній проєкції на чинне міждисциплінарне дослідження це означає створення *особливого свідомісного часопростору метаметодологування* із його п'ятірними (квінтетними) координатами: вітакультурна методологія – сфера професійного методологування – циклічно-вчинковий підхід – схема-модель мислення – мислесхема та її організованості.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОПТИКИ КЛАСИЧНОГО І ПОСТКЛАСИЧНОГО ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Перша аргументована версія методологічної оптики класичного типу раціональності запропонована нами у вигляді описового й модельно організованого текстів, які чітко визначили найнеобхідніший восьмикомпонентний набір атрибутивних ознак-характеристик *постання* самобутнього витонченого *наукового методу/підходу* й одночасно свідомісно вишуканого погляду людини розумної на світ [13, с. 15-18]. Друга (оновлена) версія (*рис. 1*), фундується на попередніх напрацюваннях, істотно відрізняється від першої як за набором сутнісних ознак (містить не вісім одиниць, а дванадцять), так і за більш деталізованим їх узмістовленням.

Відтак у новітньому витлумаченні *методологічна оптика класичного типу раціональ-*

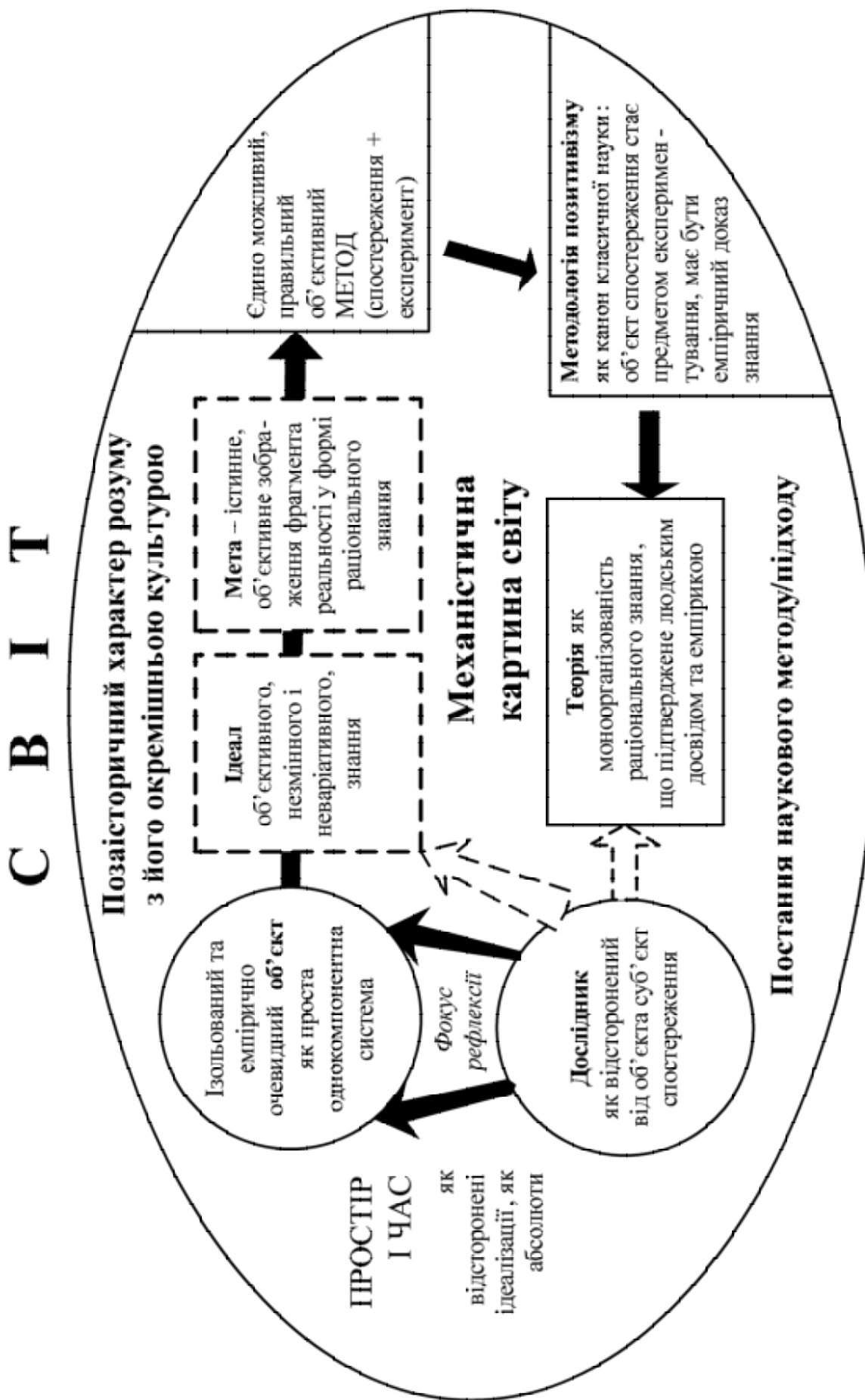

Рис. 1.
Методологічна оптика класичного типу наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 10.09.2024 р., друга версія, друкується вперше)

ності містить сув'язь таких атрибутивних ознак:

1. Об'єкт дослідження – проста або навмисне спрощена, однокомпонентна чи навіть елементарна, *система*, що у процесі пізнання стає предметом ідеалізації/аналізування; тому він ізольований од світу (простору і часу) та від дослідника, хоча й здебільшого емпірично очевидний; пізнається ресурсами раціонального мислення у форматі зреалізування *наукового методу/підходу*, який дає змогу виявляти ідеальні, незмінні і всезагальні залежності, що оприявнюються у формі понять, законів, закономірностей як об'єктивне раціональне знання, котре протистоїть емпірії (всьому, що було сприйняте і сприймається людськими органами чуття).

2. Дослідник як відсторонений від об'єкта суб'єкт мисленнаукового вивчення, спостереження, експериментування, аналізу простих чи навмисне спрощених об'єктів в ідеально мислимих, тобто максимально абстрагованих від реальних процесів, станів і подій, с и т у а ц і я х добування нових раціональних знань як єдино можливої істини про об'єкти такого локалізованого гатунку.

3. Фокус рефлексії – пучкове зосередження інтелектуальних ресурсів самоаналізу дослідника на усвідомленні змісту та перебігу власного, предметно визначеного і локалізованого від решти обставин світу, наукового мислення і на об'єктивності отриманого теоретичного знання про простий об'єкт пізнання.

4. Простір і час за канонами класичної науки становлять, з одного боку, для дослідника *відсторонені ідеалізації*, що уявно сконструйовані пізнанням як такі об'єкти, котрі існують лише у дійсності мислимого, з іншого – *абсолюти*, себто одвічні, незмінні й нескінченні першооснови Всесвіту, що нічим не спричинені, ні від чого незалежні.

5. Розум у найкращому варіанті людського оприявнення як сукупність пізнавальних та аналітичних здібностей, характеризуючи інтелектуальні можливості історичної доби людства та особистості окремого дослідника, має *позаісторичний характер* у тому сенсі, що пізнання ідеально упредметненого простого об'єкта відбувається відсторонено від наявного на той час (від XVII століття і спадаючою траєкторією донині) історично накопиченого знання, опонуючи йому та утверджуючи постання нової культури – канонів наукового мислення.

6. Ідеалом класичної науки є мислєдіяльнісне зреалізування безальтернативного методологічного настановлення свідомості дослідника стосовно найповнішого вивчення, пояснення та опису сутнісних ознак-характеристик елементарного об'єкта пізнання, що епістемно організується у формі *об'єктивного*, незмінного і варіативного, однозначно упредметненого і вишукано раціонального, *знання*.

7. Мета втілення в інтелектуальне життя достойників людства, починаючи від відкриття Г. Галілеєм та І. Ньютоном викінченого *наукового методу*, класичної раціональності як ідеалу нової науки полягає в отриманні у процесі пізнання єдино істинного, об'єктивного зображення досліджуваного фрагмента чітко упредметненої реальності у формі раціонального знання, що охоплює відповідні теоретичні уявлення та експериментальні факти, які їх підтверджують.

8. Метод пізнання – єдино можливий, об'єктивний, правильний, тобто еталонно раціональний, що ґрунтується на спостереженні та експериментуванні із простими чи спрощеними об'єктами, – реалізується винятковими інтелектуальними ресурсами наукового мислення і дає змогу отримати механістичну картину світу (див. далі).

9. Методологія позитивізму, попри те, що оформляється як філософська течія із середини XIX століття зусиллями О. Конта, все ж потенційно наявна вже на етапі постання класичної науки (друга половина XVII ст.), оскільки приймає за канон такий постулат: єдиним джерелом справжнього раціонального знання є емпіричне наукове дослідження, яке й підтверджує чи спростовує окремі теоретичні уявлення (моделі, концепції); тому об'єкт спостереження закономірно стає предметом експериментування, споглядально засвідчуючи моноістиність здобутого знання.

10. Теорія у класичному розумінні – це новопостала результуюча форма організації раціонального знання як головного об'єктивованого продукту наукового пізнання, що виникає та розвивається *кумулятивно*, а саме шляхом поступового позитивного накопичення та ускладнення такого типу знання, що підтверджене людським досвідом та емпірикою (головно експериментуванням) за умов абсолютизації кількісних змін і нехтування якісними депланаціями чи зсувами у цій сфері інтелектуального практикування.

11. Механістична картина світу, яку на зорі становлення класичної науки передовий людсь-

кий розум зумів створити на уявленнях, що мікросвіт аналогічний макросвіту і що нежива та жива матерії утворені з одних і тих самих «механічних деталей», які відрізняються лише розміром; узірцем тут є *класична механіка*, згідно з якою ніяких реальних змін при механічному переміщенні тіл (від руху чи взаємодії простих об'єктів на площині до зрівноваженого руху планет Сонячної системи) не відбувається; інакше кажучи, обстоюється симетрія перебігу процесів у часі, що виявляється у його оборотності; до прикладу, Г. Галілей уперше застосував для пізнання природи *експериментальний метод* у єдності із вимірами досліджуваних величин і математичною обробкою отриманих даних; зокрема, він увів в інтелектуальний обіг поняття-уявлення інерційного руху, що, будучи абстракцією та ідеалізацією, все ж є вкрай продуктивним як для аргументованого продовження мисленнєвого (у чистому свідомісному плані) експерименту, так і для емпіричної перевірки наведених відповідних узагальнень-наслідків; урешті-решт це й дало змогу відкрити закони руху вільно падаючих тіл у неподільній взаємодії теорії та досвіду.

12. С в і т у класичному раціональному розумінні є світом природних явищ, який реально, хоча й відсторонено, існує у своїх ознаках та характеристиках незалежно від дослідника як суб'єкта добування нового знання; тому останній починає із пошуку та вивчення фактів, що існують у природі об'єктивного, де світ, перебуваючи за межами взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання, наповнений незмінними постійними залежностями, які й пов'язують у системну цілісність усі напрацьовані експериментальні факти.

Постання наукового методу/підходу в історії людства, в осередді якого утверджується особлива вишукана *культура раціонального мислення* (передусім у методологічних працях канонічного гатунку Галілея і Ньютона), одночасно знаменувало синергійне накладання двох головних *траєкторій* розвитку науки, а саме *еволюційної та революційної*. Перша характеризувалася постійним розширенням сфери застосування цього новопосталого методу, за якого реальні об'єкти й сьогодні, через чотири століття (головно в точних і технічних науках), замінюються у пізнанні ідеальними об'єктами і являють собою *понятійні абстракції*, якими оперує мислення або у вигляді практико зорієнтованих схем

конкретних дій, або у формі теоретичних моделей із настановленням на їх обов'язкове емпіричне (насамперед експериментальне) підтвердження істинності, що уможливають уявне передбачення можливої зміни станів і властивостей досліджуваних об'єктів, що охоплені тією чи іншою діяльністю. Про це В.С. Стюпін слушно пише так: «Перехід до власне науки головню пов'язаний з *новим способом формування ідеальних об'єктів* та їх зв'язків, що моделюють практику людського повсякдення. Тепер вони черпаються не безпосередньо з практики, а створюються як абстракції, на основі раніше утворених ідеальних об'єктів. Побудовані з їхніх зв'язків моделі постають як гіпотези, які потім, одержавши обґрунтування, трансформуються в теоретичні схеми досліджуваної предметної сфери. Так виникає особливий рух у сфері розиткового теоретичного знання, яке починає конструювати моделі упредметненої реальності немов би зверху стосовно практики з їх подальшою прямою чи непрямою прикладною перевіркою» [24, т. 1, с. 97].

Д р у г а, власне *революційна*, траєкторія історичного розвитку науки пов'язана із більш-менш осмисленою фіксацією кардинальних зсувів (віднаходження нових аналітичних методів, категорійних і технічних засобів пошукування, принципів і підходів теоретизування), які відносно раптово змінили – розширили чи вдосконалили – канали творення якісного логіко-змістового наповнення здійснюваної науково-дослідної діяльності як професійної, самотутньої, інституціоналізованої. Ці помітні зсуви традиційно іменуються терміном **«наукова революція»**, що покликаний пояснити боротьбу нових наукових уявлень (ідей, концепцій, теорій, парадигм) та дослідницьких стратегій, методів і засобів пізнання як більш ефективних і продуктивних порівняно з усталеними й (принаймні з погляду новаторів) застарілими та непродуктивними. Т. Кун, С. Гроф та інші дослідники *історії науки*, констатуючи її виняткову непрямолінійність і суперечливість, пов'язують наукові революції не стільки зі зміною теорій і, тим більше, не з новаціями у спостереженнях чи експериментуванні, а з *парадигмою*, яка характеризується окремим набором переконань, цінностей і технік, що їх поділяють представники даного наукового співтовариства як узірцеві моделі постановки та розв'язання ключових проблем у певній

царині пізнавальної творчості. Саме ті персоніфіковані події-епізоди змістового осяяння чи інтуїтивного прозріння одного або групи дослідників у його/їх науковій діяльності, коли віджила й відтак несучасна парадигма цілком або частково замінюється новою, з нею несумісною, і становлять с у т ь наукової революції. Тому закономірно, що новітня радикальна теорія як епістемологічне ядро модерної парадигми «ніколи не буде доповненням або прирощенням до існуючих знань. Вона змінює основні правила, вимагає рішучого перегляду або переформулювання фундаментальних припущень попередньої теорії; здійснює переоцінку наявних фактів і спостережень...» [24, т. 2, с. 109].

Відносно недавно (2012 – 2013 роки) нами була здійснена різнобічна й плеромно повторювана рефлексія переваг та обмежень методологічної концепції парадигми Т. Куна у проєкції на розлоге предметне поле сучасних соціогуманітарних наук й уперше обґрунтований новітній евристичний напрям наукового пізнання – **методологія парадигмальних досліджень**, у рамках якої висвітлена генеза *метaparadигм психологічного знання* в епістемологічній перспективі філософування і запропонована багаторівнева типологія парадигмально-дослідницьких методологій у сфері психології (див. [15; 26, с. 6-84]). Зокрема, переконливо аргументовано кілька засадничих п о с т у л а т і в:

а) не існує парадигм поза методологічно зорієнтованою науково-дослідною діяльністю, тому конструювання чи створення будь-якої більш-менш довшеної парадигми насамперед спричинене обраною науковцями методологією;

б) запропонована концепція парадигмального розуміння історії розвитку природничих і технічних наук не може бути застосована у сфері соціогуманітарної мислєдїяльності як коректна, світоглядно зорієнтована, *теоретична модель*, тому що тут нове знання добувається не шляхом поступового нарощування його складності та обсягу, а методом проблемно і соціокультурно зумовленої фільтрації та перефільтрації;

в) у соціально-поведінкових науках має місце явна *парадигмальна надлишковість* і навіть засміченість *псевдопарадигмами* ниви раціогуманістичного, суто людинознавчого, знання, оскільки далеко не всі пропонувані парадигмальні конструкції відповідають четвірному критерійному наборі необхідних скла-

дових-приписів (загальноприйняті групові цілі, настановлення і цінності, коло проблем і методів їх розв'язання, добір передумов як символічних узагальнень і як метафізичних налаштувань, діяльнісно об'єднавча дисциплінарна матриця);

г) здоланню існуючого плетива псевдопарадигмальних імітацій та візій, котрими сьогодні переповнений соціогуманітарний дискурс, сприятиме вихід дослідників на якісно вищий рівень професійного методологування, який уможливить розробку *метaparadигм* нової генерації ресурсами та засобами створюваних нами методологічних оптик не-класичної і постнекласичної раціональності;

д) поза *науковою школою* як осереддям окремої інтелектуальної спільності (до слова, всупереч позиції Томаса Куна) понятійне уявлення про парадигму втрачає сенс, тому що зростання парадигмальної складності наукового знання за чотирма етапами еволюції типів раціональності (від класичного й аж до постнекласичного) необхідно спричиняє типологічне ускладнення життєдіяльності мозаїки різноорганізованих наукових шкіл у такій наступності: традиціоналістська (протошкола), дослідницький колектив, новий науковий напрям, школа четвертого (метaparadигмального) покоління (див. [24, т. 2, с. 72-106]).

Отже, є підстави констатувати, що наслідками революційних (сутнісних, відносно радикальних) змін на кожному із чотирьох етапів розвитку наукового пізнання було розширення та ускладнення і його соціальної організації, і царини теоретичного знання, й експериментальної бази, а в цілому відбувалося розгортання та удетальнення єдиної наукової картини світу. Так, вихід із п е р ш о ї наукової революції XVII століття ознаменувався функціонуванням таких новоутворень, як теоретичні концепти і моделі, себто як особливі ідеальні об'єкти (*раціоналізм*), з одного боку, і як обов'язкові наукові елементи – експериментальні факти, що підтверджені у форматі певної теорії і що сукупно утворюють емпіричну сферу тогочасної природничої науки (*емпіризм*), – з іншого.

Підсумками д р у г о ї наукової революції (XVIII – перша половина XIX ст.) стало розмежування ідеалів і норм наукового знання та виникнення спеціальних (фізичної, біологічної, хімічної, інженерно-технічної та ін.) картин світу (*онтологізм*) і водночас структуризація дисциплінарної побудови науки як

продуктивної сили-цілісності, коли отримані у її лоні об'єктивні системні знання перетворилися на товар, що має ринкову вартість і за умов його виробничого використання дає прибуток (*емпіризм і практицизм*).

Висліди т р е т ь о ї наукової революції (кінець XIX – початок XX ст.) справді зумовили радикальну перебудову наявних класичного і посткласичного способів раціонального пізнання, породивши у знятому вигляді (тобто заперечивши, але зберігши їхні узмістовлення на якісно вищому ступені розвитку) ідеали і норми наукового аналізування/теоретизування некласичного типу, що радикально змінили картину світу, чому значною мірою посприяли нові відкриття електроенергії, радіо, електрона, мікрочастин тощо, створення раніше незнаних теорій відносності та квантової механіки і виникнення цілих наукових напрямів (передусім кібернетики і системології). Водночас об'єктивність отриманого знання стає відносною (принцип *релятивізму*), тому що істотно зросла вагомість як суб'єктивного (індивідуального і групового) чинника, так і логічно обґрунтованого набору методів та засобів пізнання. На противагу емпіризму некласика утверджує *гносеологізм* як новий тип теоретизування, причому на тлі посилення тенденції до *плюралізму* – співіснування різних наукових шкіл, дисциплінарних відгалужень, множинних поглядів на одну проблему та відмінних парадигмальних позицій в організації і проведенні досліджень.

Підсумками ч е т в е р т о ї глобальної наукової революції, яка розпочалася з останньої третини XX століття й продовжується нині, є *формування постнекласичної науки*, котра додає до ідеалів некласичної раціональності вимогу обов'язково враховувати ціннісно-цільові настановлення вченого та його особистісний світ у цілому, що, як не парадоксально, уможливорює одержання об'єктивного раціонального знання як знання суб'єктивованого, досвідно персоніфікованого, неявно самісного. Постнекласична наука, вивчаючи надскладні, людиновимірні й невірнізовані, відкриті та саморозвиткові, об'єкти, втілюється у життя з допомогою проблемно зорієнтованих, міждисциплінарних і поліпарадигмальних досліджень. Зазначені атрибутивні ознаки наукової діяльності вимагають якісно інших пошуково-аналітичних стратегій та мислекоопераційної співпраці науковців, методо-

логічного поєднання різновекторних траєкторій розвитку багатопредметної мегаоб'єктної системи, що стимулює вихід на передній план сучасного інтелектуального дискурсу комплексних дослідницьких програм із їх головним епістемологічним продуктом – згармонованим комплексом фундаментального раціогуманістичного знання.

Для вирішення першого завдання цього дослідження важливо зафіксувати один незаперечний факт, а саме поступальне подієве накопичення сутнісних якісних змін після постанови канонічно вишуканої класичної науки у XVII ст. Так, принаймні із кінця XVIII століття відбувається істотна модифікація ідеалів і норм, каналів і способів, ресурсів і засобів отримання наукового знання, що об'єктивно засвідчує наявність уповні відмінного від попереднього типу раціональності. Багатоаспектний рефлексивний аналіз обширного історико-фактологічного матеріалу врешті-решт підтвердив наше *припущення про доцільність виокремлення самобутнього типу наукової раціональності* у зазначений період новоевропейської цивілізації як наслідок накопичення еволюційних трансформацій і стрибкоподібних революційних зсувів у розвитку науки як сфери інтелектуального виробництва, технічного прогресу і соціального інституту продукування системного раціонального знання.

За логікою поіменування найбільш виправданим т е р м і н о м тут буде **«посткласичний тип раціональності»**, що обумовлено етимологією префіксу «пост-» (від лат. *post* – за, після), який становить першу частину складних слів, позначається й відтак засвідчує що-небудь словами «після», «пізніше» та означає «наступність» у розвитку, становленні чи зміні. І це вповні унаочнено підтверджує нещодавно створена нами модель методологічної оптики посткласичного типу раціональності, що вперше друкується для широкого кола вітчизняних і зарубіжних інтелектуалів (*рис. 2*). Їй притаманні чотирнадцять атрибутивних ознак:

1. Об'єкт дослідження є умовно (теоретично) ізольована непроста система, що має певну, здебільшого нескладну, структуру і своє природне призначення/головну функцію, пізнається дослідником як відстороненим суб'єктом у взаємозалежних процесах теоретизування та експериментування ресурсами опанованого ним власного наукового (раціональ-

СВІТ ЯК СКЛАДНА СИСТЕМА

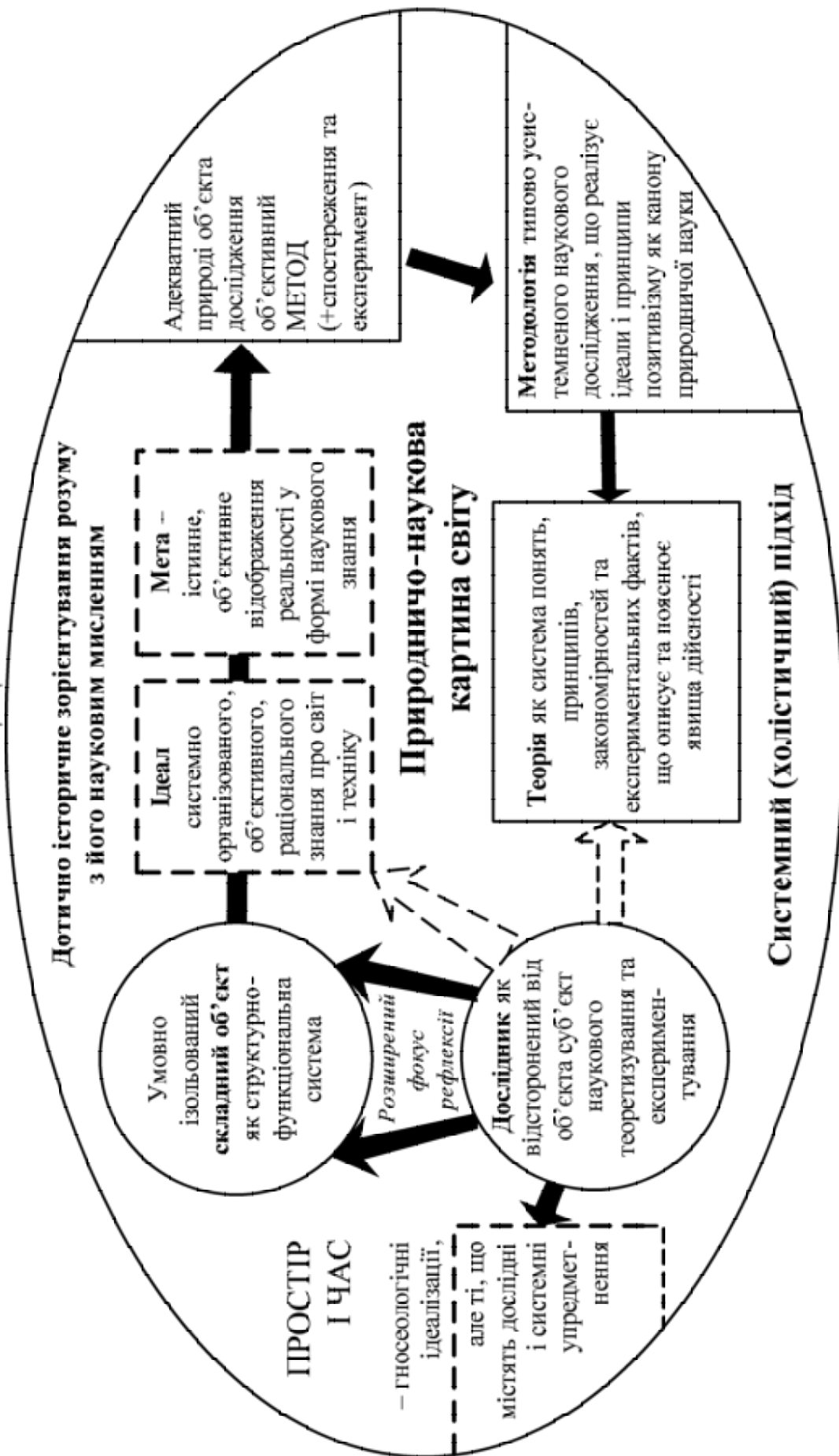

Рис. 2.

Методологічна оптика посткласичного типу наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 11.09.2024 р., друкується вперше)

ного) мислення, що дає змогу опосередковано відображати цей об'єкт-систему з допомогою абстракцій (понять) та ідеалізацій (уявних об'єктів, їх мисленнєвих образів).

2. Дослідник – відсторонений від об'єкта суб'єкт наукового теоретизування та експериментування, котрий вивчає будову, формовияви і/чи природу відносно складних об'єктів, що функціонують у його свідомості як теоретичні конструкти і моделі, тобто як сконструйовані науковим мисленням ідеальні предметні структури, що відображають локально воб'єктнену реальність у рамках окремих наук та їх дисциплінарних розгалужень і з методологічним настановленням досягти об'єктивної істини та чіткої повноти науково розрізнених онтологічних картин матеріального світу.

3. Розширений фокус рефлексії означає зосередження усвідомлювальних (власне рефлексивних) потоків-спроможностей аналітично здійснюваних теоретизування та експериментування дослідника на структурі, призначенні та природному чи суто технічному змістовленні скомпонованого об'єкта вивчення у його умовній ізольованості від навколишнього світу як надскладної мегасистеми, що передбачає поза цими усвідомлювальними актами наукового мислення, а також уявно-подумки маневрування та експериментальне маніпулювання із цим об'єктом як із предметом пізнання задля отримання істинного раціонального знання.

4. Простір і час залишаються для дослідника переважно відстороненими гносеологічними ідеалізаціями, що становлять самостійні сутності, які існують поруч з матерією та незалежно від неї (І. Ньютон і послідовники) й водночас є абсолютні як одвічні, незмінні та нескінченні, першооснови буття, що незалежні од свідомості людини і що зорганізують об'єкти дійсності, зокрема й ті, що пізнаються ресурсами наукового мислення.

5. Тенденція до пізнання нових об'єктів та упредметнень набуває після постановки класичної стадії розвитку науки виразного оприявлення, тому простір і час усе більше розглядаються як вмістилище-тривалість, що зорганізовує відомі та новопосталі об'єкти матеріального світу, котрі стають предметами як теоретичного опрацювання, так і експериментального підтвердження встановлених каузальних зв'язків між змінними (явищами, подіями), підтвердження чи спростування гіпотези дослідження і збагачення емпіричного масиву наукового знання.

6. Людський розум як інтегральна інтелектуальна здатність особи пізнавати, мислити, аналізувати, оперувати поняттями і категоріями та логічно висновувати має *дотично історичне зорієнтування*, тому що у своєму осередді – в науковому мисленні з його самобутньою культурою екзистенційно перебувати у сфері абстракцій та ідеалізацій – дослідник, з одного боку, усвідомлено зорганізовує всі наявні інтелектуальні потенції і спроможності, спрямовуючи хаотичний потік своїх думок у свідомісне річище актуалізованого мисленнєвого потоку, зосередженого на науковій проблемній ситуації, виявленій проблемі чи на виконанні окремого дослідницького завдання, з іншого, – вивчаючи об'єкт у різних станах природного існування (себто у діапазоні теперішнього), все ж за рамками належного осмислення його минулого і прогнозування майбутнього, при цьому не послуговуючись історичними поняттями, образами, деталями.

7. Ідеал посткласичної науки є створення ресурсами наукового мислення, засобами аналітичного теоретизування та чітким унормуванням процесу дослідження *істинної наукової картини світу* на емпіричному матеріалі спостережень, експериментів, досвіду взаємодії людини розумної з природою; він сутнісно становить сув'язь уявлень і відповідних їм раціональних знань про властивості, атрибутивні ознаки, закони і закономірності (як об'єктивні, постійні та необхідні взаємозв'язки між природними процесами і явищами) реально існуючого і технічно оснащеного світу.

8. Мета посткласичної науки – добування істинного, об'єктивного, раціонального знання про світ, пізнання і техніку як знаково-символічне відображення (позначення) реальності матеріального всесвіту; таке знання утворюється як синтез взаємопрониклих теоретичної та емпіричної сфер і постає у таких організованостях, як теорія, аксіома, модель, закон, науковий факт; при цьому потрібно пам'ятати, що раціональне пізнання/знання узасаднено на ідеї осягнення мисленнєвих сутностей, які, мовляв, мають спільну природу із самим розумом, де головним критерієм істинності є їхня самоочевидність, тобто відповідність певного доказового твердження тому емпірично незаперечному об'єкту, який досліджується.

9. Метод пізнання – адекватний природі складного об'єкта дослідження, себто істинний (знову ж таки об'єктивний, єдино правильний) *науковий метод*, що у посткласичному варіанті

утвердження раціональності охоплює відеальний (мисленнєвий) об'єкт вивчення, його упредметнення або вичленення з нього предмета пізнання, обґрунтування відповідного природі цього об'єкта конкретного методу/способу дослідження та проведення експерименту і низки спостережень як мислєдіяльнїсної практики емпірично виняткового типу і що дає змогу отримати цілісну *природничо-наукову картину світу*.

10. Методологія типово усистемненого дослідження полягає у вивченні зідеалізованого об'єкта пізнання як сукупності елементів, відношень і зв'язків між ними або, інакше кажучи, це мисленнєвий аналіз відносно простої структури в цілому складного об'єкта як ідеальної самоізолюваної системи, що здебільшого реалізує ідеали і принципи позитивізму як канону природничої науки із її вимогою інженерно-технічного впровадження у виробництво.

11. Теорія – це найбільш усталена форма системного структурованого раціонального знання, яка дає більш-менш цілісне віддзеркалення сутнісних, повторюваних, закономірних зв'язків певного фрагмента природничої реальності; більш конкретно, то це сукупність аргументованих узагальнень і висновків стосовно природи складного об'єкта пізнання, що відображає відношення і зв'язки між явищами матеріального світу, оформлені у поєднанні таких знаннєвих організованостей, як поняття, гіпотези, принципи, аксіоми, закони, категорії, факти, що розширюють інтелектуальні можливості наукового мислення й можуть бути використані як проведення прикладних (головно інженерно-технічних, біологічних, хімічних і т. п.) дослідів і розробок.

12. Системний підхід у постнекласичній науці – це необмежено осмислена дослідниками, хоча й значною мірою реально присутня, *протометодологічна позиція* розгляду досліджуваних об'єктів, за якої останні мисленнево моделюються та вивчаються як окремі цілісні чи холистичні набори елементів і як особливі способи отримання системного раціонального знання про них; історично виник й утверджується в XVII – XIX століттях як дослідницька протостратегія, або як передвісник сучасної *системології* (теорії систем) через потребу здолаття панівних на той час елементаризму і механіцизму в контексті закономірного ускладнення завдань науки і повсякдення, теорії і практики суспільного життя.

13. Природничо-наукова картина світу – система базових принципів і законів світобачення людини певної історичної епохи, що узасаднює окремішнє онтологічне розуміння нею мислимого навколишнього світу і що організована у вигляді цілісного природоцентричного набору раціональних знань; здебільшого загальнонаукова картина світу на відміну від картин окремих наук (фізична, біологічна, хімічна, географічна тощо) здебільшого синтезує надбання всіх передових теорій, які сукупно пояснюють та описують природний світ, даючи системне уявлення-образ про загальні принципи і закони світобудови; водночас наукова картина – це особлива форма систематизації раціонального знання, що теоретично узагальнює і світоглядно синтезує епістемологічний зміст різних наукових теорій.

14. Світ у посткласичному способі-стилі наукової раціональності являє собою надскладну систему природних процесів і явищ, у лоні якої в обмеженому форматі відбувається взаємодія суб'єкта (дослідника) та об'єкта (предмета) пізнання; він, як уявляється, існує реально у своїх ознаках та характеристиках і головне – незалежно від людської спроможності-волі, охоплює вказану суб'єкт-об'єктну взаємодію як окремішню, актуалізовану локальність раціонального мислення, де абстракції та ідеалізації належать пізнавальній сфері досліджуваного об'єкта самого по собі, а факти існують об'єктивно і вирізняються постійними залежностями, які пов'язані між собою і визначаються як закони природи.

2. ОНОВЛЕНІ ВЕРСІЇ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОПТИК НЕКЛАСИЧНОЇ І ПОСТ-НЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Із кінця XIX століття й особливо на початку XX відбуваються різкі зміни як ідеалів і норм наукового пізнання, так і узагальненої наукової картини світу, чому посприяли, з одного боку, нові відкриття фундаментального природничого спрямування (електроенергії, радіо, електрона, мікрочастин тощо), з іншого – нової генерації теорій (відносності, квантової фізики та ін.) і постання цілих наукових напрямів (щонайперше структуралізму, психоаналізу, тектології). Іншими словами, *на хвилі третьої наукової революції* в інтелектуальному співтоваристві, а згодом й у суспільній свідомості, утверджуються принципи, канони та інституціоналізований образ некласичної науки, в

осередді якого виникає й набуває розвою нетиповий для тогочасно усталеного мислення і навіть світосприйняття і д е а л раціональності, котрий пізніше поіменовується терміном «**некласична наукова раціональність**». У лоні все більш широкого розвиткового функціонування некласичної розсудливості основним трансформаціям були піддані джерела і приписи отримання наукового знання, методи, способи і засоби пізнання, методологічні ресурси дослідження і можливості рефлексивного теоретизування. Це унаочнено підтверджує пропонована нами оновлена версія *методологічної оптики некласичної раціональності (рис. 3)*, що охоплює шістнадцять атрибутивних ознак.

1. Об'єкт дослідження є вельми складним, часто заплутаним і проблемним для розуміння-вого осягнення, адже являє собою саморегульовану, множинно упредметнену й багатопараметричну, с и с т е м у зі своєю структурною організованістю, матеріалом, процесом і формовивагом, нарешті з конструкцією і механізмом поєднання та взаємодії компонентів та елементів. Здебільшого це системи автоматизовані, багатомодульні, соціотехнічні, організаційно-технічні, суб'єктно-діяльнісні, оргуправлінські й усі до них подібні. Тому для некласичної раціональності провідною є і д е я відносності об'єкта до засобів, процедур та операцій здійснюваної науково-дослідної діяльності, де розкриття їх суті і значення уможливають точне пояснення предметної структури цього об'єкта й відтак становлять важливу передумову отримання істинного знання про нього.

2. Дослідник реалізується в напруженій інтелектуальній праці як повноцінний с у б ' є к т не лише цілеспрямованого пізнання, заснованого на постулатах об'єктивності і предметності розгляду природного світу, а й наукового (мислемодельовального) *конструювання* його окремих сторін, частин, зон, місцин, створюючи розумові конструкції, які більш істинні та правдиві, аніж опосередковані науковими наближеннями, відносно достовірні знання. Зважаючи на окреслене коло методологічно значущих змін у науці першої половини ХХ століття, закономірно зростає вагомість суб'єктивного чинника (від індивідуального до колективного) у здійсненні конкретної, програмно чи проєктно організованої, дослідницької діяльності, де вершиною некласики є *діяльнісний і системодіяльнісний підходи*, а ка-

ноном її холистичної досконалості – системодіяльнісна методологія (див. [4; 24, т. 4-5; 31]).

3. Взаємодія суб'єкта та об'єкта у єдиному пізнавальному світі означає те, що така безперервна взаємодія відбувається у цьому самобутньому свідомісному засвіті, який виходить за межі звичного ковітального повсякдення, але яким для невеликого гурту інтелектуалів-науковців спричинений і до якого відтепер належать узірцеві ландшафти діяння людського розуму. Водночас важливим завданням, крім, звісно, добування системного, відносно істинного, раціонального знання і побудови предметних онтологій та мов опису певним чином мисленнєво схопленої реальності, є вповні рефлексивне задіяння персоніфікованого інтенційного потенціалу дослідницької свідомості, яка віднині центрується на вивченні взаємодії суб'єкта-діяча і складного об'єкта у цілісному обширі збалансованого наукового пізнання/конструювання.

4. Простір, як відомо, – одна з найфундаментальніших (поряд із часом) форм буття матерії, що характеризує її протяжність, структурованість, співіснування і взаємодію складників-елементів у всеможливих системах матеріального світу, який сутнісно становить множинність об'єктів та безмір їх упредметнень і властивостей, що по-різному розташовані у цьому просторі. Відповідно до постулатів теорії відносності А. Ейнштейна необґрунтованими є поняття-уявлення абсолютного простору та абсолютного часу, існує безпосередня залежність просторово-часових властивостей від характеру руху і взаємодії матеріальних систем («із зникненням речей зникли б і простір і час»). Відтак простір у некласичному розумінні – це вселенське *вмістилище об'єктів* (реалій, речей) із різноманітними системами координат їх ось-буттєвості, у якому розташовані предмети, стається перебіг процесів та відбуваються події.

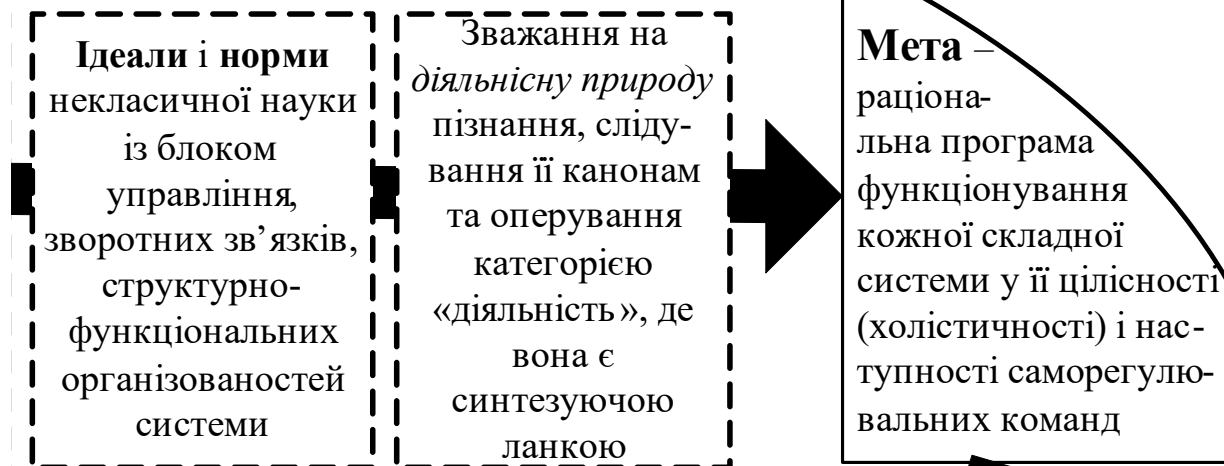
5. Час – основоположна (у єдності з простором) форма буття матерії, що виявляє *тривалість* її існування, послідовність зміни станів у виникненні та розвитку всіх матеріальних систем. Останні у своїй буттєвості узасадненні на вірогіднісній і цільовій причинності нестабільного функціонування, а їхні часопросторові властивості насправді визнаються релятивними (відносними). Отож час у некласично інтенційованій свідомості є однією з координат простору та атрибутивною характеристикою світу, отримує інваріантні ви-

Рис. 3.
Методологічна оптика неklasичного
(автор А.В. Фурман, створено 23.09.2024 р.,

Е Ф Л Е К С І Ї

стер розуму в єдиному уб'єкт-об'єктної взаємодії

а то предметна) картина світу

система відкритих і раціональних знань у левантним досвідом, ти і засобами, що ть створення ідеальних реальності, тобто онтологій і мов опису

Сукупність методів (теоретичних та емпіричних, методологічних і проєктних), що уможлиблює пізнання відкритих динамічних метасистем

одіяльнісний підходи

Методологія діяльнісного, системо-діяльнісного і системомиследіяльніс-ного підходів, що у надрефлексивний спосіб реалізують канони розвиткового холізму, втручання дослідників в реальність, її конструювання і перетворення

типу наукової раціональності
(друга версія, друкується вперше)

тлумачення в лоні природничо зорієнтованого світобачення. Так, поряд з теоретичним уявленням про фізичний, або «зовнішній», час, вводиться поняття й обґрунтовуються ґносеологічні моделі «внутрішнього часу», а саме біологічного, історичного, соціального, психологічного та ін.

6. Людський розум у єдиному пізнавальному світі суб'єкт-об'єктної взаємодії має *історичний характер*, хоча й більшою мірою тяжіє до позитивізму. На етапі пізньої неокласики (два десятиліття із середини ХХ ст.) наука являє собою взаємозалежний синтез теоретичних, методологічних, емпіричних і практико зорієнтованих знань про навколишній світ, людину і суспільство, отриманих науковою спільнотою. У цей історичний час постають не лише діяльнісний і системодіяльнісний підходи, а й вершинні досягнення передового людським розумінням; зокрема це обґрунтування принципу фальсифікаціонізму й у цілому логіки еволюціонування наукового знання, що відбувається у лоні безперервних розвиткових змін природи в напрямку формування «трьох світів» – фізичного, ментального (психічного), об'єктивного знання (К. Поппер); концепція наукових революцій, яка пояснює й описує кардинальні якісні стрибки в епістемологічній зміні парадигм (Т. Кун); історична реконструкція зростання масиву раціональних знань як безупинний рух-поступ від пояснення до пояснення, від проблеми до проблеми і врешті-решт як конкуренція науково-дослідницьких програм (І. Лакатос).

7. Епістемологічний поворот в науці на рубежі ХІХ – ХХ століть знаменують радикальні відкриття у теоретичній фізиці (до прикладу, корпускулярно-хвильового дуалізму, мікросвіту, радіохвиль тощо), у структуралістському напрямку соціогуманітарних наук (тогочасні антропологічні, психоаналітичні, літературознавчі та інші новації) і, що найважливіше, у виході неокласично зорганізованої раціональної думки за сферні межі життя людської свідомості. Зокрема (звісно, опосередковано – головню через символи, знаки, схематизми, архетипи), підсвідоме і несвідоме (З. Фройд), архетипні схеми-образи і колективне несвідоме (К.Г. Юнг), що засвідчує істотне розширення дослідницького горизонту раніше неявних упредметнень, більшість із яких розглядаються як відкриті (самоорганізовані, саморегульовані, психоаналітичні та

ін.) системи, що пізнаються шляхом задіяння методологічних ресурсів діяльнісних стратегій професійного пошуку. Показово, що відкритість тут означає одне: складний об'єкт постає у пізнавальному акті не таким, яким він є насправді, у природній реальності, а таким, що штучно створений, мисленнєво сконструйований. Тому прибічники неокласичної науки відмовляються від принципу спостережуваності, адже її об'єктами продукування є або математично формалізовані моделі, або ідеальні предметні схеми неочевидної, проте імовірно реальної, дійсності.

8. Ідеали і норми неокласичної науки обстоюють неподільність взаємодії складного (із саморегуляційним блоком, зворотними зв'язками елементів, структурно-функціональною цілісністю) об'єкта і суб'єкта-дослідника пізнання/конструювання, залежність отримуваного раціонального знання від методів і засобів його добування, зреалізування процедур рефлексивного розуміння і системної інтерпретації всіх здійснюваних пізнавальних актів, формування субстанційності об'єктів матеріального світу, вірогідності і цільової причинності досліджуваних явищ, вихід наукової діяльності на встановлення статистичних закономірностей, урахування суперечливого й навіть діалектичного існування об'єкта вивчення, побудова гіпотетичних теоретичних моделей, які відтерміново обґрунтовуються досвідом і розширюють можливості людського діяльнісного практикування як у сфері інституціоналізованої науки, так і в застосуванні раціональних знань у різних галузях виробництва і в багатоманітних сегментах суспільного життя.

9. Визнання діяльнісної природи пізнання й відтак утвердження науково-дослідної діяльності як професії і важливого напрямку суспільного виробництва, що організується як індивідуальна, групова чи колективна інтелектуальна праця, спрямована на добування різнотипових раціональних знань про світ, людину, свідомість і забезпечення її відповідними методами, засобами, пристроями, нормативними актами й одночасно на формування загальних і спеціальних умінь, навичок, компетентностей до системного аналізу інформації безперервної пошуково-пізнавальної активності і до креативного оперування науковими поняттями та категоріями, інтенційованого та осмисленого теоретизування, до виявлення проблемного поля конкретного дослідження і грамотної постановки наукової проблеми,

формулювання його мети і завдань, об'єкта і предмета, ідеї та гіпотези, до мисленнєвого і досвідного експериментування, критичного і за потреби творчого мислення й урешті-решт до рефлексивної інтерпретації всього напрацьованого епістемного і суто емпіричного матеріалу. Окремо підкреслимо виняткову складність довершеної науково-дослідницької діяльності, функціональна структура якої в нашому досвіді професійного методологування охоплює вісім атрибутивних ознак, розмежованих за принципом кватерності: *внутрішній контур* такої (як, до слова, будь-якої повноцінної) діяльності становлять потреба, мотив, мета і внутрішні умови, тоді як *зовнішній* – її предмет, метод і способи, засоби та інструменти, продукт-результат. Примітно, що на етапі пізньої неklasики наукове пізнання прагне утвердити канонічну схему зазначеної структури, оперує категорією «діяльність» як синтезуючою ланкою компетентного інтелектуального практикування і, що найважливіше, створює філософсько-методологічні інваріанти діяльнісного, системодіяльнісного і системомиследіяльнісного підходу.

10. Мета неklasичної науки – раціональне епістемне обґрунтування програми розвиткового функціонування кожного об'єкта як складної системи-конструкції у її цілісності (холістичності) і наступності саморегулювальних команд. І це уявлення про кінцевий результат є закономірним, тому що об'єктом неklasичної науки постає відкрита система як результат взаємодії окремого об'єкта пізнання із засобами спостереження. На цьому етапі еволюції науку цікавлять раціональні конструкції, що містять як теоретичний опис конкретного ідеального об'єкта, так і його математизацію та формалізацію (Г. Башляр). Іншими словами, неklasична наука має справу не з методологією пізнання природної реальності і способами її раціонального конструювання відповідно до наукових принципів і законів, які мали емпіричний характер та формулювалися у термінах емпіричного спричинення, а з неспостережуваними, теоретично сконструйованими об'єктами, причому з обов'язковим застосуванням ресурсів математичної логіки. Тому наукову діяльність даного рівня досконалості цікавить не світ явищ, а мисленнєво творені моделі, що можуть бути реалізовані у штучних, технічно відтворених, феноменах/системах.

11. Вибір методів і засобів (зокрема, вимірювальних приладів і пристроїв) *дослід-*

ження істотно впливає на досягнення безперервної взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання, на отримання істинного, хоча й відносного, знання. Тому неklasична наука застосовує сукупність теоретичних та емпіричних, проєктних і статистичних методів, що й уможливорює пізнання складних відкритих систем, де засадничою умовою зростання такого знання є релятивізація (відносність) базових понять і принципів, що спричиняють концептуалізацію на новому рівні цілісності усієї системи наявного раціонального знання окремої науки, змінюючи характер задіяння як предметно-теоретичного мислення, так і суто філософського, методологічно значущого для дослідницької діяльності. Звідси цілком логічно висновується, що розвиток неklasичної наукової думки слушно подати у формі *некумулятивної моделі* (себто тієї, що не збільшує, не підсилює здобуте чи то природне, чи соціальне знання) або лінійно (Г. Башляр і представники критичного раціоналізму – К. Поппер та І. Лакатос), або нелінійно (Т. Кун). У будь-якому разі на цьому еволюційному етапі раціональності виникає і *методологія наукового пізнання*, що тяжіє до слідування у науковій творчості тим чи іншим філософським системам, і *методологія наукових досліджень*, що зосереджується на вивченні об'єктно-предметного наповнення/існування природного світу і соціальної реальності.

12. Методологію неklasичної науки становлять принципи, закономірності, засоби, процедури і нормативи трьох зростаючої складності підходів – діяльнісного, системодіяльнісного, системомиследіяльнісного, що у надрефлексивний спосіб реалізують канони розвиткового холізму і діяльнісного способу взаємодії людини зі світом природним та інтелігібельним, обстоюють принципи плюралізму в творчому житті наукового співтовариства, передбачають втручання дослідника у пізнавальну реальність, її конструювання і перетворення шляхом вибору найкращих для окремого об'єкта вивчення методів, технічних засобів та інструментів упорядкування самісного режиму функціонування дослідницької свідомості. На попередніх ступенях розвитку (klasична, постklasична) наука переважно послуговувалась філософськими системами, які задавали *методологію пізнання* природної реальності та раціонального конструювання наукових принципів і законів, що мали емпіричний характер, тобто формували їх у термі-

нах спостереження, емпіричного світорозуміння. Натомість неklasичний науковий дискурс головним і визначальним чином має справу із неспостережуваним, неспоглядальним, неемпіричним, або, іншими словами, оперує *теоретично сконструйованими об'єктами*, застосовуючи при цьому наявні ресурси математики і математичної логіки. Крім того, додамо, що на етапі зрілої неklасики І. Лакатошем не лише здійснена раціональна реконструкція історії науки, а й обґрунтована самотутня *методологія наукових дослідницьких програм* у сутнісному, структурно-функціональному, історіографічному і раціонормативному сповненнях (див. [24, т. 2, с. 209-228, т. 5, с. 157-166]).

13. Теорія залишається основною епістемологічною формою продуктивного оприявлення результатів науково-дослідної діяльності, хоча її із другої половини ХХ століття все більшу конкуренцію складають такі новаційні та складніші форми організації системного знання, як парадигма (Т. Кун) і науково-дослідницька програма (І. Лакатош). Однак у цей історичний час набирають потуги дві взаємозалежних *тенденцій*: *п е р ш а* засвідчує той незаперечний факт, що сутнісною ознакою неklасичної науки є її теоретичний характер, а саме обов'язковість ґрунтовних теорій і теоретичних систем; *о т о ж* закономірно, що все більше стає поціновуватися не емпіричне знання, а теоретичне як пріоритетне, засадниче; *д р у г а* вказує на постання нового класу теорій – статистичних, що охоплюють вірогіднісне знання, містять елементи неоднозначності й невизначеності. Так цілком очікувано змінюється система уявлень про еволюцію самої наукової праці. Приміром, доводиться обмеженість пояснювального впливу спрощеного підходу до побудови теорії спочатку в природничих науках, потім і в соціальних як індуктивного узагальнення досвіду. Натомість теорії починають обґрунтовуватися у їх центральній ланці – через аргументування гіпотетичних моделей, або формулювання «сміливих» теоретичних гіпотез, які потім підтверджуються чи спростовуються досвідом. Загалом *неklасична теорія* – це складна, чітко структурована і логічно доведена, система об'єктивних, але відкритих і відносних, раціональних знань (проблеми, поняття, принципи, закономірності, гіпотези, факти тощо) у єдності з релевантним досвідом, методами і засобами, що уможливають створення по-різному

упредметнених ідеальних моделей реальності, тобто предметних онтологій і мов опису.

14. Діяльнісний і системодіяльнісний підходи – це своєрідні епістемні свідоцтва і водночас канонічні інваріанти методологування, що спричиняють добування нового раціонального знання неklасичного типу, тоді як *системомиследіяльнісний підхід* та його ресурси і технологія втілення у життя становлять культурний е т а л о н здійснення *методологічного мислення* на будь-який предмет і з тенденцією охопити ним увесь світ і людинудіяча у ньому (див. детально [24, т. 4, с. 5-122, т. 5, с. 197-253, 349-444; 4]). У 60-70 роках ХХ століття і д е я діяльнісного підходу на вітчизняних інтелектуальних теренах (переважно Г.П. Щедровицький і філософська школа) стає *світоглядною максимом*: «єдиною реальністю земної людської буттєвості є д і я л ь н і с т ь, і немає нічого іншого, більш посейбічного, правдечнішого, чому варто приписувати атрибутивну ознаку дійсно існуючого. Тому, скажімо, знання, поняття, уявлення, об'єкти, мова, мислення не існують самодостатньо, поза сферою діяльності, у яку вони долучені як *матеріал*, точніше – як увесь час породжувані нею *організованості* цього матеріалу, в яких сама діяльність онтично вгамовується, створює власну інобуттєвість. І в цьому сенсі діяльність не існує як статика чи як заkostenілість форми, побудови, змісту. Навпаки, вона – це безупинний процес-перебіг утвердження та розвитку подвійно спричиненого (зовнішніми обставинами і внутрішніми умовами) людського екзистенціювання – виникнення і зникнення діяльності, її цілісного постання й структурно-функціонального згартування і розоформлення та архетонічного розкладання...» [4, с. 27]. Водночас *системодіяльнісний підхід*, опонуючи натуралістичному, природоцентричному, поєднує комплекс способів онтологічного бачення певним чином воб'єктненої дійсності, засобів і методів докладання науковцем інтелектуальних зусиль до розсекречення неспоглядального сутнісного наповнення і закономірностей існування цієї розумово змодельованої дійсності, логічного набору наявних предметно-дисциплінарних форм мислення (ідея, поняття, концепт, проблема, предмет, гіпотеза, закономірність та ін.), всеможливих пошуково-аналітичних і пояснювальних ресурсів «вторинної методології – *методології наукового дослідження*, яка джерелить із двох, безперервно взаємодію-

чих, розвиткових першооснов: а) з узвичаєної сфери компетентного методологічного мислення і б) із потоку рефлексії наукового мислення» (див. [31]). Водночас надрефлексивне обґрунтування методологічної оптики *системо-мислєдїяльнїсного пїдходу* потребує окремого фундаментального дослідження, зважаючи на складність його тематизмів, концептів, принципів, мислєсхем і методологічних моделей.

15. Єдина (їнтегральна) наукова картина світу як система різнопредметних знань про світобудову і людину. Сутнісно некласична наука обстоює *парадигмально-дослїдницьку карту*, що охоплює чотири її сутнісних характеристики як інституціоналізованої науково-рефлексивної мислєдїяльності – відносність, дискретність, вірогідність, взаємодоповнюваність. Вона, на відміну від етапів (класичного і посткласичного) власного становлення, коли реальність пізнається через аналітичний формат зовнішніх об'єктів, що приховані за сукупністю явищ, не обмежується світом цих природних явищ як єдиним своїм об'єктивним полем вивчення, а оперує безпосередньо неспостережуваними, теоретично сконструйованими, ідеальними об'єктами із застосуванням наявних ресурсів тогочасних математики і логіки. Інакше кажучи, некласична школа думання – високоінтелігїбельна конструкція, що інтегрує теоретичний опис ідеальних об'єктів та їх математизацію і формалізацію як засадничі критерії втілення у життя саме цього типу наукової раціональності. У підсумку створюється оновлена – єдинопанорамна і багатопараметрична – наукова картина світу як велика форма систематизації раціональних знань, що взаємодоповнює предметні онтології різних наук, містить якісні знаннявї узагальнення і здійснює світоглядний синтез різних теорій, теоретичних систем і ґрунтовних дослїдницьких програм. Вона існує як надскладна мозаїка уявлень-образів про загальні властивості і закономірності об'єктивного світу та соціальної дійсності людського повсякдення, створена у результаті рефлексивного опрацювання, з одного боку, численних предметних концепцій і моделей, з іншого – мислєінструментального використання наукових понять, принципів, гіпотез і спеціальної мови для опису природних і неспостережуваних (невидимих) явищ.

16. Поле рефлексії на цьому етапі розвитку наукової творчості є гранично розширеним і посиленням. Так, на відміну від посткласичної

еталонної думки, де поглиблення набуває лише фокус усвідомлення ученим своєї науково-дослїдної роботи із природними та соціальними об'єктами, *некласична наука* максимально розширює рефлексивні горизонти дослїдницької мислєдїяльності науковцї до таких меж, що під його свідомїсно здїйснюванї аналіз, контроль і зорганїзування потрапляють усі шїстнадцять основоположних ознак-характеристик наявної методологічної оптики некласичного типу раціональності. Таким чином мовиться про *п о л ь о в е* багатосегментне облаштування і поліфункціональну дію *теоретичної рефлексії*, дійснїстю якої у некласичному виконаннї є не актуалїзована свідомїсть сама по собі, а довершене холїстичне усвідомлення виконуваної науково-дослїдної діяльності й достеменно відрефлексованї у її різноманїтних контекстах цілі, зміст, способи, характер, засоби та інструменти безперервної взаємодії суб'єкта-їнтелектуала та об'єкта пізнання як неспоглядального, мислємоделювального, ідеального. У будь-якому разї *рефлексивна здатність* свідомїсними каналами життєздїйснення особистостї дослїдника розгортається: а) інтенційнїстю мислення і свідомості на пошуково-пізнавальну діяльність, а не тільки на сам об'єкт вивчення; б) змїною точки відліку рефлексивного позиціювання залежно від етапів виконання цієї діяльності; в) різними актами і процедурами так чи інакше упредметненої теоретичної або експериментальної мислєдїяльності; г) саморефлексїєю особистїсно реалїзовуваних процесу, змісту, форм, методів, засобів і продуктів останньої. Врештї-решт повнота, ґрунтовнїсть і якїсть рефлексивного екзистенціювання конкретного вченого і визначає новизну та культурну вагомїсть здобутого раціонального знання.

З останньої третини ХХ столїття у розвитку світової науки як глобальної дослїдницької програми [5] відбуваються фундаментальні змїни різноякісного плану, що спочатку спричинили виникнення *революційної ситуації*, а пізніше, на рубежї ХХ – ХХІ, вони набули характеру повномасштабного світоглядного повороту від науки некласичної до постнекласичної, що знайшло закономірне відображення в істотній модернізації ідеалів, канонів і норм оновленого типу раціональності. Так, постнекласична розсудливїсть, не заперечуючи переваг некласичної розумнїстьї із її методологічними настановленням обов'язкового співвіднесення знань про об'єкт із засобами та опе-

раціями науково-дослідної діяльності, вимагає неодмінного врахування ціннісно-цілових ресурсів і можливостей цієї діяльності, включаючи актуалізацію сприятливих для пізнавальної творчості внутрішніх чинників та умов її головного носія-виконавця – *особистості дослідника*. Інакше кажучи, здобути раціональне знання нового надрефлексивного рівня повноти й епістемологічної довершеності можна лише за доладного взаємодоповнення *чотирьох сферних організованостей*: а) об'єктно оформленого й так чи інакше упередженого природного або змисленого/уявного матеріалу розумового оперування, б) методів, засобів і процедур оптимально здійснюваної науковцем дослідницької мислєдіяльності, в) чітко усвідомлених цілей і намірів як первинних детермінант вмотивованого пошуково-аналітичного та інтелектуально-конструювального діяння, г) внутрішньонаукових цінностей і ціннісних орієнтацій, їх експлікації (себто аналітичного способу розкриття сутності та значення предмета пошуку) та їх співвідношення із соціальною метою, етнонаціональними і загальнолюдськими вартостями.

Зазначена сутнісна відмінність найбільш складного для втілення у життя й одночасно найпаче евристичного – *постнекласичного* – типу раціональності конкретизована нами в новій модельній версії методологічної оптики названого типу, що охоплює вісімнадцять атрибутивних ознак (*рис. 4*).

1. Об'єкт вивчення є надскладний, саморозвитковий, синергійний, людиновимірний, метасистемний чи багатомодульний, здебільшого функціонально невірноважений, динамічно рекурсивний (до прикладу, біотехнології, медико-генетичні центри, психосоціальні та людино-машинні системи, комунікаційні мережі, оргуправлінські і суспільно-політичні сфери життєдіяльності, екосистеми і біосфера Землі в цілому), що перебуває у станах безупинного розвивального перебігу, під час якого відбувається латентний чи фазовий перехід від одного виду/рівня саморегуляції до іншого (на кшталт розвою непостійних, мінливих чи хаотичних систем, або актуальної дії синергійного ефекту). Така об'єкт-система: а) містить підсистеми, що здатні до самозбалансування і набуття нових ступенів цілісності, б) має порівневу ієрархічну будову самодостатнього зорганізування компонентів та елементів, в) здійснює обміни власними речовиною, матеріалом, енергією, інформацією

із середовищем/довкіллям, г) утримує блок управління/керування, що спроможний за умов оновлення чи виникнення досі невідомих підсистем до переналаштування, появи раніше незвіданих параметрів порядку, ліній прямих і зворотних зв'язків, д) характеризується відкритістю, інформаційною ресурсністю, досвідно-історичною конотаційністю і часто епістемною динамічністю, е) передбачає нове розуміння винятково складних об'єктів як множинних процесів взаємодії різного, часто полярного, спрямування: хаосу і порядку, причинності і наслідковості, еволюційного і революційного, саморегуляційного і саморозвиткового й т. ін., є) вимагає для свого освоєння мислєдіяльнісного обґрунтування плетива нових понять-уявлень (концептів) і створення особливої *категорійної матриці*, що дає змогу надати здобутому раціональному знанню універсально світоглядного, культуротворчого статусу (див. приклади [8-10]).

2. Особистість дослідника – це інтелектуал в окремій галузі наукового знання, теоретик і практик, логік і креатив, методолог і статист в одній особі, котрий не стільки пізнає надскладний об'єкт, а більшою мірою його мисленнєво конструє у плетиві саморозвиткових процесів/подій. Це закономірно змушує його своїми сутнісними силами, власною мислєдіяльністю екзистенційно зануритися у цю об'єкт-метасистему в ролі впливового суб'єктивного чинника, щоразу вирішально і незворотно змінюючи діапазон її можливих станів, траєкторій і перспектив розвитку. Як не парадоксально, саме таке, свідомісно рефлексивне, самісно особистісне, задіяння науковця нової генерації у плінно синергійне об'єктно-предметне поле конкретного дослідження дає змогу отримати достовірне раціогуманістичне знання. Яскравою ілюстрацією тут, як нещодавно аргументовано нами (див. [19]), є натхненна й непересічна *особистість фундатора психоаналізу Зигмунда Фрейда*, котра, хоча й будучи канонічним еталоном утілення в життя методологічної оптики некласичної (природоцентричної) раціональності, вповні засвідчує таку бінарну **з а л е ж н і с т ь**: існує тісний позитивний зв'язок, з одного боку, між змінною ситуаційною екзистенцією переживань, роздумів та інсайтів цього талановитого ученого і психозмістовим наповненням учинків пізнання в органічному переплетенні його життєвого і творчого шляхів як геніальної особистості, з іншого – між його багатим

ментально-свідомісним досвідом професійно здійснюваного пошуку в царині психіатрії, психології, культурології і численними, глибоко персоніфікованими й навіть самісно інтимними, відкриттями у створенні свого дітища – *психоаналізу*, причому в чотири такти рефлексивного мислевчинення: спочатку як методу лікування неврозів та психічних розладів, потім як оригінальної теорії структури особи та її характеру, далі як критичного методологічного підходу до стану і здобутків європейської цивілізації й, урешті-решт, як окремишньої філософії і самобутнього світогляду.

3. Обмін надскладної відкритої метасистеми із зовнішнім середовищем/світом відбувається у чотирьох вимірах або пластах буттєвості: із речовиною, матеріалом, енергією, інформацією та їх синтетичним (вторинним) формовивавом – із знаннями. А це означає, що саморозвиткові, передусім синергійні і спонтанно-рекурсивні, об'єктні системи формують окремі інформаційні поля і навіть знаннєві модулі/комплекси, що підтримують вкрай важливі для їх вітальної цілісності лінії та особливості взаємодії із безпосередньою ситуаційною дійсністю свого залежного контактування/існування, долучаючи опосередковано чи у знятому вигляді власний досвід попередніх відношень, конструктивного чи негативного співдіяння. Зазначене стосується людиноцентричних систем – біопсихічних, психосоціальних, етнокультурних, економічних, політико-правових, інформаційно-технологічних, екологічних та ін.

4. Простір і час отримують нові раціоністиві аспекти категорійного осягнення і теоретичного обґрунтування, адже вкрай складні саморозвиткові системи, нарощуючи чи ущільнюючи нові сегменти/кластери власної функціональної організованості, супроводжуються зміною свого внутрішнього, більшою чи меншою мірою самобутнього, просторучасу. В процесі диференціації та оновленого синтезу компонентів таких систем на різних щаблях їх існування-розвитку виникають своєрідні «просторово тимчасові вікна», «просвіти ось-буття», «компактифікаційні додаткові виміри», «багатовимірні брани», «просторово-часова піна» тощо, які у різний спосіб фіксують відносну стійкість кожного з рівнів буттєвості та окреслюють горизонти прогнозування їх змін. Зокрема, тут має місце порушення *принципу когерентності*, яке альтернативно обстоює два ключових постулати:

а) все існуюче у просторі та часі не перебуває в узгодженості, тому мовиться про так званий турбулентний простір і про множинні темпоральні виміри життя, б) поширення набувають ситуації («тут-тепер-повно-завжди» [8]), коли малим, локальним причинам відповідають глобальні за розмахом та енергетичним обсягом наслідки. Крім того, до прикладу, будь-яка синергійна система, немов забуває свої минулі стани, діє спонтанно, нелінійно, непередбачено, взаємопов'язує хаос і порядок, випадковість і необхідність, безглуздя і метод.

5. Спектр можливих сценаріїв розвитку об'єктної метасистеми виникає на етапі фахових переходів або після накопичення якісних депланацій у процесі різких змін і поступу на нові рівні її розвивального функціонування. Показово, що у цьому разі реалізується той сценарій, який спричинений і сутнісно визначається обставинами та ситуативними моментами взаємодії окремої об'єкт-системи із середовищем/довкіллям, коли породжуються небувалі підсистеми чи атрактори, що дали змогу сконструювати вказані плинні процеси ресурсами персональної миследіяльності. Останні є природними (з боку джерела виникнення) і штучними (зі сторони об'єктивованого розуму-духу) водночас, де мисленнєво вигадане постає як варіант органічного, натурального. Водночас така штучність/надуманість уможлиблює стрибки-переходи з однієї траєкторії розвиткового функціонування таких систем, їх самоорганізаційного ритму на іншу із фрагментарним відключенням «системної пам'яті». Тому й майбутнє тут вповні невизначене і відкрите до новоутворень, до безлічі комбінацій і ліній розвитку невірніво-важених мегасистем.

6. Ідеали і норми наукового пізнання/конструювання всеможливих дійсностей. Кожний історичний етап розвитку європейської і загалом світової науки має окремішні ідеали і норми, принципи та інтелектуальні засоби, фундаментальні постулати та парадигматику й у підсумку свою онтологічну картину світу. Щонайперше постнекласичну науку з-поміж інших типорациональних інваріантів вирізняють чітко усвідомлені культуротворче значення і загальносуспільне спрямування: *нове раціогуманістичне знання*, будучи отримуваним к а н а л а м и історичної, раціональної, теоретичної або методологічної *реконструкції* наявного фонду наукових знань, з одного боку, все більше набуває вагомості *світоглядних*

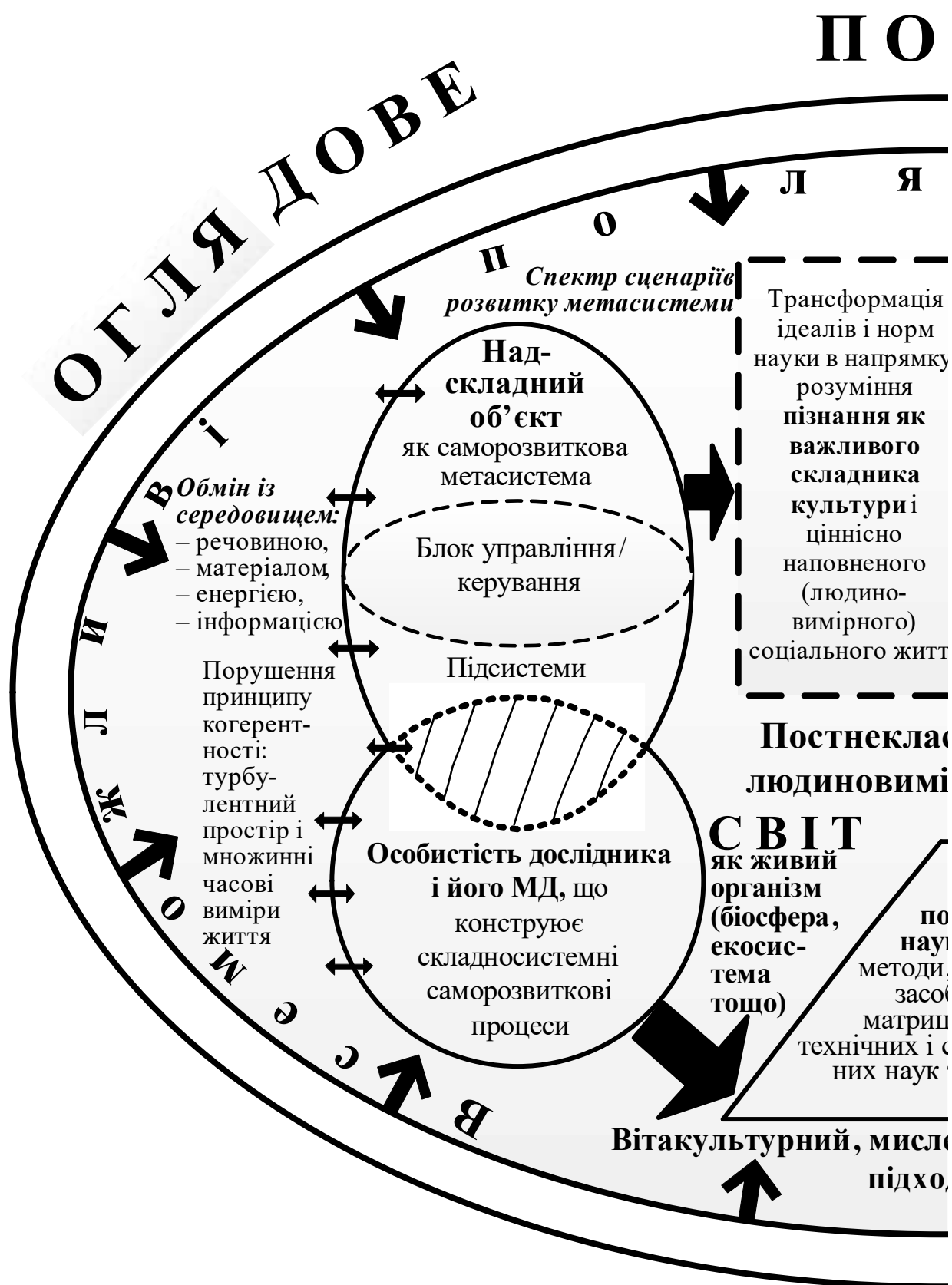
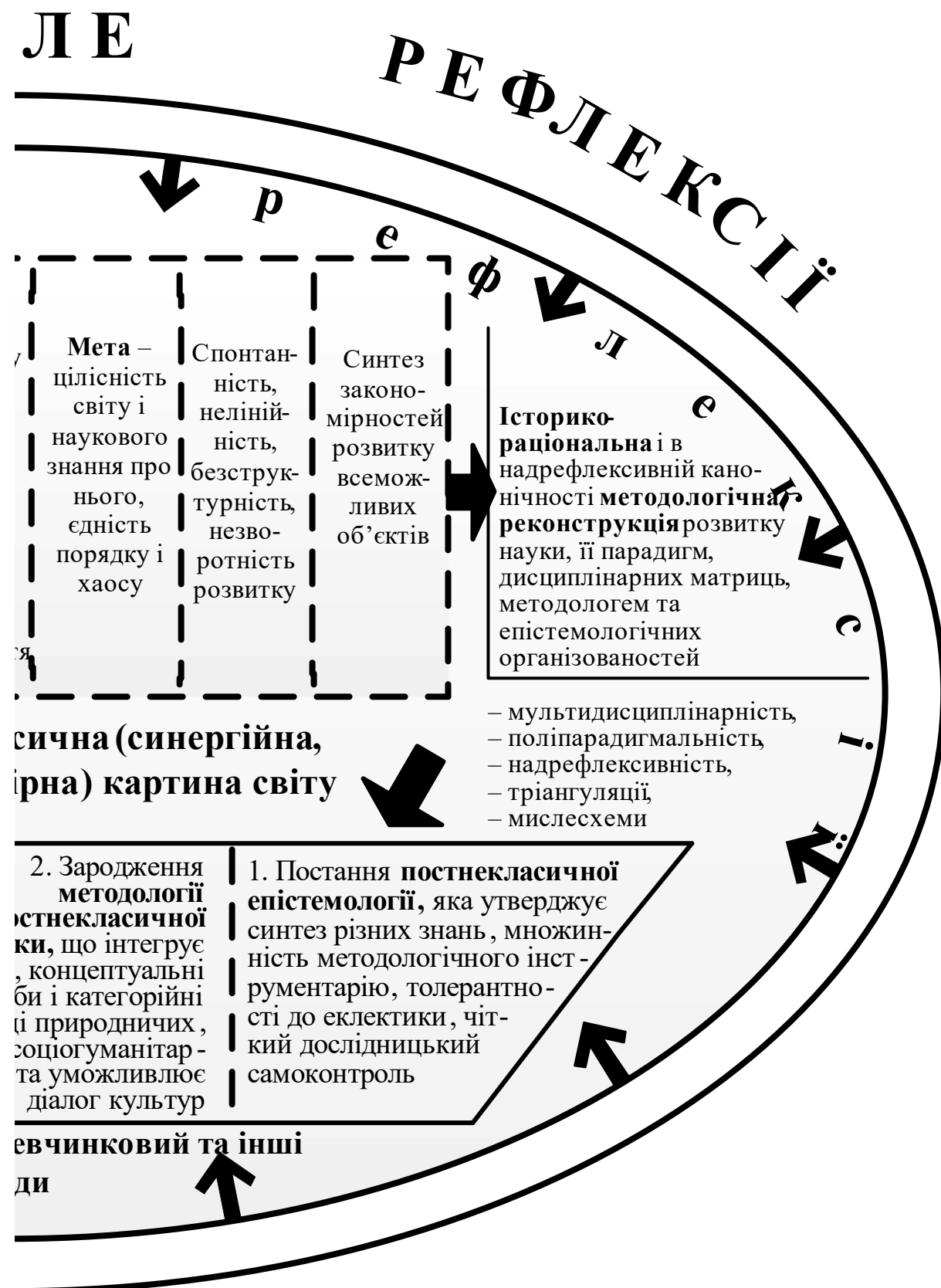

Рис. 4.
Методологічна оптика постнекласичного
(автор А.В. Фурман, створено 17.10.2024 р.,

типу наукової раціональності
(друга версія, друкується вперше)

універсальній, тобто категорій культури як інтелектуальних засобів розширення буттєвих горизонтів персональної свідомості, з іншого – збагачує ціннісно-смыслову сферу індивідуальних, групових та масових суб'єктів соціального повсякдення, себто дає змогу глибше розуміннєво осягнути світ, суспільство, Творця і головне – психодуховний засвіт людини як особистості, здатної до натхненних, творчих, відповідальних актів учинення (див. [1; 3; 11; 27]). Окрім того, нормативного характеру в останні кілька десятиліть набувають *методологічні настановлення* на:

а) *міждисциплінарність* досліджень, які поєднують різні наукові галузі і дисциплінарні напрямки, теоретичні і прикладні розробки;

б) *історичність* висвітлення метасистемного (комплексного) об'єкта вивчення/конструювання і веріабельність (змінність) його поведінки, що потребують використання особливих сценарних описів, прогнозів майбутніх станів і вибору руху вперед у точках біфуркації;

в) *еволюційність*, якій притаманні спонтанність, непередбачуваність, нелінійність, незворотність розиткових змін і деформацій деталей;

г) *антропологічність*, що передбачає активне задіяння людини як компонента, складника або чинника надскладних саморозиткових систем природничого, інформаційно-технічного, соціального, психоекзистенційного спрямування;

д) *апроксимаційність*, суть якої полягає в наближеному вираженні будь-яких упредметнень (атрибутів, параметрів, величин тощо) через інші, відомі чи простіші предмети мисленнєвого оперування (до слова, у психології це метод спрощення й збідненого моделювання складних психічних явищ та актів учинення);

е) *аксіологічність*, що базується на ресурсах рефлексивної експлуатації (себто аналітичного розкриття суті та значення змістового предмета) зв'язків внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, зростання обсягу достовірних знань і т. ін.) із позанауковими вартостями загальносоціального ґатунку;

є) *гуманність* та *етичність* науково-дослідної мислєдіяльності, котрі обмежують можливості об'єктного маніпулювання та експериментування над людиновимірними системами, забороняють зреалізування дослідницьких стратегій і тактик деструктивної, руйнівної чи катастрофічної за наслідками взаємодії науковця із такими системними об'єктами.

7. Мета постнекласичної науки полягає в отриманні багатооб'єктної (синергійної, людиновимірної) картини світу, котра б охоплювала якомога повнішу меґасистему раціонального знання про цей світ і людину в ньому в єдності порядку і хаосу, буття і свідомості, діяльності і мислення, вчинення і думки. Тому вже на початку ХХІ століття вимога достеменної істинності наукового знання, узасаднюючись на новотипному взаємодоповненні соціогуманітарних, технічних і природничих наук, доповнюється ціннісно-цільовими приписами і соціокультурними імперативами. А це означає, що існує *моральна відповідальність* учених і споживачів новітнього знання за способи використання чи втілення у суспільне життя наукових відкриттів.

8. Атрибутивні ознаки постнекласичної раціональності як найважливішої тенденції розвитку сучасної науки у її такому парадигмальному втіленні теоретичного мислення, як *синергетика*, знаходять епістемологічне вираження у таких принципах:

1) хаос і порядок – це дві неподільні сторони цілісності світу і наукового знання про нього, тому має місце їх діалектичне взаємопроникнення й у людському житті, а саме як екзистенційне переплетення безглуздя, плутанини, безладу і послідовності, стабільності, гармонії;

2) усі рівні організації матеріальної реальності і духовної дійсності у контекстах буттєвої безмежності характеризуються спільністю закономірностей розвитку об'єктів, що до них належать;

3) спонтанність (самопричинність, довільність, самоперебіг тощо), нелінійність (непорядкованість, неоднозначність, відкритість), безструктурність (аморфність, крихкість, сипкість), багатоваріативність (множинність, плеромність, без ліку будь-чого) і незворотність (непоправність, усе те, що не може існувати у зворотному напрямку) розвитку становлять найпримітніші ознаки процесів, явищ, подій усього людського, тобто уприсуненого людиною;

4) глибинні взаємозв'язки хаосу і порядку в діяльнісному і вчинковому способах людської ось-буттєвості сутнісно виявляються у перемижуванні випадковості і необхідності, несподіваності і потрібності, неочікуваності і нужденності.

9. Синтез закономірностей розвитку всеможливих об'єктів. Універсальною атрибутивною ознакою науки, передовсім сучасної, є її

безупинне намагання ресурсами ціннісного раціонального мислення конструювати й творити все нові і нові об'єкти і навіть цілі світи – світ математики, світ фінансів, віртуальний світ, світ методології, психодуховний світ тощо. «Загалом постійне прагнення науки до розширення поля об'єктів, що вивчаються, причому безвідносно до сьогоденішніх можливостей їх масового практичного освоєння, постає тією системоутвірною ознакою, яка обґрунтовує інші характеристики, що відрізняють її від буденного пізнання». Ось чому «вона здатна виходити за рамки кожного історично певного типу практикування і відкривати для людства нові світи упредметнення, які можуть стати об'єктами діяльного освоєння лише на майбутніх етапах розвитку цивілізації» [24, т. 1, с. 95]. Оскільки постнекласична думка, стимулюючи продуктивну взаємодію різних наук, зайнята не стільки дослідженням реальних об'єктів, скільки інтелектуальним творенням нових, часто нематеріальних, апріорних, об'єктів, які підлягають багатопредметному теоретичному опрацюванню, то у її форматі потрібно розрізняти *процедуру синтезування* щонайменше двох рівнів: а) *усистемнення* або просто поєднання двох чи кількох закономірностей розвитку будь-чого аргументовано змисленого, яке відображає сукупність об'єктивних, постійних і необхідних взаємозв'язків між предметами, процесами, явищами, формовиявляється як єдине складно-розвиткове ціле раціонального знання про певний об'єктний фрагмент дійсності/реальності, виходячи із його сутнісної буттєвості; б) *конфігурування* різнопредметно розрізневих, часто міжгалузевих або принаймні міждисциплінарних, знань про надскладний об'єкт, його частини і властивості та відображення їх у покомпонентній розвитковій холистичності у певній довершеній епістемологічній цілісності: метатеорії, міждисциплінарній (предметній) теоретичній системі, філософській чи науковій парадигмі, науководослідницькій програмі, методологічній планкарті дослідження, самотутній дослідницькій методології і т. ін. У першому випадку наявне оновлення міжпредметних онтологій, у другому – істотне збагачення постнекласичної наукової картини світу.

10. Методологічна реконструкція розвитку наук оформляється як окрема *мислерефлексивна* діяльність лише на початку XXI століття. Її суть полягає у переосмисленні раніше

використовуваних на певному історичному етапі вдосконалення розумової праці форм, методів, засобів та інструментів науководослідної роботи, з одного боку, й у перегляді з нових методологічних позицій, здебільшого на метарівні аналізування/конструювання, існуючих парадигм, дисциплінарних матриць, дослідницьких програм та інших епістемологічних організованостей (проблем, гіпотез, моделей, концепцій, теорій) – з другого. Інакше кажучи, мовиться про *надрефлексивне відтворення* історичної, раціональної, теоретичної чи суто емпіричної реконструкції об'єктних та предметних уявлень/онтологій у їх еволюційному соціокультурному (людинувимірному) розрізі та з допомогою новітніх методологічних засобів (принципів, підходів, оптик, матриць тощо), що уже сьогодні, хоча й деінде, уможливорює відновлення на більш системному щаблі ґрунтовності й довершеності раціональних знань як про окремі надскладні саморозвиткові об'єкти та їх численні упредметнення, так і про закономірності сферного розвитку та розширення горизонтів наукової творчості. До прикладу, нами відносно недавно здійснена методологічна реконструкція *системомислєдїяльнїсного підходу* до розуміння свідомоти як до атрибутивного інваріантспособу людської буттєвості у єдності ноуменального і феноменального, трансцендентного та іманентного, непізнаваного і пізнаваного, безмовного і мовленнєвого, неозначеного і названого (див. [14]).

11. Сфера сучасної науки як вмістилище раціонального мислення і складова культури становить гетерогенний (неоднорідний) конгломерат зі складними формами взаємодії різних типів раціональності, у якому постнекласичному належить усе більш впливова роль, що унаочнено підтверджують такі *параметри-свідощтва*:

а) *мультидисциплінарність* – поєднання у методологічному мисленні науковців, яке займає рефлексивну позицію до світу (культури, історії, науки, соціального досвіду тощо), різних галузей знання та до їх дисциплінарних відгалужень, що дає змогу кожному з них обрати найбільш адекватну методологічну оптику дослідження відповідно до складності об'єкта вивчення/конструювання й у підсумку отримати найкращий епістемологічний результат – новітнє раціогуманістичне знання;

б) *поліпарадигмальність* – використання дослідником, школою чи інтелектуальним

співтовариством епістемологічних ресурсів і поняттєво-категорійних засобів кількох чи навіть багатьох парадигм різного формату функціональної дії (від дисциплінарних і науково-предметних до загальнонаукових і філософських) у процесі конструювання/пізнання надскладних саморозвиткових об'єктів, а також створення на цій основі *метапарадигм* нового покоління досконалості, що можливе лише за умов застосування методології постнекласичної науки (див. *далі*) та методологічної або й метаметодологічної оптики відповідного їй типу раціональності (див. [4; 13]) та з орієнтацією на принципи, канони і засоби методологічно компетентного проведення конкретного, багаторівневого й метасистемного, *парадигмального дослідження* у царині соціально-психологічного пізнання [15];

в) *надрефлексивність* – інтелектуально-вольове зусилля і мислєдіяльна здатність індивідуального чи групового суб'єкта творчості до повторювального рефлексування множинності теорій, методів, принципів, підходів, стратегій, тактик і процедур конструювання/пізнання надскладних об'єктів-систем, вибір яких виправданий у контексті окремо вирішуваних завдань дослідницької програми, уможливорює розуміння впрозорення різних аспектів чи горизонтів реальності/дійсності та змінюється (особливо у предметних полях суспільних, гуманітарних і поведінкових наук) разом із подієювпливистістю соціокультурного довкілля; іншими словами, мовиться про плеромні (багатоманітні) ділянки та оглядову платформу рефлексії, де здійснюється довільне конструювання конкретних об'єктно-предметних картин світу на засадах зміни різних дослідницьких ракурсів пошукування (див. *далі*);

г) *триангуляція* – це, з одного боку, метафоричний конструкт (головно у соціально-поведінкових науках), що ідейно обстоює цілеспрямоване домагання різноманітності підходів задля посилення загальної конструкції епістемологічних підсумків дослідження, з іншого – одна з продуктивних стратегій, або евристична модель, за якої досягається аргументоване поєднання теоретичних, емпіричних і математичних, кількісних та якісних методів у процесі вивчення певного феномену з метою отримання більш достовірних результатів мультидисциплінарного пошуку; в другому випадку також можлива почергова видозміна методологічних оптик дослідження, часто на його окремих етапах кількісні методи супро-

воджуються якісними спостереженнями, тоді як якісний удетальнений аналіз, будучи спрямованим на підвищення власної валідності, зорієнтований на одержання однозначного кількісного підтвердження;

д) побудова і використання *мислєсхем* як ідеально-штучних конструкцій чистого мислення, що не мають аналогів в об'єктивній реальності, а стосуються світу ідей, ідеальних сутностей, діяльність яких є невидимою, нематеріальною, проте апріорі наявною; тому в нашому досвіді мислєвчинення вони становлять базовий матеріал-засіб, своєрідну цеглинку зрілого професійного методологування; водночас будь-яка кватерна чи квінтетна мислєсхема, будучи вдосконалим аналогом трансцендентальної схеми І. Канта як уявлення-опосередкування, своєрідною зв'язуючою ланкою між категорією і явищем, оприявнює збалансований оптимум понять/категорій, що впорядковує хаотично розсіяне позадосвідне знання, отримане позасвідомо, апріорним шляхом (ідеї, поняття, чисті поняття, принципи тощо); більше того, така мислєсхема – це первинний лінзовий інструмент конструювання методологічних оптик як різних типів наукової раціональності, так і творення категорійних матриць на рівні конкретного та у взаємодоповненні методології-як-учення і методологування-як-практики (див. [4; 7, с. 182-209; 8-9]).

12. Постановка постнекласичної епістемології – найпримітніша ознака-тенденція сучасного інтелектуального дискурсу, що характеризує еволюційний, інтеграційний, самобутньо оригінальний, мегадисциплінарний напрям, що утверджує синтез різних – соціогуманітарних, технічних і природничих – знань, множинність задіяваного в пошукуванні методологічного і суто методичного інструментарію (стратегії, парадигми, методи, принципи, підходи, засоби, оптики, операції та ін.), канони толерантності до еклектики, своєрідності, инакшості, різниці і різноракурсності в оперуванні науковцем дослідницькими техніками та процедурами, чіткий рефлексивний контроль і критичне мислення у багатовекторному перебігу процесів теоретичного і методологічного конструювання так чи інакше воб'єктної дійсності, а також постійно зреалізовувані діалогічність, правдивість, старанність, компетентність і відповідальність учених-мислителів нового покоління.

13. Зародження методології постнекласичної науки знаменує новітній поступ тих оаз мислерефлексивного вчинення, котрі синтезують не лише взаємодоповнення епістемного змісту різних наук та їх предметні поля й атрибутивні методи, а й кардинально відмінні між собою способи світосприйняття і мислення, передусім західного і східного, раціонального і художньо-мистецького, природничо-технічного і соціально-гуманітарного. Такого рівня надзвичайної складності та довершеності методологія, всіляко стимулюючи еволюцію чи не найфундаментальнішого її дисциплінарного відгалуження, що поіменоване терміном «*філософська методологія*», утворює новий тип взаємодії різноякісного раціонального знання і взаємопроникнення «наук про людину і наук про дух» (В. Дільтей), стимулює розитковий злет соціогуманітарних і суто людинознавчих наук, інтегрує – еkleктично, плюралістично чи програмно – дослідницькі методи, концептуальні засоби, поняттєві гірлянди, категорійні матриці, філософські та наукові підходи, парадигми, методологеми. Крім того, вона, прагнучи усіма наявними інтелектуально-вольовими та особистісно-креативними ресурсами вирішити власне надзавдання – «обійняти неосяжне» (М.С. Гусельцева), налагоджує *діалог культур* із центруванням свідомості на: а) олюдненому світі як живому організмові; б) кооперативних і паритетних формах-ефектах співпраці науковців різних наукових галузей; в) нестійких синергійних процесах і станах, що спроможні у точках біфуркації і невизначеності породжувати нові структурно-динамічні організованості; г) мінімізації діяльного тиску на саморозиткові об'єкти відповідно до їх достеменного розумінневого осягнення і до суголосся ритмоциклом світової буттєвості; д) інтегрування новітніх канонів істинності і моральності, цілерациональності та ціннісної сенсовості мислевчинкових актів і траєкторій продукування постнекласичного рационального знання.

14. Світ у постнекласичному ракурсі розуміння/витлумачення становить глобальний живий організм, що інтерпретується з допомогою *концептів біосфери* (життєвий часопростір оболонки Землі) та *екосистема* (масив живих організмів та істот, пристосованих до проживання у природному середовищі, утворюючи з ними єдине ціле). Вочевидь із цими мегасистемами, як і з їх функціональними комплексами та компонентами, не можна

бездумно чи безчесно експериментувати, безсовісно маніпулювати й виснажливо експлуатувати, адже це спочатку, як підтверджує історичний досвід, призводить до спустошення окремих життєвих ареалів, далі до змертвіння флори і фауни цілих географічних зон, а потім може поставити людство на межу виживання/самознищення. Тому на передній план сучасної глобалізованої цивілізації виходять антропологічні інтереси і гуманістичні цінності. А це означає, що, з одного боку, в дослідженні і практичному освоєнні людиновимірних систем вагомості набувають унормовані знання з а б о р о н на окремі стратегії і види взаємодії у сфері «людина – світ», що здатні запобігати катастрофічним сценаріям і наслідкам розвитку подій, з іншого – обов'язковою вимогою до всіх без винятку дослідницьких програм і проєктів є проходження соціальної і/або гуманітарної експертизи, котра б, крім відповідних наукових знань та епістемологічних цілей, вирішувала проблеми морально-етичного характеру, визначаючи допустимі межі імовірнісних змін об'єкт-системи. Таким чином внутрішня етика новітньої науки вимагає її постійного співвідношення із етнонаціональними і загальнолюдськими цінностями, де вказана експертиза постає вкрай важливою складовою істинного раціогуманістичного знання.

15. Вітакультурний, мислевчинковий, синергійний та інші людиноцентричні підходи як узірцеві інваріанти локалізованого втілення в глобальне інтелектуальне повсякдення методологічних оптик постнекласичного типу рациональності сьогодні формують базові епістемологічні контури методології постнекласичної науки. Зразковим у цьому аналітичному відношенні є авторський циклічно-вчинковий, а точніше – *циклічно-мислевчинковий*, п і д х і д, котрий охоплює чотири засадничих принципи (вчинковості, метасистемності, циклічності, синергійності), шість закономірностей генези повноцінного наукового пізнання у його спільному особистісному зреалізуванні (довершена послідовність восьми фаз-етапів розиткового функціонування парадигмальної творчості; оптимальна насиченість кожної фази як науково-предметним змістом, так і ціннісно-нормативним і психосоціальним; структурно-функціональна цілісність розиткового перебігу колективної дослідницько-конструювальної діяльності; відносна автономність чотирьох періодів і восьми фаз такої миследіяльності;

синергійно відкрита і змістовно багата циклічність/спіральність парадигмального конструювання дійсності; соціокультурна контекстність і предметно-дисциплінарне спричинення рефлексивного мислевчинення) та похідних нормативів, що задає *м о д е л ь повного* парадигмального циклу колективної пізнавальної творчості (див. детально [20; 26, с. 85-156]).

16. Всеможливі поля рефлексії – важлива атрибутивна ознака постнекласичної науки, що полягає у більш-менш чіткому усвідомленні дослідником усієї методологічної картини виникнення, функціонування, самоорганізації і саморозвитку надскладного об'єкта творення і застосування ним при цьому методів, засобів та інструментів власних думання, діяльності, мислевчинення. В осередді таких інтенційованих рефлексивних *п о т о к і в* сферного життя свідомості (передовсім самоусвідомлювальних, самоконтролювальних, самоаналітичних, саморефлексивних) потрапляють не тільки самі надскладні об'єкти чи синергійні комплекси, а й наявне теоретичне знання, парадигмальні концепції, дослідницькі програми, методи і способи пізнання/творення ідеальних дійсностей і, більше того, реальна та бажана миследіяльність, особистісні риси-здібності і самісний потенціал самого вченого-мислителя. Сутнісно мовиться про раціонально зумисне оперування ним дослідницькими стратегіями (інтерактивними, інтегральними, діалогічними, аксіологічними, мережними та ін.) і різнопредметними ракурсами погляду на один і той же об'єкт вивчення, змішаними методами і поняттєво-категорійними засобами, кількісними та якісними логіко-пошуковими процедурами, кватерними і квінтетними мислесхемами, теоретичними, методологічними та емпіричними моделями. Така багатовекторна, множинно розлога і постійно повторювана рефлексія дає змогу з часом розкодувати принципи, закономірності та особливості життєвого циклу конкретної людиновимірної саморозвиткової системи.

17. Оглядове поле рефлексії – обов'язкова умова-чинник ефективного мислевчинення, здійснюваного за типологічними критеріями новітньої раціональності із позиції *усеохватної надрефлексивності* та в напрямку довільного конструювання онтологічних картин найскладніших об'єктно-предметних утворень. Вактуальнення вказаного оглядового поля найкраще забезпечується ресурсами і можливостями *методологічної рефлексії*, котра:

а) вимагає виходу методологічно грамотного науковця у *рефлексивну позицію* при зустрічі із перепонами у пошуково-пізнавальній роботі, інтенційуючи власні інтелектуально-вольові зусилля на саму цю роботу-активність;

б) стимулює перетворення дослідницької діяльності та унеобхіднює побудову її проєкту в більш довершеному варіанті на засадах опрацьованих множинних *рефлексивних уявлень*, де сама рефлексія набуває вагомості впливового механізму розвитку миследіяльності;

в) сприяє тому, що кожна попередня осмислена дослідницька діяльність *рефлексивно поглинається* актуально здійснюваною, тобто перетворюється на матеріал нового мисленнєвого конструювання воб'єктнених фрагментів світу;

г) розмежовує рефлектувальну позицію і ту, яка рефлексує, проблемна невідповідність між якими долається тільки у груповій мислекомунікації та кооперативних актах спільної діяльності;

д) еталонно здійснюється у повновагому *вчинку метаметодологування* «у ситуації постійно відновлювальної позиції-постави мета- чи надгоризонту – діяльності над іншими діяльностями та їх упредметненнями, організованостями, змістом, засобами, результатами, вчинення над іншими вчиненнями, їх передумовами, ситуаційними, мотиваційними, діяльними та післядіяльними складниками» [4, с. 21];

е) у підсумку дає змогу вирішувати найскладніші проблемні завдання продуктивного задіяння дослідницьких стратегій, ракурсів, аспектів, поглядів у їх згармонованій цілісності та відповідності винятковій складності саморозвиткових об'єктів наукової творчості й у такий спосіб отримувати раціональне знання нового ступеня довершеності.

18. Постнекласична картина світу становить обширний за обсягом й ущільнений за змістом гносеологічний підсумок зреалізування передовими вченими, школами і співтовариствами інтелектуалів полідисциплінарних дослідницьких програм у взаємодоповненні низки вищекреслених атрибутивних ознак-характеристик відповідного, на сьогодні найскладнішого і найдостовірнішого в людському вимірі буття, типу наукової раціональності. Передовсім названа картина світу, синтезуючи численні предметні онтології різних галузей наукового знання, заперечує лінійну однозначність розвитку надскладних людиноцентричних систем й відтак *л о г і к у* їх функціонального

поступу за сталим порядком з тотальною заданістю наступних спричинень процесів, явищ, подій, активізованих у лоні самобутньої генези таких систем. Еволюція останніх вирізняється від більш простих усистемнень відкритістю, невпорядкованістю, безструктурністю, хаотичністю, невизначеністю, які витлумачуються постнекласичним світоглядом як об'єктивні, універсальні атрибути-характеристики дійсності, дія яких пов'язана із численними комбінаціями ймовірного розвитку виникнення критичних фаз (точок біфуркації) зміни режиму/ритму функціонування, де вірогіднісно присутній ефект відхилень і непередбачуваних зсувів, енергетична дія незначних факторів та депланаций, що уможлиблює синергійний прорив системи на новий щабель її самоорганізаційного рекурсивного поступу. До прикладу, рефлексивний аналіз суспільних структур та організованостей передбачає проведення міждисциплінарних досліджень відкритих, нелінійних, вітасуб'єктних, екзистенційно-персоналістичних систем, у яких визначальну роль відіграють вихідні умовичинники – особи, групи, етноментальні ознаки-якості, випадкові чинники та локальні або точкові зміни. Крім того, у розвитку таких систем можливі стрибки як одного стратегічного напрямку буттєвості на інший, так із самої вітальної траєкторії самоорганізаційного розвою на який-небудь алогічний сценарій власного існування у ситуації певної самочинної втрати системних спогадів, виникнення так званого турбулентного простору, коли одні силові лінії, зіштовхуючись або взаємодіючи з іншими, видозмінюються під дією третіх, котрі, зі свого боку, породжують нові саморозвиткові підсистеми.

3. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА ЗМІНА ОСНОВНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА ТИПАМИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

У нашій науково-дослідній роботі, починаючи із 2005 року, канонічно обґрунтовано довершений набір відпочаткових *методологічних параметрів* будь-якого компетентно здійснюваного дослідження, що охоплює п'ятнадцять обов'язкових визначень-характеристик нормативно заданого пізнавального пошуку (*табл. 1*). Не вдаючись у коментарі та удетальнення, підкреслимо кілька головних моментів.

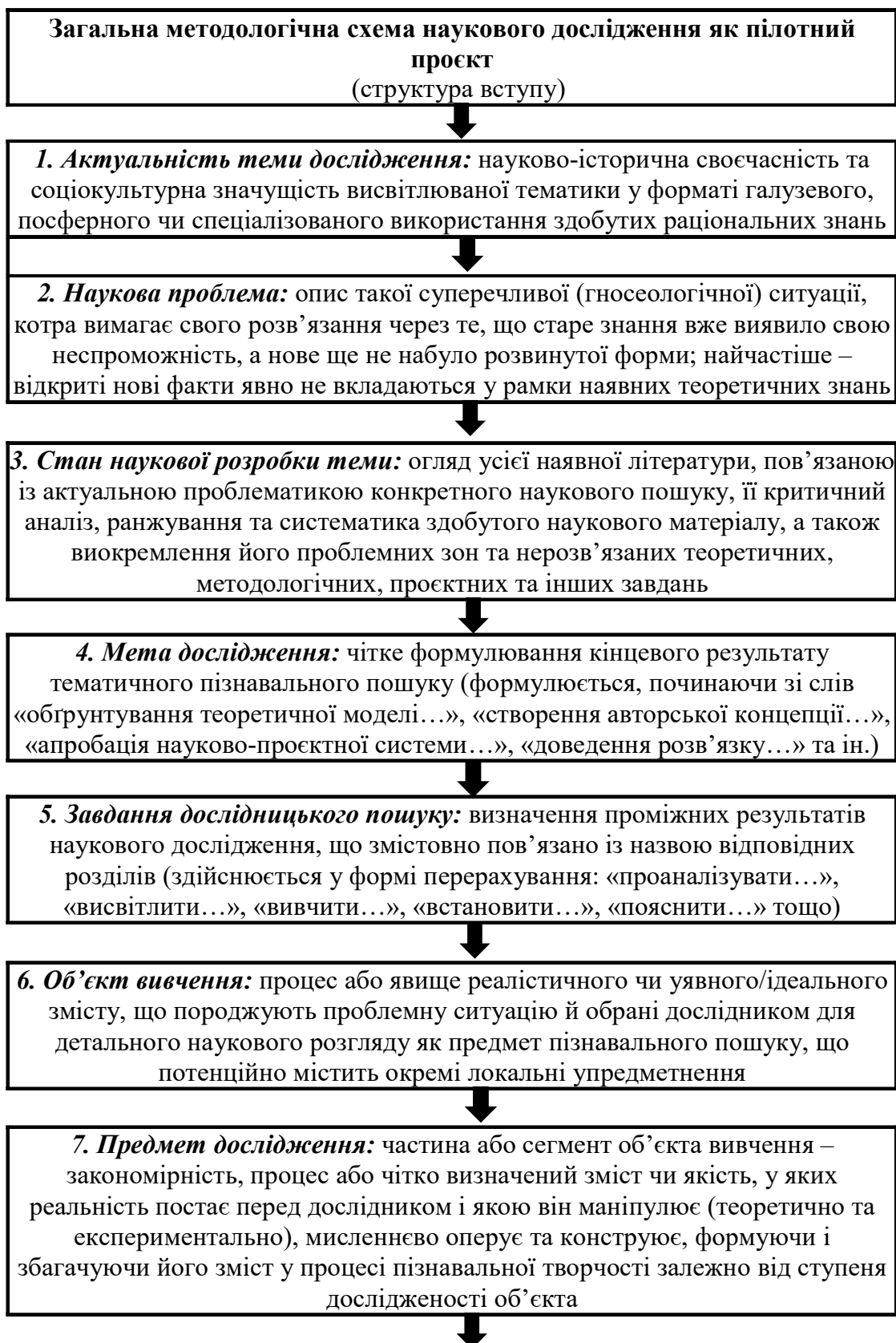
По-перше, пропонована схема належить до царини *нормативної методології*, тобто містить знання про приписи та норми, у яких фіксуються зміст і наступність процесів науково-дослідної діяльності на початковому етапі її здійснення. Однак, за умов суб'єктивного втілення у життя цього еталонного набору кроків пошукування під час розробки дослідником конкретної наукової теми, ця спочатку відсторонена методологічна оргсхема перетворюється на фактично втілювані розвиткові стадії екзистенційного зреалізування пізнавально-пошукової діяльності, себто стає *deskриптивною* – миследіяльнісною чи мислевчинковою – *методологією*.

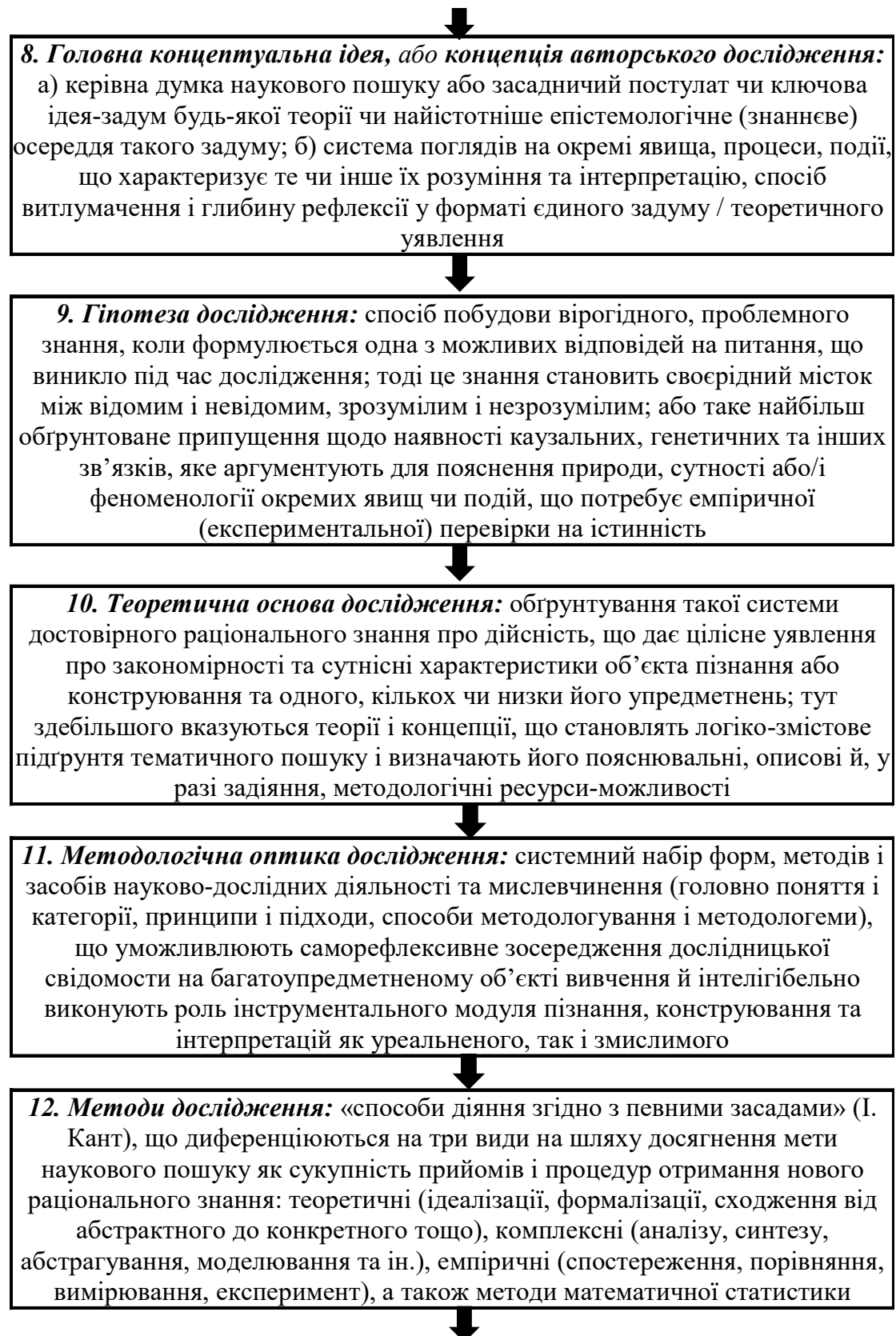
По-друге, треба чітко розмежовувати різноякісний епістемологічний зміст таких дослідницьких параметрів, як «теоретична основа» і «методологічна оптика», які у більшості наукових робіт невинправдано поєднуються під назвою «теоретико-методологічна основа дослідження». Річ у тім, що у першому випадку мовиться про достовірне раціональне знання про об'єкт вивчення/конструювання, яке організоване у вигляді теорії або низки концепцій, у другому – про форми, методи і засоби здійснення самої науково-дослідної діяльності над цим, так чи інакше упредметненим, об'єктом. Щоправда тут можливі винятки. Так, у разі повновагового процесного задіяння пояснювально-описових ресурсів теорії вона, як відомо, перетворюється на метод пізнання, з якого може бути змайстрована окрема методологічна оптика чітко визначеного тематичного пошуку; і навпаки, статичне сприйняття вченим методу як непорушного моменту чи зрізу пізнавального процесу змінює його (щонайперше функціонально) на теоретичну модель або концепцію.

По-третє, слід зважати, що, крім таких основоположних епістемологічних організованостей, як *концепція*, *теорія*, *парадигма*, *метатеорія*, не менш значущими для повноцінної науково-дослідної діяльності є ще й такі неоднорідні за спрямованістю знаннєві форми, як *наукова проблема*, *концептуальна ідея*, *гіпотеза дослідження*. Довершена картина будь-якого наукового пошуку може бути досягнута лише за умов логіко-змістового взаємодоповнення цих засадничих формоутворень раціонального знання, де проблема оприявнює конкретну пізнавальну (гносеологічну) суперечність, ідея – керівну думку як задум усього наступного теоретизування, гіпотеза – спосіб

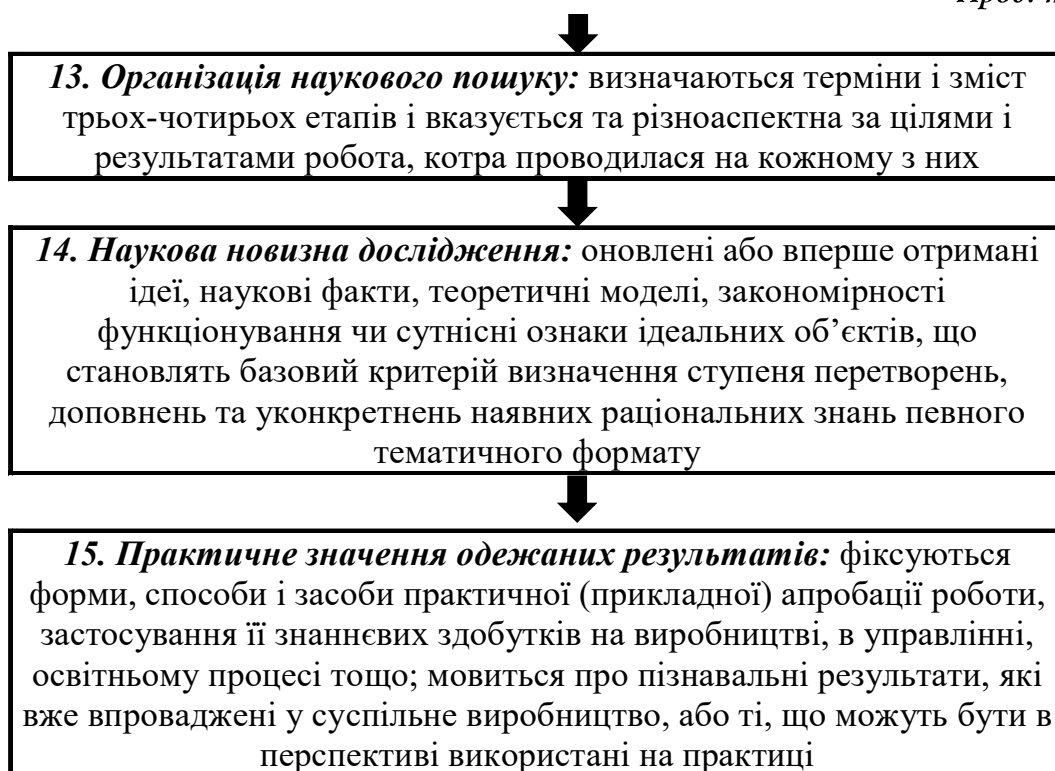
Таблиця 1

Нормативно-методологічна схема наукового дослідження
на проєктному етапі його здійснення
(автор А.В. Фурман, створено 15.06.2005, доопрацьовано 04.11.2024)

Прод. таблиці 1

побудови вірогіднісного, проблемного знання, що вимагає верифікації (доказу істинності).

По-четверте, і найважливіше. Відштовхуючись од вимог принципу кватерності [7, с. 182-209], є підстави аргументовано розмежувати базові методологічні параметри на дві групи – *головні* (тема, мета, об'єкт, предмет дослідження) й усі решта (дванадцять), похідні від них. Критерійне виокремлення мінімального оптимуму ключових значень-характеристик будь-якого новооб'єктного пошуку, з одного боку, зумовлене не стільки їх теоретичним навантаженням, тому що вони епістемно задають ескіз науково-предметної картини досліджуваного об'єкта, скільки *методологічною вагомістю*, виконуючи роль способів і засобів зреалізування майбутньої пошуково-пізнавальної діяльності, з іншого – становить засадничі рамкові умови дослідження, що у взаємодоповненні чітко визначають саме ці чотири базових методологічних параметри, спричиняючи і його загальну структурну архітектуру, і логіко-змістову конфігурацію, і поняттєво-категорійний профіль, й одночасно окреслюючи його теоретичну новизну та прикладні перспективи.

Вищезазначене стимулювало нас створити дві таблиці, які відображають епістемологічні зміни нормативно-методологічного наповнення

теми і мети (табл. 2), об'єкта і предмета дослідження (табл. 3) за різних типів раціональності. Оскільки таблична форма презентації канонічного знання компактно, деталізовано й упорядковано презентує різноманітні узмістовлення, то *з а в д а н н я* полягає в тому, щоб виявити *тенденцію* розвиткової модифікації кожного із чотирьох засадничих параметрів пізнавального пошуку від класичної науки й аж до постнекласичної.

Т е м а дослідження, як впливає зі змісту *табл. 2*, змінюється залежно від повноти значеннєвого наповнення в напрямку ускладнення її формулювання від усталених типів наукової раціональності, які й сьогодні широко представлені в сучасному інтелектуальному дискурсі (фізико-математичні, інженерно-технічні, хіміко-технологічні та інші точні науки), до відносно нових, більш модерних (головно соціально-поведінкові, гуманітарні, освітні науки). Так, спочатку це *проблемна назва* адресно й ретельно вивіреного, мисленево локалізованого об'єкта пізнання (*класичний тип*), або системно здійснювана науково-дослідна робота більш складних, хоча й розумово ізольованих від світу, об'єктів, вивчення яких здійснюється із природоцентричних позицій і з вимогою експериментального й суто досвідного підтвердження отриманих теоре-

Таблиця 2
Епістемологічна зміна теми і мети дослідження за різних типів наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 11.11.2024 р., друкується вперше)

Основоположні методологічні параметри дослідження	Типи наукової раціональності			
	Класична: починаючи із XVII ст.	Посткласична: із кінця XVIII ст.	Некласична: на рубежі XIX – XX ст.	Постнекласична: з останньої третини XX ст.
Тема дослідження	Назва конкретного дослідження, що у стислому формулюванні фіксує певну наукову проблему, осмислену раціональним/теоретичним мисленням, і в загальному вигляді позначає відповідь на окреме завдання пізнавального пошуку	Назва системної дослідної роботи, що здійснюється як відповідь на виявлену проблему наукову мисленням, вказує на сутнісну спрямування пошуку й у компактній словесній формі відображає із природоцентричних позицій його актуальність, пізнавальну новизну і можливість емпіричного підтвердження отриманих результатів	Найменування наукової праці, що у короткому означенні зосереджує дослідницьку увагу на складному саморегулювальному об'єкті як на запутаній науковій проблемі, окреслює сутнісний результат теоретико-емпіричного пошуку, керуючись при цьому діяльнісною природою пізнання/конструювання і зважаючи на відносність предметних знань і картин світу	Найменування наукового твору, що в лаконічному визначенні мислевичинково встановлює і термінологічно занотовує надскладний об'єкт як саморозвиткову комплексну проблему й у такий спосіб оприявнює поіменування напрямку спрямування інтелектуально-вольових зусиль особистості дослідника на пізнання/творення цього об'єкта на засадах метасистемності, мультидисциплінарності, надрефлексивності в контексті певної культури
Мета дослідження	Бажана кінцева точка наукового пошуку, яку можна і потрібно досягнути у найближчому майбутньому для отримання істинного, об'єктивного зображення ресурсами дослідницького мислення локалізованого фрагмента ідеалізованої реальності у формі монораціонального знання	Досягнення результату тематично заданої науково-дослідної роботи, яке зумовлює не лише вибір об'єкта і предмета дослідження, а й пошук способів і засобів його досягнення, не тільки орієнтацію на відповідний ідеал теоретизування, а й на методологічні настановлення і принципи на шляху добування істинного об'єктивного знання	Чітко відрефлексований сукупний кінцевий результат виконання дослідницької програми суб'єктами індивідуальної чи групової діяльності як наперед спротонований науковий продукт, що характеризується отриманням системи відкритих, хоча й відносних, раціональних знань у єдності з релевантними досвідом, методами і засобами пошукування	Множинно відрефлексоване й логічно аргументоване, композиційно чи багатомодульно знання про кінцевий результат пізнавальної творчості в конструюванні надскладного саморозвиткового об'єкта, тобто про науковий продукт як витвір людського розуму і духу в його сутнісному осередді – мислимого образу бажаного майбутнього відкриття внаслідок компетентно здійснюваного мислевичинення і методологування

Таблиця 3

Епістемологічна зміна об'єкта і предмета дослідження за різних типів наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 08.10.2024 р., друкується вперше)

ТИПИ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ				
Основологічні методологічні параметри дослідження	КЛАСИЧНА: починаючи із XVII ст.	ПОСТКЛАСИЧНА: із кінця XVIII ст.	НЕКЛАСИЧНА: на рубежі XIX – XX ст.	ПОСТНЕКЛАСИЧНА: з останньої третини XX ст.
Об'єкт дослідження	Ізольований від дослідника як суб'єкта пізнання і від простору та часу як відсторонених ідеалізацій; с простою, або навмисне спрощеною (редукованою), здебільшого емпірично очевидною, однокомпонентною системою , що пізнається <i>науковим методом (підходом)</i> , який уможливає добування незмінних, всезагальних залежностей, оприязнених у формі понять, законів, закономірностей	Умовно (теоретично) ізольований складний об'єкт як структурно-функціональна система , пізнання якої здійснюється дослідником як відстороненим суб'єктом теоретизування та експериментування ресурсами <i>наукового (раціонального) мислення</i> , яке дає змогу опосередковано, через ресурси розуму та свідомості, відображати реальність через систему абстракцій та ідеалізацій	Вновь складний об'єкт як саморегульована, важкопередметна і багатоваріаційна система , з якою безперервно взаємодіє дослідник на суб'єкт-об'єктних засадах, зважаючи на історичний характер розуму і рефлексивно керуючись діяльнісно природою власних пізнання і конструювання, що забезпечують створення наукової картини світу як складної системи багатопредметних знань	Вкрай надскладний (т. зв. людиновимірний) об'єкт як саморозвиткова система , що містить підсистеми (виміри, сегменти, модулі тощо), здійснює різні обміни (речовиною, матеріалом, енергією, інформацією) із середовищем, утримує блок управління/керування, різні сценарії розвитку, перспективи добування з нього безлічі предметів знання та задіє особистість дослідника, його здібності та мислєдіяльність до своєї організованості
Предмет дослідження	Обмежується спостереженням, дослідженням та експериментуванням однієї або двох сторін вивчення простого об'єкта, який здебільшого й отримує <i>упередмєтнення</i> ; він формується самим знанням через процедуру заміщення та об'єктивується у знаковій формі, змістовно збагачується залежно від ступеня дослідженості об'єкта і головне створюється науковим мисленням для вирішення певного конкретного завдання	Будучи продуктом системно здійснюваного наукового мислення, організується як певна предметна структура , котра пізнається, досліджується й емпірично верифікується саме як складна система за умов диференціації ідеалів і норм раціонального знання у рамках окремих наук та їх дисциплінарних розгалужень і з настановленими досягтми об'єктивної істини й вичерпної повноти онтологічної картини світу	Пізнання та конструювання науковим мисленням повноскладних об'єктів є системними ресурсами і методологічними засобами діяльного, системодіяльного і системомислєдіяльного підходів спричинило закономірне ускладнення предмета дослідження: відтепер він постає у формі предметної схеми дослідницького мислення науковця та вибудовує ідеальні моделі реальності (предметні онтології і мови описання), добуваючи об'єктивні, але відкриті і відносні, метод, знання, картини світу	Конструювання і творення неозоро надскладних об'єктів та мислєрефлексивна робота особистості дослідника з ними і в них засобами постнекласично взаємозалежних теоретизування і методологування зумовила своєрідне вичерпування із цього об'єкта <i>предметів</i> як ієрархічних систем його заміщення знаками задля оперування новоздобутими інтегрованими предметними знаннями та організацією їх у вигляді предметного поля плеромно рефлексивних мислєдіяльності і мислєвчинення

тичних результатів (*посткласичний тип*). Згодом, на рубежі XIX – XX століть, відбувається істотна трансформація тематики наукових досліджень у ракурсі чіткого означення суті наукової проблеми новопосталими категорійними засобами, що не просто відображають назву дослідницької роботи, а текстово фіксують квінтесенційний результат пізнання/конструювання складного саморегульованого об'єкта; відтак мовиться про наявність повноцінної продуктивної діяльності (звісно, зі складними структурою і функційним дизайном) у сфері науки як окремого соціального інституту – інтелектоємної галузі виробництва нового, хоча й відкритого і відносного, раціонального знання (*некласичний тип*). Водночас в історичний час новітньої доби людства, а саме під кінець XX століття, виникає й набуває вакуальності найевристичніший за критеріями динамічної повноцільності та плинної метасистемності висвітлення тип раціональності, котрий спроможний досягнути принципи і закономірності розвитку надскладних саморозвиткових, себто синергійних, рекурсивних, людиновимірних, ковітальних, психодуховних тощо, субстанційних систем, що цілком слушно поіменовані як «*постнекласичний*»; йдеться про стисле найменування наукового твору у його ємному словесному формулюванні найновішими поняттєво-категорійними засобами висвітлення не проявлених об'єктів комплексної проблемної ситуації довкола винятково заплутаного для розуміння досягнення об'єкта та із задіянням всеможливих ресурсів мультидисциплінарного, поліпарадигмального, надрефлексивного, раціогуманістичного мислення в контексті збагачення етнонаціональної і/або загальнолюдської культури (*постнекласичний тип*).

Таким чином очевидно, що тема класичного дослідження формулюється у термінах рафінованого наукового мислення і механістичної картини світу, *посткласичного* – системного теоретичного мислення і природничо-наукового розуміння органічної реальності, *некласичного* – діяльнісного, системодіяльнісного чи системомислєдіяльнісного погляду на світ і людину, *постнекласичного* – надрефлексивного, в еталонному зреалізуванні – методологічного, мислення із його майстерним оперуванням поняттєво-категорійними ресурсами вітакультурного, синергійного, мислевчинкового підходів, що передбачають задіяння багатомодульного інструментарію новітніх методологічних оптик.

Мета дослідження – усвідомлене/уявне передбачення бажаного, позитивного у сенсі відкриття нового раціонального знання про світ, людину чи Творця, результату чітко тематично визначеної науково-дослідної діяльності, яка у процесі здійснення безперервно спрямовується саме метою як своєрідним сталим дороговказом конкретного пізнавального пошуку. Мета фіксує актуальну наукову проблему, що підлягає здоланню, і вказує на імовірний спосіб її розв'язання, вона інколи диференціюється на *кілька цілей*, що підтверджують можливість її поетапного досягнення, й обов'язково конкретизується у *низці завдань*, що засвідчують доцільність окремих дій і засобів, які покроково забезпечують отримання запланованого або омріяного кінцевого результату дослідження.

Цілком закономірно, що *мета* дослідження набуває поступового епістемного і структурно-функційного збагачення із постановкою кожного наступного типу раціональності (*рис. 2*). Зокрема, *класична наука* вбачає в ній бажаний кінцевий пункт пізнавального пошуку як передбачений ресурсами теоретичного мислення факт отримання єдиного істинного, об'єктивного віддзеркалення окремого клаптика чи елемента ідеалізованої реальності у формі окремішнього самодостатнього раціонального знання.

Посткласична наука відходить од побудови викінчено механістичної картини світу та розширює горизонти природовідповідності наукового пізнання, що резонно позначається на меті будь-якого дослідження цього типічного різновиду; відтепер її постановка охоплює усвідомлене розуміннєве досягнення вченим чи групою науковців підсумку-продукту тематично заданої, об'єктно визначеної, предметно локалізованої та засобово забезпеченої дослідницької роботи як важливої для науково-технічного прогресу професійної діяльності, котра уможлиблює добування істинного об'єктивного знання і його застосування у виробництві та суспільному житті.

Некласична наука опрацьовує мету як чітко відрефлексований теоретичним мисленням остаточний ефект виконання особою чи групою вчених дослідницької програми, а саме як результат отримання в майбутньому головного продукту пошуково-пізнавальної діяльності – системи відкритих до збагачення, відносних щодо об'єктивної та предметної істинності, системних в епістемологічному вимірі оприявлення

раціональних знань у єдності з відповідним життєвим досвідом, методами і способами пошукування, дослідницькими ракурсами погляду на самоорганізаційні можливості окремого об'єкта вивчення.

Постнекласична наука, яка в культурному темпоральному вимірі буттєвості (а це, як відомо, останніх п'ятдесят років!) належить сьогоденню, характеризується істотним розширенням обсягу, докорінним поглибленням змісту й у підсумку кардинальним ускладненням *архітектоніки* мети як основоположного методологічного параметра мультидисциплінарних / комплексних досліджень надскладних (саморозвиткових, синергійних, людиновимірних, соціобіотехнічних, психодуховних тощо) мегасистем. І це закономірно, адже у цьому інваріантному форматі методологічно вивіреного і раціогуманістично спрямованого теоретизування *мета* постає багаторазово відрефлексованою, композиційно ємною організованістю відомого і проблемного знання, що миследіяльнісно формується довкола інтегрального уявлення-образу майбутнього кінцевого результату – інтелектуально-духовного продукту – наукової творчості. Іншими словами, мовиться про антиципаційне (передбачувальне) конструювання і розсекречення саморозвиткового синергійного функціонування / екзистенціювання винятково складного об'єкта ресурсами поєднання розумових, почуттєвих, креативних і вольових зусиль особистості дослідника й урешті-решт про омріяний ним витвір-відкриття у сфері сьогочасної постмодерної науки.

Якщо *епістемологічна зміна* теми і мети дослідження за еволюційною траєкторією домінантного переважання на певному історичному етапі розвитку новоєвропейської науки окремого типу раціональності є не завжди чітко проявленою за його текстовим визначенням, то стосовно **об'єкта і предмета** конкретно-тематичного пошуку, здійснюваного у рамках тієї чи іншої методологічної оптики, вона структурно, змістовно й стильово чітко оприявнюється, концептно та понятійно унаочнюється (**табл. 3**). Так, *класична наука*, орієнтуючись на логіко-змістові канони новопосталого наукового методу (Г. Галілей) і механістичної картини світу (І. Ньютон: «Всесвіт є сукупність неозорі кількості неподільних і незмінних корпускул...»), вивчає ізольований від дослідника й від простору та часу *атомізований об'єкт* як просту, або навмисне спрощену, систему,

причому остання має бути емпірично очевидною, природно проявленою, а її виявлення спроможностями теоретичного мислення передбачає пошук та обґрунтування незмінних, постійних залежностей між спостережуваними фактами, що формулюються в понятійний спосіб у вигляді об'єктивних *законів* як осереддя раціонального знання.

Посткласична наука, професіоналізуючи і спеціалізуючи науково-дослідну роботу в її системному, головним чином науково-технічному втіленні як продуктивної сили розвитку виробництва і суспільного життя, аналітично розглядає теоретично та емпірично більш складні об'єкти як системи, що мають певну структуру та виконують окремі функції, хоча й залишаються умовно ізольованими і від дослідника, і від простору та часу, і навіть од історичного вкорінення людського розуму. При цьому холістичне наукове мислення дає змогу реалізувати один із двох способів пізнання: *індуктивний* – від емпіричних фактів та законів (закономірностей), що здебільшого вільні від ціннісних оцінок, до предметних теорій, і *дедуктивний* – від теоретико-гіпотетичних конструкцій і законів до безпосередньо спостережуваних або фіксованих приладами процесів чи явищ. У будь-якому разі в розширеному фокусі рефлексії науковця об'єкт системного вивчення знаходить відображення як фрагмент реальності, раціонально досягнений через низку абстракцій, ідеалізацій, узагальнень.

Некласична наука, відштовхуючись од історичного характеру людського розуму у сферній дійсності безперервної суб'єкт-суб'єктної взаємодії в річищі раціонального пізнання / конструювання світу, методологічно фундується на діяльнісному чи системодіяльнісному підході й домагаючись створення ідеальних моделей реальності (тобто предметних онтологій і мов опису), рефлексивно аналізує *досить складні об'єкти* як саморегульовані, багато-параметричні та важкі для розуміння системи. Вона, набуваючи програмної цілісності та соціальної інституційності, дозволяє досліднику вибір методів і засобів пошукування, допускає його втручання у мисленнєво творену інтелігібельну подієвість й у підсумку забезпечує добування системи відкритих, хоча й відносних щодо істинності та соціального досвіду, раціональних знань і побудову синтетичної наукової картини світу.

Постнекласична наука вперше за останні півстоліття прагне достеменно вивчати *винят-*

ково надскладні, так звані людиновимірні, об'єкти, яким атрибутивно властиві саморозвитковість, метасистемність, самокерованість, різноякісний взаємообмін зі світом як із живим організмом, спонтанність та різноманітність сценаріїв розвитку, рекурсивність, вірогіднісна багатопредметність, культуровідповідність. Закономірно, що належне мислерефлексивне опрацювання такої незвіданої об'єктної трудності полідисциплінарного – програмного чи проектного – пошуку вимагає не тільки адекватної, не менш складної і хитромудрої, методологічної оптики (див. *підрозділ 1.2*), а й, що найголовніше, повноважого *задіяння особистості дослідника* і його компетентної мислєдіяльності у самий цей, заплутано нелегкий і неозоро морочливий, об'єкт дослідження. Проілюструємо вищесказане прикладом.

Нещодавно нами проведене фундаментальне дослідження оаз-локальностей психоаналітичного дискурсу в сучасній Україні у *предметному полі* різнобічного аргументування неперехідної значущості особистісного чинника-рушія у його аналітичній розгортці історій, ситуацій, деталей і подробиць та у сув'язі взаємоспричинювальних переплетень мислєвчинкових актив-подій життєвого і творчого шляхів першовідкривача наукової істини Зигмунда Фрейда як засновника й донині однієї з найвпливовіших філософсько-психологічних систем ХХ століття – *психоаналізу*, і застосування ним створеного **методу** до рефлексивної реконструкції його натхненної самобутньої особистості (див. [19]). Однозначно доведено, що існує стала позитивна «взаємозалежність, з одного боку, між змінною ситуаційною екзистенцією переживань, роздумів та інсайтів Зигмунда Фрейда і психозмістовим наповненням учинків пізнання в органічному переплетенні його життєвого і творчого шляхів як непересічної особистості, з іншого – між його багатим ментально-свідомісним досвідом професійно здійснюваного пошуку в царині психіатрії, психології, соціології, культурології і численними, глибоко персоніфікованими й навіть самісно інтимними, відкриттями у створенні свого дітища – психоаналізу... І саме ця, вищою мірою особистісного рівня, *суб'єктивність* дала змогу отримати *раціональне знання* щодо достеменності різноінстанційного психічного життя людини цілком надійне й еталонне за критеріями його науково-природничої об'єктивності» [Там само, с. 112].

Предмет дослідження, якщо говорити метафорично, – це *серце* будь-якої тематично визначеної науково-дослідної роботи, адже саме від чіткості й конкретності упредметнення окремого пізнавального пошуку залежать як його загальний епістемологічний формат актуального розпросторення, так і наукова новизна та можливості прикладного використання здобутих інтелектуальних результатів. Він, здебільшого охоплюючи певний сегмент, аспект чи характеристику об'єкта вивчення, необхідно становить *гарячу зону інтенсивного думання* з оазами проблемно-діалогічного теоретизування, мисленнєвого і природного експериментування й у формуванні дослідницьких предметних структур, схем й особливо полів ще й *райський сад професійного методологування*. Тому у процесі наукового пізнання/творення нових дійсностей зміст предметного пошукування змінюється, деталізується, збагачується залежно від ступеня дослідженості об'єкта.

Однак має місце не лише часопросторова динаміка у формуванні предмета кожного повноцінного дослідження, а й різке відрізняються зміст, архітектоніка та задіяні до його мовно-мовленнєвого оформлення поняттєво-категорійні засоби (див. [7, с. 119-152; 10]) для кожного із чотирьох плеромно аргументованих у цій праці типів раціональності. Причому ця відмінність в еволюції інваріантів упредметнення за підсумками революційних етапів історичного розвитку науки настільки сутнісно вагома, що дає нам умотивовані підстави вперше ввести в інтелектуальний дискурс *нові поняттєві визначення*, які б влучно відображали ту змінну значеннєво-сміслову картину, що сутнісно характеризує розвійну наступність у постанні рефлексивно аналізованих тут типів розумності. Отож це, відповідно до ступеневого ускладнення предметного дослідження, «монопредмет», «предметна структура», «предметна схема» і «предметне поле».

Монопредметність притаманна класичній *раціональності*, яка вивчає прості, спостережувані, мисленнєво та експериментально досліджувані, об'єкти з природничо-механістичних позицій, коли будь-які події витлумачуються як наперед визначені законами класичної фізики або класичної механіки; при цьому природа уявляється простою машиною, частини якої підпорядковані жорсткому спричиненню, а синтез природничого знання здійс-

нюється на засадах редукції, тобто на зведенні різноманітних процесів і явищ до механічних. Закономірно, що предмет пошуку в цьому разі ізольований, самодостатньо одиничний, формується ресурсами людської розсудливості, котра виявляє каузальні (причинно-наслідкові) залежності, задіює наявні наукові знання в окремий дослідницький процес та збагачує механістичну картину світу через процедуру заміщення реального ідеальним та об'єктивує виявлені залежності у семіотичній і знаковій формах.

Предметна структура дослідження становить епістемологічне осереддя *посткласично здійснюваної наукової раціональності*, яка вивчає ізольовані, відносно складні об'єкти природничого й інженерно-технічного характеру як окремі автономні системи з їх певними структурами, поелементними зв'язками та функціями. Ця інтелегібельна структура: а) формується на шляху свідомого оперування дослідником поняттями, теоретичними уявленнями та емпіричними фактами щодо об'єкта вивчення, природі якого має бути адекватний один метод пізнання, підтверджений спостереженням та експериментом; б) скеровується ідеалами, настановленнями і нормами добування холистичного раціонального знання як об'єктивної істини у форматі побудови або збагачення онтологічних картин світу в рамках окремих наук та їх дисциплінарних відгалужень; в) у підсумку є продуктом методичного зреалізування потенціалу персоніфікованого наукового мислення, котре послуговується абстракціями, ідеалізаціями, узагальненнями, задіюючи їх у сферу дослідницької свідомості, та формовивається у таких епістемологічних організованостях, як ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, парадигма, метатеорія.

Предметна схема являє собою основу і водночас є своєрідною візитівкою дослідження, яке здійснюється у *типологічному контексті некласичної раціональності*. В авторському проєкті вітакультурної методології [8; 10 та ін.] детально розроблена мислєсхєма як винятково важливий та евристичний інструмент мислєвчинення і професійного методологування, що ідейно джерелить від *трансцендентальної схеми* І. Канта як уявлення-опосередкування, своєрідної зв'язуючої ланки між категорією і явищем, між чистим поняттям розмислу і чуттєвістю, як моделі для утворення можливих предметів досвіду (див. [7, с. 182-209; 24, т. 5, с. 5-28, 220-253, 445-

480]). На відміну від мислєсхеми як графічно і семіотично оприявленого, архетипно закоріненого й довершено цілісного, знання, котре «ні реально, ані потенційно не має аналога в об'єктивній реальності, а стосується світу ідей, ідеальних сутностей, дійсність яких є невидимою, нематеріальною, проте апріорі наявною» [7, с. 191], *предметна схема* дослідження некласичного типу – це мислєдіяльнісна, теоретична конструкція, що відображає окремі сторони, аспекти чи властивості повноскладного, саморегульованого об'єкта вивчення/конструювання раціосвідомісними ресурсами поєднання можливостей удіяльненого наукового мислення і рефлексії як процесу пізнавального творення, так і результату осмисленого викінчення окремішнього модельного упредметнення. І це цілком очікувано, адже об'єктом некласичної науки постає не світ явищ, а теоретично сконструйовані моделі, що, отримуючи предметні удетальнення, можуть бути реалізовані як штучні, технічно відтворювані феномени. Інакше кажучи, предметна схема становить створену людським розумом у рамках компетентної пошуково-пізнавальної діяльності ідеальну модель імовірнісної об'єктивної реальності, що віддзеркалює сегмент чи компонент окремої науково-предметної онтології із саомбутньою мовою опису, відкритими та відносними знаннями, методом, інтелектуальними засобами й у підсумку окремішнім ракурсом погляду на світ.

Предметне поле дослідження як керівне методологічне узасаднення виникає лише за принципів та умов утвердження *постнекласичного типу раціональності*. Річ у тім, що наукова діяльність під завісу ХХ століття як розлого інституціоналізована сфера духовного виробництва постійно оновлюваного об'єктивного знання виходить на безмежні горизонти конструювання-творення вкрай надскладних – саморозвиткових, синергійних, людиновимірних, психосоціовітальних – об'єктів й у такий спосіб фактично прагне досягнути неосяжне. Вона вперше за чотири століття докорінно змінює проффункціональну роль дослідника-науковця: відтепер він суб'єктивно входить у *предметне безмежжя* цього об'єкта як його важливий складник, або як вирішальний розвитковий чинник, котрий на особистісному рівні самозреалізування здійснює мислєрефлексивну роботу не тільки із цим неозоро складним об'єктом, а й у ньому, в його саомплинній сферній дійсності актуалізованими

раціодуховними здатностями постнекласично взаємозалежних теоретизування і практикування, методологування та імпровізування. Тому йдеться саме про свідомісно актуалізоване *п о л е* взаємозалежних розуміння, мислення, діяльності та рефлексії, що охоплює окремі ділянки, смуги і сегменти розрізнених упредметнень, що сукупно, через заміщення їх знаками як семіотичними засобами над-рефлексивного мислєдїяння, задають епістемологічний формат вітакультурного оперування новоздобутими, здебільшого антропологічними, раціогуманістичними, поліпредметно організованими, знаннями.

Отже, еволюційна траєкторія постання чотирьох типів раціональності в історії науки описується у термінах механістичної, природничої, діяльнісної чи системодіяльнісної й нарешті вітакультурної, синергійної або мислєвчинкової картин світу, що унаочнено засвідчує поетапне ускладнення за структурою, змістом і формулюванням основних методологічних параметрів професійно здійснюваного пошуку – теми, мети, об'єкта й особливо предмета дослідження. В останньому акцентуванні мовиться про доцільність зафіксувати епістемологічно аргументовані сутнісні зсуви-прориви з допомогою таких авторських термінів/понять, як «монопредмет», «предметна структура», «предметна схема», «предметне поле».

4. ТИПИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В МЕТОДОЛОГІЧНОМУ РОЗМЕЖУВАННІ АЛЬТЕРНАТИВНОСТІ НАУКОВИХ І ФІЛОСОФСЬКИХ ПІДХОДІВ

Для вирішення четвертого завдання цього дослідження (див. *вступ*) спочатку окреслимо проблемне поле даного етапу тематичного пошуку, задіюючи наявні можливості *методологічної рефлексії*.

Будь-які слово, термін, поняття як різноаспектні мовні організованості або функціонали людської ось-буттєвості одного й того ж *поіменування* об'єкта, предмета, характеристики чи прикмети вживаються у повсякденному (як безпосередньому, так і опосередкованому) спілкуванні осіб-контактерів у ролі *інтелектуальних засобів* комунікації, інтеракції, перцепції і самісно актуалізованої інтуїції. Так, *с л о в о* є мовна одиниця, що становить звукове вираження поняття про предмет чи явище об'єктивного світу, або так чи інакше усвідомленої суб'єктивної дійсності, і *м'я* –

приписування об'єктам або ідеальним конструктам назв, умовне позначення когочого-небудь, т е р м і н – словесне чітке визначення за обсягом і змістом окремого поняття науки, техніки, мистецтва або суспільного життя, *п о н я т т я* – форма мислення, що уможливорює і за певних внутрішніх умов забезпечує пізнання сутності, себто основного змістужначення, явищ, процесів, подій та їх атрибутивних, узагальнених чи синтетичних ознак (див. детально [10; 24, т. 2, с. 94-99]). А це означає, що зміст більшості *понять-термінів* й особливо *понять-уявлень* розвивається значеннєво і зміслово, часто втрачає свою однозначність і виразні межі визначеності у плині соціальних ситуацій їх активного вжитку і персонального оперування. Цей соціокультурний феномен у науковому дискурсі отримав назву «*полісемія*» або «*багатозначність*». Його суть полягає в наявності у конкретній мовній одиниці чи структурі (слові, фраземі, висловлюванні, граматичній формі, синтаксичній конструкції) кількох і навіть багатьох значень. І це, щонайперше, вповні характерно для понять і категорій наявного мережива соціогуманітарних наук.

Одним із понять, яке широко використовується в сучасних науці, філософії, методології і яке вирізняється винятково широкою полісемією, є *п і д х і д*. На підтвердження цього окреслимо панораму значень даного поняття від найбільш загальних до одиничних: *підхід* – це:

- *погляд* на щось, ключ, мірка;
- *думка*, погляд, із позиції яких розглядається об'єкт чи подія;
- *напря́м* у науці, в професійній, зокрема дослідницькій, діяльності;
- набір єдино спрямованих за тематикою і/чи змістом *принципів* пізнання, дослідження, конструювання;
- *метод* діяння, який зорієнтований на створення цінностей для задоволення людських потреб, суспільних інтересів;
- *точка відліку*, *засновок* у вивченні чогочого-небудь або у відношенні/ставленні до будь-чого;
- *стратегія* як загальний, орієнтаційний, недеталізований спосіб діяльного досягнення життєвих цілей;
- *сукупність* єдино спрямованих за тематикою і/чи змістом *принципів і методів* пошукування або вчинення, які не виходять за рамки підходу;

- *тактика* професійно здійснюваної діяльності як набір способів і прийомів, що застосовуються для досягнення її мети і вирішення похідних завдань;

- *вчинкова дія* за значенням підійти, підходити до розгляду, вивчення або творення чогось, чого-небудь;

- *поєднання* способів, процедур і прийомів опрацювання будь-чого, а також впливу на кого-небудь;

- *свідома позиція* як ключ чи мірка у розумінні та витлумаченні конкретних завдань діяльності, способів та засобів її реалізації і т. ін.

Ситуація *полісемійного хаосу* довкола коректного вживання терміна «підхід» ускладнюється ще й тим, що вся на у к а – це по суті *своєрідний раціоналістичний підхід*, погляд чи спосіб бачення світу і людини в ньому, що ґрунтується на сукупності атрибутивних ознак дослідницької мислєдїяльності (наявність суб'єкта та об'єкта пізнання і їх безперервної взаємодії, визначення мети і завдань, предмета, гіпотези і методів дослідження, зокрема й застосування експерименту), локальними здобутками якого є отримання нового об'єктивного знання у формі моделей, концепцій, теорій, а інтегральним продуктом – створення різнопредметних онтологічних картин окремих сторін цього світу. В більш конкретному і точному визначенні *науковий підхід* становить особливий спосіб мислення і пізнання об'єктивної реальності та суб'єктивної дійсності, що формується темою, метою, об'єктом, предметом та умовами дослідження, високим рівнем знань і професійної компетентності вченого, складністю та досконалістю науково-дослідної програми.

Натомість *методологічний підхід*, на відміну від наукового, докорінно змінює ракурс розгляду сферної дійсності пізнавальної творчості, адже центрується не на так чи інакше упредметненому об'єкті вивчення, а на формах, методах і засобах самої науково-пошукової мислєдїяльності, де головним є ідеї, принципи, приписи і нормативи як вихідні засновки її ефективного зреалізування, і на винятково важливому плетиві поняттєво-категорійних засобів, що врешті-решт сукупно й визначають продуктивність дослідницької програми, стратегію і тактику її найоптимальнішого процедурно-інструментального виконання.

Загалом у *логіко-семантичному вимірі* висвітлення уявлень про підхід у науці можна говорити лише тоді, коли пояснені та

обґрунтовані його сутнісні відмінності від іншого підходу хоча б в одному із чотирьох епістемологічних просторів: а) у *парадигмальному*, себто за наявності онтологічних картин, схем та описів воб'єктного фрагмента реальності; б) у *синтагмі*, тобто окремішньому задіянні методів і способів доказу, аргументацій, мов опису, пояснення і розуміння; в) у *прагматиці* – визначенні цілей, цінностей, завдань, приписів, можливостей та обмежень як парадигматики, так і синтагматики; г) у *рефлексивному конструюванні* самотнього семантичного простору підходу як погляду і як принципу, що уможливорює чіткість у значеннєво-смысловому вжитку наукової термінології та адекватну проблемно-тематичному контексту дослідження інтерпретаційності змісту і значень використовуваних при цьому поняттєво-категорійних засобів.

Однак усе ж більш зрозумілим і дієвим є *кватерний оптимум канонічних вимог*, що визначені нами свого часу (2013) у рамках нормативної методології при обґрунтуванні *авторського циклічно-вчинкового підходу* (див. [24, т. 2, с. 121-132; 20]). А це означає, що у суто методологічному аспекті про філософський або науковий підхід як повновагому систему того чи того самотнього методологування є підстави вести розмову тільки тоді, коли у взаємодоповненні наявні його такі *методологічні атрибути*:

- 1) *мінімум обов'язкових принципів*, в ідеалі – чотири або, принаймні, чотири плюс мінус один, котрі у ситуаційному форматі гносеологічної (теоретичної) буттєвості задають фундамент будь-якого методологічно обґрунтованого, філософського чи наукового, підходу; до прикладу, в авторській теорії інноваційної системи модульно-розвивальної освіти це принципи ментальності, духовності, розвитковості і модульності (див. [6; 18, с. 34-119; 21]), а в особистому витворі методологічної оптики *циклічно-вчинкового підходу* як канонічного способу професійного методологування це принципи учинковості, метасистемності, циклічності, синергійності [20; 25; 26, с. 85-154];

- 2) *низка закономірностей* розвиткового перебігу мислєвчинково організованого, парадигмально повноцінного *циклу колективної пізнавальної творчості* у сфері науки, що в нашому витлумаченні модельно охоплює і текстово описує ситуаційний (виникнення кризи, революційної ситуації), мотиваційний (роз-

палювання конфлікту уявлень, поглядів, інтересів), учинково-діяльний (визнане панування нової парадигми, узаasadненої більш фундаментальною теорією та розпросторюваної завдяки більш евристичному і потужному підходу-баченню реальності/дійсності) і післядіяльний (множинної рефлексії здобутків, переваг і недоліків чинної парадигми) **періоди в чинку пізнання**, кожен із яких має двофазне функціонування, специфічні психосоціальні, епістемологічні та суто діяльнісні оприявнення; саме цей повний цикл як окремий концептуальний модуль генези наукового пізнання характеризується шістьма *закономірностями*: довершеною послідовністю восьми фаз, оптимальною насиченістю кожної фази відповідним психосоціальним і ціннісно-нормативним змістом, структурно-функціональною цілісністю розвитково-вчинкового перебігу дослідницької мислєдіяльності, відносною автономністю її періодів і фаз, синергійно відкритою і змістовно багатою циклічністю всіх задіяних до парадигмального пізнання/конструювання процесів, їх соціокультурною контекстністю і предметно-дисциплінарним спричиненням (див. детально [20, с. 81-82]);

3) *система похідних* од принципів і закономірностей *норм, еталонів, канонів* будь-якого полі- чи міждисциплінарного, постнекласично зорієнтованого, дослідження, яке уможливило не лише індивідуальну мислєдіяльність, а й групове чи командне мислєвчинення, діалектично поєднує високо досконалі теоретизування і методологування, пізнання і творення, розуміння та інтелектуальне практикування, спонтанність уявлювання і постійно відновлювану рефлексію; уконкретненням підтвердженням зазначеного ціннісно-нормативного комплексу тут є новітні методи, способи, прийоми і процедури наукового пошуку; скажімо, *вступ* цієї праці фіксує щонайменше шість процедур авторського конструювання методологічної оптики як інструменту мислєвчинення – раціоналізацію, модуляцію, типологізацію, методологізацію, конфігурування, концептуалізацію, а теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату освітнього закладу О.Є. Фурман (Гуменюк) створені здебільшого на засадах продуктивного використання таких складно вишуканих процедур, як ідеалізація, параметризація, конфігурування, класифікація, структуризація [28-30];

4) *самобутній добір* ґрунтовно відрефлексованих за обсягом, змістом і значенням по-

няттяєво-категорійних засобів як головних інтелігібельних інструментів теоретизування і методологування, абстрагування та узагальнення, застосовуваних у рамках конкретно поіменованого філософського, наукового чи їх синтетичного зняття – *методологічного* – п і д х о д у; так, створюючи вітакультурну методологію як канон філософського мислєвчинення та компетентного методологування і, більше того, як найскладнішу форму методології взагалі, а у її серцевинному форматі *циклічно-вчинковий підхід*, нами введено в науковий обіг низку категорійних понять: «професійне методологування», «методологічний модуль», «модульно-розвивальний простір», «мислєсхема» (2005), «методософія», «методологіка», «методоінженерія» (2012), «мислєвчинення», «організаційно-вчинкова гра» (2017), «методологічний канон», «вчинок методологування», «конкретно-ситуаційна методологія» (2023) та ін.

Вищезазначене дає аргументовані підстави висвітлити спричинювальний вплив окремого типу раціональності на поетапне методологічне обґрунтування *альтернативності/опозиційності* відповідного мережива найбільш відомих наукових підходів, з одного боку, і плетива найбільш усталених філософських підходів – з іншого, у якій світ методології і сфера методологування у їх бінарному взаємопроникненні є надрефлексивно єдиною, найпотужнішою зв'язуючою ланкою, що пояснює як вказані сутнісні відмінності, так і можливості *конструювання суто методологічних підходів* у царинах науки і філософії. Зокрема, методологія-як-теорія і методологування-як-практика, стратегічно роз'єднуючи раціональні і світоглядне знання як тезу й антитезу в розвитку поняттєвої матриці людського мислення, все ж тактично домагається їх з н я т т я (тобто одночасно заперечення, знищення і збереження на якісно новому рівні розвитку) у власній синтезній надрефлексивності у вигляді певного *методологічного підходу*. Саме цю ідею-гіпотезу унаочнено підтверджує новостворена нами методологічна план-карта наукових і філософських підходів (*рис. 5*), що змістовно охоплює широке поле різноякісних поіменувань та узаasadнень. Так, за горизонталлю рамковими умовами є «**наука** та її культурно-історичний розвиток як еволюція типів раціональності – **філософія** як наука і мистецтво вчинкового мудродіяння», за вертикаллю – «**світ методології** в еволюцій-

Рис. 5.

Методологічна план-карта альтернативності наукових і філософських

ДОЛОГІЇ:

Філософська
методологія

к миследіяльності і мислевчинення

ФІЛОСОФІЯ

як наука і мистецтво вчинкового мудродіяння

ДОЛОГУВАННЯ

Вітакультурна
методологія

підходів (Автор А.В. Фурман, створено 01.02.2024 р., друкується вперше)

ній розгортці форм, методів, засобів та оптик мислєдїяльностї (МД) і мислєвчинення (МВ) – **сфера методологування** у шестирівневїй організації: аналіз, рефлексія, розуміння, мислення, методологічна робота, МД і МВ». Водночас поіменовані кутові утворення: з боку науки зверху це «методологія науки», знизу – «методологія наукового пізнання/дослідження, зі сторони філософії відповідно «філософська методологія» і «вітакультурна методологія». У такий спосіб нами композиційно задана складна рамкова конструкція засадничих категорій сучасного (в найширшому охопленні) інтелектуального дискурсу, що фіксує багатоманіття як наукових підходів (ліва площина рисунка), так і філософських (права) у їх відмінності та альтернативності.

Оскільки детальне висвітлення поняттєво-категорійного наповнення й відтак значеннєво-смыслового уконкретнення внутрішньої частини аналізованого рисунка становить окреме пошукове завдання, що виходить за предметне поле сформульованої мети цього дослідження, то обмежимося методологічним аргументуванням *основних аспектів альтернативності наукового і філософського підходів*.

Перше. У розвиток ідеї Г.П. Щедровицького 1991 року щодо встановлення відмінностей не в науково-предметних уявленнях, а в методологічних підходах [24, т. 4, с. 41-47; 31], є підстави аргументовано розмежувати два найфундаментальніші способи онтологічного бачення та оприявнення світу і людини в ньому – *науковий і філософський* (звісно, не вдаючись до аналізу їх численних дисциплінарних чи парадигмальних розгалужень). Сутнісно мовиться про *раціонально-епістемологічний і світоглядно-софійний способи теоретизування*, котрі на вершинах канонічної повноти і майстерної досконалості співпадають із траєкторіями компетентного методологування. Однак ці обидва, багато в чому полярні за критерієм інакшості, і водночас за всієї позірної ідентичності понятійно-абстрактних матриць теоретизування, усе ж є вповні альтернативними, опозиційними. Так, перший цілком слушно названий «*натуралістичним підходом*», тому що базується на суб'єктно-об'єктній схемі пізнавальної взаємодії, у рамках якої суб'єкт, оперуючи знаннями, що оприявнюються у знаковій формі, відображає все природне або природу в найширшому значенні цього слова, яка скла-

дається з об'єктів, точніше – з «об'єктів споглядання» (К. Маркс), що й стають потім об'єктами спеціального (мисленнєвого, відеального, теоретичного) наукового дослідження; цей підхід чудово опрацьований за останні чотириста років і логічно виправданий й сьогодні у сфері природничих та інженерно-технічних наук. Істотно іншими за ідейним, змістовим і покомпонентним наповненням є *системодїяльнісний і вчинковий підходи*, що виходять не з дихотомії «дослідник як суб'єкт – об'єкт пізнання», а із самих систем діяльності або людського вчинку, котрі, по-перше, неподільно поєднані із мисленням особливого інтеграційного гатунку – *методологічним*, по-друге, розглядають засоби і методи, техніки і технології, процедури та операції, нарешті онтологічні схеми та уявлення, які утворюють функціональну структуру або МД (дослідницької, теоретичної, експериментальної, науково-проектної тощо), або МВ (пізнавальної творчості, мисленнєвого конструювання, мислєрефлексивного діяння чи післядії та ін.), і задають та актуалізують через сутнісні людські сили-здібності основні форми її/його організації і реального втілення у житті.

Друге. Дїяльний та особливо вчинковий підходи методологічно заподїюють альтернативні, порівняно з натуралістичним поглядом на всесвіт, координати і складники суб'єктно-об'єктної взаємодії як пізнавально-раціонального, так і світоглядно-софійного спрямування. Шонайперше йдеться про розвитково-функційні *спроможності/здатності самого дослідника* або як аналітика (науковця), або як мислителя (філософа), або ж як діяча-творця (методолога). Відтепер він: а) володіє домінантним набором мисленнєвих, діяльнісних й учинково-канонічних засобів, із якими вміло вступає у взаємодію з об'єктом (вивчення, пізнання, віднаходження, конструювання, творення); б) застосовує систему персоніфікованих дій-актів (процедур, прийомів, операцій) в опрацьованні й розуміннєвому осягненні цього об'єкта; в) задїює так зване *табло власної свідомості*, на кому вактуальноється низка ідеальних (мисленнєвих) образів, що фіксують набутий досвід його дослідницької роботи-діяльності; г) об'єктивує та оформляє особисті здобутки у текстах (наукових публікаціях) як у продуктах думання-мовлення, з допомогою яких повідомляє своє авторське знання про об'єкт; д) безперервно послуговується нормами і схемами організації дослід-

ницьких і перетворювальних МД та МВ у формах коректного вжитку концептів, понять, категорій (наукових, філософських, культуротворчих) у багатопредметному оперуванні об'єктом власного пізнання чи творення; е) розширює сферу своєї свідомості завдяки кардинальному ускладненню рефлексивно здійснюваних МД і МВ, коли, проте, утверджує себе через учинення творчих актів як особистість та індивідуальність. Інакше кажучи, *«свідомість натураліста у предметно-теоретичній формі фіксує тільки об'єкт дослідження, зосереджена тільки на ньому, лишень його помічає і бачить – і в цьому, мабуть, найбільша простота і сила натуралістичного підходу, його беззаперечна практична перевага. Тому натуралістично організована свідомість не помічає найскладніших структур мислення і діяльності та тієї обставини, що об'єкт опрацювання включений у живу тканину МД, є її функціональним і морфологічним елементом, а бачить замість найскладніших структур мислєдіяльності тільки два морфологічні фокуси – об'єкт і суб'єкт, котрі воно розрізняє і розділяє, проводить між ними межу, стягує все «мислєдіяльнісне» до них обох, а потім встановлює між ними відношення або зв'язок особливого різновиду – пізнавально-дослідницький» [31, с. 42].*

Третє. Науковий підхід як природничо відповідний метод пізнання у своїй історико-еволюційній розгортці закономірно (передусім зважаючи на його атрибутивні ознаки і гносеологічне призначення) узасаднюється на чотирьох, детально охарактеризованих вище, т и п а х раціональності, що й відображено у лівій стороні верхньої частини *рис. 5*. Натомість будь-який самобутній *філософський підхід*, маючи більш явну й мислєінструментально потужнішу методологічну вагомість й одночасно більш розлогу культуротворчу значущість, у різний спосіб та різними інтелектуальними засобами прагне осягнути та пояснити одвічні проблеми людської ось-буттєвості, починаючи від того, що таке людина, суспільство, мислення, Бог, і завершуючи тим, у чому сенс життя та смисл буття окремого суб'єкта-громадянина, його покликання і призначення у земному, глобалізованому й суто етнонаціональному, світі як особистості, індивідуальності, універсуму. Із цього фундаментального розрізнення підходів логічно джерелить одне узагальнення: *їх дійсне взаємопроникнення*

(але аж ніяк не тотожність!) *діалектично поєднує методологія й більш прагматично – професійне методологування*. Причому, якщо перший – науковий – підхід, тотально раціоналізуючи реальність, зосереджується на об'єкті дослідження, який аналізується з допомогою спеціальних процедур (ідеалізації, абстрагування, формалізації тощо), спрямованих на інтелектуальну роботу з різноманітним матеріалом природи, й шляхом задіяння наявних знань і понять про істинну феноменологію рефлексивного осягнення цього матеріалу, то другий – філософський – підхід становить софійну систему теоретичних поглядів на світ і місце людини в ньому, щонайперше обґрунтування всеможливих способів її буттєвості та різноманітних форм відношення у рамках найголовніших дихотомій «буття – свідомість» і «людина – світ». Окремо зауважимо, що нещодавно запропонована нами *категорійна матриця вітакультурної методології*, серед іншого, висвітлює унікальне призначення, себто *н а д з а в д а н н я*, цього вчинково-канонічного напрямку як еталону майбутньої методології загалом, а саме здійснити надпредметне, постійно відновлюване, власне методологічне рефлексування основних проблем філософії, що у вигляді дихотомій зафіксовані у зовнішньому обвідному контурі матриці: «буття – свідомість», «людина – світ», «культура – життя», «філософія – соціальний досвід», «наука – мистецтво», «теорія – практика», «свідомість (мислення) – діяльність», «думання – вчинення», «думка – дія». Водночас важливо і те, що ці проблеми методологія реконструює з позицій особливого погляду чи підходу: *із повноти адекватності* свідомо застосовуваних засновків, принципів, правил, понятійних ресурсів і категорійних засобів *тій складності* чи осягнутій першопорядності *проблеми*, котра ставиться та вирішується окремим способом філософування (див. детально [8]).

Четверте. Конкретним втіленням межової альтернативності у життя сучасної інтелектуальної еліти є науково-природничий підхід, з одного боку, та авторський циклічно-вчинковий – з другого, що й відображено в центральній частині *рис. 5*. Так, перший обстоє натуралізм, тому що зосереджує дослідницьку свідомість науковців на невпинному при множенні теоретичних та емпіричних уявлень про традиційні чи новаційні натуральні об'єк-

ти; до прикладу, у психології психіку, почуття, креативність і навіть свідомість та само-свідомість цей підхід невинуватено розглядає виключно й лише як природні феномени/явища. Натомість циклічно-вчинковий підхід, унаслідок знання ланцюги абсолютно нового типу зорганізування, містить усі чотири засадничі атрибути повноцінного філософсько-методологічного підходу (оптимум обов'язкових принципів, низку закономірностей розвитку процесу пізнавальної творчості, систему похідних норм, еталонів, канонів методологічної роботи-діяльності та самобутній добір авторських поняттєво-категорійних засобів. – див. *попереду*), а тому формує достеменно інші уявлення про *живодайну дійсність мислевчинення*, котра утворюється як рефлексивно огорнутий свідомісний потік у власній ось-буттєвості *екзистенціювання* з кількох джерел: а) світу методології, б) сфери компетентного методологування, в) модульно-розвивального оргпростору їх актуального ситуаційного взаємодоповнення і г) із трансцендентного засвіту сферного життєздійснення різних форм, поясів, нашарувань і функціоналів свідомості, що незбагнено розширюють горизонти світогляду і збагачують сутнісні сили людини, котра обрала шлях натхненного самотворення, орієнтуючись на канони істинності, правдивості, доцільності, краси (див. [12; 16-17; 22-23]).

П'яте. У кожного більш-менш усталеного підходу – чи то наукового, чи то філософського – є два шляхи історичного розвитку: *нисхідний*, коли має місце згортання підходу в п р е д- м е т пізнання/освоєння (прикладними тут є екологія, кібернетика, соціоінженерія, аксіопсихологія та ін.), або *висхідний*, коли підхід розгортається в окрему, самобутню за пояснювальним потенціалом і фундаментальну за обсягом упрозорення до цього непізнаної дійсності, м е т а т е о р і ю (скажімо, загальні теорії систем, діяльності, управління, соціосистем, а також метаматематика, метабіологія, металогіка, метатеорія свідомості). У будь-якому разі – або в ситуації переродження підходу в предметне поле певної наукової дисципліни, або за умов його перетворення у самодостатню метатеорію – він (звісно, при вмілому, адекватному та коректному застосуванні) виконує важливі *методологічні функції*, пропонуючи форми, методи, засоби та інструменти здійснення ефективних МД і МВ.

ВИСНОВКИ

1. Метафоричний термін «методологічна оптика» у пропонованій нами сферній системі професійного методологування в останні роки набув не лише статусу значущого *категорійного поняття*, а й став застосовуватися як важливий *інструмент рефлексивного мислевчинення* у методологічній роботі дослідника на різних типологічних щаблях наукової раціональності. Цього результату вдалося досягнути завдяки успішному зреалізуванню низки процедур (раціоналізації, модуляції, типологізації, методологізації, конфігурування, концептуалізації), що водночас спричинило кардинальне розширення проблемного поля пошукового конструювання інтелігібельної дійсності, вимагаючи відповіді на кілька нез'ясованих питань: а) чому існує невідповідність між кількістю наукових революцій і чисельністю типів наукової раціональності?, б) який має бути оптимум атрибутів кожного із чотирьох аргументованих нами типів раціональності?, в) як саме ускладнюватиметься епістемологічна картина таких засадничих параметрів будь-якого дослідження, як його тема, мета, об'єкт і предмет, залежно від еволюційного оновлення типів раціональності?, г) чи допоможе параметрично деталізоване обґрунтування чотирьох типів раціональності прояснити ситуацію зі зразком розв'язання проблеми методологічного значення альтернативності наукового і філософського підходів як найфундаментальніших способів отримання або раціонального знання, або софійного, світоглядного.

2. Метою чинного дослідження є створення та логіко-змістове доведення більш деталізованих і збагачених за атрибутивними ознаками версій чотирьох основних типів наукової раціональності – класичної, посткласичної, не-класичної і постнекласичної, **об'єктом** – самі ці типи в еволюції науки та у їх синхронній культурно-історичній залежності від змісту і наслідків чотирьох загальновизнаних наукових революцій, **предметом** – методологічні оптики вказаних типологічних інваріантів раціональності у їх чотириетапному еволюційному синтезі та метасистемному взаємодоповненні. Для ґрунтовно продуманого опрацювання об'єктно-предметного поля даного дослідження використана авторська – надскладна, хоча й вельми евристична, поліінструментальна, але

винятково продуктивна – **метаметодологічна оптика**, що охоплює циклічно довершене мислевчинення, здійснюване на матеріалі наявних методологічних теорій, систем, концепцій, моделей і спрямоване на творення більш дієвих та досконалих методів, засобів та інструментів методологічних розуміння, мислення, діяльності, рефлексії. Різномірно доведено, що компетентне задіяння такого рівня інтегрального свідомісного механізму укомплектування інтелектоємних лінз-модулів, що облаштовані за квінтетною логічною схемою діалектичного співвідношення категорій «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне» й уможливають творення окремого часопростору метаметодологування із його відповідними п'ятірними координатами: вітакультурна методологія – сфера професійного методологування – циклічно-вчинковий підхід – схема-модель мислевчинення – мислещема та її організованості.

3. Друга (оновлена) версія *методологічної оптики класичного типу раціональності* містить дванадцять атрибутивних ознак і більш деталізоване їх узмістовлення (принаймні порівняно із першою авторською версією 2022 року): простий об'єкт дослідження, дослідник як відсторонений від об'єкта суб'єкт наукового мислення, звужений фокус рефлексії над об'єктом вивчення, простір і час як віддалені ідеалізації-абстракції, розум у його позаісторичному існуванні, об'єктивне раціональне знання як ідеал пізнання, мета становить істинне відображення певного фрагмента реальності, єдино правильний об'єктивний метод пізнання, методологія позитивізму, в якій теоретичні уявлення підтверджені емпіричним дослідженням, організація кумулятивно здобутого раціонального знання у форматі теорії як головного продукту наукового пошуку, механістична картина світу, де взірцем є класична механіка, світ уявляється обширом самотніх природних явищ, що досягаються теоретичним мисленням як наукові факти. Показово, що постання наукового методу/підходу в історії людства пов'язано, з одного боку, із новим способом формування ідеальних об'єктів та їх зв'язків, що теоретично моделюють практику людського повсякдення, з другого – із формуванням особливої культури раціонального мислення, ще з іншого боку, із синергійним накладанням еволюційної і революційної траєкторії розвитку самої науки у взаємодоповненні теоретичного та емпіричного знання.

4. Революційна траєкторія історичного розвитку науки пов'язана із раптовими кардинальними проривами новаційного характеру, що докорінно змінювали логіко-змістове наповнення дослідницької діяльності як професійної, самотньої, інституціоналізованої, що поіменовуються терміном «наукові революції». У драматичних історико-суспільних реаліях далеко непрямої й у край суперечливого розвитку науки революції і війни у її нерівномірному еволюційному поступі пов'язані не тільки зі зміною провідних теорій, методів і засобів пізнавально-пошукової роботи, а й фундаментальніше – зі зміною парадигм, науково-дослідних програм, методологічних й особливо метаметодологічних оптик (до прикладу, нещодавно розроблена нами *методологія парадигмальних досліджень* становить вельми перспективний напрям наукового пізнання/конструювання, у рамках якого, завдяки дотриманню низки засадничих постулатів, обґрунтована генеза метапарадигм психологічного знання в епістемологічних спроможностях філософування і запропонована багаторівнева типологія парадигмально-дослідницьких методологій у сфері психології). У цьому контексті здійсненого рефлексивного аналізу доведено, що наслідками кожної із чотирьох наукових революцій, починаючи із XVII століття, стало утвердження істотно оновленого типу раціональності – від класичної до посткласичної і потім до не-класичної й аж до постнекласичної, спричинивши в кожному разі зміни ідеалів і норм, методів і засобів, методологічних оптик і наукових картин світу.

5. Уперше аргументовано, що акумуляційним підсумком Другої наукової революції (приблизно із середини XIX століття) стало виникнення оновленого типу раціональності, що поіменований нами як «посткласичний». Вочевидь це зумовлено як етимологією префіксу «пост-», що у складних словах засвідчує що-небудь означеннями «після», «пізніше» і вказує на «наступність» у розвитку чи зміні, так і тим неспростовним фактом, що цей тип за більшістю атрибутивних ознак вже не належить до класичного й одночасно ще сутнісно не становить некласичну науку. На підтвердження авторської позиції обґрунтовано *чотирнадцять атрибутів методологічної оптики посткласичного типу раціональності*: об'єкт дослідження є умовно (теоретично) ізольована складна система природного походження, дослідник діє як відсторонений від об'єкта

суб'єкт теоретизування та експериментування, він має розширений фокус рефлексії довкола структурно-функціональної побудови об'єкта-системи, час і простір залишаються відстороненими гносеологічними ідеалізаціями, набуває розвою тенденція до пізнання нових об'єктів та упредметнень, людський розум має дотично історичне зорієнтування й зосереджується в науковому мисленні, яке оперує абстракціями та ідеалізаціями, ідеалом посткласичного мислення є створення істинної наукової картини світу, його мета – добування об'єктивного раціонального знання про світ, пізнання, техніку, метод пізнання є цілковито науковий у сенсі його мисленнєвої адекватності природі об'єкта вивчення, методологія типово усистемненого дослідження, здійснюваного з позицій позитивізму як канону природничої науки, теорія утверджується як найбільш системно структурована єдність раціонального знання у відображенні природничих/технічних об'єктно-предметних утворень, системний підхід постає як протометодологічна позиція розгляду об'єктів осмислення і водночас як важлива дослідницька протостратегія пізнавального пошуку, природничо-наукова картина світу як системотвірний продукт інституціоналізованої (професійної) дослідницької діяльності, світ являє собою надскладну систему природничих та інженерно-технічних процесів і явищ.

6. Друга версія *методологічної оптики некласичного типу раціональності*, що постає на хвилі Третьої наукової революції, є більш деталізованою порівняно з першою як за кількістю параметрів (відтепер їх не десять, а шістнадцять), так і за їх змістовим наповненням. Окрім того, доведено, що істотно ускладнюються самі атрибутивні ознаки-характеристики некласичної розсудливості: а) об'єктом вивчення від цієї пори обираються складно зрозумілі, часто заплутані і проблемні, саморегульовані й багатоупредметнені системи; б) дослідник реалізується не лише як повноцінний суб'єкт пізнання, а й як конструктор мисленнєвих моделей; в) має місце безперервна взаємодія наснаженого на відкриття суб'єкта і складного об'єкта у єдиному пізнавальному світі; г) простір розуміється як вселенське вмістилище об'єктів (реалій, речей, предметів, подій) із різними системами координат їх існування; г) час усвідомлюється однією з означальних координат простору та атрибутивною характеристикою світу у його інваріантних наукових витлумаченнях; д) людський розум має в екзистенції наукового мислення істо-

ричний характер, хоча й тяжіє до позитивізму; е) на рубежі XIX – XX століть відбувається епістемологічний поворот у розвитку науки, коли починають вивчатися не природні, а штучно створені, мисленнєво сконструйовані об'єкти; є) ідеали і норми професійної наукової діяльності зорієнтовані на канони безперервної взаємодії дослідника зі складним саморегульованим об'єктом вивчення/конструювання, вибору оптимальних методів і засобів, процедур та інтерпретаційних мислесхем його різноаспектного опрацювання; ж) діяльна природа наукового пізнання/мислення приймається за еталон найбільш ефективного здійснення індивідуальної та колективної праці у сфері науки; з) її мета – раціональне епістемологічне обґрунтування програми розвиткового функціонування кожного об'єкта мисленнєвого творення як складної системи-конструкції у її цілісності і наступності саморегулювальних команд; и) вибір методів і засобів дослідження зумовлений низкою чинників, передусім складністю об'єкта вивчення, наявними поняттєво-категорійними ресурсами і системою предметних знань окремої науки та прийнятою до зрелізування методологією пізнання; і) діяльний, системодіяльний і системомислєдіяльний підходи у їх окремих наборах принципів, закономірностей, засобів, процесів і нормативів мислєдіяння становлять світ методології некласичної науки; ї) теорія, залишаючись основною інкубаційною формою нового раціонального знання, починає конкурувати з такими епістемологічними організаціями, як парадигма і дослідницька програма, і все більше набуває вагомості теоретичної системи; й) діяльний і системодіяльний підходи – це своєрідна візитівка некласичної науки і водночас канонічні інваріанти методологування, здійснювані у її форматі; к) створюється єдина, багатопредметна та синтетична, наукова картина світу, що характеризується відносністю, дискретністю, вірогідністю і взаємодоповнюваністю різноякісного раціонального знання; л) поле рефлексії тут гранично розширене і посилене в аспектах теоретичного самоусвідомлення, актуалізації рефлексивної здатності дослідника і його мислєрефлексивного екзистенціювання.

7. Напружена революційна ситуація у розвитку світової науки як глобальної сфери духовного практикування людства, що виникла особливо відчутно на рубежі XX – XXI століть, спричинила рішучий поворот від некласичної науки до постнекласичної, що знайшло пере-

конливе відображення в істотній модернізації ідеалів, канонів і норм оновленого типу раціональності. Такий вирішальний *методологічний зсув* дав змогу здобувати раціогуманістичне знання нового надрефлексивного рівня повноти й епістемологічної метатеоретичної довершеності, що унаочнено підтверджує друга версія *методологічної оптики цього новітнього типу раціональності*, яка вперше охоплює вісімнадцять атрибутивних ознак: 1) *об'єктом вивчення* є надскладний, саморозвитковий, синергійний, метасистемний чи багатомодульний, здебільшого функціонально невірноважений, динамічно рекурсивний, комплекс/каскад природничого, інженерно-технічного, соціокультурного чи психодуховного характеру; 2) *особистість дослідника*, його мислєдіяльність і постійно відповідальна самісна рефлексивність задіяні у сам процес конструювання надскладного об'єкта як його саморозвитковий і фактично ключовий суб'єктивний чинник-складник, що й уможливорює добування достовірного раціогуманістичного знання; 3) *обмін надскладної відкритої метасистеми із зовнішнім світом* відбувається у чотирьох вимірах або пластах буттєвості: із речовиною, матерією, енергією, інформацією та їх вторинним синтетичним формовивагом – знаннями; 4) *простір і час* отримують множинні раціозмістові аспекти категорійного осягнення і теоретичного обґрунтування, що фіксують ті чи інші порушення постулатів принципу когерентності (взаємозв'язності); 5) *повсякчас існує спектр можливих сценаріїв розвитку об'єктної*, завжди і природної і штучної воднораз, *метасистеми* у різних точках біфуркації, на етапах суттєвих переходів, після накопичення якісних депланаций, при зміні координат чи векторів її розвитку функціонування; 6) *ідеали і норми постнекласичної науки* зосереджені навколо пізнання/конструювання/творення всеможливих дійсностей, утверджуючи у поняттєво-категорійній організованості свідомості та світогляду дослідника такі методологічні настановлення, як міждисциплінарність, історичність, еволюційність, антропологічність, апроксимаційність, аксіологічність, гуманність та етичність; 7) *мета такого типораціонального рівня здійснення наукової творчості* полягає в отриманні багатооб'єктної знаннєвої картини у єдності порядку і хаосу, буття і свідомості, діяльності і мислення, вчинення і думання, а також у взаємодоповненні пояснювального потенціалу різних наук та у первинній ваго-

мості ціннісно-цільових приписів і соціокультурних імперативів; 8) *атрибутивними ознаками* вказаної раціональності (на прикладі синергетики) є неподільність хаосу і порядку як двох сторін цілісності світу та наукового знання про нього; закономірності розвитку об'єктів матеріальної реальності і духовної дійсності характеризуються спільністю; всьому людському (процесному, подієвому тощо) у розвитковій буттєвості засадниче притаманні спонтанність, нелінійність, безструктурність і незворотність; діяльнісний і вчинковий способи екзистенціювання невідворотно перемешовані випадковістю й необхідністю, несподіваністю і потрібністю, неочікуваністю і нужденністю; 9) актуалізована постнекласична думка повною задією власні ресурси для *творення все нових і нових об'єктів і навіть світів* (математики, фінансів, методології та ін.), домагаючись синтезу раціональних знань двома процедурними каналами – їх усистемнення (рівень міжпредметних онтологій) і конфігурування (збагачення єдиної постнекласичної картини світу); 10) уперше від початку ХХІ століття зароджується й набуває поки що локального розвою *методологічна реконструкція історичного розвитку науки* як окремої мислєрефлексивної діяльності, суть якої полягає в переосмисленні вагомості як напрацьованих форм, методів, засобів та інструментів дослідницької праці, так і ново існуючих парадигм, наукових програм і проєктів, міждисциплінарних матриць; 11) *сфера сучасної науки* все більше постає як *вмістилище раціонального мислення і складова культури* із конгломератом різних типів раціональності, у якому постнекласичний усе більше вирізняється мультидисциплінарністю, поліпарадигмальністю, надрефлексивністю, тріангуляційністю, мислєсхематичністю; 12) в останні десятиліття виникає *постнекласична епістемологія* як новітнє вчення-дискурс про раціогуманістичне знання і про його побудову, структуру, еволюцію, функціонування, що уможливорює нові форми та організованості його мегадисциплінарного синтезу; 13) водночас відбувається *зародження методології постнекласичної науки*, що вперше евристично інтегрує різні способи світосприйняття, мислєвчинення і рефлексування, передусім західного і східного, раціонального і художньо-мистецького, природничо-технічного і соціально-гуманітарного; 14) *світ є глобальний живий організм* (споріднені фундаментальні концепти «біосфера», «еко-система»), з яким й у якому не можна вільно

експериментувати чи бездумно експлуатувати, адже він являє собою найвищу буттєву цінність людства; 15) на канонічне втілення в глобальне інтелектуальне життя методологічної оптики постнекласичного типу раціональності сьогодні претендують такі інваріантні підходи, як *віта-культурний, циклічно-вчинковий і синергійний*; 16) винятково важливий атрибут постнекласики – *всеможливі поля рефлексії*, що дають змогу дослідникові усвідомити й урешті-решт розшифрувати повну картину методологічних засобів найпродуктивнішого думання, діяння і мислевчинення під час конструювання та освоєння надскладних саморозвиткових об'єктів-комплексів; 17) *оглядове поле рефлексії*, реалізуючи вимоги принципу всеохватної над-рефлексивності, найкраще вактуальнюється ресурсами і можливостями *методологічної рефлексії*, яка передбачає вихід у рефлексивну позицію, опрацювання множинних рефлексивних уявлень, рефлексивне поглинання попередніх дослідницьких діяльностей, двопозиційне рефлексування живої мислкомунікації, скоєння внутрішнього вчинку метаметодологування і добування новітнього раціогуманітарного знання; 18) отримання ємного гносеологічного підсумку – *постнекласичної наукової картини світу*, що синтезує численні предметні онтології різних галузей раціонального знання на людиноцентричних і відкрито саморозвиткових засадах.

8. *Методологічна схема* оптимального нормативного наповнення будь-якого повноцінного наукового дослідження на проєктному етапі його здійснення охоплює п'ятнадцять параметрів: актуальність теми, наукова проблема, стан розробки теми, мета, завдання, об'єкт, предмет, головна концептуальна ідея або авторська концепція, гіпотеза, теоретична основа, методологічна оптика, методи, організація та наукова новизна дослідження і практичне значення одержаних результатів. При цьому дана *схема*: а) базово належить до царини нормативної методології, хоча за умови її суб'єктивного втілення у життя переходить у компетентнісне поле/володіння декриптивної методології, тобто стадійно і процесно реалізує розвиткове екзистенціювання дослідницької мислєдіяльності; б) розводить за різноякісним епістемологічним змістом і відмінними функціями такі параметри, як «теоретична основа дослідження» і «методологічна оптика дослідження»; в) підкреслює самобутню важливість і необхідність чомусь

майже завжди «незручних» для науковців знаннєвих організованостей (епістемологічних формоутворень), що поіменовані термінами «наукова проблема», «концептуальна ідея», «гіпотеза дослідження»; г) дає аргументовані кватерні ознаки розмежувати базові методологічні параметри на дві групи – головні (тема, мета, об'єкт, предмет дослідження) й усі решта, похідні від них; причому вагомість засадничих значень-характеристик будь-якого повноцінного наукового пошуку спричинена не стільки їх теоретичним навантаженням, скільки методологічним призначенням – виконувати роль способів і засобів конкретного здійснюваного пошукування; тому неспростовно й те, що саме ці ключові параметри у різнозмістовому взаємодоповненні становлять основоположні рамкові умови майбутнього дослідження й урешті-решт його ефективність і продуктивність.

9. Уперше у сфері методології науки авторськи обґрунтовано деталізовані епістемологічні зміни нормативно-канонічного наповнення теми, мети, об'єкта і предмета досконалого дослідження за різних типів раціональності. Водночас у кожному із його чотирьох параметричних ознак-вимірів визначено *тенденцію розвиткової модифікації* їх поняттєво-змістового наповнення від класичної науки й аж до постнекласичної. Так, **тема** має чітке еволюційне спрямування до ускладнення від двох перших (до слова, і на сьогодні установлених) типів розсудливості до двох наступних, відносно новаційних: *класична наука* послуговується *назвами* конкретних інтелектуальних досягнень, що сфокусовані на певний науковий проблемі довкола простого, ізольованого об'єкта вивчення; *посткласична* – додає системності та структурності проблемно-дослідницькій роботі у пізнанні дещо складніших природних об'єктів і в розробці технічних механізмів, вимагаючи емпіричного підтвердження отриманих результатів, що логічно позначається на їх *назві*; *некласична* – виходить на більш чітке проблемне *найменування* наукових праць, що не просто відображають назву дослідної роботи, а текстово фіксують квінтесенційний результат мисленнєвого конструювання складного саморегульованого об'єкта; *постнекласична* – ґрунтується на якісно вищого гатунку мислерефлексивній роботі із надскладним саморозвитковим об'єктом, тому йдеться про *називання* в кожному окремому випадку повноцінного наукового тво-

ру в його ємному формулюванні найновішими поняттєво-категорійними засобами висвітлення непрявлених об'єктів комплексної проблемної ситуації довкола такого об'єкта із задіянням ресурсів мультидисциплінарного чи поліпарадигмального дослідження і в контексті збагачення культури. Аргументовано, що свідоцтвами або унаочненими маркерами *чотири-сходинкової еволюції тематизмів* є спочатку термінологія рафінованого наукового мислення і механістичної картини світу, потім – системного теоретичного мислення і природничо-наукового розуміння навколишньої реальності, далі – діяльнісного, системодіяльнісного або системомиследіяльнісного погляду на світ і людину, нарешті – надрефлексивного, сутнісно методологічного, мислення із задіянням його новітніх інтелектуальних, епістемологічних і метаоптичних ресурсів.

10. Переконливо продемонстровано, що еволюційна зміна типів наукової раціональності однозначно впливає на епістемологічне наповнення і логіко-значеннєву мозаїку м е т и дослідження як чітко усвідомленого передбачення результату так чи інакше названого пізнавального пошуку, що є своєрідним дороговказом на шляху до омріяного нового раціонального знання, яке водночас указує на імовірний спосіб розв'язання актуальної наукової проблеми й у такий спосіб на розкриття змісту мисленнєвими ресурсами дослідника піднятої теми. Зокрема, *класична наука* вбачає у меті бажаний кінцевий пункт пізнавального пошуку як передбачений факт отримання єдино істинного, об'єктивного віддзеркалення фрагмента природної реальності у формі окремого раціонального знання; *посткласична* – досягнення результату тематичної дослідницької роботи із системними природничими і технічними об'єктами у вигляді раціонального знання із можливістю його емпіричної перевірки на істинність і практичного впровадження в життя; *некласична* – чітко відрефлексований сукупний кінцевий ефект виконання наукової програми, що становить цілісність здобутого нового, діяльнісно відкритого, відносного стосовно предметної істинності, холістично промисленого, раціонального знання про самоорганізаційні спроможності складного об'єкта вивчення; *постнекласична* – множинно відрефлексоване й логічно аргументоване, композиційно чи багатомодульно організоване уявлення-знання, що формується довкола

майбутнього кінцевого результату – інтелектуального продукту наукової творчості, а саме мисленнєвого конструювання надскладного саморозвиткового об'єкта як витвору людського розуму, духу та вольової екзистенції.

11. О б'є к т дослідження є тим *основоположним методологічним параметром*, що найбільшою мірою підлягає еволюційній і, як підсумок, епістемологічній зміні на різних етапах історичного розвитку людської раціональності й науки в цілому, що унаочнено підтверджують вищенаведені методологічні оптики головних типів розсудливості (див. *рис. 1-4*) та змістовно конкретизує їх наповнення відповідна таблиця (*табл. 3*). Так, *класична наука* вивчає ізольований від дослідника і часопростору *локалізований об'єкт* як просту чи навмисне спрощену, емпірично очевидну й природно так чи інакше проявлену систему; *посткласична* – теоретично та емпірично більш складні, здебільшого природничі й технічні, об'єкти як системи, що мають певну структуру і виконують окремі функції, залишаючись умовно ізольованими та створюваними ресурсами наукового мислення індуктивним або дедуктивним способом; *некласична* – не світ явищ (природних, технічних, соціальних), а теоретично сконструйовані об'єкти як складні, багатопараметричні, саморегуляційні моделі-системи, що отримують численні упредметнення у процесі діяльнісного їх зреалізування як штучних, вигаданих, технічно відтворюваних феноменів; *постнекласична* – винятково надскладні, так звані людиновимірні, об'єкти як саморозвиткові (синергійні, рекурсивні, самокеровані, психодуховні тощо) системи, що містять модульні блоки, здійснюють різні обміни із середовищем і світом як живим організмом, здатні до різноманітних сценаріїв власного розвитку і до імовірної безлічі упредметнень, тому вимагають хитромудрих й не менш складних, полірефлексивно здійснюваних, оптик, й найголовніше – повновагомо задіюють особистість дослідника у цей заплутаний об'єкт.

12. П р е д м е т дослідження як один із чотирьох засадничих параметрів будь-якого, навіть щонайпростішого за завданням, наукового проєкту і водночас, метафоричною мовою, як серце тематично визначеної дослідницької роботи і як гаряча зона інтенсивного думання-теоретизування *разюче яскраво еволюціонує щаблями істотного ускладнення* від класичної науки до постнекласичної, збагачуючись і

деталізуючись змістовно залежно від ступеня розвідуваності об'єкта. Уперше в авторському визначенні ці шаблі зростаючого утруднення отримали, по-перше, адекватне аргументоване поіменування, по-друге, опрацювання для цього сукупності новітніх поняттєво-категорійних засобів і, по-третє, відрефлексування сутнісного та феноменального змісту кожного із чотирьох еволюційних інваріантів раціонального упередження. Зокрема, *класичний раціональності* притаманна *монопредметність*, що здебільшого тотожна простому об'єкту вивчення, задіює наявні наукові знання в окремий дослідницький процес і збагачує механістичну картину світу через процедуру заміщення реального ідеальним; *посткласичний – предметна структура*, що становить ядерний продукт системно здійснюваного наукового мислення над більш складними об'єктами природи, техніки, соціуму, послугується абстракціями та ідеалізаціями, епістемно об'єктивується у формі концепцій, теорій, парадигм й поповнює природничо-наукову картину світу; *некласичний – предметна схема*, що являє собою *мислесхему* особливого типу – як теоретичну конструкцію та інструмент мислення, що відображає властивості вельми складного об'єкта вивчення у вигляді ідеальної моделі імовірної реальності, що віддзеркалює сегмент окремої науково-предметної онтології/картини світу із своєрідною мовою опису, відносними знаннями, методами і засобами пошукування; *постнекласичний раціональності* характерне *предметне* поле творення безмежно надскладних (саморозвиткових, людиновимірних, психосоціовітальних тощо) об'єктів, у лоно яких суб'єктно та особистісно входить сам дослідник як вирішальний розвитковий чинник мислерефлексивної роботи не тільки з такими неозоро важкими для розуміння об'єктами, а й у них, у їх самоплинній сферній дійсності, що й уможливорює, як це не парадоксально, отримання довершено раціогуманістичного, вітакультурного знання якісно нової епістемологічної досконалості та холистичності.

13. Уперше детально відрефлексована ситуація *полісемійного хаосу* довкола повсюдного вживання поняття-терміна «п і д х і д», що ускладнюється ще й тим, що наука сутнісно становить своєрідний *раціопізнавальний підхід* або спосіб бачення світу та людини в ньому, що характеризується низкою атрибутивних ознак (безперервною взаємодією суб'єкта й

об'єкта пізнання, об'єктно-предметним форматом здійснення пошуку, послуговування методами і процедурами ідеалізації та абстрагування, цілковитою штучністю експериментальних умов та ін.), має на меті отримання нового об'єктивного знання та його зінтегрування у різнопредметних онтологічних картинах природної, технічної, соціальної чи гуманітарної реальності. Натомість *філософський підхід*, незважаючи на його багатоваріантне мислеінтелектуальне втілення, об'єднаний однією, винятково універсальною й змістово витонченою, формою роздумувального пізнання – осмисленням та вирішенням світоглядних проблем людського буття і сенсо-сміслових питань особистого життя у форматі різнообсягового узмістовлення співвідношення категорій «буття – свідомість», «світ – людина», «матеріальне – духовне» і т. ін. Водночас набування науковим чи філософським підходом *статусу методологічного* докорінно змінює ракурс розгляду сферної дійсності пізнавальної творчості, адже центрується не на упередженому об'єкті вивчення або на певній світоглядній проблемі, а на формах, методах і засобах пошукової мислєдіяльності, де головним є ідеї, принципи, приписи та нормативи її ефективного здійснення, і на винятково важливому для інструментального забезпечення раціонального чи розмірковувального мислєвчинення плетиві окремих поняттєво-категорійних засобів. Як слідує із *рис. 5*, тільки у надрефлексивному взаємопроникненні світу методології і сфери методологування вищезазначені, багато в чому полярні, підходи набувають цілісності, довершеності, самотутності. Доведено, що згідно з принципами і закономірностями авторського *циклічно-вчинкового підходу* є підстави опрацьовувати і використовувати філософський або науковий підхід як повноцінну систему (у т. ч. й епістемологічно об'єктивовану) лише тоді, коли у взаємодоповненні наявні його такі *методологічні атрибути*: а) оптимальний мінімум (чотири плюс мінус один) обов'язкових засадничих принципів; б) низка закономірностей розвиткового перебігу мислєвчинково організованого, парадигмально довершеного циклу колективної та індивідуальної інтелектуальної творчості; в) система похідних од принципів і закономірностей норм, еталонів, канонів будь-якого полі- чи міждисциплінарного дослідження; г) самотутній добір ґрунтовно про-рефлексованих за обсягом, змістом і значенням

поняттєво-категорійних засобів як інструментів теоретизування, розмірковування, методологування.

14. Найголовніше, що прояснено у результаті цього комплексного дослідження, полягає у спричинювальному впливі окремого типу раціональності на поетапне методологічне обґрунтування альтернативності/опозиційності відповідного мережива найбільш відомих наукових підходів, з одного боку, і плетива найбільш усталених філософських підходів – з іншого, що підтверджує *новостворена методологічна план-карта*, аргументуючи инакшість названих підходів у широкому діапазоні різноякісних поіменувань, узаasadнень, атрибутів, мислєсхем. Виокремлено та охарактеризовано п'ять основних аспектів зазначеної альтернативності: 1) науковий і філософський підходи становлять два найфундаментальніші способи онтологічного бачення світу людини – натуралістичний і системомислєдіяльнісний/мислєвчинковий погляди-напрями, що канонічно реалізують або раціоепістемологічний щабель теоретизування, або світоглядно-софійний ступінь розумування; 2) діяльнісний і вчинковий підходи у їх збагачених інваріантах опонують усеможливим натуралістично-предметним поглядам, тому що задають докорінно інші координати і складники суб'єктно-об'єктної взаємодії як пізнавально-раціонального, так і світоглядно-софійного спрямування, й далі – їх зняття-синтезу – надрефлексивної роботи з ними і над ними, коли дослідник свідомо діє або як аналітик (науковець), або як мислитель (філософ), або як особистість-творець (методолог); 3) будь-який виважений науковий підхід узаasadнюється на методологічних оптиках чотирьох детально описаних вище типах раціональності, тоді як філософськи зрілий – на методологемах того чи іншого осягнення одвічних проблем людської осьбуттєвості, починаючи від того, що таке людина, суспільство, мислення, Бог, і завершуючи тим, у чому смисл буття і сенс життя; водночас постання *вітакультурної методології* вперше ставить питання про полірефлексивну реконструкцію основних проблем філософії з позиції особливого – *метаметодологічного* – погляду чи підходу; 4) граничним утіленням альтернативності в сучасному інтелектуальному дискурсі є природничо-науковий підхід, з одного боку, і циклічно-вчинковий – з другого: перший накопичує теоретичні та емпіричні уявлення про природні феномени, тоді як другий, утримуючи всі чотири ключо-

вих атрибути повноцінного філософсько-методологічного підходу, формує достеменно інші понятійні схеми та уявлення про живодайну дійсність мислєвчинення, котра утворюється як рефлексивно огорнутий свідомісний потік у власній ось-буттєвості екзистенціювання із кількох авторськи опрацьованих інноваційних джерел; 5) кожний із трьох генеральних підходів – науковий, філософський, методологічний – імовірно завжди має один із двох шляхів актуального історичного розвитку: *нисхідний*, коли відбувається його згортання чи переродження у дисциплінарний предмет пізнання/освоєння, або *висхідний*, коли він розгортається в окрему, фундаментальну і самобутню *метатеорію*, виконуючи при цьому важливі методологічні функції у засобово-інструментальному забезпеченні ефективних мислення, діяльності і мислєвчинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяєв М.О. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>
2. Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
3. Липка А.О. Оптимізація становлення професійної відповідальності психолога. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 201-211. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.201>
4. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
5. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. №4. С. 18-36.
6. Фурман А.В. (гол. ред.). Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2002. №3-4. 292 с.
7. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
8. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислєвчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>
9. Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 13-51. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>
10. Фурман А.В. Категорійний профіль наукової школи. *Психологія і суспільство*. 2014. №2. С. 23-39.
11. Фурман А.В., Липка А.О. Психологічна структура відповідальності особистості: програма, психодіагностика, експеримент. *Психологія і суспільство*. 2025. №1. С. 91-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.091>
12. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-

50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

13. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.006>

14. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомислєдїяльнїсного пїдходу до розумїння свїдомостї. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>

15. Фурман А.В. Методологія парадигмальних дослїдженнь у соціальній психології: монографія. Київ: Ін-т соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 100 с.

16. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльностї – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40-69.

17. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

18. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

19. Фурман А.В. Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.110>

20. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

21. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

22. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16-38. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.016>

23. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47-60.

24. Фурман А.В. (упоряд., відп. ред., перекл.). Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. Т. 5. (додатковий). 605 с.

25. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К. та ін. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.

26. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К. та ін. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.

27. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.

28. Фурман (Гуменюк) О.Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.

29. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

30. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: автореф. дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 37 с.

31. Щедровицький Г.П. Методологічне значення опозиції натуралістичного і системодїяльнїсного пїдходів. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 40-47.

REFERENCES

1. Berdiayev, M.O. (2024). Osobystist' yak tvorchyi akt [Personality as a creative act]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-48 [in Ukrainian].

2. Huseltseva M.S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannya [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39-55 [in Ukrainian].

3. Lypka, A. (2024). Optymizatsiya stanovlenya profesynoyi vidpovidal'nosti psykhologiv [Optimization of psychologists' professional responsibility formation]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 201-211 [in Ukrainian].

4. Furman, A.V. (2022). Arhitektonika teoriiy diyal'nosti: reflexivno-vchunkoviyyi scenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

5. Furman, A.V. (2013). Geneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis of science as a global research program: cyclical-action perspective]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18-36 [in Ukrainian].

6. Furman, A.V. (head editor) (2002). Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokul'turni orhanizatsiya [Modular and developmental system as socio-cultural organization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 292 p. [in Ukrainian].

7. Furman, A.V. (2016). Ideya i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsya vitakul'turnoyi metodolohiyi : vid myslevchynennya do kanonu [Categorical matrix of vitakultural methodology : from thought-activity to canon]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

9. Furman, A.V. (2020). Katehoriina matrytsya teoretychnoi psykhologhii [Categorical matrix of theoretical psychology]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 13-51 [in Ukrainian].

10. Furman, A.V. (2014). Katehoriinyi profil' naukovooyi shkoly [Categorical profile of scientific shhool]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 23-39 [in Ukrainian].

11. Furman, A.V., & Lypka, A.O. (2024). Psykhologhichna struktura profesiynoi vidpovidal'nosti osobystosti: prohrama, psychodiagnostyka, eksperiment [Psychological structure of professional responsibility of an individual: program, psychodiagnosis, experiment]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 91-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.091> [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttya svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 34, 13-50 [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrument myslevtchunennya [Methodological optics as a thought-activity tool]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2021). Metateoretychna rekonstruktsiya systemomuslєdїialnisnyi pidkhid do rosuminnia svidomosti [Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to consciousness understanding]. *Psykhologhiya*

osobystosti – Personality psychology, №1(10), 5-35 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2013). Metodolohiya paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psykholohii [Methodology of paradigmatic research in social psychology]. Kyiv; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiya mysledialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannya [Modular and developmental organization of thinking – a scheme of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40-69 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannya: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34-49 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (1997). Modulno-rozvyvalne navchannya: pryntsypy, umovy, zabezpechennya [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. Oazy psykhoanalitichnoho dyskursu v Ukraini ta osobystist' Zygmunda Froyd. [Oases of psychoanalytic discourse in Ukraine and the personality of Sigmund Freud]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.110> [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (2011). Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (2017). Svidomist' yak ramkova umova piznannya i metodolohuvannya [Consciousness as a framework condition for cognition and methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16-38 [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2015). Svit metodolohii [The world of methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 47-60 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

25. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (Eds.). (2019). Vitakturna metodolohiya: antolohiya. Do 25-richchia naukovo shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

26. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiya i psykholohiya humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovo shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

27. Furman, O.Ye. (2015). Hromadians'ka vidpovidal'nist' osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennya [Civil responsibility of the individual as a subject of psychological research]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 65-91 [in Ukrainian].

28. Furman (Gumenyuk), O.Ye. (2012). Metodologiya piznannya osvithnoho vchynku v konteksti innovacijno-

psychologichnogo klimatu. [Methology cognition of educational act in the context innovation and psycholohi climate]. *Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 47-81 [in Ukrainian].

29. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). Teoriya i metodolohiya innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of secondary school]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

30. Furman, O.Ye. (2015). Psykholohichni parametry innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Psychological parameters of the innovation-psychological climate of a secondary school]. Odesa [in Ukrainian].

31. Shchedrovitsky, G. (2013). Metodolohichne znachennya opozytzii naturalistichnoho i systemodiialnisnoho pidkhodiv [Methodological significance of the opposition of naturalistic and systemic approaches]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 40-47 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Анатолій Васильович.

Методологічні оптики типів наукової раціональності: атрибути, параметри, підходи.

Оприявлені результати цього фундаментального між-дисциплінарного дослідження зосереджуються довкола головного **надзавдання** – створити вдосконалені, більш деталізовані і збагачені за атрибутивними ознаками, версії чотирьох основоположних типів наукової раціональності – класичної, посткласичної, некласичної і постнекласичної, а також у даному цільовому контексті аргументувати їх спричинене постання унаслідок тієї чи іншої наукової революції, оптимальний набір атрибутів-характеристик, ускладнення змісту і формулювань теми, мети, об'єкта і предмета як засадничих методологічних параметрів пошукування та певний зв'язок кожного типу із найвпливовішими на сьогодні науковими і філософськими поглядами/підходами. **Об'єктом** рефлексивного вивчення цілком логічно обрано *типи раціональності в еволюції новоєвропейської науки* у їх кватерному розвитку-перетворенні від відносно простих форм та організованостей (класична і посткласична) до все більш складних, синергійних і людияномірних (некласична і постнекласична), та у їх синхронній культурно-історичній залежності від змісту і наслідків чотирьох загальноновизнаних наукових революцій, а його **предметом** – *методологічні оптики класичного, посткласичного, некласичного і постнекласичного типів раціональності* у їх чотириетапному еволюційному синтезі і метасистемному взаємодоповненні, що знаходить епістемологічне підтвердження як в ускладненні основних параметрів професійно здійснюваного пошукування (щонайперше його теми, мети, об'єкта, предмета), так і в методологічному обґрунтуванні інакшости наукового і філософського підходів. Водночас застосування *авторської метаоптики* до розв'язання низки методологічних проблем чинного дослідження уможливило послідовно конструктивне вирішення чотирьох з а в д а н ь, що вповні конкретизують його відрефлексовану мету. **Щонайперше** на різному аналітичному та епістемному матеріалі доведено, що наслідками кожної із чотирьох наукових революцій, починаючи із XVII століття, стало утвердження істотно оновленого т и п у раціональності, щораз

спричинивши зміни ідеалів і норм, методів і засобів, методологічних оптик і наукових картин світу. В цьому пошуковому ракурсі аргументовано, що інтегральним підсумком Другої наукової революції (приблизно із середини XIX століття) стало виникнення модернізованого типу раціональності, що поіменований нами як «*посткласичний*»; він фактично за більшістю атрибутивних ознак вже не належить до класичного й одночасно ще сутнісно не становить некласичну науку. **По-друге**, різнобічно обґрунтовано та унаочнено продемонстровано, що другі авторські версії методологічних оптик класичного, некласичного і постнекласичного типів раціональності у доповненні з первинним варіантом методологемі посткласичної науки модельно та семіотично утримують оптимальний мінімум атрибутивних ознак (відповідно 12, 14, 16 і 18-ть), які ємно і логічно відображають у кожному із чотирьох інваріантів відносно повну холістичну картину певної підхожої онтологічної дійсності, що культурними засобами оприявлена як зростаюче ускладнення вивіреної розумності за еволюційно-революційними етапами розвитку новоєвропейської науки; причому показово те, що тільки за новітнього (постнекласичного) типу раціональності особистість дослідника і його мислерефлексивна діяльність задіяні у сам процес конструювання/творення надскладного об'єкта як його ключовий саморозвитковий чинник, що й уможливує добування достовірного раціогуманістичного знання. **По-третє**, виявлено різноспричинювальний вплив ускладнення архітекτονіки методологічних оптик основних типів раціональності на зміну засадничих параметрів наукового дослідження, передусім на вибір теми, визначення його мети й особливо об'єкта і предмета, що мають не стільки теоретичне навантаження, скільки самобутнє методологічне призначення; у цьому проблемному контексті встановлено, що існує чітка тенденція і навіть закономірність до ускладнення цих найважливіших означників пізнавального пошуку за обсягом, структурою, змістом і поняттєво-категорійним наповненням; насамперед переконливо засвідчено, що *класична наука* вивчає ізольовані прості об'єкти та їх монопредметні визначення, створюючи механістичну картину світу, *посткласична* – складніші природні і технічні об'єкти як окремі системи та їх предметні структури, виробляючи природничо-наукову картину світу, *некласична* – теоретично сконструйовані об'єкти як складні саморегуляційні моделі-системи та інваріантні предметні схеми, що становлять осереддя й організують дослідницьку мислєдіяльність, а сукупно продукують єдину багатопредметну картину світу, *постнекласична* – винятково надскладні (людиновимірні) об'єкти як саморозвиткові, відкриті та синергійні, мегасистеми, до яких мислєвчинково входить і сам дослідник, та різноманітні *предметні поля* творення таких об'єктів, що уможливує побудову відповідної – антропологічної, синергійної, вітакультурної – інтегральної картини світу. **По-четверте**, із надрефлексивної позиції аргументовано *методологічну план-карту дослідження альтернативності наукового підходу і філософського* як найфундальніших способів людського/свідомого бачення світу за низкою сутнісних ознак, принципів, мислєсхем, категорійних гірлянд, дефініцій у їх багатоваріантному втіленні в сьогочасне інтелектуальне життя; підкреслено, що набування кожним з них статусу методологічного вимагає докорінної зміни ракурсу розгляду сферної

дійсності пізнавальної творчості, а саме екзистенційно повного опрацювання методів і засобів, нормативів і процедур здійснення мислєдіяльності на будь-який предмет об'єктного чи проблемно-світоглядного плану, причому в діалектичному взаємопроникненні ресурсів світу методології та інструментальних можливостей сфери методологування; насамкінець, на тлі схарактеризування низки найочевидніших аспектів зазначеної опозиційності, узагальнено, що кожний із трьох генеральних підходів – науковий, філософський, методологічний – завжди має один із двох шляхів історичного розвитку: *нисхідний*, тобто переродження у дисциплінарний предмет освоєння, або *висхідний*, себто розгортання у фундаментальну метатеорію.

Ключові слова: наука, раціональність, пізнання, ідеал, тип, методологічна оптика, поняття, категорія, раціональне знання, методологічна процедура, наукова революція; класичний, посткласичний, некласичний, постнекласичний типи раціональності; науковий метод/підхід, атрибутивна ознака, позитивізм, теорія, світ, парадигма, системний підхід, епістемологічний поворот, діяльність, системодіяльний підхід, поле рефлексії, особистість дослідника, метасистема, синергетика, надрефлексивність, мислєсхема, циклічно-вчинковий підхід, методологічний параметр; тема, мета, об'єкт, предмет дослідження; монопредметність, предметна структура, предметна схема, предметне поле, альтернативність, філософський підхід, полісемія, методологічна план-карта, пізнавальна творчість, сфера методологування, вітакультурна методологія.

ANNOTATION

Anatolii V. FURMAN.

Methodological optics of types of scientific rationality: attributes, parameters, approaches.

The disclosed results of this fundamental interdisciplinary study are centred around the main **super-task** – to create improved, more detailed and enriched by attributive features, versions of the four fundamental types of scientific rationality – classical, postclassical, non-classical and post-nonclassical, as well as in this target context to argue their emergence as a result of a particular scientific revolution, the optimal set of attributes-characteristics, the complexity of the content and formulations of the topic, objective, object and subject as fundamental methodological parameters of the search and a certain connection of each type with the most influential scientific and philosophical views/approaches today. **The object** of the reflexive study is quite logically *the types of rationality in the evolution of New European science* in their quaternary development-transformation from relatively simple forms and organisations (classical and postclassical) to increasingly complex, synergistic and human-dimensional (non-classical and postnonclassical) and in their synchronous cultural and historical dependence on the content and consequences of the four universally recognised scientific revolutions, and its **subject** is *the methodological optics of classical, postclassical, non-classical and postnonclassical types of rationality* in their four-stage evolutionary synthesis and metasystemic complementarity, which finds epistemological confirmation both in the complication of the main parameters of professionally carried out research (first of all, its topic, objective, object, subject) and in the methodological justification of the otherness

of scientific and philosophical approaches. At the same time, the application of the author's meta-optics to solving a number of methodological problems of the current study made it possible to consistently constructively address four tasks that fully specify its reflected objective. *To begin with*, it is proved on the basis of different analytical and epistemic material that the consequences of each of the four scientific revolutions since the seventeenth century were the establishment of a significantly renewed type of rationality, each time resulting in changes in ideals and norms, methods and means, methodological optics and scientific pictures of the world. In this research perspective, it is argued that the integral outcome of the Second Scientific Revolution (from about the middle of the nineteenth century) was the emergence of a modernised type of rationality, which we call postclassical; in fact, by most attributive features, it no longer belongs to the classical one and at the same time does not yet constitute a non-classical science. *Furthermore*, it is comprehensively reasoned and demonstrated that the second author's versions of methodological optics of classical, non-classical and post-nonclassical types of rationality, in addition to the original version of the post-classical science methodology, model and semiotically contain the optimal minimum of attributive features (12, 14, 16, and 18, respectively), which capaciously and logically reflect in each of the four invariants a relatively complete holistic picture of a certain relevant ontological reality, which is manifested by cultural means as an increasing complexity of verified intelligence in the evolutionary and revolutionary stages of development of New European science; it is significant that only in the newest (post-nonclassical) type of rationality the researcher's personality and their thought-reflective activity are involved in the very process of constructing/creating a highly complex object as its key self-development factor, which makes it possible to obtain reliable rational-humanistic knowledge. *Thirdly*, the author reveals the multi-causal influence of the complication of the architectonics of methodological optics of the main types of rationality on the change of the fundamental parameters of scientific research, primarily on the choice of topic, the definition of its purpose and especially the object and subject, which have not so much a theoretical load as an original methodological purpose; in this problematic context, it is established that there is a clear tendency and even a pattern of complication of these most important features of cognitive search in terms of volume, structure, content and conceptual and categorical qualities. First of all, it is convincingly shown that *classical science* studies isolated simple objects and their mono-subject definitions, creating a mechanistic picture of the world, *post-classical science* studies more complex natural and technical objects as separate systems and their subject structures, developing a natural-scientific picture of the world, *non-classical science* studies theoretically constructed objects as complex self-

regulating model-systems and invariant subject schemes, that constitute the centre and organise research thought activity, and together produce a single multidisciplinary picture of the world; *postnonclassical* – exclusively supercomplex (human-dimensional) objects as self-developing, open and synergistic, mega-systems, which include the researcher himself, and various *subject fields* of creation of such objects, which makes it possible to build an appropriate – anthropological, synergistic, vita-cultural – integral picture of the world. *Finally*, from a super-reflexive position, the author argues for a *methodological map of the study of the alternative scientific approach and the philosophical approach* as the most fundamental ways of human/conscious vision of the world in terms of a number of essential features, principles, thought patterns, category garlands, definitions in their multivariate embodiment in contemporary intellectual life; it is emphasised that the acquisition by each of them of the status of methodological requires a radical change in the perspective of consideration of the sphere of reality of cognitive creativity, namely, existentially complete elaboration of methods and means, norms and procedures for the implementation of thought activity on any subject of the object or problematic and worldview plan, and in the dialectical interpenetration of the resources of the world of methodology and the instrumental capabilities of the field of methodology; finally, against the background of characterising a number of the most obvious aspects of this opposition, it is generalised that each of the three general approaches – scientific, philosophical, methodological – always has one of two ways of historical development: *top-down*, i.e., degeneration into a disciplinary subject of study, or *bottom-up*, i.e., development into a fundamental metatheory.

Keywords: *science, rationality, cognition, ideal, type, methodological optics, concept, category, rational knowledge, methodological procedure, scientific revolution; classical, post-classical, non-classical, post-non-classical types of rationality; scientific method/approach, attributive feature, positivism, theory, world, paradigm, systemic approach, epistemological turn, activity, system-activity approach, field of reflection, researcher's personality, metasytem, synergy, over-reflexivity, thought pattern, cyclic-action approach, methodological parameter; topic, purpose, object, subject of research; mono-subjectivity, subject structure, subject scheme, subject field, alternative, philosophical approach, polysemy, methodological plan-map, cognitive creativity, sphere of methodology, vita-cultural methodology.*

Рецензенти:

д. е. н., проф. Андрій КРИСОВАТИЙ,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.

Надійшла до редакції 05.03.2025.

Підписана до друку 21.03.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Методологічні оптики типів наукової раціональності: атрибути, параметри, підходи. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 24-79.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.024>

ГУЛЯС Інеса Антонівна

КАТЕГОРІЙНА МАТРИЦЯ АКСІОПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ДОСЯГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ

Inesa HULIAS

CATEGORY MATRIX OF AXIOPSYCHOLOGICAL DESIGN OF LIFE ACHIEVEMENTS OF A PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.080>

УДК: 159.923

ВСТУП

Актуальність проблемного поля дослідження зумовлена низкою аспектів, зокрема: *змінюю соціокультурного контексту* – в сучасному світі відбуваються швидкі трансформації суспільних відносин, простежується модифікація культурних цінностей, тотальна перебудова світової економіки, вдосконалення технологічних інновацій і рішень; *зростанням важливості життєвих досягнень* – у соціумі успіх часто асоціюється із досягненнями, які людина здобуває упродовж життя. У цьому зв'язку важливо розуміти, що досягнення можуть бути не лише матеріальними, але й пов'язаними з внутрішньою гармонією, особистісним розвитком і соціальними взаємодіями; *індивідуалізацією ціннісного вибору* – так чи інакше суб'єкт стикається з необхідністю обирати власні цінності, спираючись на особистісний досвід і внутрішні переконання, що, безумовно, ускладнює завдання вибудови згармонізованої системи цінностей, яка слугувала б основою для ухвалення рішень і планування життєвих цілей; *потребою в інтегрованому підході* – категорійна матриця аксіопсихологічного проєктування уможливорює інтеграцію ключових цінностей, психологічних настановлень і життєвих орієнтирів у цілісну структуру, допомагаючи не лише зрозуміти, які досягнення є значущими для людини, а й у який спосіб їх можна реалізувати шляхом

вибудовування конкретних стратегій поведінки; *практичною цінністю для освіти і психології* – розробка категорійної матриці може бути корисною в освітніх і консультативних практиках, сприяючи розвитку в суб'єкта соціальної дії, критичного мислення, рефлексії та навичок планування, необхідних для успішного виконання повсякденних завдань; і, насамкінець, *гармонізацією особистісного розвитку* – впровадження аксіопсихологічного підходу сприяє балансуванню між потребами особистості та зовнішніми вимогами суспільства, дозволяючи суб'єкту діяння досягати цілей без втрати власної психодуховної цілісності.

Дослідження окресленого поля відкриває перспективи для глибшого розуміння механізмів, які впливають на досягнення особистісних і життєвих цілей, а також буде корисним у плані розробки ефективних методик підтримки особистості у її прагненні до самореалізації та гармонійного розвитку.

Стан дослідженості наукової проблеми. В опрацюванні способів розв'язання актуального проблемного поля пошуку спираємося на: 1) теоретичні засади *аксіологічного підходу у психології*, зокрема на концепції структури цінностей, їх ролі у поведінці та ухваленні життєвих рішень особистості (М. Рокич, В. Франкл, Ш. Шварц та ін. – праці згаданих учених формують основу для аналізу ціннісних орієнтацій у контексті проєктування ковітальних досягнень), духовних і моральних цінностей у фор-

муванні особистості (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, В.А. Роменець та ін.); 2) *предмет і метод аксіопсихології особистості* [5; 9; 20]; 3) *психологію життєвого шляху* – дослідження повсякденних стратегій, які підкреслюють значення буденних цілей, впливу траєкторії самореалізації та цінностей на вибір особою життєвого шляху у форматі життєтворчості та із центруванням на ідеї суб'єктності особистості, її активної ролі у створенні власного життєвого сценарію (В.Г. Панок, С.Б. Кузікова, Л.В. Сохань, В.О. Татенко); 4) *наукове проектування у психології*, зокрема поняття-уявлення аксіопсихологічного проектування, дослідження проектної діяльності особистості, самопроектування, а також категорійних структур, передусім систематизації понять і створенні категорійних матриць (А.В. Фурман [14; 16-17]); 5) *основи вітакультурної методології*, яка є своєрідним «мостом» між культурними цінностями й особистісною самореалізацією, допомагає у визначенні й усвідомленні базових життєвих цінностей – орієнтирів у побудові особистісного проекту людини, сприяє гармонізації внутрішнього та зовнішнього; завдяки такій інтелектуально-канонічній методології суб'єкт розвиває здатність бачити власне життя як систему, де кожне з досягнень пов'язане з ширшими культурними й екзистенційними контекстами, що стимулює планування і реалізацію амбіційних, однак водночас осмислених цілей, сприяє глибшому усвідомленню свого потенціалу, стимулює рефлексію щодо сенсу життя і повсякденних виборів (А.В. Фурман і школа [3; 10; 20]) – ключового моменту в процесі аксіопсихологічного проектування; 6) *проблематику життєвих досягнень*, зокрема на моделі успішності (життєві досягнення як показник самореалізації особистості розкрито у працях А. Маслоу (самоактуалізація), К. Роджерса (гармонійна особистість) і М. Селігмана (позитивна психологія)); 7) *аксіопсихологічний підхід* як новітній напрям у психології (аксіопсихологія як міждисциплінарна течія об'єднує аксіологічний і психологічний рівні аналізу), що активно розвивається в останні десятиліття (див. [12; 13]); 8) *методологію і психологію гуманітарного пізнання* [10]. Зважаючи на сказане, існує потреба в подальшому уточненні механізмів, які поєднують цінності, життєві цілі та психологічні стратегії у єдину структурно-холістичну організованість.

Зауважимо, що, попри широке обговорення ідей проектування життєвих досягнень особистості, на сьогодні існує недостатня кількість розробок, пов'язаних із ґрунтовним аналізом та алгоритмом створення категорійних матриць, особливо за умов глобальних криз і швидких соціальних змін. Тому напрацьовані в майбутньому сучасні підходи окресленого формату мають враховувати динамічні зміни цінностей, зумовлені розвитком технологій, зростанням соціальної мобільності та гібридизацією культур.

У такий спосіб окреслена наукова проблема має достатню теоретичну базу, однак потребує подальшого вдосконалення у частині розробки методологічних інструментів, таких як категорійна матриця, для інтеграції цінностей і життєвих досягнень у цілісну модель самореалізації особистості.

Мета дослідження: створення теоретичної основи і висвітлення прикладних можливостей для розуміння, моделювання й оптимізації процесу формування та реалізації життєвих досягнень особистості шляхом інтеграції ціннісних, мотиваційних і поведінкових компонентів, що знаходять знаково-графічне відображення у вигляді к а т е г о р і й н о ї матриці.

Цільовими аспектами реалізації мети є: а) визначити взаємозв'язки ключових категорій у контексті аксіопсихологічного підходу; б) запропонувати авторську категорійну матрицю аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості.

Об'єктом вивчення є психологічні процеси та явища, пов'язані з формуванням і реалізацією життєвих досягнень в онтогенезі особистості. Це охоплює загальні закономірності побудови життєвих стратегій, вибору цінностей, планування ковітальних цілей і досягнення вищих ступенів персональної самореалізації за умов сучасного суспільства.

Предметом дослідження є *система категорій*, яка відображає процес аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості.

Гіпотезу дослідження становить припущення про те, що життєві досягнення особистості можуть бути ефективно спроектовані та реалізовані за умови мислерефлексивного використання означеної категорійної матриці як важливого інструменту її самоздійснення.

Для досягнення мети дослідження і розв'язання його завдань використано **теоретичні**

методи, а саме концептуального аналізу ключових категорій, їх змістового наповнення і взаємозв'язків, які узадали побудову матриці; системного підходу структурування поняттєво-категорійного поля у вигляді матриці, де кожна категорія є багатофункціональним компонентом єдиної системи, яка забезпечує повноту та комплексність аналізу; герменевтичного методу в прочитанні змісту і взаємозв'язків оптимального набору категорійних таксонів, розкритті їх глибини та багатоплановості; абстрагування й узагальнення у виокремленні траєкторій, засобів і механізмів аксіопсихологічного проектування життєздійснення особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній аксіопсихології проблема проектування життєвих досягнень особистості набуває особливого значення, оскільки пов'язана з формуванням ціннісних орієнтацій, мотиваційної структури та стратегій самореалізації. У цьому контексті питома методологічна вага належить *категорійній матриці* як засобу структуризації й аналізу життєвих досягнень.

Загалом категорійну матрицю вважають методом дослідження або аналізу, який передбачає впорядкування низки категорій певної науки чи дисципліни для виявлення закономірностей, зв'язків і залежностей. Провідними характеристиками категорійної матриці є її структура (складається з рядків, себто об'єктів аналізу, та стовпців – категорій), категоризація (дані розподіляються за тематичними групами або критеріями), гнучкість (може містити якісні (описові) або кількісні (оцінювані) показники). Категорійну матрицю використовують у психологічних дослідженнях, зокрема для аналізу відповідей респондентів, класифікації емоцій, поведінкових патернів тощо; у форматі контент-аналізу, скажімо, для систематизації текстових, відео- й аудіоматеріалів; у маркетингових пошукуваннях – для вивчення споживчих уподобань, брендових асоціацій; у HR та коучингу з метою оцінки компетенцій персоналу та розробки індивідуальних програм розвитку.

Ідея і конструкція категорійної матриці вперше запропонована проф. А.В. Фурманом у 2001 році під час висвітлення психокультурного потенціалу української ментальності (див. [18, с. 20-29; 19, с. 21-28]). В наступні

десятиліття її структура, призначення, переваги й конструктивні можливості вдосконалювалися та розширювалися, де на сьогодні канонічними є принаймні дві категорійні матриці цього автора: теоретичної психології 2020 року [17] і вітакультурної методології 2023 [16]. При цьому структурна архітектоніка названої матриці є вельми складною, оскільки «охоплює систематику таксономічних категорій самої центральної частини матриці та її *зовнішній контур*, який, з одного боку, зверху і зліва утворюють два однаково поіменованих ланцюжки діалектичних категорій «загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне», однак різних за аспектами чи модулами розгляду багатопредметного об'єкта (метатеоретизування, методологування) засобами категорійно-рефлексивного синтезу, що знаходить відображення у їх поіменуванні як двох взаємопрониклих тематизмів-засновків, з другого – (відповідно знизу і справа) отримуються результуючі межі як синтетичний підсумок усього того, що реалізується у системних наборах категорій за горизонталлю і вертикаллю, причому за кожним із 16-ти таксонів, що також отримують узагальнювальні тематичні назви» [17, с. 22].

В контексті професійного методологування А.В. Фурмана категорійна матриця є «винятково важливим засобом методологічної діяльності й одночасно ефективним інструментом циклічно завершеного типологічного дослідження, що дає змогу висвітлювати «особливе місце і змістово-сміслові наповнення кожної задіяної категорії», при цьому виявляючи глибинні зв'язки між ними й долучаючи «одну і ту ж категорію до різних комбінацій», тобто до таксонів, а відтак виокремлювати групу таксономічних закономірностей, пов'язаних між собою узгодженістю (обопільною залежністю) властивостей та ознак за критеріями походження, сутнісного узмістовлення, структурної побудови, функціонального призначення [15, с. 182-209; 11, с. 23]. Далі вже проф. А.А. Фурман зазначає, що комбінування взаємозалежних і діалектично прониклих категорій у типологічні таксони уможливорює пояснення та опис сукупності поліпредметно досягнутих об'єктів наукового, зокрема психологічного, пізнання, а певна кількість (в автора їх 13) матрично пов'язаних типів категорійної кватерності або квінтетності відображає цілісне теоретичне уявлення дослідника, групи чи школи про ієрархічну організованість та ло-

гічні принципи розв'язання завдань як процедури типологізації раціональних знань, так і коректного застосування типологічного методу-підходу в соціогуманітарних науках [11, с. 23].

З огляду на викладену вище методологічну канву, нами створена **категорійна матриця аксіопсихологічного проектування**, яка є полівимірною моделлю, що інтегрує аксіологічні, мотиваційні, емоційно-почуттєві та когнітивні детермінанти життєвих досягнень (*рис.*). Поняття «аксіопсихологічне проектування життєздійснення особистості» визначаємо як двоєдиний синергійний процес, по-перше, ціннісно-цільового випередження (антиципації) бажаних для певної особи станів і статусів (досягнень) і, по-друге, їх суб'єктно-ресурсного забезпечення відповідними компетентностями, релевантними щодо конкретних життєвих ситуацій [4, с. 141; 6].

У таксономічних засновках пропонованої категорійної матриці перебуває *принцип інтегральної суб'єктності* З.С. Карпенко [7-9], оприявнений п'ятьма рівнями життєздійснення, що позначені термінами «відносний суб'єкт», «моносуб'єкт», «полісуб'єкт», «метасуб'єкт» та «абсолютний суб'єкт» (за вертикаллю), кожен з яких, крім того, містить по чотири взаємопов'язаних таксони (за горизонталлю). Так, на рівні **відносного суб'єкта** зв'язки між складниками цього процесу слушно описати так:

– *вітальність* ⇔ *емоції і почуття*. Тут вітальність визначає енергетичний ресурс життя, що організований як емоційно-почуттєва сфера особистості. Тому чим вищий рівень вітальності, тим легше суб'єкт проживає позитивні емоції, адекватно реагує на виклики та має стійку мотивацію до дії. Актуалізована вітальність також сприяє формуванню адаптивних механізмів, які забезпечують гнучкість емоційного реагування;

– *емоції і почуття* ⇔ *стабільність*. Емоційно врівноважена особистість здатна до підтримки внутрішньої стабільності. Збалансовані емоції та глибокі почуття формують емоційну стійкість, яка запобігає деструктивним впливам зовнішніх факторів і внутрішніх чинників. Стабільність виникає як результат згармонізованого проживання почуттів, їхньої самісної регуляції та усвідомленого керування афективними станами;

– *стабільність* ⇔ *психологічне благополуччя*. Внутрішня стабільність становить передумову психологічного благополуччя, яке

охоплює відчуття гармонії, задоволеності життям, упевненості у власних силах і можливостях. Стабільна особистість має стійке позитивне ставлення до життя, ефективно вирішує проблеми та розвиває конструктивні життєствердні стратегії вчинення;

– *психологічне благополуччя* ⇔ *упредметнена екстеріоризація*. Психологічне благополуччя створює надійне підґрунтя для активної реалізації особистісних і ціннісних орієнтирів людини у зовнішньому світі. Упредметнена екстеріоризація означає втілення внутрішніх смислів, переконань і життєвих досягнень у конкретні дії, проекти, творчість або соціально продуктивну діяльність. І чим вище рівень благополуччя, тим ефективніше особистість реалізує себе в конкретному суспільстві.

Отже, кожен складник окресленого взаємозв'язку послідовно впливає на суміжний, формуючи цілісну систему аксіопсихологічного розвитку особистості в осередді її життєвих досягнень.

Взаємозв'язки між організованостями і деталями аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості на рівні **моносуб'єкта** формують цілісну систему її самопроектування та самореалізації у таких координатах:

– *саморегуляція* ⇔ *ефективність саморозвитку*. Саморегуляція – це базова здатність особистості свідомо керувати власними емоціями, думками та поведінкою для досягнення цілей, що діє як механізм забезпечення злагоженості внутрішніх процесів та ефективного перебігу якісних змін розвитку;

– *ефективність саморозвитку* ⇔ *внутрішній локус контролю*. Перший складник безпосередньо залежить від рівня саморегуляції, оскільки контроль над внутрішніми станами дозволяє особистості раціонально використовувати ресурси й адаптуватися до змін. Висока ефективність саморозвитку (у термінології А. Бандури – *самоефективність*) сприяє поступовому набуттю нових компетентностей і зміцненню особистісного потенціалу (див. [1]).

– *внутрішній локус контролю* ⇔ *цінності освоєння предметних діяльностей*. У цій дихотомії внутрішній локус контролю становить усвідомлення особою власної відповідальності за життєві досягнення, що підсилює як її саморегуляцію, так і ефективність саморозвитку. Вона вірить, що її зусилля визначають успіх, який мотивує до активного освоєння нових сфер діяльності;

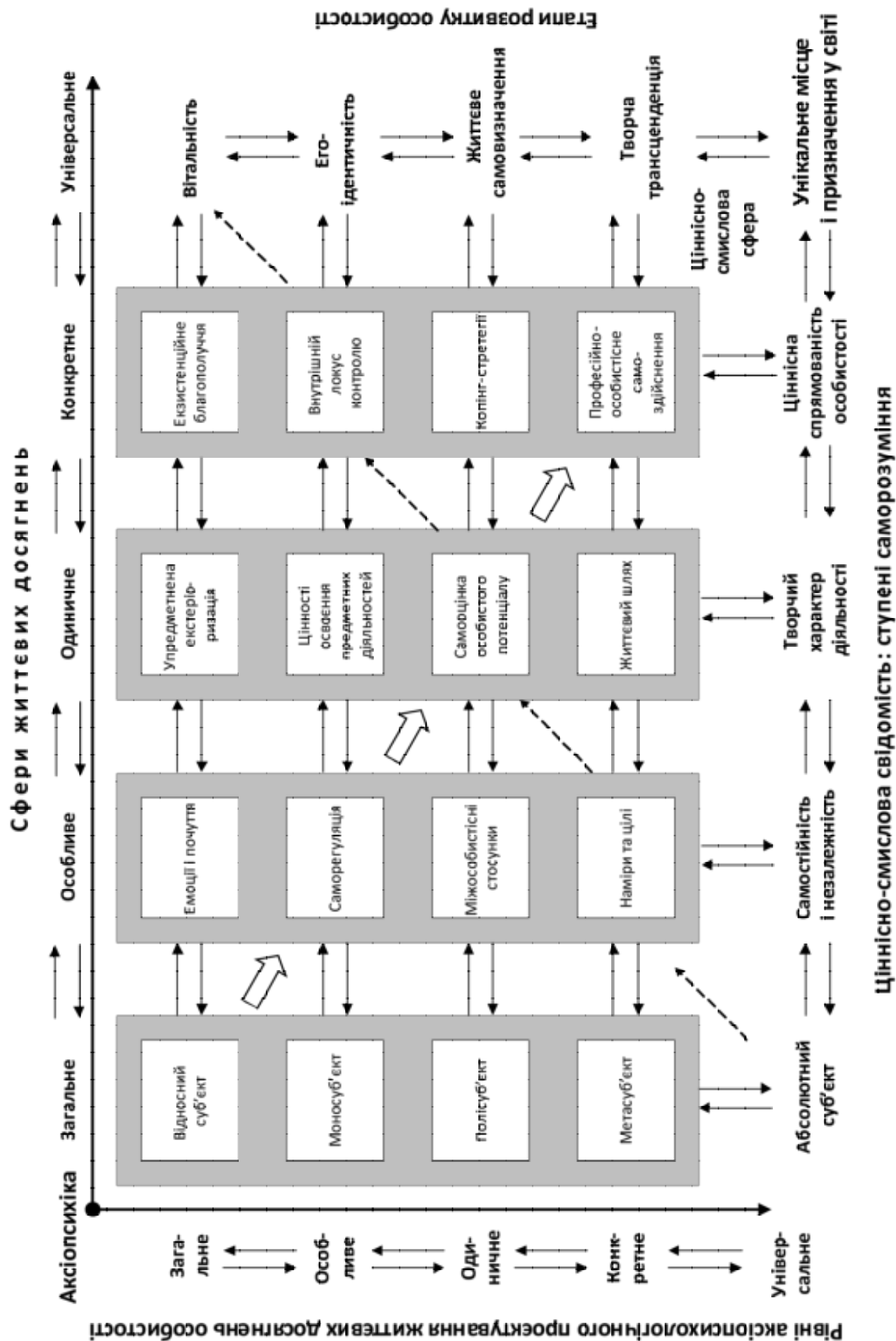

Рис.

Категорійна матриця взаємозв'язку складників аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості
(автор І.А. Гуляєв, створено 30.01.2025 р., друкується вперше)

– *цінності освоєння предметних діяльностей* ⇔ *становлення Его-ідентичності*. В аналізованому взаємозв'язку цінності привласнення предметних діяльностей формуються у процесі саморозвитку і залежать од персонального внутрішнього локусу контролю. Якщо особистість вважає, що її дії мають значення, то вона надаватиме виняткової вагомості діяльностям, які сприяють її професійному і самісному зростанню. Становлення Его-ідентичності є інтегративним процесом, який підсумовує систему аксіопсихологічного проектування. Его-ідентичність формується через узгодження власних цінностей, успішне опанування предметних діяльностей і стабільну саморегуляцію, врешті-решт забезпечує внутрішню цілісність особистості та визначає стратегічний напрям її життєвих досягнень.

Відтак саморегуляція особистістю власного життєвого процесу узаasadнює розитковий перебіг актів самоефективності, котрі посилюються через внутрішній локус контролю. Це сприяє формуванню цінностей освоєння предметних діяльностей, що й зумовлює становлення Его-ідентичності як завершального етапу самопроектування життєвих досягнень.

Рівень *полісуб'єкта* базується на синергії кількох ключових складників, які визначають способи взаємодії людини зі світом, її розвиток і самореалізацію. Системні зв'язки між основними компонентами тут такі:

– *копінг-стратегії* ⇔ *адекватна самооцінка особистісного потенціалу*. Стратегії подолання допомагають людині адаптуватися до стресових ситуацій і виходити з труднощів. Вибір ефективних копінг-механізмів сприяє формуванню більш об'єктивного уявлення про власні можливості, сильні та слабкі сторони, що впливає на рівень адекватності самооцінки;

– *адекватна самооцінка особистісного потенціалу* ⇔ *самовдосконалення*. Коли людина реалістично оцінює свої здібності та ресурси, то має змогу визначити найкращі напрямки для власного психодуховного розвитку. Адекватна самооцінка допомагає уникнути як знижених очікувань, які призводять до самосаботажу, так і надто завищених, що можуть спричинити розчарування. Тому вона становить важливу передумову цілеспрямованого самовдосконалення особистості;

– *самовдосконалення* ⇔ *міжособистісні стосунки*. Особистісне зростання впливає на якість комунікації та соціальної взаємодії. Суб'єкт, який прагне до самовдосконалення,

більш усвідомлено вибудовує відносини з навколишніми, має розвинену емоційну регуляцію та вміє вирішувати конфлікти, що згармонізовує міжособистісне контактування, передусім спілкування;

– *міжособистісні стосунки* ⇔ *життєве самовизначення*. Соціальне довкілля, скажімо підтримка чи взаємодія з іншими, відіграє ключову роль у процесі самовизначення. Через соціальну рефлексію особа формує свою ідентичність, цінності та бачення життєвої мети. Взаємостосунки допомагають віднайти власне місце у суспільстві й ухвалити стратегічні рішення щодо напрямку та змістовлень життєвого шляху.

Окремо зауважимо, що існує також доволі сильна кореляція між компонентами *життєве самовизначення* і *копінг-стратегії*. Усвідомлене буденне самовизначення дає суб'єкту впевненість у своїх рішеннях і сенсах, що впливає на вибір копінг-стратегій. Людина, яка має чітке уявлення про свої цілі, схильна до використання продуктивних стратегій подолання труднощів, зокрема активного вирішення проблем, рефлексії, соціальної підтримки тощо. Названі складники утворюють циклічну взаємодію: копінг-стратегії сприяють адекватній самооцінці, котра мотивує до самовдосконалення, яке поліпшує міжособистісні стосунки, що, своєю чергою, допомагає особистості визначитися у житті, вибираючи тим самим і нові ефективні стратегії подолання.

Досліджуваний феномен на рівні *мета-суб'єкта* виправдано розглядати як систему взаємопов'язаних процесів, що визначають розвиток особистості у просторі її життєвої самореалізації. Ключові складники та їх взаємозв'язки також характеризуються четвірністю:

– *життєвий шлях* ⇔ *наміри та цілі*. Перший складник у цьому поєднанні є засадничою онтологічною рамкою, у межах якої розгортається особистісне становлення та соціальні досягнення. У психології його визначають сукупністю подій, рішень і досвіду, що формують уявлення про власне минуле, теперішнє та майбутнє. Життєвий шлях структурується крізь призму системи намірів і цілей, що унапрямують особистість у її розвитку;

– *наміри та цілі* ⇔ *потребо-мотиваційний вектор соціальної поведінки*. Іntenції та мета (цілі) – це свідомі орієнтири особистості, які спрямовують її активність, конкретизують життєвий шлях і забезпечують його цілеспрямованість, перетворюючи хаотичний плин

подій у структурований процес розиткового екзистенціювання. Наміри формуються під впливом потреб і мотивації, які зумовлюють вибір способів і засобів досягнення цілей;

– *потребо-мотиваційний вектор соціальної поведінки* ⇔ *творча трансценденція*. Мотиваційний напрям ковітальної поведінки визначає причини та рушійні сили активності особистості у суспільному доккілі, узгоджує життєвий шлях з намірами та цілями, спираючись на систему цінностей і прагнень, що стимулюють до дії. Мотивація, крім того, здатна виходити за межі утилітарних потреб і перетворюватися на творчу активність, зорганізовану у вигляді евристичного осяяння, інноваційного вчинення чи художнього самовираження;

– *творча трансценденція* ⇔ *професійно-особистісне самоздійснення*. Творча трансценденція – це вихід за межі особистих і соціальних обмежень, саморозвиток через творчу самореалізацію і на граничних рівнях духовного переображення – це натхнення екзистенціювання особистості як творчого акту (М.О. Бердяєв [2]). Така трансценденція є рушієм пошуково-інноваційної активності та ключовий момент-чинник перетворення намірів у конкретні вчинкові досягнення. У будь-якому разі творчий вихід за межі стандартних рішень сприяє глибшому професійному й особистісному розвитку. І взагалі, професійно-особистісне самоздійснення взаємопов'язане із життєвим шляхом людини як суб'єкта, адже досягнення в обраній сфері суспільного практикування формують якість і продуктивність цього шляху, його змістовність і персональне відчуття самореалізації.

Рівень *абсолютного суб'єкта* категорійної матриці утворюють такі складники та зв'язки між ними:

– *ціннісна спрямованість особистості* ⇔ *творчий характер діяльності*. Фундамент ціннісних орієнтацій особистості – це базис, на якому вибудовується вся система життєвих узасаднень людини. Саме вона визначає, що є важливим, що має значення і що формує внутрішній компас, який спрямовує усі подальші дії суб'єкта. Якраз установки ціннісно-смилового вивершування стають рушієм для розвитку творчості, дозволяють особі формувати уявлення про своє місце у світі та проектувати й утверджувати у повсякденні власну професійну стратегію. Вони задають критерії, за якими оцінюється значущість досягнень, і є

осовою для подальшої самобутньої автономії в ухваленні рішень. Актуалізована креативність урешті-решт й допомагає реалізувати ціннісні установки в унікальних рішеннях, нестандартному мисленні й особистих ініціативах;

– *творчий характер діяльності* ⇔ *самостійність і незалежність*. Творчість передбачає вихід за формат шаблонів, що потребує незалежного, фахово компетентного мислення і здатності до самостійних рішень. Самодостатня особистість не боїться експериментувати, ризикувати, брати на себе відповідальність за свої ідеї, діяльність, учинки. Персональна незалежність, окрім того, допомагає уникати впливу зовнішніх маніпуляцій і залишатися вірним власним цінностям у вмотивованій творчій праці;

– *самостійність і незалежність* ⇔ *унікальне місце і призначення у світі*. Ці особистісні риси-якості необхідні для того, щоб вільно й автентично реалізувати власні цінності, мрії і творчий потенціал. Самостійність дає змогу ухвалювати рішення, причому попри зовнішній тиск чи стереотипи, а незалежність забезпечує простір для вільного розвитку індивідуальних ідей, намірів, бажань, стає умовою для продуктивного творчого пошуку. І це закономірно, адже лише автономна досконала діяльність може призвести до справжніх інноваційних рішень і виявлення власного Я. У такий спосіб особистісна незалежність формує фундамент, на якому з'являється можливість плекати унікальний життєвий шлях. Осмислення власної ролі у світі утверджує самісно стійке почуття ідентичності та внутрішньої гармонії;

– *унікальне місце і призначення у світі* ⇔ *професійна самореалізація, досягнення акме*. Взаємодія внутрішніх цінностей, творчості і самісної незалежності особистості сприяє усвідомленню нею власної неповторності та місії у житті. Це дозволяє їй чітко визначити набір своїх ролей у суспільстві і розвивати власний психодуховний потенціал відповідно до високих ідеалів та етичних норм. Таке відчуття «своїх справ» надихає на подальші звершення, інтегруючи внутрішні ресурси із зовнішніми можливостями. Водночас розуміння персональної унікальності стимулює постійне вдосконалення і пошук нових екзистенційних горизонтів ось-буттєвості, що становить важливу умову для професійного зростання. Компонент *досягнення акме* є конкретною ре-

алізацією усіх попередніх складових у професійному просторі, вершиною розвитку особистості, коли її внутрішня ціннісна спрямованість, творчий підхід до справи, а також здобута самостійність та усвідомлення свого призначення знаходять вираз у висококомпетентній фаховій діяльності. Тоді професійна самореалізація стає як результатом, так і подальшим стимулом для психокультурного зростання, тому що кожне нове досягнення відкриває додаткові можливості для вдосконалення власного життєреалізаційного потенціалу.

Втілення у повсякдення кожного рівня життєздійснення особистості відображено на матриці через відповідні *механізми* аксіопсихологічного проектування (*за вертикаллю*):

1) упредметнену екстеріоризацію (онтогенетичне розгортання) успадкованих потреб-інтенцій особи чоловічої чи жіночої статі (рівень відносного суб'єкта – людського організму);

2) становлення Его-ідентичності (механізм самоідентифікації) у процесі первинної соціалізації в контактних групах (рівень моно-суб'єкта), де самоідентифікація становить результат контамінації факторів статі (гендеру) та віку;

3) життєве самовизначення, узадане на інтеріоризованих суспільних цінностях і моральних нормах (рівень полісуб'єкта), де фактор вікового розвитку домінує над впливом статеворольової поведінки;

4) професійно-особистісне самоздійснення як результат контамінації та взаємного спричинення факторів віку і професійної ідентичності, а фактор статі присутній латентно, у своєму «знятому» вигляді (рівень метасуб'єкта), адже створення сім'ї та відтворення себе в нащадках неподільно пов'язані з цим етапом аксіопсихологічного проектування життєздійснення (на попередньому рівні суб'єктності цей зв'язок менш очевидний);

5) професійна самореалізація, досягнення акме (рівень абсолютного суб'єкта) як наймасштабніше втілення сутнісних сил людини універсальної, де особистість розглядається як здійснений проєкт самої себе.

Бінарне задіяння координатних осей – горизонтальної та вертикальної – і п'яти діалектичних категорій «загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне» утворюють категорійний лад виконаного нами дослідження.

Отже, окреслені складники категоризуються й у такий спосіб інтегруються у єдину систему, завдяки якій особистість перетворюється на активного творця власного життя, здатного не лише досягати акме у професійній діяльності, а й постійно оновлювати свої ресурси та ковітальні спроможності. А це означає, що аксіопсихологічне проектування життєвих досягнень особистості є складним, багатограним процесом, де кожен компонент – від вітальності до вершини професійної реалізації – взаємодіє і доповнює інші, створюючи гармонійну систему її самореалізації.

А.В. Фурман, аргументовано спираючись на принципи вітакультурного, типологічного, таксономічного, системомислєдіяльнісного і циклічно-вчинкового підходів, висвітлює та описує п'ять переваг і відповідних їм таких функцій категорійної матриці: структурно-системна, логіко-пізнавальна, організаційно-синтезувальна, мислекомунікаційна, інструментально-методологічна [17, с. 22-29]. Конкретизуючи дану методологічну концепцію, новостворена нами чинна категорійна матриця виконує низку функцій, зокрема: *систематизаційну* – забезпечує впорядкування аксіопсихологічних чинників життєвих досягнень особистості, дозволяючи структурувати ціннісні орієнтації, мотиваційні пріоритети й особистісні ресурси; *прогностичну* – постає методологічним інструментом прогнозування особистісного розвитку, сприяючи визначенню ймовірних сценаріїв досягнень з урахуванням аксіологічних домінант; *орієнтаційну* – слугує засобом усвідомленого конструювання життєвих цілей, допомагаючи особистості співвідносити власні досягнення з персональними цінностями, соціальними очікуваннями й етичними нормами; *рефлексивну* – сприяє самоаналізу та корекції життєвої траєкторії, даючи змогу оцінювати відповідність реальних досягнень ціннісним орієнтирам і встановлювати баланс між різними сферами самореалізації; *мотиваційно-регулятивну* – забезпечує формування стійких мотиваційних настанов через інтеграцію аксіопсихологічних компонентів у процес ухвалення рішень, планування діяльності та подолання життєвих труднощів; *конструктивно-розвивальну* – сприяє побудові особистісно значущих стратегій розвитку, узгоджених із внутрішніми цінностями та зовнішніми умовами, що оптимізує перебіг процесів самореалізації; *інструментальну* – створює методологічні засади для психодіаг-

ностики, психокорекції та психотренінгових методик, орієнтованих на оптимізацію процесів життєвого проектування і підвищення ефективності психосоціальних досягнень окремої особи.

Таким чином, категорійна матриця аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості є поліфункціональним інструментом, який забезпечує комплексний підхід до дослідження, прогнозування й оптимізації психокультурного розвитку на основі задіяння наявних ресурсів ціннісно-сислової регуляції.

ВИСНОВКИ

1. Аксіопсихологічне проектування життєвих досягнень ґрунтується на синтезі ціннісних (аксіологічних) і психологічних компонентів. Вперше запропонована категорійна матриця уможливорює інтеграцію різних аспектів особистісного розвитку – від самоідентифікації й усвідомлення внутрішніх цінностей до формування конкретних стратегій поведінки та діяльності для досягнення життєвих цілей.

2. Завдяки матриці вдалося структурувати процес проектування досягнень через взаємозв'язки окремих категорійних засобів – цінностей, мотивації, когнітивних та емоційних аспектів тощо, що сприяє глибшому розумінню того, як кожен зі складників взаємодіє і впливає на загальну динаміку аксіогенезу особистості.

3. Ефективність життєвих досягнень людини визначають не лише окремі фактори, а їхня динамічна взаємодія. Взаємопроникнення внутрішніх цінностей і психосоціальних ресурсів створює сприятливе довкілля для самореалізації та досягнення особистістю поставлених цілей.

4. Розроблена категорійна матриця має вагомe прикладне значення. Її можна застосовувати як діагностичний і корекційний інструмент у сфері психологічного консультування, коучингу та реалізації освітніх програм, допомагаючи окреслити персональні орієнтири розвитку особистості та визначити оптимальні способи втілення у життя її найкращого людського потенціалу.

5. Отримані результати відкривають нові можливості для емпіричного вивчення взаємозв'язків між аксіологічними та психологічними аспектами особистісного зростання. Подальші дослідження можуть сприяти уточненню авторської теоретичної моделі й адаптації її для різних соціокультурних контекстів.

6. У цілому підтверджена важливість міждисциплінарного підходу, який поєднує знання із психології, аксіології та системодіяльнісного аналізу, що уможливорює створення комплексної картини життєвих досягнень особистості та упрозорює алгоритм розробки ефективних стратегій для їх утілення.

7. Обстоювана категорійна матриця аксіопсихологічного проектування є інноваційним методологічним інструментом, який не лише пояснює закономірності формування життєвих досягнень, але й відкриває нові горизонти для практичного застосування у сфері особистісного розвитку. Її використання сприятиме більш свідомому та збалансованому підходу до персональної самореалізації, що у перспективі може стати основою для розробки адаптивних програм підтримки особистісного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандура А. Механізм самоефективності у людському функціонуванні. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 63-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.063>
2. Бердяєв М.О. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>
3. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
4. Гуляс І.А. Аксіопсихологічне проектування життєвих досягнень особистості: монографія. Київ: Людмила, 2020. 448 с.
5. Гуляс І.А. Аксіопсихологія: навч. посібн. Київ: Людмила, 2023. 252 с.
6. Гуляс І.А. Концепція аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 70-96. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.070>
7. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
8. Карпенко З.С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проєкт. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В.О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 157-175.
9. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 35-62.
10. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
11. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смислоттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5-34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.005>
12. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.

13. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
14. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
15. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
16. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. № 2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>
17. Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 13-51. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>
18. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
19. Фурман А.В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 6-73.
20. Furman Anatolii V., Furman Anatolii A., Furman Oksana. Object and subject of axiopsychology of personality: sources and prerequisites for the emergence. *Наука і освіта*. 2024. № 3. С. 114-128. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2024-3-16>

REFERENCES

1. Bandura, A. (2024). Mekhanizm samoefektyvnosti u lyuds'komu funktsionuvanni [Self-efficacy mechanism in human agency]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 63-94 [in Ukrainian].
2. Berdiayev, M.O. (2024). Osobystist' yak tvorchyi akt [Personality as a creative act]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-48 [in Ukrainian].
3. Furman, A.V. & Furman, O.Y. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Vitakturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
4. Hulyas, I.A. (2020). Aksiopsykholohichne proyektuvannya zhyttyevykh dosyahnenn osobystosti [Axiopsychological design of a person's life achievements]. Kyiv: Liudmyla [in Ukrainian].
5. Hulyas, I.A. (2023). Aksiopsykholohiia: navch. posibn. [Axiopsychology: study guide]. Kyiv: Liudmyla [in Ukrainian].
6. Hulyas, I.A. (2020). Kontsepsiia aksiopsykholohichnoho proyektuvannya zhyttyevykh dosyahnenn osobystosti [The concept of axio-psychological design of life achievements of the individual]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 70-96. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.070> [in Ukrainian].
7. Karpenko, Z.S. (2018). Aksiolohichna psykhologhiia osobystosti [Axiological personality psychology]. IvanoFrankivsk [in Ukrainian].
8. Karpenko, Z.S. (2006). Kartohrafiya intehral noyi sub yektnosti: post-postmodernistskyi proyekt [Cartography of integral subjectivity: a post-postmodernist project]. *Lyudyna. Sub yekt. Vchynok: Filosofs ko-psykhologichni studiï – Man. Subject. Deed: Philosophical and psychological studies* / edited by V.O. Tatenko. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Karpenko, Z. (2008). Predmet i metod aksiopsykholohii osobystosti. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35-62 [in Ukrainian].
10. Furman, A.V. & Furman, O.Y. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
11. Furman, A.A. (2020). Metodolohiia psykhologichnoho piznannia smyslozhyttievoï sfery osobystosti [Methodology of psychological cognition of the meaningful sphere of personality]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.005> [in Ukrainian].
12. Furman, A.A. (2016). Psykhologhiia osobystosti: tsinnisnoorientatsiinyi vymir [Personality psychology: value-orientation dimension]. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
13. Furman, A.A. (2017). Psykhologhiia smylozhyttievoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
14. Furman, A.V. (2022). Arkhitektonika teorii diialnosti: refleksyvno-vchynkovyi stsenarii metametodolohuvannya [Architecture of the theory of activity: a reflexive-action scenario of meta-methodologization]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007> [in Ukrainian].
15. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil [in Ukrainian].
16. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakulturnoi metodolohii: vid myslevchynennia do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thinking to canon.]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006> [in Ukrainian].
17. Furman, A.V. (2020). Katehoriina matrytsia teoretychnoi psykhologhiï [Categorical matrix of theoretical psychology]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 13-51 [in Ukrainian].
18. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukrains'koi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 168 p. [in Ukrainian].
19. Furman, A.V. (2001). Ukrains'ka mental'nist' ta yiyi kyl'turno-psykhologichni koordynaty [Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9-73 [in Ukrainian].
20. Furman Anatolii V., Furma Anatolii A., Furman Oksana. (2024). Object and subject of axiopsychology of personality: sources and prerequisites for the emergence. *Nauka i osvita – Science and education*, 3, 114-128. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2024-3-16> [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ГУЛЯС Інеса Антонівна.**Категорійна матриця аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості.**

Представлено інноваційний підхід до аналізу й оптимізації процесу особистісного розвитку через інтеграцію аксіологічних і психологічних складників. Провідна ідея дослідження полягає в тому, що життєві досягнення формуються шляхом синтезу внутрішніх цінностей, мотиваційних, когнітивних та емоційних узмістовлень, які динамічно взаємодіють між собою. З допомогою новоствореної категорійної матриці структуровано процес проектування досягнень, що дозволило окреслити зв'язки між окремими категорійними засобами, зокрема самоідентифікацією, усвідомленням внутрішніх цінностей, мотивацією, емоційним тлом. Застосовано системодіяльний підхід, який сприяє більш глибокому розумінню того, як кожен з таксонів впливає на загальну динаміку особистісного зростання і самореалізації. Практична значущість категорійної матриці пов'язана із її застосуванням як діагностичного та корекційного інструменту у сферах психологічного консультування, коучингу та освітніх програм, а також як надійного системотвірного засобу визначення персональних орієнтирів розвитку особистості; крім того вона дає змогу окреслити оптимальні стратегії для реалізації її найкращого психодуховного потенціалу, що є ключовим для підтримки збалансованої самореалізації. Отримані результати відкривають нові можливості для проведення емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення взаємних кореляцій між аксіологічними та психологічними аспектами особистісного зростання. Подальше розширення й адаптація описаної моделі-матриці до різних соціокультурних контекстів може значно підвищити її універсальність та ефективність як інструменту мислевчинення. Підкреслено важливість міждисциплінарного підходу, в якому об'єднано знання з аксіології, психології, системного і методологічного видів аналізу. Обстоюваний підхід уможливило створення комплексної картини життєвих досягнень особистості і надає у розпорядження дослідника дієві поняттєво-категорійні засоби для розробки ефективних стратегій і тактик їх правдешнього здійснення. Доведено, що презентована категорійна матриця не лише роз'яснює дію механізмів формування життєвих досягнень, але й відкриває нові горизонти для практичного застосування у сфері особистісного розвитку, що сприятиме збалансованому та розширеному свідомісному погляду на розвиткове функціонування самореалізації. У перспективі все це спричинить розробку адаптивних програм підтримки особистісного зростання осіб різних вікових категорій.

Ключові слова: аксіопсихіка, аксіопсихологічне проектування, життєве досягнення, категорійна матриця, професійне методологування, принцип інтегральної суб'єктності, життєздійснення, діалектичні категорії, механізми проектування, функції категорійної матриці, особистість.

ANNOTATION

Inesa HULLAS.**Category matrix of axiopsychological design of life achievements of a personality.**

An innovative approach to the analysis and optimisation of the process of personal development through the integration of axiological and psychological components is presented. The main idea of the study is that life achievements are formed through the synthesis of internal values and motivational, cognitive and emotional aspects that dynamically interact with each other. Using the developed categorical matrix, the author structured the process of designing achievements, which allowed outlining the connections between individual categories, in particular, self-identification, awareness of internal values, motivation, and emotional background. A systemic approach was applied, which contributes to a deeper understanding of how each of the taxa affects the overall dynamics of personal growth and self-realisation. The practical significance of the categorical matrix lies in its use as a diagnostic and corrective tool in the areas of psychological counselling, coaching, and educational programmes. The use of this model makes it possible to determine personal development guidelines and outline optimal strategies for realising potential, which is key to supporting balanced self-realisation. The results obtained open up new opportunities for conducting empirical research aimed at studying the mutual correlations between the axiological and psychological aspects of personal growth. Further expansion and adaptation of the described matrix model to various sociocultural contexts can significantly increase its versatility and effectiveness. The importance of an interdisciplinary approach, which combines knowledge from axiology, psychology, and systems analysis, is emphasised. The specified approach makes it possible to create a comprehensive picture of a persons life achievements and develop effective strategies for their achievement. The presented categorical matrix is an innovative tool that not only explains the mechanisms of forming life achievements but also opens up new horizons for practical application in the field of personal development. Its implementation will promote a balanced and more conscious approach to self-realisation, which in the future may become a springboard for the development of adaptive programmes to support personal growth.

Keywords: axiopsychica, axiopsychological design, life achievement, categorical matrix, professional methodology, principle of integral subjectivity, life fulfilment, dialectical categories, mechanisms of design, functions of the categorical matrix, personality.

Рецензенти:**д. психол. н., проф. Галина РАДЧУК,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.****Надійшла до редакції 03.02.2025.****Підписана до друку 21.02.2025.**

Бібліографічний опис для цитування:

Гуляс І.А. Категорійна матриця аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості. Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 80-90.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.080>

Фундаментальні дослідження

ФУРМАН Анатолій Васильович,
ЛИПКА Арсен Олегович

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПРОГРАМА, ПСИХОДІАГНОСТИКА, ЕКСПЕРИМЕНТ

Anatolii V. FURMAN, Arsen LYPKA
**PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY
OF A PERSONALITY: PROGRAMME, PSYCHODIAGNOSTICS, EXPERIMENT**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.091>

УДК: 159.923

«...якщо існування справді передує сутності, то людина відповідальна за те, що вона є. У такий спосіб відпочатково екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування. ... це не означає, що вона відповідальна лише за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей». *Жан-Поль Сартр [17, с. 51]*

«Професійна відповідальність – це екзистенційно складна особистісна риса психолога як фахівця, котра поєднує інтелектуально-пошукові, мотиваційні, почуттєві, вольові, моральні інтенції та дії, що оприявнюються у зорганізуванні різних форм його свідомої активності – поведінці, діяльності, спілкуванні, творчості, вчинках. Водночас це одна із найважливіших якостей особистості, яка інтегрує всі її психічні функції і духовні ресурси, дає змогу психологу рефлексивно сприймати навколишню дійсність, конструктивно ставитись до виконання обов'язків, також вона є його першорядною моральною рисою, котра зосереджує в собі як усвідомленні зобов'язальність, ініціативність, інтелектуальність, сумлінність, життєву позицію, антиципаційність, самостійність, емпатійність, так і свободу, спонтанність, креативність, душевне тепло». *(Автори, 05.02.2024).*

ВСТУП

Актуальність проблемного поля дослідження. У сфері науки, культури і когнітивної практики поняття «відповідальність» першочергово осмислювалося як к а т е г о р і я етики і права, відображаючи особливе соціальне і морально-правове ставлення особи

до суспільства. Згодом, як моральна відповідальність, а дещо пізніше як соціальна, це категорійне поняття привернуло увагу психологів, теологів, соціологів, філософів, педагогів і стало предметом їхнього вивчення. Закономірно, що цей феномен розумівся мислителями і науковцями відмінних парадигмальних підходів із різних предметних позицій (див. [16]). До того ж потреби соціального

пізнання зумовили важливість аналізу як самих категорій «життя», «свобода», «зобов'язаність» і «відповідальність», так і характеру їх феноменального оприявнення у системі суспільних відносин. Аналіз обсягу та змісту цих понять здебільшого здійснюється на ґрунті співвідношення категорій етики та релігії, свободи та необхідності, філософії і соціального досвіду, науки і мистецтва тощо. Водночас взаємодія між ними опосередковується через *належне*, яке зумовлюється комплексом соціальної необхідності, з одного боку, а з іншого – перебуває у процесі безперервного становлення життєпотоків індивідуальної і спільної свідомої діяльності людини.

Феномен відповідальності інтерпретується дослідниками неоднозначно, описово, довільно й суперечливо. Проте, якщо виходити з логічних правил, із урахуванням того, що поняття розрізняються за значенням, обсягом і рівнем абстрагування, то слушно зазначити, що відповідальність є надскладним поняттям як формою мислення, адже фіксує не тільки характер явищ і дій, учинених з потреби, але й певний психоментальний стан людини, пов'язаний з дією конкретної соціальної ситуації, що склалася та позначається на фізичному і психічному самопочутті, особистих інтересах, бажаннях, волі та ін.

У часопросторі суспільного повсякдення кожна людина безпосередньо пов'язана з правами, обов'язками, можливостями і відповідальністю. Оскільки особа реально живе у *світі діяльностей*, то найпоказовіше те, що це вимагає від неї персональної відповідальності і здійснення будь-якої більш-менш повноцінної діяльності, актів учинення. Суб'єкт, виконуючи свою щоденну роботу, несе різномірну відповідальність – етичну, родинну, політико-правову, адміністративну, міжособистісну, професійну, психологічну, духовну та ін. В умовах сучасного інтенсивного розвитку соціуму, в ієрархічній структурі суспільних організацій, громадських об'єднань, інститутів, доводиться постійно стикатися з певними проблемно-критичними ситуаціями, за яких важливим виявляється їх кваліфіковане вирішення, що залежить від сумлінного відповідального ставлення кожного до своїх професійних обов'язків. Тому в реальних взаємостосунках, особливо в колективній мислєдїяльності, виникають випадки, коли нагальною постає юридична, міжгрупова, етична, психологічна та інші вакуальненні види відповідальності, до чого особистість не лише має

бути готова, а ще й спроможна втілити найкращі еталони зобов'язальності у життя.

Водночас відповідальність – явище психосоціальне, ковітальне, людиновимірне, оскільки відображає певну узгодженість учинкових дій, суспільних суб'єктів взаємним нормативним чи суто особистісним вимогам, а також конкретним соціокультурним обставинам і загальним намірам їхнього життєздійснення. Вона спричинена особливостями безпосередньої й опосередкованої взаємодії між людьми. Тому кожна людина як особистість діє як соціальний актор, виконуючи тим самим низку зобов'язань (статусів, ролей, функцій, узірців, завдань тощо).

Вищезазначене вказує на те, що вирішити окреслену сукупність проблемних для сучасної академічної психології дослідницьких завдань можна тільки за допомогою компетентного використання *методологічної оптики некла-сичної* (системодїяльнісний і системомислєдїяльнісний підходи) *або постнекласичної* (вітакультурний і циклічно-мислєвчинковий підходи) *раціональності* до конструювання-пізнання особистісної відповідальності (див. [2; 9; 18-19; 20-21]).

Стан наукової розробки проблеми. Оскільки детальні аналітичні огляди філософсько-психологічного спрямування проблематики відповідальності людини нещодавно здійсненні одним з авторів [4-7], то зазначимо головне: на сьогодні у чинній науковій школі проф. О.Є. Фурман і доктором філософії А.О. Липкою створена методологічно обґрунтована *психологічна концепція професійної відповідальності особистості*, логіко-змістове осереддя якої становить м и с л е с х е м а динамічно взаємозадежного (чотириккомпонентного, структурно-функціонального, багатопараметричного, самісно-свідомісного) розвитку вказаної відповідальності [7; 28; 30]. Воднораз доведено, що становлення феномену професійної відповідальності активізується процесами соціалізації й персоналізації, групами детермінаційних чинників (мега-, макро-, меза-, мікрочинники), котрі у взаємодоповненні й актуалізують виникнення чотириккомпонентної структури такої відповідальності. Феноменологічно вона має як зовнішню структуру (об'єкт, суб'єкт та інстанція), так і внутрішню (ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний компоненти). Структурні компоненти відповідальності теоретично розмежовані, проте в реальному житті людини вони

утворюють єдине ціле, взаємно спричинені, обопільно пересікаються між собою та надають стійкості її поведінці, спілкуванню, діяльності, вчинкам.

Окрім того, аргументовано, що *професійна відповідальність* – це одна із найважливіших атрибутивних рис-якостей особистості психолога, котра інтегрує у синергійну цілісність усі його психічні функції, дає змогу суб'єктивно достеменно сприймати ним навколишню дійсність, розсудливо ставитися до обов'язку; також є його моральною рисою, яка зосереджує в собі усвідомлені як обов'язок, зобов'язання, необхідність, ініціативність, інтелектуальність, пошуковість, антиципаційність, життєву позицію, готовність, спрогнозованість, потребовість, зацікавленість, націленість, самостійність, сумлінність, самоконтроль, здоланність, креативність, добровільність, так і свободу, екзистенцію, власне самісне психодуховне осереддя. Одночасно профвідповідальність – це складна особистісна риса фахівця-психолога, котра поєднує його інтелектуально-пошукові, вольові, моральні інтенції (наміри) та дії, що формовиявляються у процесі свідомого прояву різних організованостей його активності (поведінка, діяльність, спілкування, творчість, учинки). Загалом вона становить і якісну характеристику, й інтегральну рису фахівця, і ще специфічну форму його самоставлення, саморегуляції, котрі виявляються у низці повсякденних учинків й іманентно утримують готовність відповідати за них. Тому це формоутворення типологізує внутрішній світ кожного, спираючись на інтернальні чи екстернальні, ситуаційні або екзистенційні особливості [7, с. 190-191].

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування *авторської програми* емпіричного вивчення психодинамічної структури професійної відповідальності майбутніх психологів і системне – споглядальне та експериментальне – підтвердження її ефективності під час здійснення освітнього процесу на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях підготовки.

Об'єктом вивчення є *професійна відповідальність особистості як інтегральна риса-якість*, котра охоплює особливі за психоекзистенційним змістом ціннісно-смыслову спрямованість, полімотиваційність фахової діяльності, здатність продукувати прийнятні способи вирішення всеможливих життєвих проблем людини і групи, постійна рефлексивність власного психологічного мислевчинення.

Предмет дослідження становить *психологічна структура професійної відповідальності здобувачів-психологів* у її деталізованій динамічній розгортці покомпонентного розвитку впродовж їхнього навчання у ЗВО.

Методи дослідження: *теоретичні* – системного аналізу, міжпредметного узагальнення, структурно-модельного обґрунтування, модельної ідеалізації, мисленнєвого експерименту, раціогуманістичного програмування, багатокритерійної типологізації та ін., *емпіричні* – психологічного спостереження, співбесіди компетентнісного розвитку, психологічних консультацій, самозвітів здобувачів, фокус-групового інтерв'ю, опитування як діагностичної процедури, контент-аналізу, описів професійних ситуацій, психологічного експерименту.

Водночас у дослідженні використані такі *методи математичної статистики*: описова статистика, подана у відсотках; частотний, кореляційний, факторний, кластерний різновиди аналізу, аналіз надійності й узгодженості (α -Кронбаха), непараметричні критерії Манна-Уїтні, Краскала-Уоллеса, Вілсона, перевірка на нормативність розподілу (критерій Колмогорова-Смирнова); r -коефіцієнт кореляції Пірсона, ϕ -факторний аналіз. Окрім того, обробка і достовірність отриманих результатів забезпечувалася застосуванням сучасних методів статистичної обробки даних (SPSS v. 20.0).

У дослідженні використані такі *психодіагностичні методики*: визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої, вивчення відповідальної поведінки суб'єкта діяльності методом аналізу цілісних життєвих ситуацій М.В. Савчина, тест-опитувальник «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман, опитувальник покомпонентної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Авторська програма емпіричного дослідження психодинамічної структури професійної відповідальності здобувачів ЗВО

Пристаючи до розробки програми емпіричного дослідження структурної динаміки професійної відповідальності майбутніх пси-

хологів, авторами було здійснений конструктивний огляд існуючого в сучасній прикладній психології діагностичного інструментарію. У підсумку здійснення такої роботи було встановлено, що у психології наявні відомі діагностичні методики, які безпосередньо стосуються об'єкта і предмета дослідження прийнятого нами до вивчення. Зокрема, у першому випадку мовиться про: а) методику визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої (1990), що встановлює таку побудову вказаної психологічної властивості: ДВ – дисциплінарна відповідальність, ВС – відповідальність за себе, ВІ – відповідальність за інших у загальній справі; б) методику вивчення відповідальної поведінки суб'єкта діяльності методом аналізу цілісних життєвих ситуацій М.В. Савчина [14-15], складність якої полягає у відборі компетентних експертів для зваженої оцінки найбільш відповідальних і найбільш невідповідальних осіб за окремою програмою. У будь-якому разі, фактично не висвітлюючи безпосередньо предмет чинного пошуку – чотириккомпонентну психологічну структуру професійної відповідальності особистості психолога, а з'ясовуючи рівневу організацію чи полярні формовияви суб'єкта відповідальної поведінки, ці методики в нашій дослідницькій ситуації використані як допоміжні, додаткові.

Психодіагностичною методикою, що відповідає як теоретичній концепції нашого дослідження (передусім висвітлюються власне чотири, а не три, як традиційно, складники професійної відповідальності), так і його емпіричній актуальності (головно споглядальній ситуаційності та експериментальній подієвості) є тест «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман, що створений в 2007 році й за ці роки пройшов ґрунтовну апробацію [28; 30, с. 80-85]. Його відповідність предметному полю чинного дослідження зумовлена щонайменше чотирма аргументованими фактами:

– по-перше, він діагностує рівні відповідальності особистості психологів за чотирма базовими компонентами – ментально-когнітивним, емоційно-мотиваційним, поведінково-вольовим, морально-духовним;

– по-друге, обстежуваний, працюючи із проблемно-ситуаційним матеріалом, не лише виявляє свої психічні властивості і тенденції та риси особистості, а й розвиває власні здібності та компетентності, розширює ідеальний смисловий горизонт своєї відповідальної свідомості;

– по-третє, на сьогодні існує класифікація показників як загальної відповідальності особи, так і по кожному із чотирьох її компонентів саме на вибірці українського студентства, що створена за нормативами станайнгової шкали;

– по-четверте, у результаті проведення цього тесту особистості є можливість побудови персональних психологічних профілів відповідальності студентів-психологів і здійснення якісного аналізу даних за кількома модальними параметрами індивідуальної зобов'язаності: відповідальність – безвідповідальність, ретроспективна – перспективна, ситуативна – особистісна, відповідальна діяльність – істинна відповідальність, відповідальність «за» – відповідальність «перед», відповідальна поведінка – вчинок відповідальності та ін.

Отже, пошуковий огляд психологічної літератури дозволив виявити недостатню кількість доступних інструментів психологічної діагностики компонентів професійної відповідальності майбутніх фахівців-гуманітаріїв. Цей очевидний для нас факт спричинив необхідність створення окремої методики, яка б реалізувала не об'єктивний (тестовий) підхід, а суб'єктивний, тобто передбачала самоопис обстежуваним властивостей, рис-якостей та інших особливостей своєї особистості. У такий спосіб вдалося б досягнути важливого взаємодоповнення діагностичних методів (у даному разі опитувальника і тесту), що б водночас гарантувало бажану точність і надійність системних емпіричних даних.

Підготовка робочої версії опитувальника для розпізнавання покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності студентів-психологів була здійснена одним з авторів – А.В. Фурманом – у вересні-листопаді 2018 року за безпосередньої організаційної і технічної участі другого автора (А.О. Липки) і передбачала вирішення низки завдань:

1) здійснити підбір релевантного вербального матеріалу з допомогою якісних методів дослідження – фокус-групових інтерв'ю із студентами-психологами освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» і методики «Незавершені речення» для каталогізації психічних ознак, властивостей, характеристик відповідності особистості гуманітарного професійного спрямування;

2) виокремити основні аналітичні критерії професійної відповідальності студентів-психологів на основі отриманого емпіричного матеріалу і побудувати загальний план-схему первинного варіанту опитувальника;

3) диференціювати твердження-запитання опитувальника за методологічною схемою структури вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія) та здійснити їх розподіл за системо-твірними факторами, що належать до одного з чотирьох параметричних компонентів відповідальності – ментально-когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного;

4) провести пілотне психологічне опитування, валідацію і стандартизацію новоствореного діагностичного інструментарію;

5) вибрати шкалу оцінювання тверджень опитувальника та організувати його внутрішню структуру відповідно до принципів циклічно-вчинкового підходу;

6) створити робочу версію опитувальника та попередньо оцінити її діагностичну придатність та евристичність.

Приємно констатувати, що згодом окреслене коло дослідницьких завдань було вирішено й отримано новий психодіагностичний продукт – *опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності психологів* А.В. Фурмана. Одночасно емпіричне підтвердження отримала чотириконтентна теоретична модель указаної відповідальності як інтегрального психодуховного явища особистості, котра перебуває на шляху до соціальної зрілості. Звідси закономірно, що конструювання змісту опитувальника ґрунтовано на особливостях та відрізняювальних ознаках освітньої діяльності, її багатопараметричності як синтетичного перебігу процесів навчання, виховання, учіння, самоорганізації і саморозвитку особистості.

Загалом для відбору інформативних психологічних ознак, які потім могли бути долучені до набору питань попереднього варіанту методики, був аргументовано підготовлений масив тверджень, що характеризують різні аспекти професійної відповідальності фахівця-психолога. В авторському варіанті цей масив охопив 52 висловлювання, відібраних на засадах теоретичного аналізу феноменології студентської відповідальності у широких межах її наявності – від бездоганних соціальних взірців послуху й обов'язковості до канонів моральної чистоти та духовної зрілості.

Крім того, для визначення психодіагностичних критеріальних ознак профвідповідальності автором опитувальника (А.В. Фурманом) використані методи фокус-групового інтерв'ю із студентами-психологами перших-

четвертих курсів, опису ситуацій освітньої взаємодії і мислєкомунікації й дещо видозмінений варіант методики «Незавершені речення». Саме ці якісні методи дали змогу підтвердити четвертинну наявність покомпонентного складу ділової відповідальності, а також отримати додаткові критерії і показники оцінювання вказаного психологічного феномену. Окремо зауважимо, що термінологія обстежуваних студентів-психологів і поняттєво-категорійний апарат сучасної психології особистості у переважній більшості збіглися за семантичною конфігурацією.

На стартовому етапі емпіричної роботи було 65 осіб (дві академічні групи студентів-психологів і 10 осіб науково-педагогічного персоналу) Західноукраїнського національного університету (ЗУНУ) віком від 19 до 21 року, із яких було створено десять фокус-груп по 5-6 осіб у кожній. *Групове інтерв'ю* проводилося циклічно в чотири сесії з кожною групою за такими тематичними напрямками, оформленими у вигляді проблемних запитань:

– Що таке професійна відповідальність психолога і як її розуміти в локальному контексті його роботи із клієнтом?

– За якими критеріями та показниками можна висновувати, що даний конкретний психолог відповідально виконує свої професійні функції і завдання?

– Чи має професійна відповідальність зміст, значення і сенс у повсякденній діяльності психолога? Чи виправдана його надмірна ділова відповідальність?

– Як ви думаєте, чим спричиненні випадки невідповідального ставлення окремих фахівців-психологів до виконання своїх професійних обов'язків? І взагалі, що означає бути невідповідальним у роботі з клієнтом, котрий потребує психологічної допомоги?

Всі висловлювання учасників фокус-груп фіксувались у протоколах і в подальшому піддавались аналітичному опрацюванню. Водночас вони мали змогу через тематичний формат власної професійної відповідальності у письмовій формі модифікувати виконання відомої методики «Незакінчені речення» та описати ситуації імовірної ділової взаємодії з клієнтом. Під час цього початкового етапу емпіричної роботи за результатами застосування вказаних методів було отримано більше сотні тверджень стосовно уявлень викладачів і студентів про професійну відповідальність у широкому значеннєво-смысловому діапазоні.

При цьому надлишковий перелік одержаних тверджень був підданий багатокроковій процедурі логічного і семантичного відбору, що сутнісно полягав у виключенні ідентичних формулювань, явних і прихованих повторів.

Наступним етапом обробки зменшеної кількості (до 45 тверджень) було застосування *методу контент-аналізу*, категорії якого були розроблені на методологічних засадах вчинкового підходу В.А. Роменця [1; 12; 13] та на принципах, закономірностях і нормативах циклічно-вчинкового підходу А.В. Фурмана [18; 21; 23], що дало змогу не тільки розмежувати внутрішню психологічну структуру професійної відповідальності на чотири блоки-компоненти (ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний), а й деталізувати та конкретизувати їх психозмістове наповнення. Природно, що це істотно наблизило рішення про оптимальний набір критеріїв названої відповідальності у психологів-початківців. Окрім того, контент-аналіз даних і системне порівняння індикаторів виокремлених категорій профвідповідальності дозволили ієрархізувати сукупність уявлень про цей психологічний феномен в осіб, котрі здобувають гуманітарний фах. Важливо, що уявлення розподілилися за схожістю як за теоретично обґрунтованими критеріями, так і за методологічними принципами, що знайшло відображення у феноменальній палітрі психологічних ознак, властивостей і характеристик професійної відповідальності.

Відтак щонайперше було з'ясовано, що для викладачів-психологів і студентів-психологів в оцінці власної фахової відповідальності найбільш значущими є ментально-когнітивні критерії, відносно важливими – морально-духовні та конативно-вольові критерії і мало-значущими – емоційно-мотиваційні критерії. І справді, критерійне поле ментально-когнітивного компонента, що в нашому випадку поіменованій як *«усвідомлення і прийняття відповідальності»*, є найбільш вагомим за уявленнями респондентів, котрі до нього відносять отримання інтелектуальної насолоди від добре виконаної роботи психологічного змісту (75,4% від усіх тверджень), повне усвідомлення значущості і залежності результатів освітньої діяльності від власних зусиль і дій та глибоке осмислення діяльності (72,3%), позитивне ставлення до професійних обов'язків психолога (70,8%), велике зацікавлення

у якісному виконанні освітньої діяльності психологічного спрямування (66,2%), усвідомлене переживання почуття обов'язку перед студентами групи, викладачами (60,0%), упевненість у важливості добросовісного ставлення до своїх студентських ролей та обов'язків (56,9%), готовність особисто відповідати за результати як виконаної освітньо-психологічної роботи, так і невиконаної, та добру зрозумілість і прийнятність змісту цієї роботи в аудиторіях університету (53,8%), осмислене ставлення до своєчасного і якісного виконання студентами освітніх завдань навіть тоді, коли це вимагає від них значних розумових зусиль (47,7%), готовність прийти на допомогу викладачам випускової кафедри (29,2%), внутрішнє прийняття проблем факультету як своїх особистих (16,9%) та ін. Вочевидь переважання критерійних ознак ментально-когнітивного компонента профвідповідальності далеко не в останню чергу спричинене домінуванням в освітньому процесі сучасного ЗВО вербально-теоретичного навчання, яке щонайперше навантажує інтелектуальну сферу його учасників, безперервно актуалізуючи й розвиваючи їхні когнітивні здібності та раціональні обдарування.

Більш помірним, тобто посереднім, є вияв критерійних ознак морально-духовного компонента відповідальності в уявленнях викладачів і психологів про професійну відповідальність майбутніх психологів, що в нашому варіанті отримав назву *«самоактуалізація і рефлексивна компетентність в освітньо-психологічній діяльності»*. До цього компоненту респонденти віднесли такі ознаки і характеристики: прагнення досягнути вершин в оволодінні професією психолога сьогодні, тому з великим оптимізмом студенти спрямовують погляд у своє майбутнє (73,8%), усвідомлене самозвітування про свої сильні і слабкі сторони у здійсненні власної освітньо-психологічної діяльності (69,2%), відсутність хвилювання з приводу локальних невдач у навчанні, тому що існує спроможність здолати будь-які тимчасові труднощі (67,7%), відповідальну констатацію того, що завжди кожний наступник зосереджений та уважний при виконанні освітніх і суто психологічних завдань, тестів, контрольних робіт і водночас наявність усвідомленого прагнення збагатити сферу своїх компетенцій навичками грамотної психологічної роботи з людьми – клієнтами, друзями, рідними (61,5%), наявну реалізовану спро-

можність свідомо налаштувати себе на максимальний доробок під час опанування освітнім змістом кожної психологічної дисципліни (56,9%), здатність самотійно виконувати всі освітні завдання без додаткового контролю і нагадувань з боку викладача і безперервний пошук та знаходження способів оптимального – найрезультативнішого і найекономнішого – виконання домашніх освітніх завдань (53,9%), безпомилкове прогнозування студентом своїх успіхів чи невдач у перспективі складання іспиту з нової дисципліни після присутності на кількох лекціях чи практичних заняттях та ділового спілкування з викладачем (47,7%), крім опертя на логіку і досвід, також довіру своїй інтуїції (або внутрішньому голосу) при виборі напрямків і способів власної психологічної практики (44,6%), особисте прийняття своїх невдач і навіть власних життєвих катастроф як долі (23, 1%) та ін. Помірне оприявлення критерійних ознак профвідповідальності майбутніх психологів в уявленнях викладачів і студентів зумовлене більш-менш явною суперечністю вікового розвитку особистості: з одного боку, юнацький вік як переддень соціальної зрілості особи – це насправді наявна певна гама моральних норм і соціокультурних цінностей й відтак низка ситуативно самоактуалізаційних виборів та наполегливих спроб системного рефлексування своїх освітніх успіхів і прорахунків та якості студентського життя в цілому, з іншого – ще неповна моральна зрілість, особливо в аспекті здійснення повноцінних гуманних учинків, ще не досягнуті повною мірою самоповага й особистісна самоактуалізація, а також несформована належним чином критична, конструктивна й загалом професійна рефлексивність.

Дещо нижчими за попередні показники, на думку викладачів і студентів, є присутність критерійних ознак поведінково-вольового компонента профвідповідальності майбутніх психологів, що поіменованій, виходячи із змісту та особливостей чітко організованого за кредитно-модульними принципами освітньої роботи сучасних українських ЗВО, як *«про-соціальна поведінка і самоорганізація особи у ході здійснення освітньої діяльності»*. Зокрема, тут відібрані такі твердження: виконую весь набір обов'язків і функцій студента повною мірою і з задоволенням (69,2%), раціонально використовую свій час, тому виконую всі освітні завдання вчасно і належно

та допомагаю одногрупникам у вирішенні актуальних для них освітніх завдань чи проблем (67,7%), планую свій освітній тиждень і дотримуюся визначеного плану, намагаючись виконати всі вимоги викладачів (63,1%), умію дистанціюватися від сторонніх незручностей під час групової та самотійної освітньої діяльності (60,0%), люблю працювати у групах і командах на практичних заняттях і круглих столах з актуальних питань розвитку психології (58,4%), спроможний чи спроможна до паритетних міжособистісних стосунків з іншими студентами під час організованого і неформального навчання та здатний або здатна цілеспрямовано розмежовувати окремі етапи освітньо-психологічної діяльності за місцем і часом виконання завдань (53,8%), виконую всі нормативні завдання (змістові модулі, КПЗи, курсові роботи тощо) до назначеного терміну (49,3%), можу відкрито звернутися до будь-якого викладача за допомогою в разі труднощів чи проблем у навчанні (44,6%), безсумнівно дотримуюся встановлених на факультеті норм і правил поведінки, загального порядку здійснення освітньої діяльності (24,6%) та ін.

Отримані дещо нижчі за середні показники наявності критерійних ознак-тверджень конативно-вольового компонента профвідповідальності у студентів-психологів, на переконання викладачів і самих студентів, можна пояснити їх недостатньо або слаборозвиненими самоконтролем, самоорганізацією і саморегуляцією. Скажімо, типовою вадою персональної обов'язковості студентів бакалаврського освітньо-кваліфікаційного рівня є те, що сторонній зовнішній, здебільшого батьківський, контроль, у них не переходить (себто не інтеріоризований) у належний самоконтроль і самодисципліну. Крім того, часто до цього додається нерозвиненість вольової сфери особи та її відповідних особистісних рис (наполегливості, рішучості, витримки, самотійності, цілеспрямованості, дисциплінованості, вольової зібраності і т. ін.), що гальмує розвиток і розгортання, а почасти й унеможливорює якісне і продуктивне здійснення, освітньо-психологічної діяльності.

Винятково низькими виявилися показники наявності критерійних ознак-тверджень емоційно-мотиваційного компонента профвідповідальності майбутніх психологів у свідомій оцінці як викладачів, так і самих студентів бакалаврату, що названий *«активність та ініціативність в освітньо-психологічній ро-*

боти». Водночас це наочно підтверджують і кількісні дані: глибоко переживаю за процес і результат навчання в університеті, здобуваючи фах психолога, й разом з тим готовий виявляти цілеспрямовану пошукову пізнавальну активність при найменших і найскладніших труднощах у навчанні (67,7%), особисто вмотивований стати в майбутньому ефективним професійним психологом (63,1%), опановуючи психологією, мене однаковою мірою цікавлять і психологічні теорії, і психологічні практики (61,5%), маю сформоване внутрішнє налаштування самостійно здобувати нове психологічне знання, часто вдаюся до пошуку нової психологічної інформації про духовний світ людини та його таємниці й також завжди використовую всі можливі канали пошуку потрібного психологічного змісту (визначень, фактів, роз'яснень тощо) під час виконання завдань конкретної освітньої діяльності (53,8%), здебільшого налаштований на здійснення повноцінних освітніх учинків, здаючи змістові модулі та екзаменаційні сесії (52,3%), прагну оперативно розібратися із потоком освітніх завдань з різних дисциплін та рангувати їх за значущістю (43,1%), однозначно зорієнтований на успіх в отриманні диплому бакалавра із психології (41,5%), для мене існують освітньо-психологічні завдання і вправи, у яких самостійно не можу розібратися (20,0%).

Найменший вибір респондентами показників-тверджень емоційно-мотиваційного компонента профвідповідальності студентів-психологів видається цілком закономірним, зважаючи на кілька моментів: а) особисті хвилювання, переживання, емоції і почуття не підтримуються всеохватно раціоналізованим вербально-теоретичним навчанням у ЗВО, а традиційно перебувають на периферії чітко керованого викладачем групового освітнього процесу; б) несформованістю у багатьох студентів стійкої внутрішньої вмотивованості до напруженої та відповідальної освітньо-психологічної роботи в аудиторний і позааудиторний час, тоді як у них реально переважають зовнішні стимули і соціальні стереотипи уподобань (престижність професії психолога, перспектива володіння певною сумою важкозрозумілого для непрофесіоналів психологічного знання, можливість глибше розібратися у собі та інших тощо); в) сама відповідальність первинно осягається розумом та осмислюється респондентами (викладачами і студентами) на рівні функціонування їх

власної ментально-когнітивної сфери, далі особистісно приймається і рефлектується ними як набір прийнятних норм і духовних пріоритетів, потім операціоналізується й удіяльнюється через поведінкові та вчинкові характеристики, на що вони більше звертають увагу і більше спрямовують свій свідомісний потенціал. Тому природно, що інтенційні промені останнього не завжди доходять до внутрішніх кордонів почуттєво-мотиваційної сфери особи.

Таким чином, результати, отримані з допомогою якісних методів про ознаки, показники і критерії професійної відповідальності майбутніх психологів, дають підстави висновувати, що виокремлені критерії і відповідні їм твердження, з одного боку, описують достатньо реалістичні та універсальні для студентського загалу цього фаху показники їх соціальної відповідальності, а з іншого – цілком логічно уміщуються в методологічну схему циклічно-вчинкового підходу до пізнання цього виду психосоціальної відповідальності. Отож подані дані цілком коректно можна використати для розробки психодіагностичного інструментарію вивчення структурної побудови відповідальності, доповнивши і збагативши тим самим теоретичну концепцію дослідження. Водночас одержані дані та їх якісний аналіз надалі забезпечили аргументований відбір низки висловлювань, що сутнісно схарактеризовують профвідповідальність студентів-психологів та особливості їх прояву на ментально-когнітивному, емоційно-мотиваційному, поведінково-вольовому і морально-духовному рівнях внутрішнього функціонування. Відповідно до змісту пропонованої моделі та задля реалізації вчинкової методологічної схеми до пізнання інтегральної природи названого психологічного феномену в завершений набір опитувальника увійшло 45 висловлювань-тверджень.

В авторському варіанті м е т а опитувальника полягала у розпізнаванні покомпонентної психологічної структури і визначенні рівнів професійної відповідальності майбутніх психологів. Твердження побудовані на основі стандартизованого самозвіту, а сам опитувальник реалізує *суб'єктивний підхід у психодіагностиці* з його перевагами та обмеженнями. Обстеження за попереднім варіантом опитувальника проводилося зі студентами-психологами бакалаврату чотирьох університетів – Західноукраїнського національного університету, Державного закладу «Південноукраїнського національного педагогічного уні-

Таблиця 1

Статистика підрахунку внутрішньої надійності опитувальника покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А. В. Фурмана

Покомпонентна структура опитувальника	α -Кронбаха на всіх пунктах	α -Кронбаха після видалення пунктів	Пункти, що підлягали вилученню	Пункти, що подані як пропедевтичні
Професійна відповідальність	0,896	0,948	12	11, 23, 34, 45

верситету імені К. Д. Ушинського», Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і Національного університету «Острозька академія». Було отримано 217 заповнених бланків. Формат пропедевтичного опитувальника містив інструкцію для обстежуваного, а також перелік 45-ти пунктів висловлювань, розташованих у випадковому порядку.

Зауважимо, що розробник опитувальника (А.В. Фурман) передбачив інструкцію із семибальною шкалою, що, на його переконання, стимулює об'єктивність оцінки респондента (себто погляд на себе з боку) та підкреслює бажаний спосіб його реагування – самоспостереження і самоопис (див. **Додаток А**). Зокрема, у змісті інструкції вказується, що в кожного з нас наявні властивості та риси, котрі різною мірою сформовані і по-різному виявляються у поведінці та вчинках. У цьому сутнісно і знаходить свій вираз наша індивідуальність, власний стиль і ступінь відповідальності виконуваної діяльності. Отож, зазначається далі, Вам пропонується описати за поданими показниками те, як Ви себе повсякденно поводитье і вчиняєте, навчаєтесь в університеті на спеціальності «Психологія». Для цього уважно прочитайте кожен властивість-рису та оцініть її за шкалою повноти вираження, відмітивши саме ту оцінку, яка найбільше притаманна Вам за такою шкалою: 1 – повна відсутність даної властивості, 2 – наявність властивості дуже мінімальна, 3 – вияв властивості мінімальний, 4 – посередній вияв властивості, 5 – прояв даної властивості вище середнього, 6 – наявність властивості вельми значна, 7 – дуже яскрава присутність даної властивості. Відтак здійсніть оцінку кожної своєї властивості-риси, зважаючи на те, як Ви себе виявляєте у даний момент життя, а не те, яким чи якою Ви повинні бути.

Вибір зазначеної процедури шкалювання визначається широко прийнятим у сучасній психодіагностиці правилам, згідно з якими

використання прямих семибальних шкал забезпечує достатню надійність і мінімізує зміщення суб'єктивних оцінок у бік завищення, як це буває у випадку застосування п'яти-оцінкових градацій або біполярних шкал від -3 до +3 чи, тим більше, від -2 до +2.

В авторському досвіді розробки названого опитувальника за технічної і статистичної участі другого автора всі дані за вибіркою були піддані *процедурі кластерного аналізу*. В підсумку достовірними були визнані дані 209-ти респондентів із 217. А це означає, що сирі дані восьми опитаних були виключені з подальшого аналізу.

Отож, в обробці отриманих сирих даних перший етап склав перевірку надійності опитувальника на внутрішнє узгодження його тверджень. Способом оцінки такого узгодження було розмежування опитувальника на чотири групи питань залежно від того, до якого компонентного набору відповідального вчинення (ситуаційного, мотиваційного, діяльного, післядіяльного) відноситься те чи інше питання, а далі оцінювання взаємної відповідності виокремлених пунктів-тверджень. У такий спосіб були виключені невдалі чи неприйнятні висловлювання. Статистичним інструментом тут став підрахунок коефіцієнта α -Кронбаха. Надійними у психометриці прийнято вважати шкали зі значенням коефіцієнта $\alpha > 0,6$. В дослідженні автора опитувальника коефіцієнт склав 0,896. На підставі аналізу кількісних даних у співвіднесенні з якісними характеристиками надійності була визнана доцільність видалення висловлювань, які знижують показники узгодження всередині опитувальника. Так, один пункт було знято взагалі, а чотири пункти подані як пропедевтичні, тобто як «нульові», допоміжні (**табл. 1**).

Серед усіх пунктів був вилучений один, а саме: приймаю проблеми факультету як свої особисті, а чотири переведені в розряд пропедевтичних («нульових», додаткових): «виявляю готовність прийти на допомогу викладачам ви-

пускової кафедри», «існують освітньо-психологічні завдання і вправи, у яких самостійно не можу розібратися», «безсумнівно дотримуюся встановлених на факультеті норм і правил поведінки, загального порядку здійснення освітньої діяльності», «особисто приймаю свої невдачі і навіть власні життєві катастрофи як долю».

Вочевидь ці висловлювання не стосуються безпосередньо соціальних функцій та рольових обов'язків студентів, а тому закономірно знижують узгодженість шкали. Після реального та номінального вилучення цих п'яти пунктів опитувальника показники його внутрішньої збалансованості підвищилися до 0,948, тому й значення альфа-коефіцієнта Кронбаха свідчить про адекватність й однозначність розуміння обстежуваними решти 40-ка пунктів висловлювань зазначеної діагностичної методики.

Другим важливим кроком у створенні одним із авторів вказаного опитувальника стала систематизація висловлювань за шкалами та уконкретнення його внутрішньої структури. Із цією метою використаний *факторний аналіз*, здійснюваний методом виокремлення головних компонентів із наступним Varimax-обертанням з нормалізацією за процедурою Кайзера. Встановлено, що за критерієм Бартлетта матриці покомпонентної кореляції значуще відрізняються від одиничної ($p < 0,001$), а критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна відповідає 0,939, що в цілому підтверджує можливість використання факторного аналізу до нашої вибірки і вказує на хорошу емпіричну систематизацію висловлювань висвітлюваної тут методики.

У результаті факторизації було виокремлено чотири базових, не пов'язаних між собою, фактори, на які припадає більше 60% пояснювальної дисперсії всіх ознак. Причому поза волею автора методики сталося так, що ці чотири фактори відповідають у своєму сутнісному змістовленні та спрямуванні засадовим параметричним компонентам професійної відповідальності майбутніх психологів. Одночасно зауважимо, що значущими вважалися факторні навантаження, що перевищували кожне із чотирьох модулів опитувальника у кількісному визначенні 0,4. По кожному фактору здійснювався відбір лише найбільш інформативних тверджень та відповідно до величини факторного навантаження. Отримані результати відображені у перетвореній матриці реальної факторної мозаїки кожного із чоти-

рьох компонентів-складників професійної відповідальності майбутніх психологів (*табл. 2*).

Виокремлені фактори добре диференціюються за набором пунктів опитувальника, що отримали максимальне спричинення. На рівні якісного аналізу відмінності між факторами слушно проінтерпретувати як такі, що стосуються різних аспектів-оприявнень професійної відповідальності. Подальша процедура підготовки робочого варіанту методики полягала у розмежуванні основних шкал опитувальника, що відповідають покомпонентному набору описаної чотирифакторної структури і відбору найбільш інформативних тверджень по кожному з них від максимуму до відносного мінімуму. Отож щодо вирізнених факторів нами (А.В. Фурман) стосовно змісту опитувальника були сформовані такі шкали:

Шкала «*Усвідомлення і прийняття відповідальності* (значущості освітньої діяльності)» (10 основних запитань та одне допоміжне питання) відображає *ментально-когнітивне ставлення особи до прийнятих нею професійних* (у нашому випадку освітньо-психологічних функцій і діяльності вказаного спрямування) *завдань*. Майбутній психолог як суб'єкт освітньої діяльності усвідомлює її процес, засоби та результати, глибоко осмислює і свідомісно осягає свої інтелектуальні ресурси і реальні вчинкові дії, а також обов'язки, здобутки і прорахунки у професійному навчанні та соціальному контактуванні, врешті-решт за нереалізовані можливості домогтися як більшої академічної успішності, так і більш інтенсивного психокультурного розвитку себе як особистості та індивідуальності.

Шкала «*Активність та ініціативність в освітньо-психологічній роботі*» (10 основних запитань та одне допоміжне твердження) характеризує суб'єкта професійного учіння із позиції прагнення розширити поле своєї пошукової *пізнавальної активності* у широкій ковітальній сфері освітньої взаємодії, спрямованій на віднаходження найбільш оптимальних і конструктивних розв'язків регулярно унаявлених проблем і завдань, більш-менш глибоко переживаючи свої невдачі чи важкоздоланні труднощі. Відтак тут мовиться про актуалізацію *емоційно-мотиваційного компонента* профвідповідальності, коли особа не просто внутрішньо налаштована на те, щоб колективно чи групово здобути нове психологічне знання, а й глибинно внутрішньо вмотивована і пристрасно інтенційована на напружену ос-

Таблиця 2

Факторна структурна організація параметричних компонентів
професійної відповідальності майбутніх психологів

Фактори	Твердження (запитання опитувальника) з максимальним факторним навантаженням	
1	2	3
1-ий фактор: усвідомлення і прийняття відповідальності (значущості освітньої діяльності (ОД)). Факторна вагомість: 15,4 (% дисперсії)	Ментально-когнітивний	1) отримую інтелектуальну насолоду від добре виконаної освітньої роботи психологічного змісту (0,744) 2) цілком усвідомлюю значущість і залежність результатів освітньої діяльності (ОД) від власних зусиль і дій (0,718) 3) глибоко осмислюю як процес, так і результати освітньої діяльності (0,703) 4) позитивно ставлюся до професійних обов'язків психолога, чітко визначених у відповідному етичному кодексі (0,698) 5) дуже зацікавлений у якісному виконанні освітньої діяльності психологічного спрямування (0,665) 6) усвідомлено переживаю почуття обов'язку перед студентами групи, викладачами (0,617) 7) упевнений у важливості добросовісного ставлення до своїх студентських ролей та обов'язків (0,584) 8) готовий особисто відповідати за результати як виконаної освітньо-психологічної роботи, так і невиконаної (0,552) 9) зміст освітньо-психологічної роботи в аудиторіях університету мені добре зрозумілий і прийнятний (0,527) 10) із розумінням ставлюся до своєчасного і якісного виконання освітніх завдань навіть тоді, коли це вимагає від мене значних розумових зусиль (0,498) 11) виявляю готовність прийти на допомогу викладачам випускової кафедри психології та соціальної роботи (0,325)
2-ий фактор: активність та ініціативність в освітньо-психологічній роботі. Факторна вагомість: 8,6 (% дисперсії)	Емоційно-мотиваційний	1) глибоко переживаю за процес та результат навчання в університеті, здобуваючи фах психолога (0,685) 2) готовий виявляти цілеспрямовану пошуково-пізнавальну активність при найменших і найскладніших труднощах у навчанні (0,680) 3) особисто вмотивований стати в майбутньому ефективним професійним психологом (0,625) 4) опановуючи психологією, мене однаковою мірою цікавлять і психологічні теорії, і психологічні практики (0,608) 5) маю сформоване внутрішнє налаштування самостійно здобувати нове психологічне знання (0,543) 6) часто вдаюся до пошуку нової психологічної інформації про духовний світ людини та його таємниці (0,539)

Продовження табл. 2

1	2	3
		7) завжди використовую всі можливі канали пошуку потрібного психологічного змісту (визначень, фактів, роз'яснень тощо) під час виконання ОД (0,538) 8) здебільшого налаштований на виконання повноцінних освітніх вчинків, здаючи змістові модулі та екзаменаційні сесії (0,524) 9) прагну оперативно розібратися із потоком освітніх завдань з різних дисциплін та рангувати їх за значущістю (0,428) 10) однозначно зорієнтований на успіх в отриманні диплому бакалавра із психології (0,422) 11) існують освітньо-психологічні завдання і вправи, у яких самостійно не можу розібратися (0,196)
3-ій фактор: просо- ціальна поведінка і самоорга- нізація у процесі здійснення ОД. Факторна вагомість: 11,8 (% дисперсії)	Конативно- вольовий	1) виконую весь набір обов'язків і функцій студента повною мірою і з задоволенням (0,706) 2) раціонально використовую свій час, тому виконую всі освітні завдання вчасно і належно (0,634) 3) допомагаю одногрупникам у вирішенні актуальних для них освітніх завдань чи проблем (0,672) 4) планую свій освітній тиждень і дотримуюся визначеного плану, намагаючись виконати всі вимоги викладачів (0,624) 5) умію дистанціюватися від сторонніх незручностей під час групової та самостійної ОД (0,605) 6) люблю працювати в групах і командах на практичних заняттях та круглих столах з актуальних питань розвитку психології (0,568) 7) спроможний до паритетних особистісних стосунків з іншими студентами під час організованого і неформального навчання (0,554) 8) здатний цілеспрямовано розмежовувати окремі етапи освітньо-професійної діяльності за місцем і часом виконання завдань (0,547) 9) виконую всі нормативні завдання (змістові модулі, КППЗи, курсові роботи тощо) до назначеного терміну (0,506) 10) можу відкрито звернутися до будь-якого викладача за допомогою в разі виникнення труднощів чи проблем у навчанні (0,465) 11) безсумнівно дотримуюся встановлених на факультеті норм і правил поведінки, загального порядку здійснення ОД (0,296)
4-ий фактор: самоактуалізація і рефлексивна компетентність в ОД. Факторна вагомість: 12,3 (% дисперсії)	Морально- духовний	1) прагнучи досягнути вершин в оволодінні професією психолога сьогодні, тому з великим оптимізмом дивлюся у своє майбутнє (0,715) 2) даю усвідомлений самозвіт про свої сильні і слабкі сторони у здійсненні власної освітньо-психологічної діяльності (0,703) 3) не хвилююся з приводу локальних невдач у навчанні, тому що спроможний здолати будь-які тимчасові труднощі (0,674) 4) можу відповідально стверджувати, що завжди зосереджений та уважний при виконанні освітніх і суто психологічних завдань, тестів, контрольних робіт (0,633) 5) усвідомлено прагну збагатити сферу своїх компетенцій навичками грамотної психологічної роботи з людьми – клієнтами, друзями, рідними (0,610)

Продовження табл. 2

1	2	3
		б) мені вдається свідомо налаштувати себе на максимальний доробок під час опанування освітнім змістом кожної психологічної дисципліни (0,572) 7) здатний самостійно виконати всі освітні завдання без додаткового контролю і нагадувань з боку викладача (0,559) 8) завжди шукаю і знаходжу способи оптимального – найрезультативнішого і найекономнішого – виконання домашніх освітніх завдань (0,554) 9) побувавши на лекціях і заняттях викладача, безпомилково прогноую мої світлі чи затуманені перспективи успішного складання іспиту з нової дисципліни (0,508) 10) крім логіки та досвіду, також довіряю своїй інтуїції (внутрішньому голосу), коли обираю напрямки і способи власного психологічного практикування (0,475) 11) особисто приймаю свої невдачі і навіть власні життєві катастрофи як долю (0,254)

вітню працю психологічного змісту, взаємо- поєднуючи власні теоретичні здобутки- ування і відповідні практичні уміння, навички, компетентності.

Шкала «*Просоціальна поведінка і само- організація у процесі здійснення освітньої діяльності*» (10 основних запитань та одне допоміжне твердження) окреслює психологічні ознаки і властивості *конативно-вольового складника* профвідповідальності студентів- психологів на різних етапах навчання у ЗВО, а саме те, як і наскільки вони виконують весь набір своїх обов'язків і функцій та чи раціо- нально використовують свій час і власні життєві ресурси, якою мірою планують за- вантаженість кожного освітнього тижня і чи прислухаються до всіх вимог викладачів і чи вміють внутрішньо дистанціюватися від тим- часових незручностей, наскільки спроможні працювати паритетно з іншими студентами, діалогічно контактувати із науково-педагогіч- ним персоналом університету, а також спів- працювати у групах і командах під час практичних занять і в позааудиторний час. Водночас на розвиненість вольового аспекту відповідальності вказують такі особистісні риси, як повнота виконання нормативних освітніх завдань до вказаного терміну, реалі- зована здатність цілеспрямовано розмежову- вати окремі етапи освітньо-психологічної діяльності за місцем і часом виконання зав- дань, безсумнівне дотримання встановлених на факультеті норм і правил поведінки, відкриті звернення за потреби до будь-якого викладача в разі виникнення труднощів чи проблем у навчанні та ін.

Шкала «*Самоактуалізація і рефлексивна компетентність в освітній діяльності*» (10 основних запитань та одне допоміжне тверд- ження) дає змогу виявити *морально-духовний потенціал* професійної відповідальності майбутніх психологів, фіксуючи показники їхньої суб'єктної енергетики та особистісного намагання до саморозвитку, самозвітування, самовдосконалення і самореалізації у мисле- діяльності, спілкуванні, вчинках. Природно, що в аналітичному розрізі хороших емпірич- них даних студент прагне досягнути вершин в оволодінні професією психолога, завжди бути уважним та зосередженим при виконанні освітніх і суто психологічних завдань, тестів, контрольних робіт, збагатити сферу своїх ком- петенцій навичками грамотної психологічної роботи з людьми, свідомо домагатися макси- мального доробку під час опанування освітнім змістом кожної психологічної дисципліни, само- стійно виконати всі освітні завдання без додатко- вого контролю і нагадувань з боку викладача, знаходити способи оптимального чи найкращого виконання домашніх освітніх завдань та ін.

Загалом кореляційний аналіз пунктів опи- тувальника і достовірні взаємозв'язки – від помірних ($r = 0,514$) до сильних і дуже сильних ($r = 0,873$) на рівні значущості ($p < 0,01$ і $p < 0,05$) – між твердженнями кожної шкали профвідповідальності однозначно вказують на те, що має місце пристойне внутрішнє уз- годження пунктів новоствореної А.В. Фур- маном методики як за окремими питаннями- висловлюваннями, так і за шкалами в цілому.

Відтак до останньої версії опитувальника було задіяно 44 тверджень, які пройшли

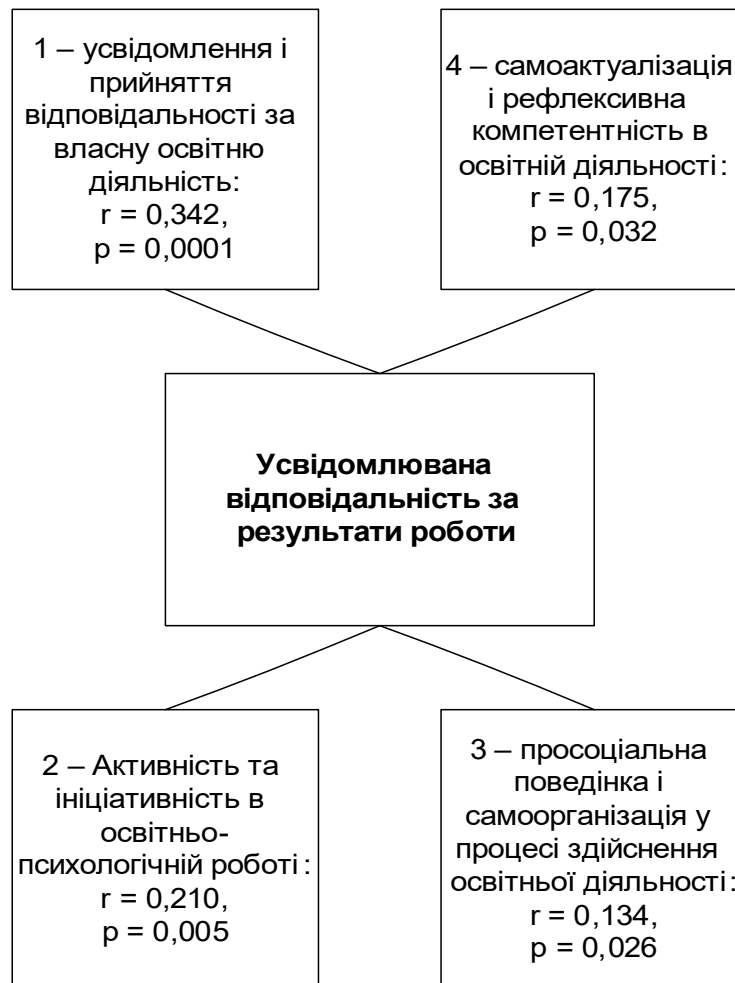

Рис. 1.

Позитивні кореляційні зв'язки шкали «усвідомлення відповідальності за результатами роботи» (методика Хакмана-Олдхема) і шкал опитувальника Фурмана покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності.

апробацію і з яких 4 – додаткові або пропедевтичні, результати котрих не враховуються, і 40 – основні. Причому, зважаючи на методологічну концепцію створення методики і для практичної значності підрахунку сирих балів, автором слушно була обрана ритмічна схема структури опитувальника: спочатку подані чотири «нульових» твердження від першого до четвертого компонента профвідповідальності, далі у тій самій наступності параметри чи характеристики, що отримали за якісними методами від найбільших значень до посередніх (див. *Додаток А*).

Наступним етапом розробки аналізованої методики стала перевірка її конструктивної валідності, тобто порівняння показників, отриманих за опитувальником, з даними, що здобуті з допомогою інших методик, що

діагностують змінні, які мають виявити теоретично передбачувані зв'язки із професійною відповідальністю. Відомо, що методичний арсенал вітчизняної психології потребує удосконалення опитувальників, які б вимірювали чотириккомпонентний психологічний конструкт. Тому цілком логічно в авторському варіанті методики аргументований взаємозв'язок шкал профвідповідальності зі шкалою «усвідомлювана відповідальність за результати роботи» (в адаптації І.М. Бондаренко). Остання шкала змістовно відображає настановлення, когніції і переживання особистісної вагомості та відповідальності за виконувану діяльність і досить близька до аналізованого тут опитувальника. Це, власне, й підтвердили відповідні підрахунки значущих кореляцій (*рис. 1*), кількісні значення яких є доказом новороз-

Таблиця 3

Одновибірний критерій Колмогорова-Смирнова для шкал професійної відповідальності

Розрахункові параметри		Фактори			
N (осіб)		1-ий	2-ий	3-ий	4-ий
Нормативні параметри а, б	Середні	6,0049	5,6298	5,6587	5,803
	Станд. відхилення	,67712	,75047	,79302	,71325
	Модуль	,091	,120	,095	,089
Різності екстремумів	Позитивні	,073	,062	,064	,047
	Від'ємні	-,092	-,119	-,094	,090
Статистика	Колмогорова-Смирнова	1,405	1,816	1,436	1,374
Асимптоматика значень (двостороння)		,041	,004	,033	1,45

робленого в Україні опитувальника професійної відповідальності.

Стандартизація нового психодіагностичного інструменту спочатку передбачала підрахування критерію Колмогорова-Смирнова, який зафіксував те, що нормативність розподілу за цим критерієм відрізняється від нормативного за всіма шкалами в напрямку правостороннього зсуву (табл. 3). Це вказує на доцільність переведення чотирьох шкал опитувальника в стандартизовану шкалу стенограм.

Отож шляхом вибору стандартних оцінок сирі бали були переведені у стандартну шкалу стенограм та здійснене їх рангування як рівнів профвідповідальності за дев'ятибальною шкалою: винятково високий, дуже високий, високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький, дуже низький і вкрай низький (безвідповідальність) (див. **Додаток Б**). Відповідні математичні розрахунки дозволили визначити частоту і відсоток уприсунених відповідей обстежуваних осіб. Іншими словами, була застосована *процедура нелінійної нормалізації*, за якої переведення сирих балів у стандартні здійснювалося через відшукання процентильних меж груп у вихідному розподілі кількісних даних, що відповідають аналогічним межах нормального розподілу стандартної шкали.

Таким чином, презентований у цій роботі опитувальник А.В. Фурмана дає змогу виявляти винятково високий (1 стенограм), дуже високий (2 стенограм), високий (3 стенограм), вище середнього (4 стенограм), середній (5 стенограм), нижче середнього (6 стенограм), низький (7 стенограм), дуже низький (8 стенограм) і вкрай низький (9 стенограм) рівні професійної відповідальності студентів-психологів як за

узагальненими показниками (табл. 5), так і за кожною із чотирьох шкал опитувальника (табл. 4). В першому випадку підраховується середня сума балів за всіма шкалами, у другому – за кожною шкалою окремо. Текст опитувальника і ключі наведені в *додатку А*.

Для зручності психологічна інтерпретація отриманих оцінок за кожною шкалою здійснюється так:

1 (6,75 ÷ 6,05) – дуже і/або винятково високий рівень: майбутній психолог повною мірою усвідомлює та особистісно приймає значущість своєї прийдешньої професійної діяльності, розуміє її завдання, структуру, зміст, основні форми, методи, засоби і технології зrealізування; він глибоко цікавиться як відповідними теоретичними знаннями, так і дієвими психологічними практиками, поділяє і вчинково підтримує освітньо-психологічні норми ділової взаємодії і суспільного співжиття, сам планує, організовує та рефлексивно здійснює свою освітню діяльність психосоціального спрямування, постійно прагне якомога краще і більш якісно виконати свої функції, досягнути високої компетентності у розумінні і здійсненні психологічного практикування, виявляє полівмотивованість, ініціативність і наполегливість у вирішенні завдань і проблем, що постають на шляху його професіоналізації та особистісного самовдосконалення. Фактично цей найвищий рівень профвідповідальності суголосний і часто співпадає з особистісною надвідповідальністю, котра, як відомо, ускладнює та проблематизує повсякдення такого студента, здебільшого спричинюючи перевтому, стрес, інформаційне та емоційне вигорання.

2-3 (6,04 ÷ 5,775) – високий рівень: студент цілком усвідомлює особисту значущість його

Таблиця 4

Класифікація показників за компонентами професійної відповідальності
майбутніх психологів (м. Тернопіль, вибірка – 300 осіб)

Рівні професійної відповідальності	Компоненти професійної відповідальності особистості (показники в балах)			
	К- М – когнітивно-ментальний	Ем- М – емоційно-мотиваційний	Пов.- В – поведінково-вольовий	М- Д – морально-духовний
1. Вкрай високий	6.9 ÷ 6.6	6.9 ÷ 6.6	6.7 ÷ 6.3	7.0 ÷ 6.4
2. Дуже високий	6.5 ÷ 6.3	6.5 ÷ 6.1	6.2 ÷ 6.0	6.3 ÷ 6.0
3. Високий	6.2 ÷ 6.0	6.0 ÷ 5.8	5.9 ÷ 5.6	5.9 ÷ 5.8
4. Вище середнього	5.9 ÷ 5.6	5.7 ÷ 5.5	5.5 ÷ 5.3	5.7 ÷ 5.5
5. Середній	5.5 ÷ 5.1	5.4 ÷ 5.0	5.2 ÷ 4.9	5.4 ÷ 5.0
6. Нижче середнього	5.0 ÷ 4.7	4.9 ÷ 4.5	4.8 ÷ 4.3	4.9 ÷ 4.7
7. Низький	4.6 ÷ 4.3	4.4 ÷ 4.1	4.2 ÷ 4.0	4.6 ÷ 4.2
8. Дуже низький	4.2 ÷ 3.9	4.0 ÷ 3.6	3.9 ÷ 3.4	4.1 ÷ 3.7
9. Вкрай низький	3.8 ÷ 3.1	3.5 ÷ 2.8	3.3 ÷ 2.8	3.6 ÷ 2.9

освітньої діяльності в університеті для майбутньої освітньої діяльності, повно схвалює та дотримується норм навчання (праці) і відпочинку, прагне якісно виконувати майже всі доручення і завдання, які делегуються йому викладачами, за винятком тих, що важкі або трудомісткі для виконання; він домагається якісного здійснення всієї освітньої роботи, виявляє наполегливість і самостійність у добуванні нової психологічної інформації, здатний до емпатії і паритетних стосунків з іншими здобувачами в освітньому процесі, часто переживає невдачі у навчанні, вимушений напружено працювати над собою, що час від часу призводить до інформаційного та емоційного стресу, особистісних хвилювань і внутрішнього дискомфорту.

4-6 (5,75 ÷ 4,675) – середній рівень: студент-психолог у цілому дотримується прийнятих у ЗВО принципів і правил спільної та індивідуальної освітньої діяльності, хоча й може пропускати заняття з незначного приводу, в нього існує певна зацікавленість психологічними знаннями, але перевагу він одноznачно надає психологічним практикам (тренінгам, тестуванню, іграм, турнірам тощо); він, здавалося б, добре розуміє важливість для його подальшого життя професійного навчання, проте не завжди докладає максимум

інтелектуальних і вольових зусиль, щоб справді досягнути оптимальних академічних результатів із дисциплін психологічного циклу, здебільшого планує та організовує свою освітню діяльність, однак реалізує свої плани і моделі вчинення далеко не завжди через брак вмотивованості, екзистенційної зібраності, розумової витривалості, інколи може виявляти ініціативність та креативність в освітньому процесі, майже постійно потребує зовнішніх стимулів від викладача та інших студентів. Отож мовиться про юнака чи дівчину, які стали на шлях професійної та особистісної відповідальності, але ще не пройшли його, перебувають на початкових етапах його здолання.

7-8 (4,65 ÷ 3,8) – низький і/або дуже низький рівень: для особи здобувача цієї діагностичної градації властиві слабке усвідомлення соціальної значущості майбутньої професійної діяльності, її якісного і добросовісного виконання, має місце низька вмотивованість до навчання й опанування новими знаннями, хоча інтелектуальний потенціал його може бути хорошим, наявні певна емоційна чи й особиста відстороненість від освітнього процесу, постійне недовиконання або й невиконання освітніх завдань, нехтування термінами своєчасної здачі освітніх завдань та нормативних випробувань. Одночасно таким студентам характерні недостат-

Таблиця 5

Класифікація показників професійної відповідальності майбутніх психологів
(м. Тернопіль, вибірка – 300 осіб)

Види відповідальності особистості	Рівні професійної відповідальності	Показники професійної відповідальності у балах	% виявлення за стенойною шкалою
I. Надвідповідальність	1. Винятково високий	6.75 ÷ 6.35	4
	2. Дуже високий	6.3 ÷ 6.05	7
	3. Високий	6.00 ÷ 5.775	12
II. Відповідальність	4. Вище середнього	5.75 ÷ 5.475	17
	5. Середній	5.45 ÷ 5.05	20
	6. Нижче середнього	5.025 ÷ 4.675	17
III. Невідповідальність	7. Низький	4.65 ÷ 4.325	12
	8. Дуже низький	4.3 ÷ 3.8	7
	9. Вкрай низький (безвідповідальність)	3.775 ÷ 3.0	4

ній самоконтроль, низька саморегуляція та організація власної освітньо-психологічної діяльності, вони фактично, виявляючи переважно слухняність, не прагнуть до розвитку своїх компетенцій у сфері психологічної теорії і практики, не виявляють належної пошукової пізнавальної активності та ініціативи як у вирішенні оргдіяльнісних завдань свого студентського життя, так і цілей змістовно-психологічних. Тому їх слушно визначити як осіб невідповідальних.

9 (3,779 ÷ 3,0) – вкрай низький рівень: майбутній психолог, навчаючись в університеті, виявляє вельми мізерне усвідомлення соціальної значущості своєї прийдешньої професійної діяльності, недобросовісно ставиться до виконання своїх повсякденних студентських обов'язків: без поважних причин пропускає заняття, здебільшого систематично не виконує домашніх завдань, або запізнюється з їх виконанням у визначені терміни, в нього наявна вкрай низька саморегуляція й організація власної освітньої активності, має місце більша-менша інфантильність у психосоціальному розвитку, про що свідчить, зокрема, й такий факт: у нього зовнішній (батьківський, викладацький) контроль не перейшов у самоконтроль, нерозвиненими є психологічна готовність і внутрішня вмотивованість до самостійної роботи над опануванням змісту навчальних дисциплін та їх професійного блоку зокрема.

Перевірка надійності опитувальника проводилася автором методом «тест-ретест». Як відомо, стійкість опитувальника до ретестування – це перш за все стабільність тестових оцінок при першому й наступному обстеженні. Тому в нашому випадку повторний діагностичний зріз на одній і тій же вибірці проводився через півроку. Показник надійності-стійкості опитувальника розглядався з допомогою непараметричного критерію Вілсона. Отриманий результат порівняння даних двох замірювань становить $p = 0,590$, що вказує на відсутність значущих відмінностей у результатах першого і другого розпізнавальних зрізів. А це водночас дає змогу розглядати пропонуваній опитувальник як надійний і стабільний інструментарій сучасної психодіагностики.

Отже, новостворений опитувальник сконструйований під час тривалої багатоетапної роботи і дає змогу здійснювати структуровану психологічну оцінку професійної відповідальності майбутніх психологів. Вочевидь він охоплює найважливіші аспекти зазначеної відповідальності, що знаходить відображення у запитаннях-твердженнях, які характеризують відповідальність як покомпонентно цілісний акт учинення у його чотириланковій циклічності: ментально-когнітивний – емоційно-мотиваційний – поведінково-вольовий – морально-духовний складники. Примітно, що

новий інструментарій, будучи розроблений у рамках суб'єктивного підходу в психодіагностиці складається із запитань кількісного (параметричного) характеру, сформульованих у вигляді тверджень, ступінь відповідності з якими треба оцінити в балах за семибальною шкалою. Також встановлено, що робочий варіант методики відповідає вимогам, які ставляться до дослідницького психодіагностичного інструментарію. А це означає, що мають місце емпірична систематизація всіх наявних висловлювань, висока внутрішня узгодженість виокремлених шкал, конструктивна валідність, авторська класифікація показників опитування. Все це дає підстави задіяти вказану методику до основної групи діагностичного апарату вивчення покомпонентної психодіагностичної структури професійної відповідальності студентів галузі знань 053 «Психологія».

2. Емпіричне дослідження та психологічний аналіз результатів вивчення професійної відповідальності майбутніх психологів

Оскільки предметом нашого пошуку є покомпонентна психологічна структура професійної відповідальності студентів-психологів та ступені її розвитку упродовж їхнього навчання у ЗВО, то метою емпіричного дослідження було вивчення динаміки структурних і факторних змін вказаної відповідальності зазначеної групи здобувачів вищої освіти. При цьому, зважаючи на тривалий цикл формування названого виду відповідальності у студентів університету і водночас на процедурні складності структурно-функціонального розрізнення та певної сталості у розвитку параметрів її окремих складників-компонентів, було прийнято аргументоване рішення контрольні та експериментальні зрізи провести у другому семестрі на всіх курсах бакалаврату й на першому (фактично п'ятому) і другому (шостому) курсі магістратури.

Загалом для досягнення мети і вирішення поставлених завдань у межах заданого предметно-пошукового поля емпіричне дослідження було проведено в декілька етапів:

на *першому, пілотному, етапі* був розроблений та адаптований опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності майбутніх психологів А.В. Фурмана (див. попереду), що, з одного боку, ґрунтувався на розлозі матеріалі даних кількіс-

них і якісних методів (фокус-групового інтерв'ю, опису професійних ситуацій, проєктивної методики «Незакінчені речення», а також контент-аналізу задля чотириsegmentного розмежування тверджень новостворюваного опитувальника), з іншого – дав змогу виявити критерії, фактори та базові психологічні характеристики-параметри за кожним із компонентів профвідповідальності; окрім того, на даному етапі доведена конструктивна валідність новоствореного діагностичного інструментарію, здійснена його стандартизація та підтверджена надійність;

на *другому, констатувальному, етапі* був здійснений діагностичний зріз за вищевказаними двома основними і двома допоміжними методиками, що уможливив визначення реального стану покомпонентного розвитку професійної відповідальності студентів-психологів усіх академічних курсів бакалаврату і першого-другого курсу магістерської програми; при цьому такий зріз відбувався у трьох університетах, які географічно належать до різних регіонів України (м. Івано-Франківськ, м. Одеса, м. Острог) і тривалий час здійснюють підготовку психологів;

на *третьому, формувальному, етапі* вводилися психодіагностичні експериментальні умови (незалежна змінна) інтенсивного формування професійної відповідальності майбутніх психологів, а саме: а) психодіагностична програма, впровадження якої давало змогу не лише розпізнавати рівні покомпонентного становлення названої відповідальності, а й, завдяки задіянням методів розвивальної діагностики, збагачувати особистісну професійну компетентність студентів різних курсів ЗВО; б) система авторських дисциплін загальної і спеціальної професійної підготовки, зміст яких безпосередньо спрямований на формування професійної відповідальності психологів: «Соціальна відповідальність» (1 курс), «Психологія Я-концепції» (2 курс), «Психокультура інноваційних соціосистем» і «Теорія освітньої діяльності» (3 курс), «Психософія вчинку» (4 курс), «Психологія креативності» (1 курс магістратури) та ін.; в) тренінг «Актуалізація і розвиток компонентів професійної відповідальності майбутніх психологів», який не тільки охоплював на рівні метадіяльності психологічний, особистісного зростання, соціально-психологічний і власне протопрофесійний субтренінги, а й зреалізував циклічно-вчинкову оргсхему формування за-

значеної властивості-риси із закономірним психологічним результатом – із здійсненням кожним студентом упродовж чотирьох місяців (квітень-травень і вересень-жовтень) власного вчинку протопрофесійної, тобто первинної фахової, відповідальності; г) проблемно-ділові ігри, систематичне задіяння до яких студентів оптимізувало формування в них як важливих фахових компетенцій (уміння ставити професійно значущі проблеми і здійснювати критичний та конструктивний аналіз способів їх розв'язання, згадано працювати в команді, долучаючись до групової мислєдїяльності, продуктивно використовувати здобуті знання у практичній роботі з клієнтами тощо), так і професійної відповідальності у її ментально-когнітивному, емоційно-мотиваційному, поведінково-вольовому і морально-духовному структурно-функціональних вимірах;

на четвертому, постформуальному, етапі здійснювався другий психодіагностичний зріз тепер уже у роботі зі студентами всіх курсів бакалаврату і першого та другого курсу магістратури за тією самою батареєю основних і допоміжних методик, що застосовувалася на констатувальному етапі експерименту; його особливістю було те, що термін у вісім місяців повною мірою нівелював вплив ефекту навчання, який імовірно мав би місце як під час відповідей на твердження опитувальника, так і в процесі виконання обстежуваними тестових завдань;

на п'ятому, завершальному (результативно-аналітичному), етапі здійснювався аналіз отриманих емпіричних даних на предмет визначення кількісної величини і статистичної значущості позитивного зсуву в динаміці розвитку кожного з чотирьох факторних компонентів профвідповідальності студентів-психологів від другого до шостого року навчання в університеті, а також підраховувався загальний приріст у формуванні зазначеної компетентності трьох експериментальних груп, спричинений упровадженням чотирьох вищезазначених психодідактичних умов експериментування.

Основну вибірку констатувального етапу емпіричного дослідження склали студенти перших-четвертих курсів бакалаврату і перших-других курсів магістратури галузі знань 053 Психологія Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (114 осіб), Національного університету «Острозька академія» (94 особи), Прикарпатського національного університету

ім. В. Стефаника (128 осіб) і Західно-українського національного університету (130 осіб денної форми навчання) і також в останньому випадку ще й студенти галузі знань 231 Соціальна робота (148 осіб). Всі вони виконали завдання першого діагностичного зрізу за двома основними і трьома допоміжними діагностичними методиками. Отож сукупно на цьому етапі дослідження вибірка склала 614 осіб.

У підсумку розроблена та апробована нами програма констатувальної частини емпіричного дослідження психологічної структури професійної відповідальності студентів-психологів охоплювала чотири групи методів та методики: 1) основні діагностичні методики, що давали змогу покомпонентно і системно вивчати ієрархічну будову профвідповідальності: новостворений опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана і тест «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман, що створений більше десяти років тому [30]; 2) методи отримання різнобічної психологічної інформації з актуального проблемно-дискусійного поля дослідження: критичний аналіз наукової літератури, фокус-групове інтерв'ю, проективна методика «Незакінчені речення», контент-аналіз емпіричних даних та ін.; 3) допоміжні діагностичні методи, що пройшли апробацію у вітчизняних реаліях: методика визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої, методика вивчення відповідальності поведінки суб'єкта діяльності методом аналізу життєвих ситуацій М.В. Савчина [15], відомі опитувальники діагностики робочої мотивації Р. Хакмана і Г. Олдхем та ціннісних зорієнтувань С. Шварца [32], а також методика визначення рівня самоефективності Шеєр-Маддукс і самоактуалізаційний тест Е. Шострома та ін.; 4) математично-статистичні методи обробки емпіричних даних: описова статистика, подана у відсотках; частотний, кореляційний, факторний, кластерний різновиди аналізу, аналіз надійності й узгодженості (а-Кронбаха), непараметричні критерії Манна-Уїтні, Краскала-Уоллеса, Вілкоксона, перевірка на нормативність розподілу (критерій Колмогорова-Смирнова); обробка і достовірність отриманих результатів забезпечувалася застосуванням сучасних методів статистичної обробки даних (SPSS v. 20.0) [3].

Достовірність та обґрунтованість наукових результатів дослідження динаміки покомпо-

ментного розвитку професійної відповідальності студентів-психологів упродовж п'яти з половиною років їх навчання у ЗВО, а також спричинювальних її чинників та умов, забезпечувалася аргументованими теоретичними концептами і методологічними принципами, що змістовно упродовжують об'єкт і предмет дослідження, ґрунтовність раціоналістичного вивчення проблемного поля пошуку, адекватністю психодіагностичного апарату [8] – методів і методик, повноцінністю програми емпіричного дослідження, репрезентативністю вибірки обстежуваних, застосуванням методів математичної і статистичної обробки даних, поєднанням кількісного і якісного аналізу отриманих результатів.

Аргументоване визначення предмета і мети чинного дослідження закономірно вимагає у його емпіричній частині системної констатації реальної динаміки взаємозалежного розвитку структурних компонентів професійної відповідальності майбутніх психологів, тобто визначення головних тенденцій зміни основних параметрів вказаної відповідальності від першого курсу бакалаврату до другого курсу магістратури. Тому насамперед звернемося до узагальнених кількісних даних покомпонентної модифікації рис-якостей профвідповідальності студентів-психологів, що одержані за основними та допоміжними психодіагностичними методиками.

Наочне оформлення узагальнених даних студентів-психологів за п'ять із половиною років їхнього навчання у ЗВО, що отримані за тестом О.Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість?», подано у вигляді стовпчикових діаграм за кожним із чотирьох компонентів профвідповідальності та сумарного графіку зміни збірного показника останньої за роками навчання (*рис. 2*). Зауважимо відому потрібну перевагу діаграмно-графічної презентації емпіричної психологічної інформації порівняно зі текстовою: а) вона забезпечує краще сприйняття й відтак розуміння даних, ніж це досягається семантичними засобами; б) уможливорює проведення більш глибокого наукового аналізу предмета конкретного психологічного дослідження порівняно із текстовим викладом; в) гарантує контроль точності графічно поданих даних. Отож у нашій ситуації, як слідує із наведеного унаочнення, є підстави виокремити щонайменше *чотири тенденції-особливості покомпонентного розвитку професійної відповідальності май-*

бутніх психологів упродовж їхнього навчання в університеті:

по-перше, найнижчим, за кількісними показниками розвитку, є ментально-когнітивний компонент (опанування культурною спадщиною нації і людства через діяльну причетність до традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, ментальних установок і стереотипів, практичних когніцій, людських ідеалів, соціальних норм тощо); причому якщо у першокурсників він має цілком посередній ступінь розвитку (сумарно 10,5 балів із 25 можливих) й дещо зростає у другокурсників (11,3 бали), то явно кількісно зменшується у студентів третього (9,3 бали) й незначно – четвертого (10,0 балів) курсів, тоді як у першокурсників і другокурсників магістерської програми він вагомо зростає (відповідно 11,9 і 12,1 балів), що цілком закономірно, зважаючи як на достатньо ґрунтовне теоретичне володіння психологами-початківцями фаховими мислесхемами та епістемними ресурсами (теоріями, моделями, діагностичними і терапевтичними техніками та ін.), так і на суто практичне застосування здобутих знань, норм і компетенцій у типових і проблемних ситуаціях психологічної роботи;

по-друге, найвищих щаблів розвитку за сумарними індикаторами досягає морально-духовний компонент (характеризує добровільність, автономність, надійність, толерантність, доброчесність, гідність, свободолюбність, альтуїстичність особистості та удіялення у її життєвих ситуаціях віри, істини, милосердя, совісті, духовно-сенсових діянь); примітно, що тенденційно значущість цього компонента є високою у першокурсників (17,3 бали із 25), далі протягом трьох років він тримається на нижчому, майже незмінному, рівні (16,0, 15,7 і 15,9 балів у студентів других, третіх і четвертих курсів відповідно) і лише у студентів магістратури істотно сукупно зростає до 17,3 і 17,9 балів; цей емпіричний факт пояснюється тим, що першокурсники, часто перебуваючи в інформаційному та емоційному стресі, свідомо й наполегливо прагнуть зарекомендувати себе (що часто не відповідає дійсності) морально зрілими і духовно зорієнтованими особистостями, далі це світле персональне поривання на кілька років із цілком зрозумілих причин дещо відходить на другий план, тому що не воно визначає успішність академічного навчання у ЗВО; водночас якісне виконання магістерської програми студентами-психологами фактично неможливе без їхньої

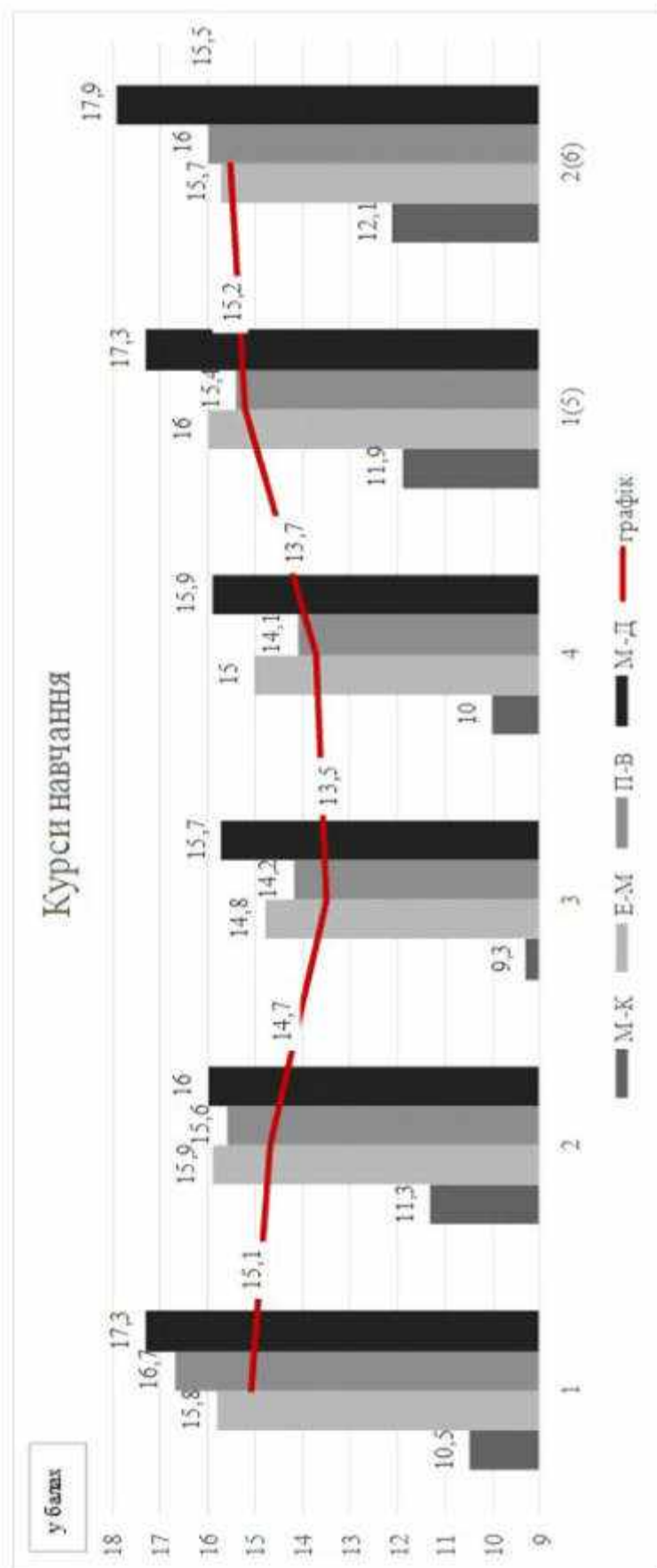

Рис. 2. Зміна усереднених значень структурних компонентів і зведених показників особистісної відповідальності майбутніх психологів, отриманих за тестом особистості О.Є. Фурман, упродовж їхнього навчання на першому (бакалаврському) і другому магістерському рівнях освітньо-професійної підготовки ЗУНУ (м. Тернопіль, вибірка – 130 осіб)

Умовні позначення:

М-К – ментально-когнітивний компонент відповідальності,

Е-М – емоційно-мотиваційний компонент відповідальності,

П-В – поведінково-вольовий компонент відповідальності,

М-Д – морально-духовний компонент відповідальності.

соціальної відповідальності і моральної сумлінності, самодисципліни і головне – теплих ділових стосунків як і з керівниками відповідних навчальних дисциплін, так і з науковим керівником освітньої кваліфікаційної роботи;

по-третьє, рівні розвитку емоційно-мотиваційного (емоції, переживання, афекти, котрі посилюють інтенційність, вмотивованість, вибірковість, ініціативність, зацікавленість, рішучість, самоефективність у набуванні особою майбутнього психолога фахових компетентностей) і поведінково-вольового (дії, мислєдіяльність, учинки, завдяки яким особа реалізує предмет чи засоби власної відповідальності, себто в освітньому процесі і професійному практикуванні підтверджує свої зобов'язаність, наполегливість, принциповість, самостійність, компетентність, креативність, продуктивність і т. ін.) компонентів профвідповідальності у кількісному відношенні перебувають за позначкою «вище середнього» і змінюються неістотно від курсу до курсу, по чергово переінакшуючи незначне домінування один одного; так, на першому курсі емоційно-вольовий компонент профвідповідальності становить 15,8 балів із 25 можливих і поведінково-вольовий – 16,7, на другому – відповідно 15,9 і 15,6, на третьому – 14,8 і 14,2, на четвертому – 15,0 і 14,1, на першому (магістерському) – 16,0 і 15,4, й на другому – 15,7 і 16,0 балів; отож сукупні кількісні показники зміни першого із зазначених складників за шість років навчання студентів-психологів у ЗВО перебувають у вельми вузькому діапазоні – в 1,2 бали (від 14,2 до 16,0), тоді як другого у дещо більшому діапазоні – 2,6 балів (від 14,1 до 16,7), а це означає, що емоційно-мотиваційний чинник становлення профвідповідальності майбутніх психологів найменше підлягає зовнішньому (соціокультурному, ситуаційно-контекстному) спричиненню, що слушно пояснити двома моментами: а) сенситивний період у розвитку емоційно-почуттєвої сфери вже відбувся на більш ранніх стадіях онтогенезу особистості, б) сутнісні зміни у потребо-мотиваційній сфері на етапі юності розгортаються не стільки у зовнішньому (ковітальному) плані індивідуального повсякдення особи, скільки у внутрішньому (психодуховному, самісному), що пов'язано не так з активізаційною дією різноманітних соціальних спонукань, як і з актуалізацією її глибинних полімотиваційних ресурсів та інтенційних потенціалів;

по-четверте, сумарний графік сукупного усереднення протопрофесійної відповідальної активності студентів-психологів від курсу до курсу за роками навчання має вигляд лука або небоплавного птаха, де кількісні показники, з одного боку, незначно спадають від 15,1 бала (1 курс) до 14,7 (2 курс), 13,5 (3 курс) і 13,7 (4 курс) та відчутно піднімаються до 15,2 (1 курс магістратури) і 15,5 балів (2 курс); це свідчить, як не парадоксально, про певну односторонність чи трафаретність існуючої університетської освітньої моделі, котра, характеризуючись штучністю науково-пізнавальних умов, ситуацій та оргдіяльних подій, спричиняє хоча й незначне, але все ж таке цілком реальне згасання професійної відповідальності майбутніх психологів на другому, третьому і четвертому курсах першого (бакалаврського) рівня підготовки; для зліквідування вказаної вади вітчизняної вищої освіти потрібно не декларована, а методологічно обґрунтована і психодидактично узмістовлена трансформація наявної моделі навчання в напрямку її переходу до модульно-розвивального еталону здійснення паритетної освітньої мислєдіяльності викладачів і студентів у стінах університету, яка щонайменше передбачає впровадження двох нововведень: 1) інноваційних форм, методів, засобів і технологій безперервної психомистецької взаємодії в аудиторіях, лабораторіях, кабінетах і 2) найрізноманітніших способів, інструментів і технік інтелектуального дискурсу та комунікативного практикування (оргдіяльнісні ігри, методологічні сесії, психологічні тренінги, дискусійні клуби та ін.).

Усереднені кількісні показники розвитку структурних компонентів профвідповідальності студентів психологічного профілю, описані за вищеподаним опитувальником А.В. Фурмана (тобто з допомогою суб'єктивного підходу в психодіагностиці), зображені у вигляді набору гістограм і двох графіків (*рис. 3*). Покомпонентний аналіз даних стовпчикових діаграм вказує на кілька емпіричних залежностей. Щонайперше варто підкреслити, що й суб'єктивний метод, на доповнення об'єктивному (тест О.Є. Фурман), підтверджує наявність тієї самої закономірності тенденції: сумарні кількісні значення чотирьох компонентів профвідповідальності майбутніх психологів спадають від першого курсу (5,47 балів із 7,0 можливих) до другого (5,32), третього (5,21), й особливо, четвертого (4,72) курсів бакалав-

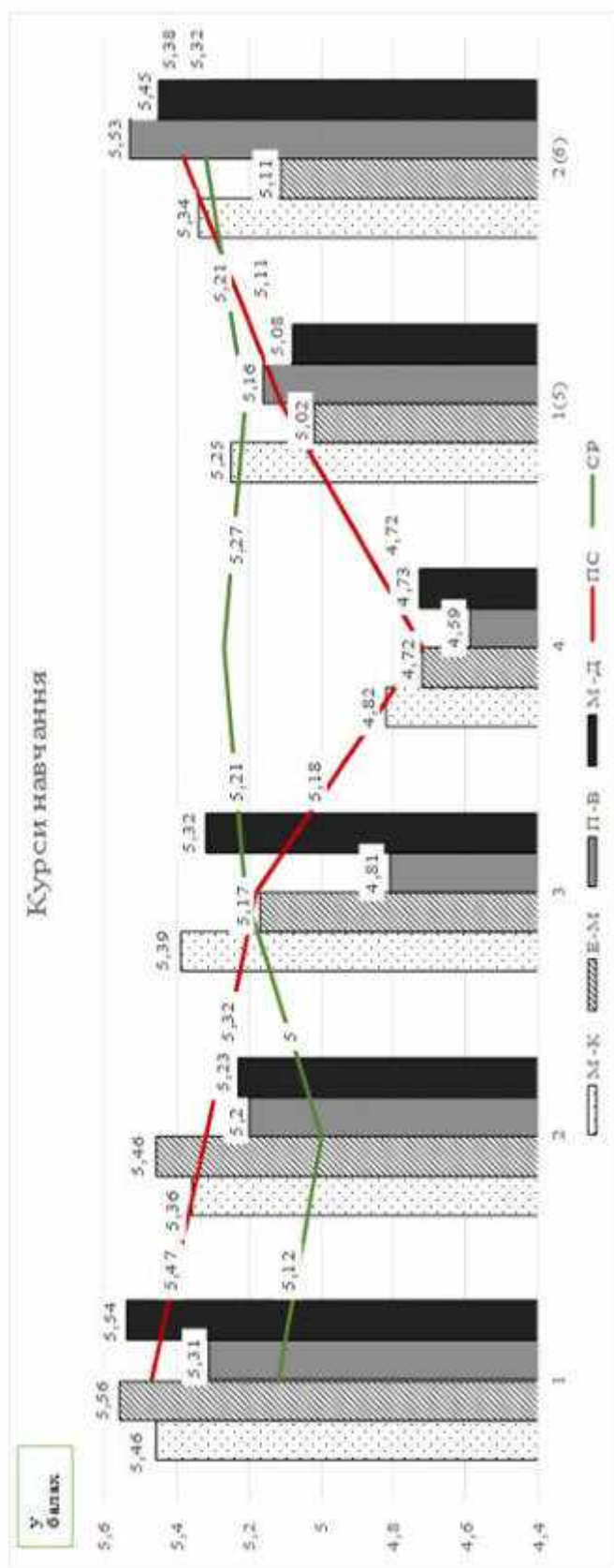

Рис. 3. Зміна усереднених значень структурних компонентів і зведених показників професійної відповідальності майбутніх психологів, отримані за опитувальником А.В. Фурмана, упродовж їхнього навчання на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях освітньо-професійної підготовки ЗУНУ (м. Тернопіль, вибірка – 278 осіб, з них: 130 – студенти-психологи і 148 – майбутні соціальні працівники).

Умовні позначення:

ПС – студенти спеціальності 053 «Психологія»;

СР – студенти спеціальності 231 «Соціальна робота»;

М-К – ментально-когнітивний компонент відповідальності,

Е-М – емоційно-мотиваційний компонент відповідальності,

П-В – поведінково-вольовий компонент відповідальності,

М-Д – морально-духовний компонент відповідальності.

рату, а потім зростають на першому (5,11) і другому (5,38), магістерському, рівні освітньої підготовки. Це зумовлено, як зазначалось, оргдіяльнісною шаблонністю наявної психодидактичної моделі університетської освіти, яка характеризується високими індексами інформативності, наукової раціональності, вербальності освітнього змісту, формальності в оцінюванні знань, умінь та компетенцій студента, фактично гальмує розвиток різних психологічних складників його професійної відповідальності. Зауважимо, що в нашому випадку винятково низький сукупний показник вказаної відповідальності четвертокурсників спричинений окремою додатковою умовою: академічна група, починаючи з першого курсу, була сформована з абітурієнтів виключно контрактної форми навчання; тому серед студентів не виявилось тих, хто мав при вступі більше 150 балів за результатами зовнішнього незалежного тестування, що в наступні роки нетипово знизило як мотиваційно-інтенційний потенціал групи до змісту і процесу їхньої професійної підготовки, так і персональну відповідальність кожного за сенс та якість цієї підготовки.

Для підтвердження нетиповості ситуації зі студентами-психологами першого (бакалаврського) рівня підготовки ЗУНУ нами наведено графік зміни усереднених значень профвідповідальності студентів спеціальності 231 «Соціальна робота» за роками навчання, для яких також випусковою є кафедра психології та соціальної роботи соціально-гуманітарного факультету, більшість навчальних дисциплін і психосоціальних практикумів співпадають, та й проводять їх одні і ті ж науково-педагогічні працівники (професори і доценти). Якщо майбутні соціальні працівники на першому і другому курсах явно поступаються своїм ровесникам-психологам в сукупному розвитку власної професійної відповідальності (5,12 і 5,0 проти 5,47 і 5,32 відповідно), то на третьому і першому (магістратури) їхні показники навіть незначно вищі (5,21 і 5,21 проти 5,18 і 5,11), а на другому зростають до 5,32 балів, дещо поступаючись випускникам-магістрам із психології (5,38). Водночас розрив між четвертокурсниками обох спеціальностей у їх соціальній відповідальності склав 0,55 бали, що є доволі істотним і пояснюється більш слабким за індексами інтелектуальності, вмотивованості та відповідальності контингентом спеціальності 053 «Психологія» саме тогочасного випуску бакалаврату.

Щодо покомпонентних усереднених показників підкреслимо головне: значущих розбіжностей між чотирма засадничими складниками професійної відповідальності студентів-психологів у межах окремих академічних курсів не виявлено, вони або низькі, або посередні, або відносно високі. Стосовно локальних відмінностей чи неістотних залежностей, то тут зазначимо два моменти. Перший полягає у певному «просіданні» (заниженні) показників поведінково-вольового компонента профвідповідальності упродовж усіх років навчання студентів бакалаврського рівня підготовки від першого курсу до четвертого (5,31 → 5,20 → 5,17 → 4,59 балів) порівняно з іншими компонентами, тоді як майже протилежною є ситуація із здобувачами вищої освіти магістерського рівня (5,16 → 5,53), що в цілому підтверджує недостатню сформованість професійних компетентностей майбутніх психологів першого рівня освітньої підготовки, котра, своєю чергою, блокує вольову поведінку особистості, чого природно немає на другому (магістерському) рівні. Другий момент, який дещо дисонує даним попередньої діагностичної методики (тесту особистості О.Є. Фурман), пов'язаний із цілком позитивною динамікою розвитку ментально-когнітивного компонента упродовж п'яти з половиною років навчання майбутніх психологів: 5,46 → 5,36 → 5,39 → 4,82 → 5,25 → 5,34. А це означає, що те, як діє юнак чи юнка у життєвих проблемних ситуаціях (адже завдання тесту вимагають осмислення описаних обставин і здійснення ментально зумовленого вибору певного способу-стилю розв'язання так чи інакше особисто прийнятої проблеми), і те, як він чи вона усвідомлює та аргументує розуміння своєї спроможності реально діяти за складних умов соціального повсякдення (опитувальник, як відомо, ґрунтується на процедурах самооцінювання і самоопису), не співпадають: у першому випадку мовиться про низькі показники зваженого розумного вчинення, у другому – про відносно високі результати осмисленості (головно розуміння та рефлексії) найбільш імовірного діяння в ідеальній площині самосвідомості особистості.

Отримані емпіричні результати за допоміжною для нашого дослідження методикою соціальної відповідальності М.А. Осташевої, яка діагностує три показники (дисциплінарна відповідальність, відповідальність за себе і відповідальність за іншого), також оформлені

у вигляді стовпчикових діаграм і сукупного графіка усереднених показників на кожному академічному курсі (рис. 4). Психологічний аналіз кількісних і графічних даних дає підстави виокремити *чотири тенденції* в поаспектній динаміці змін професійної відповідальності майбутніх психологів:

1) дисциплінарна відповідальність є високою у першокурсників (25,07 балів із 40 можливих), ще зростає у другокурсників (26,37), дещо спадає у третьокурсників (24,68) і знову зростає до високої планки на випускному курсі бакалаврату (25,84), далі неістотно знижується на першому і другому курсах (25,13 і 24,82 відповідно) магістерського рівня професійної підготовки; очевидно, що домінування дисциплінарної відповідальності як складноструктурованої морально-особистісної риси-властивості у студентському житті є цілком закономірним, адже саме вона уможливорює як бодай відносне ситуаційне адаптування особи до безперервно оновлюваних академічних вимог університетського часопростору, так і успішність навчання та ефективного набуття кожним здобувачем вищої освіти професійних компетентностей і згармонізованого особистісного розвитку;

2) фактично альтернативним щодо попереднього діагностичного параметра у форматі поаспектного розвитку соціально-професійної відповідальності студентів-психологів є такий системний індикатор останньої, як відповідальність за себе або самовідповідальність: і справді, він має вкрай низькі сумарні дані упродовж їхнього навчання за бакалаврською програмою: перший курс – 22,76 балів, другий – 21,89, третій – 22,35, четвертий – 23,08; під час навчання в магістратурі він дещо зростає (перший курс – 23,89, другий – 24,45), хоча й залишається кількісно нижчим за дані інших двох структурних параметрів; цей емпіричний факт вказує на два моменти: а) в особистості студента тенденційно переважають психорегуляційні (й відтак поведінкові, діяльні) важелі зовнішньої відповідальності, тоді як внутрішні (психодуховні) задіяні неповною мірою – епізодично, локально, ситуативно; б) у нього домінує схильність до екстернального локусу контролю, що, зі свого боку, засвідчує наявність переконання у власній малозначущості, в заниженій самооцінці; тому він вважає, що більшість подій у його житті – це результат везіння, щасливого випадку, досягнень інших, що із часом, під кінець повного циклу професійного навчання, здебільшого мінімізується;

3) відповідальність за іншого, маючи в цілому посередні, або пограничні між двома вищеназваними параметрами профвідповідальності, показники, коливається в незначних межах від курсу до курсу (24,09 → 24,6 → 23,77 → 23,92 бали) на першому (бакалаврському) рівні підготовки, що цілком очікувано, зважаючи на персональну самодостатність кожного здобувача вищої освіти в контекстах поцінування сімейних цінностей, навіяних ще з дитинства рідними, і водночас пошуку партнера для тривалих, серйозних інтимних стосунків; відрадно констатувати, що це переважно спричинено фактом створення студентами-психологами власних сімей;

4) найважливіший емпіричний факт, на наш погляд, усе ж не пов'язаний із незначним зростанням узагальнених кількісних індикаторів трьох базових структурних параметрів професійно змістовленої соціальної відповідальності майбутніх психологів, він стосується явного згармонювання названих індикаторів у здобувачів освіти другого (магістерського) рівня підготовки; зокрема максимальна розбіжність у формовиявах відповідальної активності студентів першого курсу тут становить усього 1,24 бали (ДВ = 25,13, ВС = 23,89, ВІ = 24,75), а другого – лише 0,84 бала (ДВ = 24,82, ВС = 24,45, ВІ = 25,29); це означає, що випускники з дипломом магістра із психології більш-менш стабільно збалансовують внутрішні важелі-вектори професійно зорієнтованої відповідальності, домагаючись рівноваги між: а) дотриманням дисциплінарних канонів (взірців, еталонів, норм) і спрямованою відвічальністю за іншого чи інших, б) наполегливою працею задля загальної справи і зреалізуванням власного покликання й, відповідно, способу життя, в) утвердженням самоповаги та гідності навколишніх і чітко визначеною та особистісно прийнятою зобов'язальністю перед своєю самістю за розвиток власних здібностей, талантів, справи життя.

Отримані нами емпіричні результати анкетно-експертного вивчення відповідальної поведінки М.В. Савчина за двома формами (А і Б), що містять по 30 запитань, які передбачають вибір одного із п'яти варіантів відповіді (від «цілком правильно» до «зовсім неправильно») за попередніми аналогіями подано у вигляді стовпчикових діаграм та усереднено узагальнювального графіку (рис. 5). Унаочнені й кількісні дані дають змогу висновувати, що загальна тенденція у самоздійсненні студентами-психологами відповідальної поведінки упродовж повного освітнього циклу

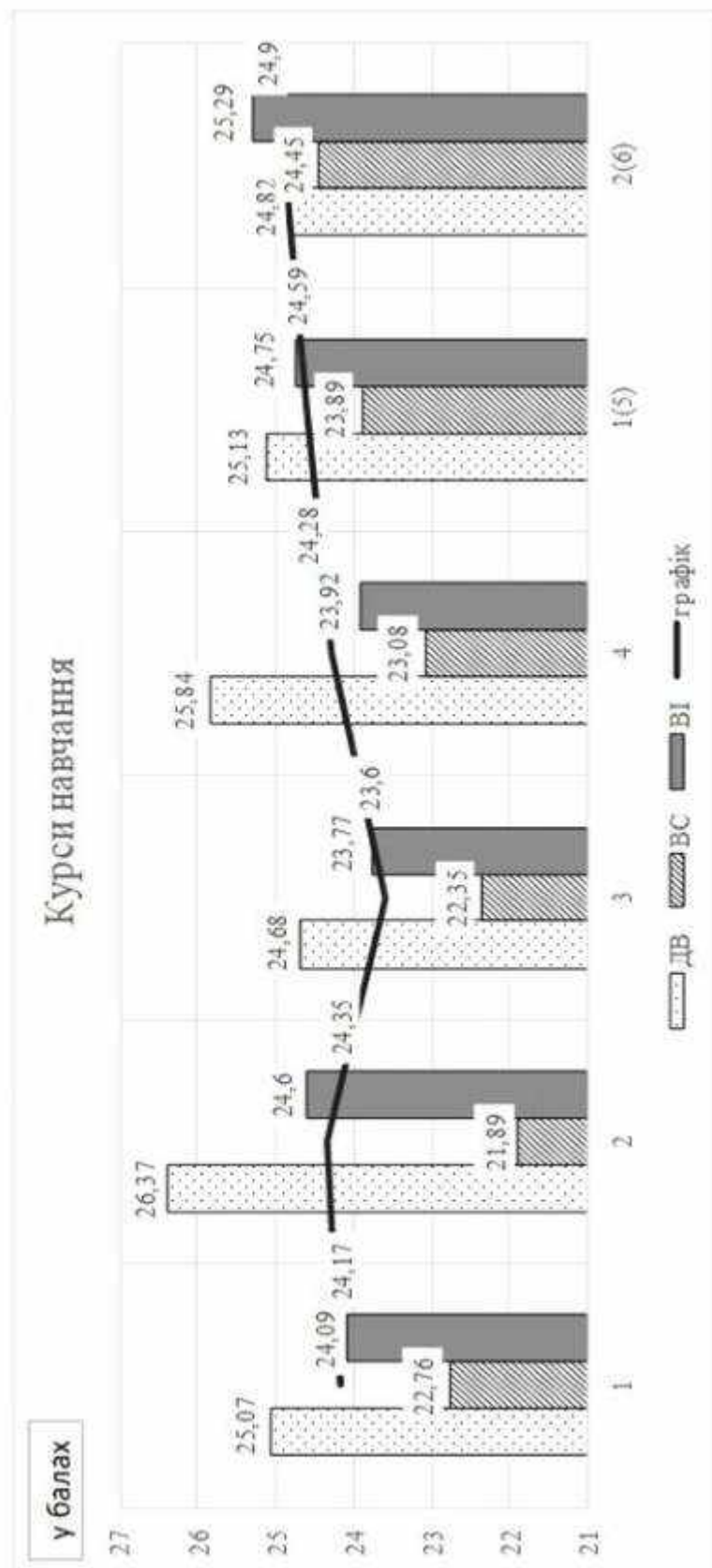

Рис. 4 Зміна усереднених значень показників-параметрів і зведених показників соціальної відповідальності майбутніх психологів, отриманих за методикою М.А. Осташевої, упродовж їхнього навчання на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях освітньо-професійної підготовки ЗУНУ (м. Тернопіль, вибірка – 130 осіб).

Умовні позначення структурних показників-параметрів соціальної відповідальності за М.А. Осташевою:

ДВ – дисциплінарна відповідальність,

BC – відповідальність за себе,

BI – відповідальність за іншого.

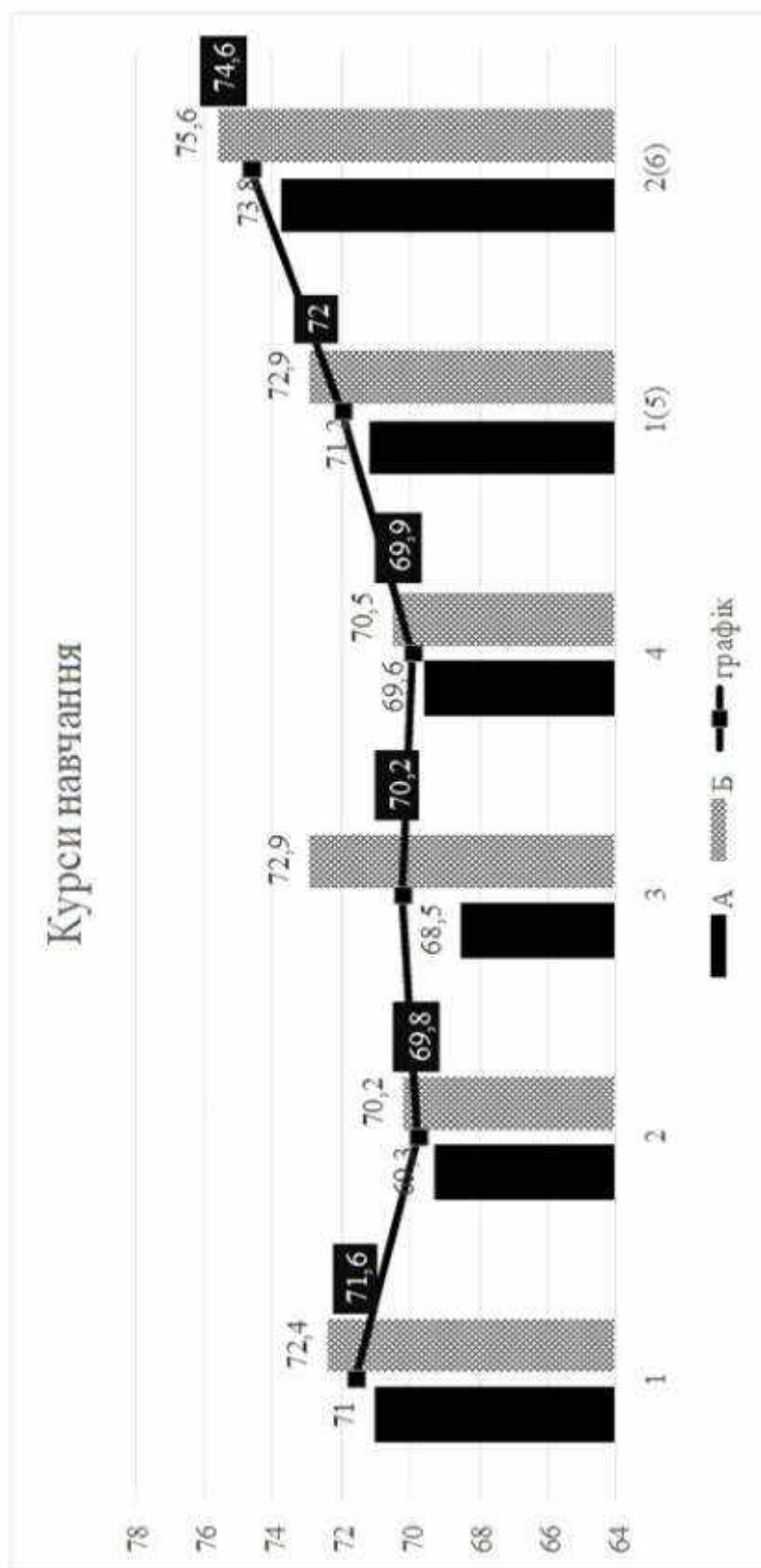

Рис. 5. Зміна усереднених значень показників відповідальної поведінки суб'єктів освітньої діяльності, отриманих за експертною анкетною М.В. Савчинна (форми А і Б), упродовж їхнього навчання на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях освітньо-професійної підготовки ЗУНУ (м. Тернопіль, вибірка – 130 осіб).

Умовні позначення:

А – форма А анкети вивчення відповідальної поведінки особи за М.В. Савчиним;

Б – форма Б анкети вивчення відповідальної поведінки особи за М.В. Савчиним.

професійної підготовки у ЗВО характеризується спочатку певним спаданням показників від першого (71,6 усереднених балів із 120 можливих) до другого (69,8), далі така поведінка залишається майже незмінною на третьому (70,2) і четвертому (69,9) курсах бакалаврату й потім істотно зростає від курсу (72,0 балів) до курсу (74,6) на другому (магістерському) рівні підготовки. Вочевидь ступінь відповідальності особистої поведінки сутнісно підвищується на етапі переходу юнаків і дівчат від юності до дорослості, від періоду професійного навчання до трудової діяльності, від психологічної компетентності готовності бути фахівцем-психологом до спроможності й зреалізованої здатності бути ним у форматі професійного повсякдення. Інакше кажучи, коефіцієнт відповідальності поведінки зростає за умов виходу дипломованої особистості за межі організованого освітнього процесу, здійснюваного у часопросторі сучасного університету. Принагідно зауважимо, що форма А пропонованої проф. В.М. Савчиним анкети на порядок складніша стосовно запитань форми Б, що сумарно підтвердили відповіді опитаних студентів усіх академічних груп.

Однак, виявивши загальні тенденції, найтипівіші залежності та найочевидніші особливості як покомпонентного, так і сукупного розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів упродовж їхнього навчання у ЗВО від першого курсу бакалаврського рівня підготовки до завершення другого курсу магістерського рівня, все ж за кадром дослідницької уваги залишилися власне індивідуальні траєкторії багатопараметричного становлення названої відповідальності як інтегральної особистісної риси-властивості і водночас як суб'єктного фундаменту морально-вчинкової зрілості та осереддя її самовдосконалення і постійного духовного збагачення. Тому постало не просте (проблемне) завдання віднаходження адекватного способу системного відображення конфігурації розвитку компонентів-складників профвідповідальності у вигляді *профілю відповідальної активності* студентів-психологів на різних етапах навчання, а також вибору критерію відбору окремих графіків-профілів із великого масиву отриманих індивідуальних емпіричних даних.

Конструктивний аналіз версій і можливостей вирішення вказаного проблемного завдання дав змогу відшукати прийнятні розв'язки як його першої задачі, так і другої. У першому випадку нами застосована процедура

квантилізації як «один із найбільш ефективних і корисних методів опису групи спостережень...» [3, с. 32], зокрема у її практичному втіленні побудована шкала процентилів, що розподіляє будь-яку множинність даних на сто рівних частин. Крім того, щоб звести всі кількісні показники (первинні бали), що отримані за допомогою вищеподаних психодіагностичних методик, до єдиної стобальної шкали, нами визначені уточнювальні коефіцієнти для окремого компонента чи складника профвідповідальності кожної методики: тест «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман – 5,0; опитувальник покомпонентної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана – 3,571; методика визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої – 2,5; анкета експертизи відповідальної поведінки В.М. Савчина – 0,833.

Вирішення другого завдання полягало в дотриманні трьох критеріальних визначників для побудови діагностичних профілів психологічно зорієнтованої відповідальної активності студентів-психологів кожного академічного курсу першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки:

а) відображення на шкалі усереднених результатів покомпонентного розвитку профвідповідальності здобувачів окремої групи;

б) фіксація на шкалі кількісних показників тих двох студентів-психологів, котрі за сумарною оцінкою мають найнижчий і найвищий первинний бал;

в) у разі математичної рівності первинних балів (чи то студентів із найнижчими показниками, чи то з найвищими) перевага надавалася більш оригінальним або незвичним комбінаціям математичних величин.

Отримані нами психологічні профілі професійно відповідальної активності студентів першого курсу спеціальності 053 «Психологія» одного з національних університетів подані у **Додатку В, рис. 1**. Усереднений графік та його полярні індивідуальні варіанти вказують на *кілька емпіричних фактів*. Передусім очевидно, що найменш розвиненим у реальному мислєдіяльному плані студентського життя першокурсників є ментально-когнітивний компонент (43%) їхньої професійної налаштованості брати відповідальність за власний освітньо-пізнавальний процес. І це зрозуміло чому: їх обов'язковість, вигода від навчання, корисність опанованих знань, відповідність суто інтелектуальних умінь ментальним традиціям і сакральним цінностям українського народу,

підтвердження правильності життєвого вибору й нерозвинена готовність здійснювати психологічну роботу поки що слабо актуалізовані, адже більшість дисциплін, що викладаються, є загальнообов'язковими (вища математика, іноземна мова, філософія і політологія та ін.), а не спеціалізованими. Водночас констатуємо присутність цього компонента зазначеної відповідальності в ідеальному плані самосвідомості (78%), що й виявляє самоопис наступників під час їх відповідей на запитання опитувальника А.В. Фурмана. Цей дисонанс в обмеженому практичному вжитку студентами-психологами ментальних схем і різноманітних когніцій та їх інтенсивним свідомісним оперуванням в розумовому форматі психодуховної присутності у світі майже не долається з роками: у здобувачів другого курсу це нерівне співвідношення реалізованих у соціальному житті ментальних форм і когнітивних структур, з одного боку, й суто свідомісно присутніх чи актуалізованих – з іншого, становить 41 до 76 (%), у третьокурсників – 42 до 77, у четвертокурсників – 43 до 69, у студентів першого курсу магістерського рівня підготовки – 44 до 76 і другого – 45 до 78. Вочевидь цей установлений *факт подвійного вияву* – у площинах реальної діяльності й свідомісної (зідеалізованої) інтенційності смисложиттєвого буття особистості – ментально-когнітивного змісту майбутніх психологів заслуговує окремого детального вивчення, що виходить за межі визначеного нами предмета здійснюваного дослідження.

Другий факт – це висока розсіюваність та варіативність індивідуальних траєкторій розвитку профвідповідальності студентів-психологів від першого курсу бакалаврату до другого магістратури. І справді, продіагностувавши за чотирма методиками 614 обстежуваних, нами не виявлено хоча б двох ідентичних профілів відповідальної активності. Це однозначно вказує на закономірність виникнення й розиткового розширення горизонту індивідуально-психологічних особливостей (а відтак і відмінностей) у становленні фахової відповідальності майбутніх психологів за роки навчання у ЗВО зокрема та їхнього професіогенезу упродовж життя загалом. Зафіксоване всезростаюче багатоманіття вказаних траєкторій знайшло візуальне відображення на лівому і правому графіках, у діапазоні між якими й перебуває більшість середньоцентрованих (за законом нормального розподілу даних, що описується кривою Гауса), проте варіативних за кількісними показниками та якісним

психозмістовим наповненням профілів. Так, в одному випадку пониженою присутністю характеризується емоційно-мотиваційний складник професійно зорієнтованої відповідальності: $36 \leftarrow 61 \rightarrow 63$ (%) (перший курс бакалаврату, див. Додаток В, рис. 1) і $31 \leftarrow 65 \rightarrow 80$ (другий курс магістратури, Додаток В, рис. 6), в іншому – він навпаки дещо вивищується над іншими: $60 \leftarrow 64 \rightarrow 83$ і $43 \leftarrow 59 \rightarrow 88$ (другий і третій курси відповідно (Додаток В, рис. 2, рис. 3)). Скажімо, перепади відповідальної активності студентів-психологів від першого до шостого року університетського навчання мають місце й у такому аспекті її психодуховного узмістовлення, як поведінково-вольовий компонент, причому більше за тестом особистості, ніж за опитувальником: $40 \leftarrow 59 \rightarrow 80$, $48 \leftarrow 58 \rightarrow 68$, $37 \leftarrow 58 \rightarrow 60$, $43 \leftarrow 61 \rightarrow 80$, $52 \leftarrow 63 \rightarrow 83$, $49 \leftarrow 64 \rightarrow 80$ і $57 \leftarrow 76 \rightarrow 89$, $53 \leftarrow 74 \rightarrow 87$, $53 \leftarrow 69 \rightarrow 89$, $47 \leftarrow 66 \rightarrow 92$, $51 \leftarrow 73 \rightarrow 90$ і $68 \leftarrow 74 \rightarrow 91$ відповідно (Додаток В, рис. 1-6), хоча загальна тенденція уприсутнення від курсу до курсу вказаного змісту в цілому є позитивною і полягає у повільному нарощуванні випускниками бакалаврської і магістерської програм відповідальної активності здобувачами освіти поведінково-вольового призначення.

Третій емпіричний факт пов'язаний із своєрідною динамікою становлення такого компоненту професійної відповідальності майбутніх психологів, як відповідальність за себе, тобто *самовідповідальність*, котра є важливою складовою Я-концепції як центральної ланки самосвідомості [25; 31], котра за сприятливих умов позитивного розвитку характеризується незначною завищеною самооцінкою, високою самоповагою, схвальним прийняттям себе, оптимізмом, вірою у себе, упевненістю у собі, високим рівнем домагань, гуманними переконаннями та ін. Зокрема, низькі і нижче середнього кількісні показники цього параметра профвідповідальності наявні у студентів-психологів майже всіх курсів навчання: $40 \leftarrow 58 \rightarrow 79$, $42 \leftarrow 53 \rightarrow 53$, $53 \leftarrow 55 \rightarrow 78$, $35 \leftarrow 55 \rightarrow 65$, $42 \leftarrow 63 \rightarrow 80$, $38 \leftarrow 55 \rightarrow 78$ (%). Як слідує з емпіричних кількісних співвідношень, особливо це характерно для осіб із заниженими траєкторіями розвитку власної самовідповідальності. Це однозначно підтверджує сумарний відсоток відповідальності за себе за всі п'ять з половиною років навчання здобувачів освіти, котрі навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», – 56,5%,

який нижчий за аналогічний відсоток відповідальності за іншого (62,0 %) й надто нижчий дисциплінарної відповідальності (66,3 %), що певною мірою природно, зважаючи на залежність якості та успішності навчання у ЗВО від інших його учасників і передусім від дотримання канонів, норм та умовностей повсякденної групової та індивідуальної освітньої діяльності.

Четвертий унаявлений факт – відносна стабільність дисциплінарної відповідальності майбутніх психологів у контексті їхнього професіогенезу від першого року навчання до шостого, що підтверджують кількісні величини усереднених результатів: 65 → 68 → 60 → 67 → 70 → 68 (%). Щоправда неістотним винятком тут є хіба що третій курс (див. **Додаток В, рис. 3**), студенти якого дають собі змогу в їх термінології «розслабитися», себто бути більш самодостатніми – незалежними від жорстких адміністративно-дисциплінарних важелів чітко організованого освітнього процесу в національних університетах України. Водночас особливістю цього важливого аспекту узмістовлення профвідповідальності студентів-психологів, що виявляється під час більш прискіпливого психологічного аналізу емпіричних даних, є вкрай відмінний діапазон їхнього розсіювання на різних академічних курсах, тобто за роками навчання. Так, цей діапазон в одному випадку кількісно максимальний – 53 % на другому курсі бакалаврату (див. **Додаток В, рис. 2**), в іншому – посередній – 35% на першому і третьому курсах бакалаврату і першому курсі магістратури (див. **Додаток В, рис. 1, рис. 3, рис. 5**), і ще в іншому – мінімальний, спадаючи до 11 і навіть 7 % на випускних курсах (див. **Додаток В, рис. 4 і рис. 6** відповідно). А це означає, що перший, третій і п'ятий роки навчання майбутніх психологів характеризуються певною, бодай умовною, збалансованістю у професійно відповідальній активності дисциплінарного змісту між ступенем дотримання університетських норм співжиття та індексом власної самодостатності поведінки та освітньої діяльності, між формальною дисципліною постійного виконання доручень і завдань викладачів та персонально виробленою самодисципліною своїх дій і вчинків. Натомість другокурсники потрапляють у ситуацію дисциплінарного роздвоєння, коли, з одного боку, добре усвідомлюють необхідність слідувати нормам та вимогам університетського освітнього процесу, з іншого – це їхнє інтелектуальне осягнення

ще не в усіх студентів переходить у реальне удіяльнення, в повсякденну норму здійснювати постійне напруження розумових і вольових сил задля досягнення заслужених успіхів у навчанні; тому тут розсіювання індивідуальних даних профвідповідальності найбільше. Замість того психологічна картина дисциплінарної відповідальності випускників бакалаврського і магістерського рівня підготовки ще інша, оскільки всі вони у психодуховному плані та в межах своїх суб'єктних й особистісних спроможностей максимально актуалізуються, тобто повною мірою реалізують свій людський потенціал – перші, тому що потрібно по-новому складати державні екзамени (через систему ЗНО) в магістратуру, другі через те, що безповоротно треба обирати та облаштовувати своє зріле професійне життя; тому в даному разі персональні індикатори дисциплінарної зобов'язальності студентів-психологів максимально згущені.

П'ятий емпіричний факт, що встановлюємо із наведеної цифрової і графічної інформації (див. **Додаток В, рис. 1-6**), зводиться до досить диференційованої і нестабільної (змінної) ритміки спочатку спадаючої тенденції, а потім зростаючої у розвитку відповідального становлення до іншого чи інших серед студентів-психологів від першого року їхнього професійного навчання до шостого. І це «просідання» кількісних показників на третьому і четвертому роках навчання фіксують усереднені сумарні значення від курсу до курсу: 63 → 63 → 60 → 58 → 63 → 65 (%). Пульсуюча нестабільність діапазону розподілу емпіричних даних відповідальності за іншого тут має вигляд затухаючої хвилі: на першому курсі цей діапазон становить 5%, на другому – 22%, на третьому – 67%, на четвертому – 30% і на першому та другому курсах магістратури – 10% і 38% відповідно. Інакше кажучи, на стартовому етапі навчання майбутніх психологів у ЗВО відповідальне ставлення до і за іншого узагальнено позитивне, типово поверхово узмістовлене, індивідуально мало диференційоване, далі це ставлення конкретизується, деталізується та персоналізується, і в 19-20-ти річному віці, себто на третьому-четвертому курсах, коли сумарний усереднений показник хоча дещо кількісно знижується (до 60% і 58%), воно набуває розширення суб'єктного горизонту індивідуальних проявів відповідальності за іншого. І це зрозуміло чому, адже саме цей психологічний вік актуального переходу від юності

до дорослості інтенційно найбільш сенситивний у виборі шлюбного партнера, заснованого на коханні, любові, дружбі. Подальша освіта на магістерському рівні підготовки також розмежовує цей важливий параметр професійної відповідальності на різних курсах навчання за критеріями розсіювання даних: на першому курсі останнє кількісно рівне 10%, на другому – 38%. Відтак ситуація повторюється, тільки у менш явному вигляді: початкове скупчення даних указує на певне внутрішнє розвантаження особистісного проблемного поля реальної чи суто свідомісної відповідальності за іншого з боку майбутніх магістрів із психології, тоді як наступне – розсіювання – на актуалізацію власних способів вирішення шерегу важливих життєвих завдань у повсякденні кожної молодої людини (створення сім'ї, вибір місця проживання та місця роботи тощо).

Отже, отримані емпіричні факти дають підстави висновувати, що існуюча система університетської освіти першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки в цілому сприяє становленню у студентів-психологів професійної відповідальності як важливої моральної риси-властивості особистості й одночасно як центральної ланки самовдосконалення і духовного розвитку у взаємодоповненні її чотирьох основних компонентів упродовж шестирічного освітнього циклу (в усереднених відсотках): ментально-когнітивного (60,5 → 58,5 → 59,5 → 56,0 → 60,0 → 61,5), емоційно-мотиваційного (70,0 → 71,0 → 66,5 → 65,0 → 68,5 → 70,0), поведінково-вольового (67,5 → 66,0 → 63,5 → 63,5 → 68,0 → 69,0) і морально-духовного (71,0 → 68,0 → 68,5 → 66,5 → 70,5 → 72,0), а також додаткових складових-параметрів: дисциплінарної відповідальності (65 → 68 → 60 → 67 → 70 → 68), відповідальності за себе (58 → 53 → 55 → 55 → 63 → 55), відповідальності за іншого (63 → 63 → 60 → 58 → 63 → 65) і відповідальної поведінки суб'єкта освітньої діяльності (64,5 → 64,5 → 58,5 → 61,5 → 64,0 → 67,0). Однак як сукупний розвиток вказаних компонентів профвідповідальності майбутніх психологів та діапазон розсіювання кількісних величин у рамках академічних студентських груп, так і понад усе індивідуально-психологічні траєкторії (й відтак відмінності, особливості) їх особистісно-сміслового узмістовлення й удосконалення, є нерівномірними, варіативними, своєрідними.

Серед низки встановлених емпіричних фактів та залежностей щодо своєрідності та специфічності покомпонентного руху-поступу зазначеної відповідальності виявлена *генеральна тенденція*: сумарні та індивідуальні психологічні профілі як набори графічно поєднаних кількісних показників суб'єктної присутності окремих складників, аспектів чи компонентів фахово зорієнтованої відповідальності студентів-психологів здебільшого мають зсув у бік зменшення на другому, третьому і зовсім неістотно на четвертому курсах бакалаврату й утримують майже закономірне чи типове зростання на першому і другому курсах магістратури. Це слушно пояснити дією щонайменше різноякісних факторів:

а) вербально-кабінетною оргсхемою здійснення групової освітньої діяльності викладача і студентів у просторі сучасних ЗВО;

б) надлишком загальнообов'язкових навчальних дисциплін (вища математика, інформатика, статистика та ін.), вивчення яких, безперечно, приносить світоглядну і суто пізнавальну користь, але відволікає їх від специфіки перебування у предметній царині психологічного мислення і в розлогій сфері компетентного психологічного практикування;

в) спаданням внутрішньої вмотивованості та психологічної готовності студентів-психологів відповідально і професійно здійснювати психологічну роботу того чи іншого напрямку на другому, третьому і навіть четвертому курсах бакалаврату, що є одним із наслідків дії попередніх двох факторів і водночас невизначеності ситуації лівової частки випускників із працевлаштуванням за фахом;

г) невідповідністю або великим зазором між тим, що сприйнято, осмислено і з переконанням світоглядно осягнуто й особисто прийнято, і тим, як це втілено (і чи втілено бодай частково) у буденній освітній, науково-дослідницькій та будь-якій іншій діяльності, в реальних моделях ділової поведінки та відповідального вчинення (див. попередню).

3. Експериментальне дослідження динаміки покомпонентного становлення професійної відповідальності психологів

Експериментальна програма цілеспрямованого формування професійної відповідальності психологів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки у просторі сучасного ЗВО передбачала взаємозалежне

психологічне збагачення чотирьох факторів структурної організації покомпонентного розвитку названої відповідальності, де посилення першого фактору – «Усвідомлення і прийняття відповідальності (значущості) освітньої діяльності» – характеризує зростання потенціалу ментально-когнітивного компонента, посилення другого – «Активність та ініціативність в освітньо-психологічній роботі» – потенціалу емоційно-мотиваційного компонента, посилення третього – «Просоціальна поведінка і самоорганізація у процесі здійснення освітньої діяльності» – потенціалу конативно-вольового компонента, посилення четвертого – «Самоактуалізація і рефлексивна компетентність в освітній діяльності» – нарощування потенціалу морально-духовного компонента. Причому таке психологічне збагачення кожного із вказаних компонентів-складників профвідповідальності забезпечувалося *чотирма групами експериментальних умов* її цілеспрямованого посилення у процесі повного освітнього циклу підготовки психологів.

Першу групу умов експериментування склали *комплексні психодіагностичні зрізи*, котрі дозволили детально розпізнати індивідуально-психологічні особливості покомпонентного розвитку відповідальності майбутніх психологів як під час контрольного зрізу, так і після зреалізування решти експериментальних умов. Важливо, що виконання студентами-гуманітаріями двох серій психодіагностичних методик давали як розвивальний ефект (що спричинено новизною стимульного матеріалу й невимушеною атмосферою обстеження), так і суто психоформульвальний, за якого досягались відповідальна поведінка й самовідповідальне ставлення за власні думки, слова, вчинкові дії. Крім того, до переваг цієї групи зазначених умов варто віднести щонайменше три ознаки пропонованої програми: а) вона поєднувала методики, які більш-менш співмірно реалізують у психодіагностиці об'єктивний і суб'єктивний, проєктний і розвивальний підходи, б) втілювала логіко-процедурну схему вчинку самодіагностування, що збагачувало психологічні знання студентів про власний індивідуальний світ Я, його ресурси, траєкторії позитивних і небажаних внутрішніх змін, в) передбачала збалансоване взаємодоповнення психометричних (математичних) засобів систематизації та аналізу даних і ґрунтового якісного психологічного аналізу.

Друга група експериментальних умов передбачала *підготовку і проведення довго-*

тривалого тренінгу [11; 29] з актуалізації та прискореного розвитку кожного із чотирьох компонентів профвідповідальності майбутніх психологів через пошуково-пізнавальне задіяння їхньої фахово відповідальної особистісної активності у створюваних проблемно-діалогічних ситуаціях групового психологічного навчання. Програма тренінгу охоплювала 16 занять (32 год.), що становили вчинково завершений освітній цикл відповідальної міжособистої взаємодії його учасників, по чергово актуалізовувала інтегральні (багатопараметричні) фактори покомпонентного становлення професійної обов'язковості у студентів-психологів (див. [7, с. 221-232]). Щоб мінімізувати опис її мети і завдань, застосовуваних форм і методів, засобів та інструментів психокорекційної роботи в експериментальних групах, подамо головну інформацію щодо структурно-тематичної організації і часових меж та особливостей проведення вказаної роботи у вигляді **таблиці 6**, яка функціонально деталізує загальну концептуально-програмну картину цього спеціалізованого тренінгу. Для успіху даного масштабного заходу найголовніше було те, що вдалося чітко рубрикувати психологічні змісти базових факторів професійної відповідальності майбутніх психологів, що емпірично й концептуально обґрунтовані одним з автором [Там само, с. 64-78], і структурних компонентів вчинку первинної фахової відповідальності, тобто протовідповідальності. У підсумку попарно четвертинного синтезу-зняття цих засадових пластів відповідальної активності й була уможливлена практична діяльність з кожним із чотирьох компонентів профвідповідальності студентів-психологів. При цьому основні тематичні напрямки тренінгової роботи задавалися завданнями, змістом та особливостями професійної підготовки фахівців із спеціальності 053 «Психологія», що відображені як набір компетентностей у відповідних державних стандартах. Зважаючи на сказане, закономірно, що програма тренінгу складалася із чотирьох тематичних блоків – ситуаційно-пізнавального, мотиваційно-особистісного, діяльно-продуктивного і рефлексивного. Під час цієї роботи використовувалися різні психодідактичні засоби, прийоми і техніки, які дозволили вирішити поставлені завдання, а також різні тренінгові форми, підібрані за принципами розширення як соціально-комунікативних контактів учасників, так і внутрішніх горизонтів усвідомленого прийняття юнаками і дівчатами відповідальності за себе, за інших, за довкілля

Таблиця 6

Тематична організація і графік проведення тренінгу «Актуалізація і розвиток компонентів професійної відповідальності майбутніх психологів» (16 занять: 32 год.)

Тематична організація тренінгу			Експериментальна група	Графік проведення тренінгових занять			
Структурні компоненти вчинку (первинної) фахової відповідальності	Базові фактори професійної відповідальності психологів	Компоненти професійної відповідальності майбутніх психологів		2023 рік (дата)			
1- ситуативний: осмислення певної просторово-часової конфігурації сил, смислів, дій у сфері професійної освітньої підготовки психологів	Усвідомлення і прийняття відповідальності (значущості) освітньої діяльності	М-К – ментально-когнітивний	E1	3; 10; 17; 24			
			E2	4; 11; 18; 25			
			E3	5; 12; 19; 26			
2- мотиваційний: процес формування професійної полемотивованості та актуалізація у студентів інтенційного поля освітньої діяльності	Активність та ініціативність в освітньо-психологічній роботі	Е-М – емоційно-мотиваційний	E1	8; 15; 22; 29			
			E2	9; 16; 23; 30			
			E3	10; 17; 24; 31			
3- діяльний: учинковий акт-подія завершеної відповідальної активності у сфері оперування знаннями, вміннями, навичками і компетенціями професійного психолога	Просоціальна поведінка і самоорганізація у процесі здійснення освітньої діяльності	К-В – конативно-вольовий	E1		4; 11; 18; 25		
			E2		5; 12; 19; 26		
			E3		6; 13; 20; 27		
4- післядіяльний: рефлексія успішності і корисності вчинку первинної професійної відповідальності кожним майбутнім психологом і групою в цілому	Самоактуалізація і рефлексивна компетентність особистості	М-Д – морально-духовний	E1			9; 16; 23; 30	
			E2			10; 17; 24; 31	
			E3			11; 18; 25; 01	

і за справу життя (від колективної до індивідуальної мислєдїяльностї, від особистїсного самоаналїзу через парну співпрацю, психологічну роботу в малих командах до групових дискусїй).

Комплектування експериментальних груп відбувалося (після виконання студентами діагностичних завдань констатувального етапу) природним чином: всі студенти ЗУНУ груп ПС-11, ПС-31 і ПСм-11 утворили відповідно групи Е1 (21 особа), Е2 (25 осіб) та Е3 (16 осіб). Коли була повністю зреалізована програма названого тренінгу, ці ж студенти, відтепер уже на порядок старших курсів, повторно виконали серію основних і додаткових психодіагностичних методик. Наступним кроком стало аргументоване визначення контрольних груп. До оптимуму в даній ситуації математичного порівняння, як відомо, близьке число 2, себто кількісні дані однієї експериментальної групи мають порівнюватися із показниками двох контрольних. Так, перший опозиційний ряд до трьох Е-груп ПС-21, ПС-41, ПСм-21 на заключному етапі формувального експерименту склали студенти ПС-11, ПС-31 і ПСм-11 соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ (м. Тернопіль), а другий – груп ПС-21, ПС-41, ПСм-21 соціально-гуманітарного факультету ПНПУ ім. К.Д. Ушинського (м. Одеса).

Окремо зауважимо той момент, що кількісно експериментальні групи, власне як тренінгові, виходять за рамки обсягу класичних Т-груп психологічного зростання (12÷15 осіб), що в нашій ситуації компенсувалося щонайменше трьома умовами: а) необхідними були знайомство членів тренінгової групи і налагодження конструктивних стосунків між ними, адже це були студенти одних і тих самих академічних груп, які за роки навчання добре взаємоадаптувалися, знали й у цілому позитивно приймали один одного; б) не треба було виділяти додатковий час і зайві зусилля на групове та індивідуальне входження кожного учасника в проблематику професійної відповідальності, тому що вона, будучи стратегічним завданням кафедри психології та соціальної роботи як випускової ЗУНУ, так чи інакше пронизує всі навчальні дисципліни соціальної (професійної) підготовки психологів; в) і найголовніше, що керівника-тренера зазначеного тренінгу, його основний зміст та оптимальну форму реалізації забезпечували ті самі науково-педагогічні працівники кафедри, які посеместрово проводять

лекційні курси і практичні заняття, що слушно розглядалося студентами як «практичне входження у професію психолога».

Третю групу експериментальних умов утворили професійно-рольові ігри, що уможлилювали психодидактичне моделювання відповідального простору міжособистісних стосунків учасників і налагодження між ними полідіалогічного спілкування у ситуаційному плинї ділової освітньої взаємодії. Водночас вони дали змогу:

- відтворювати в імітаційно-ігровій формі статусні норми і цінності, мислєдїяльніснї стиль і характер, що притаманні для професіоналів психологічного профілю (діагноста, рекрутера, консультанта, корекційного психолога, менеджера, коуч-наставника, терапевта, дослідника-експериментатора та інших);

- ґрунтовно пізнавати та освоювати студентами різних курсів навчання головне упредметнення психологічної науки і практики – людське життя у його психосоціальному розвитку та екзистенційно-духовній плинності, причому через формат власного самопізнання і самовдосконалення;

- компетентно опрацьовувати і психозмістовно збагачувати професійно значущі комунікативні вміння і навички відповідально повноцінного спілкування, презентації власних психологічних узагальнень і висновків;

- активізувати поведінкові патерни соціальної відповідальності майбутніх психологів та актуалізувати їхній мислєвчинковий потенціал під час взаємного обміну враженнями і розмірковуваннями, артикульованими актами рефлексії бажань, думок, почуттів, смислообразів;

- психозмістовно втілити у професійно зорієнтоване повсякдення студентів почергову інтенсифікацію когнітивних, емоційно-інтеграційних, учинково-вольових і креативних ресурсів розвитку їхньої відповідальної активності та постання професійної самосвідомості.

У будь-якому разі професійно-рольові ігри у нашому психоформувальному досвіді експериментування, ситуаційно згармоновуючи ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий і ментально-духовний складники профвідповідальності, використовувалися не лише як форма-чинник реалізації пізнавального, свідомісного, вчинкового, духовного і рефлексивного потенціалу професіогенезу кожного учасника, а й як своєрідний психологічний еквівалент першого значущого у його соціальному житті профе-

сійного вчинку. І це цілком закономірно, адже студентам доводилося увесь час перебувати в ігрових проблемних ситуаціях різного психологічного упредметнення – пізнавального, ефективно-спонукального, мислєдїяльного, комунікативно-екзистенційного, рефлексивного. Тому систематично спостерігалися факти перенесення ними ментального досвіду, здобутих знань і компетенцій з одних таких ситуацій на інші, що сприяло усвідомленню адекватності тренінгових умов реальним обставинам застосування результатів освітньо-психологічної роботи в майбутній професійній діяльності студентів. Інакше кажучи, заняття у спеціально обладнаній психологічній лабораторії максимально імітували практичні умови ділового професійного спілкування і мислєдїяльності. Причому останні забезпечували сприятливий емоційно-психологічний клімат тренера та учасників експериментальної групи, їх індивідуальне самовираження та соціальне самоствердження, відкритість, емпатійність й усвідомлену відповідальність поведінки, комунікації, вчинення.

Четвертою, по суті кажучи, інтегральною, умовою психорозвиткового експериментування в нашому досвіді покомпонентного формування професійної відповідальності у майбутніх психологів є *кредитно-модульна освітня система* (далі – КМОС), що організальною відповідала принципам Болонської декларації і створила особистісно-вчинковий часопростір ЗВО упродовж усіх десяти місяців навчального року. За останні п'ять років в інноваційному науково-просвітницькому досвіді соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ КМОС – це багатоцільова, поліфункціональна, соціально відкрита і психокультурно завершена сукупність взаємозалежних циклів-поясів навчальної (пізнавальної), виховної та освітньої взаємодії викладачів і студентів, яка через організованості змістових модулів оптимізувала ситуаційний перебіг психодуховного розвитку особистості, відштовхуючись від традиційних засобів, форм і методів освітньої роботи, й водночас наповнила її психопрактику найважливішими професійними знаннями, вміннями, нормами, цінностями і компетенціями, активізувала свідомий потенціал та посферні індивідуальні здібності для постановки і розв'язання психологом життєвих проблем клієнта, групи, організації. Завдяки майже безперервній високосуб'єктній участі здобувачів у психомистецьки зорієнто-

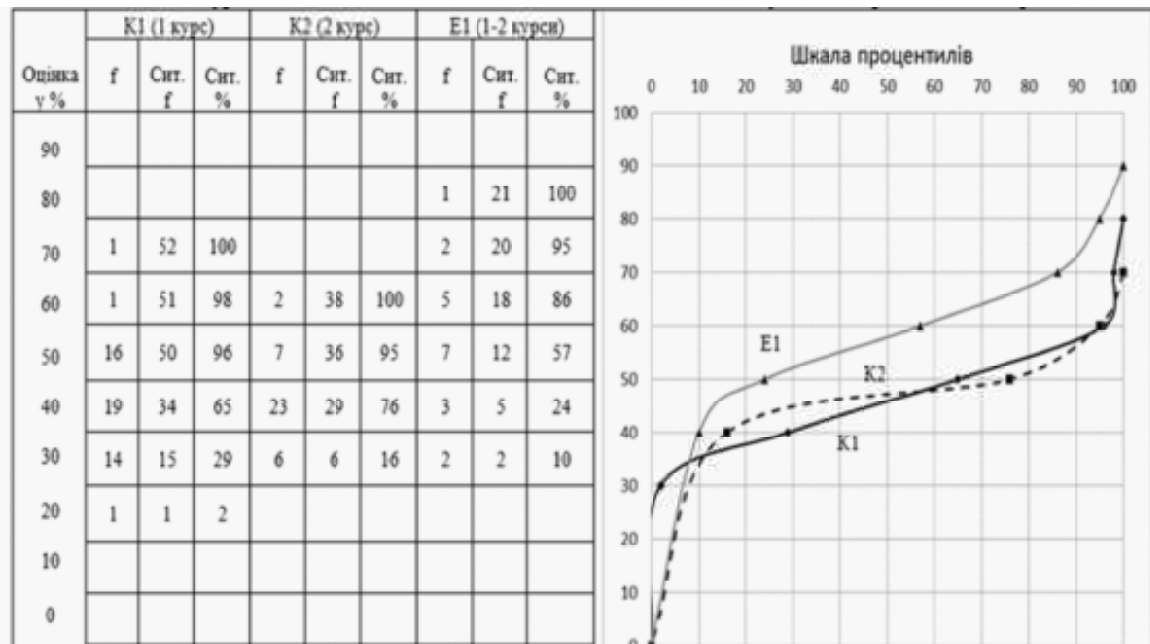
ваному освітньому дійстві, виконанню великих обсягів самостійної пізнавальної, дослідницької, науково-практичної і самоактуалізаційної роботи та особистісній відповідальності за цілі, процес і результат навчання відбувалося поетапне збагачення сфери його профвідповідальності різноsegmentними ресурсами – когнітивними, соціальними, мислєвчинковими, комунікативними, рефлексивними. Зазначений синтез психодидактичних умов реально забезпечує належну якість професійної освіти першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки психологів у ЗУНУ, про що неодноразово писали автори інноваційної освітньої моделі (див. [10; 22; 24; 26; 27]).

Після узагальнення емпіричних даних, що отримані під час формуально-психологічного експерименту, нами була відстежена (спочатку кількісно, а потім якісно) розв'язкова ефективність багатостимуляційних впливів вищеписаних експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної відповідальності як інтегральної особистісної риси-властивості майбутніх психологів. Для найбільш прийняттого, унаочненого і зрозумілого пред'явлення результативності вказаних умов скористаємося кривими процентилів, які дають змогу поперше, порівнювати дослідницькі групи нерівного обсягу, тому що частоти виражають у відсотках; по-друге, без плутанини подавати на одній площині кілька розподілів; по-третє, встановлювати декілька закономірностей щодо більшої чи меншої змінюваності даних (показників, індикаторів). Логічно спочатку графічно подати сукупні показники у порівняльному співвідношенні кількісних даних контрольних та експериментальних груп й таким чином виявити тенденції та особливості реального й імовірного оптимального становлення професійної відповідальності майбутніх психологів від курсу до курсу навчання упродовж повного освітнього циклу (бакалаврського і магістерського) підготовки, а потім аналітично розглянути найпримітніші зсуви чи відмінності психологічних узмістовлень у кожному з компонентів-складників вказаної відповідальності.

Попарне порівняння емпіричної інформації **таблиць 7 і 8**, яке відображає потрібні набори процентильних кривих, що отримані із здобувачами перших і других курсів за основними методиками, хоча й методологічно різними способами (об'єктивно, тобто шляхом тестування, і суб'єктивно, себто через опитування), встановлює декілька закономірностей:

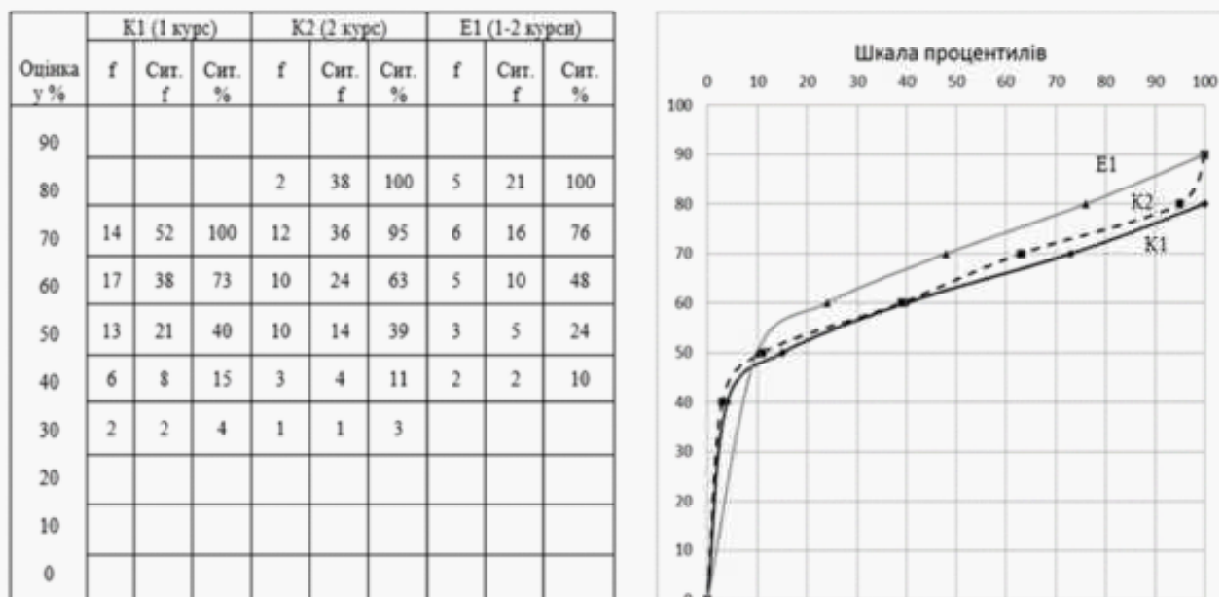
Таблиця 7

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (K1 і K2: 1 і 2 курси) та однієї експериментальної групи (E1: 1-2 курси), що отримані за тестом особистості О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість?» і подані у вигляді процентильних кривих

Таблиця 8

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (K1 і K2: 1 і 2 курси) та однієї експериментальної групи (E1: 1-2 курси), що отримані за опитувальником покомпонентної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана і подані у вигляді процентильних кривих

– контрольні осередки першокурсників і другокурсників неістотно відрізняються між собою за загальним ступенем професійно зорієнтованої відповідальної активності: відмінності в усереднених низьких показниках становлять 2% і 13% (за результатами тестування) й 1% і 4% за даними опитування, у середніх показниках – 10% і 2% та 2% і 10% відповідно, у високих – 3% і 5% та 5% і 5%; отож отримані фактично тотожні кількісні індикатори того, що профвідповідальність студентів першого і другого курсів майже не відрізняється між собою, якщо існує відмінність, то вона позначена із маловираженою тенденцією до зростання показників у дещо старших наступників, причому це характерно для зменшення кількості осіб із низькими і збільшення – із високими відсотками;

– професійно спрямована відповідальна поведінка студентів-психологів першої експериментальної групи суттєво відрізняється у позитивний бік від аналогічної поведінки здобувачів вищої освіти перших і других курсів бакалаврату, і це унаочнено (у вигляді графіків) демонструють узагальнені показники, зокрема відмінність за результатами тестування становить 6% і 4% у випадку низьких оцінок, 41% і 15% та 38% і 15% – середніх, 12% і 14% та 19% і 24% – високих; відтак впровадження у психологічну практику освітнього процесу вищеописаних експериментальних умов дало відчутний ефект: отримано значуще зростання як покомпонентного психологічного ресурсу відповідальної активності студентів групи Е1, так і сукупно профвідповідальності кожного студента окремо в аспектах інтегральної особистісної риси-властивості і як важливого складника фахової компетентності психолога;

– в першій експериментальній групі має місце змінна динаміка нарощування професійно зорієнтованого потенціалу студентами (другий семестр першого курсу і перший семестр другого); так, спочатку незначний темп позитивної зміни показників змінюється більш вагомим і суттєвим, що підтверджують кількісні величини: фактично нижче медіани сукупних даних Е1 розташовано 96% першокурсників і 95% другокурсників за результатами тестування і 73% та 63% – за підсумками опитування; отож наявні зміни спричиняють особливо швидко ритміку вказаного нарощування саме посередніх і високих кондицій психологічно відповідальної поведінки;

– очевидне кількісне розмежування даних усе ж відрізняється у відображенні графічних

траєкторій обох названих таблиць: тестові бали здобувачів вищої освіти експериментальної групи (що переведені у%) більш різке відмінні від аналогічних балів здобувачів контрольних груп (див. *табл. 7*), аніж оцінки, що отримані методом самоопису, тобто з допомогою опитувальника (див. *табл. 8*); і це дуже примітний емпіричний факт, що підкреслює виняткову дієвість спеціально введених експериментальних умов; річ у тім, що особистісне тестування фіксує значущий об'єктивний зсув, суб'єктивний чинник мінімально присутній, тоді як психодіагностичне обстеження, здійснене у формі опитування, навпаки характеризується максимальною суб'єктивністю, що першочергово залежить від свідомісної здатності особистості, збагачення та розширення якої відбувається більш повільно й довготривало.

Порівняльний аналіз сумарних усереднених даних тестування та опитування студентів-психологів контрольних груп (3 і 4 курси) та експериментальної (*табл. 9 і 10*) на предмет їхньої протопрофесійної відповідальності також підтверджують факт існування явного зсуву кількісних результатів у бік зростання у ситуації із здобувачами вищої освіти групи Е2, хоча він, порівняно з індикаторами попередніх таблиць (7 і 8), є дещо математично меншим. І все ж детальний аналіз цих графіків дає аргументовані підстави констатувати існування принаймні *трьох закономірностей*:

по-перше, низькі показники зазначеної відповідальності третьокурсників і пропорційно трохи вищі четвертокурсників, що отримані методом тестування (тест особистості О.Є. Фурман), певним чином дисонують нерівномірній динаміці (відображеній у переплетенні кривих), що отримані шляхом самоопису (опитувальник А.В. Фурмана) усвідомлення різних аспектів-складників власної профвідповідальності представниками обох цих академічних груп; скажімо, на рівні медіани за першою діагностичною методикою (див. *табл. 9*) одержано студентами-психологами четвертого курсу на 11% середніх значень більше, ніж третього, натомість за другою (див. *табл. 10*) навпаки: на рік молодші здобувачі виявили результати на 20% кращі, аніж їхні старші представники спільного фаху підготовки; це доречно пояснити феноменом суб'єктивного передчуття-упередження в оцінюванні відповідальності за себе як ефективного професійного психолога: якщо у третьокурсників така упередженість виявляється слабо, адже поки

Таблиця 9

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (К3 і К4: 3 і 4 курси) та однієї експериментальної групи (Е2: 3-4 курси), що отримані за тестом особистості О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість?» і подані у вигляді процентильних кривих

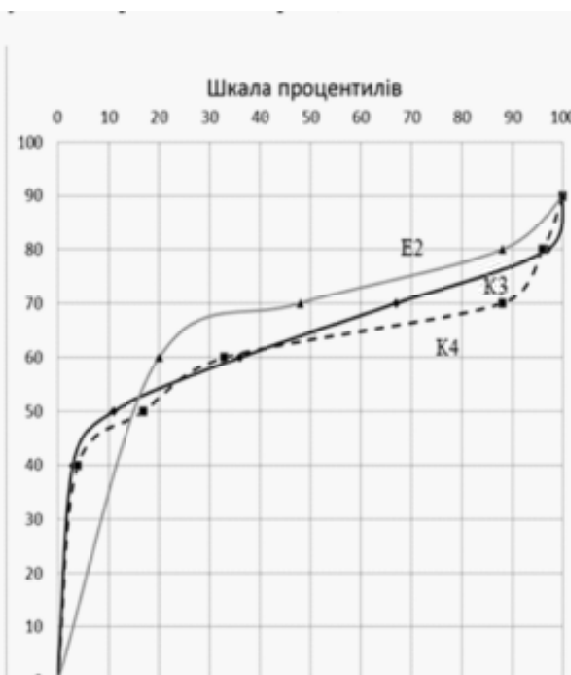
Оцінка у %	К3 (3 курс)			К4 (4 курс)			Е2 (3-4 курси)		
	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %
90									
80							1	25	100
70							1	24	96
60	2	36	100	4	24	100	5	23	92
50	9	34	94	7	20	83	9	18	72
40	14	25	69	9	13	54	6	9	36
30	10	11	31	4	4	17	3	3	12
20	1	1	3						
10									
0									

Таблиця 10

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (К3 і К4: 3 і 4 курси) та однієї експериментальної групи (Е2: 3-4 курси), що отримані за опитувальником покомпонентної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана і подані у вигляді процентильних кривих

Оцінка у %	К3 (3 курс)			К4 (4 курс)			Е2 (3-4 курси)		
	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %
90									
80	1	36	100	1	24	100	3	25	100
70	9	35	97	2	23	96	10	22	88
60	11	24	67	9	21	88	7	12	48
50	9	13	36	8	12	33	5	5	20
40	3	4	11	3	4	17			
30	1	1	3	1	1	4			
20									
10									
0									

що не треба думати про успішність власної ділової практики, то у четвертокурсників вона оприявнюється яскраво: за нашими спостереженнями кожний другий студент-випускник бакалаврату більшою чи меншою мірою сумнівається у своїй достеменній професійній придатності, підтвердження чи спростування якої безупинно наближається, що спричиняє неабияку внутрішню стресогенність загального психодуховного стану;

по-друге, мають місце позитивно стабільні зрушення сумарних кількісних показників у сторону зростання за всіма децилями, що й підтверджують кількісні та графічні дані: на рівні 30 і 40 децилів (низькі показники) отримано за двома методиками плюсові відмінності у 3% й 4% та у 5% й 11%, на рівні 50 і 60 децилів (середні показники) – у 18% і 13% та в 11% і 19%, на рівні 70 і 80 процентилів (високі показники) – у 8% і 8% та в 5% і 4%; вочевидь у цілому це відповідає частотам нормального розподілу кількісних показників за кривою Гауса, коли найбільші величини припадають на середні значення, а найменші – на полюсно периферійні (бокові); зазначена закономірність однозначно вказує на дієвість запроваджених нами експериментальних умов цілеспрямованого збагачення покомпонентного психологічного змісту професійної відповідальності студентів-психологів групи Е2, що знайшло унаочнене математичне відображення на всій ділянці процентильної шкали – від найнижчих індикаторів до найвищих;

по-третє, примітним фактом є те, що тестові результати показують незначне зростання спочатку низьких показників профвідповідальності майбутніх психологів експериментальної групи третього-четвертого курсу порівняно з контрольними вибірками, потім більш істотне – середніх й насамкінець значуще – високих; натомість кількісні дані суб'єктивного самоопису навпаки фіксують спочатку максимальний позитивний зсув у випадку низьких децильних вимірів, що помітно спадає за середніх і далі за високих; таке помітне розходження спричинене, на нашу думку, двома поодинокими чи сумарними моментами: або випадковим (ситуаційним) підбором студентів експериментальної групи, котрим властиві особистісні риси більш сталого і згармонізованого розвитку їхньої фахової зорієнтованої свідомості і самосвідомості, або/і серед четвертокурсників контрольної групи майже відсутні «слабкі ланки», тобто особи із низькими рівнями аналізованої відповідальності.

Третій сегмент емпіричного формувального дослідження склали студенти-психологи двох контрольних (1 і 2 курси) та однієї експериментальної групи (1-2 курси) магістерського рівня підготовки. Таблиці відсоткових оцінок професійної відповідальності представників цих груп та отримані криві процентилів кожної із трьох вибірок за двома вищеназваними методиками (тестом та опитувальником) подані у вигляді таблиць (**табл. 11 і 12**). Прискіпливий аналіз наявної у їх структурі інформації дає змогу встановити *такі емпіричні закономірності*:

1) отримані дещо вищі показники у групах К5 і К6, ніж у попередніх – К3 і К4 та К1 і К2, це означає, що за сучасної освітньої моделі навчання, себто кредитно-модульної організації освітнього процесу у вищій школі, в цілому наявна тенденція до позитивної динаміки як покомпонентного, так і інтегрального становлення професійної відповідальної активності студентів-психологів від першого курсу бакалаврату до випускного курсу магістратури. Звісно, її не можна назвати навіть близько оптимальною чи значущою за ритмікою змін, проте фактом є істотне зростання у здобувачів освіти старших курсів і вищих рівнів підготовки не лише психологічних знань, загальних і спеціальних компетенцій, а й особистісних рис та індивідуальних властивостей, котрі світоглядно і психозмістовно характеризують внутрішній світ саме особи психолога;

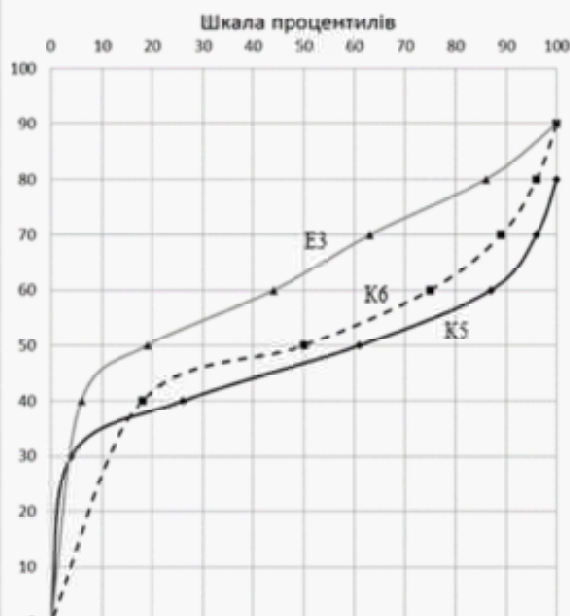
2) має місце стабільно незначне зростання показників сумарної профвідповідальності другокурсників магістратури групи (К6) порівняно із першокурсниками групи (К5) за результатами особистісного тестування (за децилями зростаючого порядку: на 4%, 8%, 11%, 13%, 8% і 5%, див. **табл. 11**) та їх поперемінне неістотне домінування за підсумками самоопису-опитування (за змінними децилями: 6%, 3%, – 4% і 2%, див. **табл. 12**); відтак отримуємо підтвердження того емпіричного факту, що випускники магістерської програми зі спеціальності 053 «Психологія» більш фахово готові до практичної роботи і більш відповідальні за її процес і результат, хоча свідомісно їхнє самоосягнення цих важливих аспектів майбутньої професійної діяльності майже нічим не відрізняється, швидше тут є сенс говорити про індивідуальні траєкторії розвитку та формування відповідальної поведінки особистості з її конкретними ресурсами, потенціалом, перевагами й недоліками;

3) зафіксовано різке зростання сумарних показників професійної відповідальності ма-

Таблиця 11

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (К5 і К6: 1 і 2 курси магістратури) та однієї експериментальної групи (Е3: 1-2 курси магістратури), що отримані за тестом особистості О. Є. Фурман «Наскільки відповідальна Ви особистість?» і подані у вигляді процентильних кривих

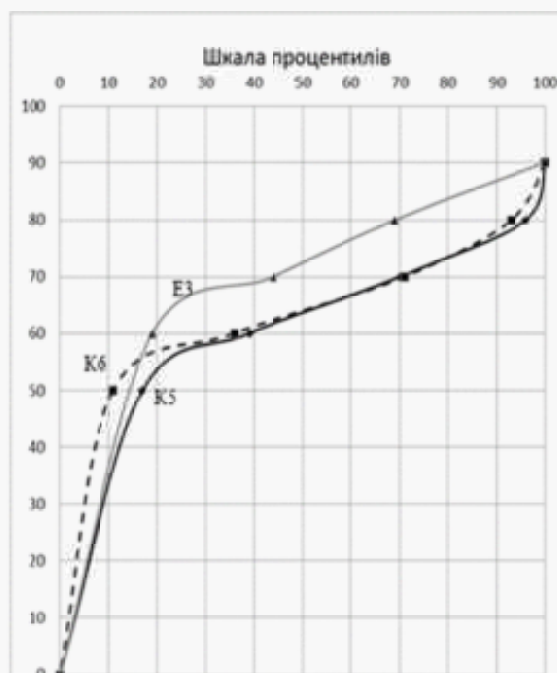
Оцінка у %	К5 (1 курс)			К6 (2 курс)			Е3 (1-2 курси)		
	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %
90									
80				1	28	100	2	16	100
70	1	23	100	2	27	96	4	14	86
60	2	22	96	4	25	89	3	10	63
50	6	20	87	7	21	75	4	7	44
40	8	14	61	9	14	50	2	3	19
30	5	6	26	5	5	18	1	1	6
20	1	1	4						
10									
0									

Таблиця 12

Відсоткові оцінки професійно відповідальної активності студентів-психологів двох контрольних груп (К5 і К6: 1 і 2 курси магістратури) та однієї експериментальної групи (Е3: 1-2 курси магістратури), що отримані за опитувальником покомпонентної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана і подані у вигляді процентильних кривих

Оцінка у %	К5 (1 курс)			К6 (2 курс)			Е3 (1-2 курси)		
	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %	f	Сит. f	Сит. %
90									
80	1	23	100	2	28	100	5	16	100
70	6	22	96	5	26	93	4	11	69
60	7	16	70	11	21	71	4	7	44
50	5	9	39	7	10	36	3	3	19
40	4	4	17	3	3	11			
30									
20									
10									
0									

гістрантів-психологів експериментальної групи №3 порівняно із контрольними групами К6 (2 курс) й особливо К5 (1 курс) за результатами персонального тестування; так, за децилями прогресивного порядку таке зростання є сутнісно вагомим і статистично значущим: 12% і 20%, 31% і 42%, 30% і 42%, 25% і 33%, 10% і 14%; тому висновуємо, що впровадження четвертинного набору системних експериментальних (психодидактичних) умов однозначно позитивно та конструктивно вплинуло на оптимізацію процесу прискореного покомпонентного розвитку професійної відповідальності психологів другого (магістерського) рівня підготовки й у підсумку спричинило істотне розширення смислового поля їхньої фахової свідомості та підвищило імовірність відповідальних учинків у майбутньому;

4) на підтвердження і на конкретизацію попереднього факту виявлено майже тотожне сутнісне зростання сумарних показників профвідповідальності здобувачів вищої освіти упродовж виконання ними цілей і завдань магістерської програми з психології, що утворили експериментальну групу (Е3), на противагу тим особам, які увійшли до контрольних груп (К5 і К6); у цілому за шкалою децилів зазначене позитивне зростання від найнижчих оцінок до найвищих становить 11%, 16%, 26%, 24% та 11%; отож очевидно, що реальні показники самоопису магістрантами-психологами групи Е3, безперечно, конструктивно вплинули на їхні чималі додаткові зусилля, спрямовані на оволодіння знаннями, вміннями, цінностями і компетенціями фахово відповідальної мислєдїяльності; це дало змогу збагатити психологічний зміст власного свідомого розуміння та особистісного прийняття ними норм, канонів і сенсів професійної відповідальності.

Стосовно індивідуальних траєкторій збагачення психологічного змісту структурних компонентів професійної відповідальності магістрантів-психологів першого і другого року навчання як контрольних, так і експериментальних груп, зауважимо головне: попри те, що вони є вкрай індивідуалізованими та поліваріативними, все ж існує чітко виражена тенденція зростання впливу психологічних факторів на оптимальні особистісні лінії становлення кожного із чотирьох виокремлених компонентів відповідальності в учасників груп Е1, Е2 та Е3. У цілому детальний аналіз отриманих результатів в окресленому емпіричному ракурсі розгляду кількісних даних дає підстави констатувати, що запровадження вище-

названих психоформувань умов-впливів для прискорення розвитку професійної відповідальності сприяє:

– позитивній зміні та якісному збагаченню внутрішніх умов функціонування свідомісної здатності до відповідальної активності студентів-психологів експериментальних груп, тобто від першого курсу бакалаврату і до другого курсу магістратури, й відтак цілеспрямованому формуванню в них ментально-когнітивного складника професійної відповідальності у їх ситуаційно плинному науково-освітньому повсякденні та актуалізаційній дії такого важливого психологічного фактора, як усвідомлене прийняття відповідальності (значущості) за зміст та ефективність освітньої діяльності у просторі ЗВО, що виявилось у збільшенні сумарної різниці між ментально-когнітивними потенціалами профвідповідальності студентів експериментальних груп та контрольних, яка кількісно склала 13,6% і 10,4% за результатами тестування та 6% і 8% за даними опитування на користь групи Е1, 19,6% і 16,8% та 9% і 17% – на позитив групи Е2, 13,6% і 13,0% та 15% і 16% – на здобуток групи Е3;

– висхідній динаміці прискореного розвитку емоційно-мотиваційного психологічного складника професійної відповідальності майбутніх психологів експериментальних груп, котрі, крім того, під час тренінгових занять і ділових ігор виявили високу пошуково-дослідницьку активність та ініціативність у постановці й розв'язанні фахових завдань і проблемних ситуацій; власне це кількісно підтверджують як результати особистісного тестування, так і дані опитування-самоопису: у першому випадку математична різниця між експериментальними групами та контрольними становить для групи Е1 8% і 7%, Е2 13% і 9%, Е3 12% і 10%, у другому – відповідно 8% і 9%, 15% і 22%, 17% і 16%; зважаючи на нерівномірну зміну кількісних величин сумарного зростання показників внутрішнього актуалізаційного уприсутнення емоційно-мотиваційного змісту профвідповідальності на різних етапах навчання, вбачаємо найбільший конструктивний вплив психоформувань експериментальних умов у цьому аспекті професіогенезу на третьому і четвертому курсах бакалаврату, де переважають загальні і спеціальні дисципліни фахової підготовки психологів, причому не стільки за об'єктивними індикаторами реальної відповідальної поведінки здобувачів освіти у стінах університету, скільки за їх розширеним смисловим

полем фактично сформованої професійної свідомості;

– якісній психозмістовій модифікації і самоорганізаційному збагаченню поведінково-вольового компонента професійної відповідальності здобувачів вищої освіти експериментальних груп від першого курсу бакалаврату до другого курсу магістратури; так, студенти-психологи, які були занурені у спеціально створені психодидактичні умови відповідальної активності виявили тенденцію до динамічного зростання сумарних показників як за результатами тестування, так і за даними опитування: у першому випадку для групи Е1 порівняно із групами К1 і К2 (перший і другий курси) він склав 3,3% і 8,1%, для Е2 порівняно із К3 і К4 (третій і четвертий курси) – 15,3% і 16,2%, для Е3 порівняно із К5 і К6 (перший і другий курси магістратури) – 13,1% і 10,0% у другому – відповідно на користь групи Е1 – 6,2% і 8,0%, Е2 – 20,5% і 23,1%, Е3 – 17,2% і 12,1%; вочевидь найбільш чутливим (благодатним) для розвитку і збільшення діяльності вчинкового ресурсу особистості є віковий період завершення юності (19 – 20 років), що й продемонстрували учасники другої експериментальної групи; а це означає, що саме на цьому етапі онтогенезу особистості у майбутніх психологів найбільшою мірою формується сумісність і наполегливість, самоконтроль і самодисципліна, цілеспрямованість і витривалість, принциповість і справедливість; у наступні роки пізньої юності (21 – 22 роки) оптимальні темпи зростання вчинково-вольового потенціалу профвідповідальності дещо спадають, хоча й неістотно, тому є підстави висновувати, що виконання кожним студентом-гуманітарієм цілей і завдань магістерської програми збагачує вказаний потенціал зобов'язаністю і стійкістю, завзятістю і креативністю, компетентністю і продуктивністю;

– позитивному нарощуванні морально-духовних спроможностей професійної відповідальної поведінки і фахово доброчесного вчинення студентами-психологами експериментальних груп на різних етапах спеціалізованого навчання в університеті; зокрема мовиться про збагачення психологічного змісту та його більш гармонійну функціональну організованість у рамках особистісного світу як уприсутнення у ньому сув'язі розвинених рис-властивостей – добровільності, смиренності, автономності, надійності, гідності, свободоловності, благодатності, милосердності, толерантності, жертвності, вірності, оригінальності, мужності та ін.;

це цілком однозначно підтверджують індикатори, отримані емпіричним шляхом: за результатами тестування у здобувачів вищої освіти групи Е1 порівняно з контрольними групами К1 і К2 зростання морального потенціалу і духовної екзистенційності становить 2,1% і 7,1%, групи Е2 – 12,5% та 11,0% і групи Е3 – 16,4% і 23,1%, за даними опитування – відповідно Е1 – 5,0% і 9,2%, Е2 – 11,3% і 10,2% та Е3 – 20,5% і 14,3%; при цьому, зважаючи на значуще нарощування психодуховних здатностей до відповідального вчинення у майбутніх психологів за найсприятливіших психодидактичних умов із кожним наступним роком навчання, резонно стверджувати, близьким до сенситивного є завершальний віковий етап юності (21-22 роки), коли уможливується моральна поведінка і духовно інтенційовані вчинки особистості; вочевидь оптимум відповідальних духовних поривань-здібностей припадає на персональну зрілість, переважно середню, або пізню; до того ж узакане уможливлення реалізується упродовж усього зрілого періоду життєвого шляху людини.

Виявлені фактори та умови психоформування оптимізації індивідуальних траєкторій покомпонентного розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів упродовж їхнього навчання на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях підготовки підтверджені динамікою сталого позитивного зростання базових показників відомого опитувальника соціальної відповідальності М.А. Осташевої. Скажімо, якщо в усіх шести контрольних групах найвищим є індикатор дисциплінарної відповідальності студентів від курсу до курсу (у відсотках – 60, 68, 60, 67, 70, 68, усереднено – 65,5%), середніми – індикатори відповідальності за іншого (58, 63, 60, 58, 63, 65, усереднено – 61,2%) і низькими – індикатори відповідальності за себе (54, 53, 55, 55, 63, 55, усереднено – 55,8%), то в трьох експериментальних групах динамічна картина напрямів фахово зорієнтованої соціальної відповідальності учасників психологічного випробування істотно та суттєво змінюється: емпірично отримані кількісні величини відсотково вимірюються із тенденцією до їх більшого чи меншого зростання за роками навчання та з незначним переважанням відповідальності за себе. Так, додатні математичні величини на користь комплексного набору психодидактичних експериментальних умов програмного формування компонентів профвідповідальності здобувачів вищої освіти

спеціальності «Психологія» порівняно з існуючими обставинами чітко організованого у ЗВО освітнього процесу виявилися такими: для групи Е1 приріст відповідальності за себе дорівнює +16,9%, відповідальності за іншого – +7,7% і дисциплінарної відповідальності – +4,5%; для Е2 відповідно – +17,5%, +10,7% і +6,5%, для Е3 – +15,6%, +8,8% і +4,1. Відтак очевидно, що зазначені експериментальні умови щонайперше спричинили внутрішнє вивільнення самоактуалізаційних процесів у широкому форматі професіогенезу особистості, що переконливо підтверджує встановлений емпіричний факт: відповідальність за себе, за власну освітню діяльність і за суспільно вагомий життєвий шлях, хоча й не істотно, все ж почали переважати (Е1 – 70,4%, Е2 – 72,5%, Е3 – 74,6%) над іншими двома параметрами-показниками, тобто над дисциплінарною відповідальністю (відповідно 68,5%, 70,8%, 73,1%) і відповідальністю за іншого (68,2%, 69,7%, 72,8%).

Отже, зважаючи на отримані у формувальному експерименті системні результати, висновуємо, що впроваджені нами групи експериментальних умов покомпонентного розвитку професійної відповідальності здобувачів упродовж їхнього навчання на бакалаврському і магістерському рівнях підготовки зумовили активізацію як базових факторів вказаної зобов'язальності (усвідомлення і прийняття значущості освітньої діяльності, просоціальну самоорганізацію, самоактуалізаційний вихід і рефлексивне замикання), так і структурних ланок учинку первинної фахової відповідальності, починаючи від аналізу ділового повсякдення і полівмотивованості освітньої праці, зосереджуючись на програмах чи сценаріях відвічальної вчинкової активності й завершуючись рефлексією успішності або продуктивності фахово відповідального вчинення. Інакше кажучи, зреалізований формувальний експеримент дав змогу створити такий комплекс психодідактичних умов, за яких уможливилось втілення на особистісному рівні професіогенезу майбутніх психологів оптимальних траєкторій динамічного зростання кожного із чотирьох компонентів профвідповідальності. Так, сумарний усереднений приріст позитивного впливу названих експериментальних умов на психологічне збагачення ментально-когнітивного компонента відповідальності порівняно із наявними обставинами університетської освіти склав 29,0% за результатами тестування і 24,2% за даними

опитування, емоційно-мотиваційного – 20,2% і 29,5% відповідно, поведінково-вольового – 22,1% і 29,0%, морально-духовного – 24,1% і 23,5%, що виявляє значні резерви у підвищенні якості освітньо-професійної підготовки психологів в українських ЗВО.

ВИСНОВКИ

1. Структура професійної відповідальності психолога утримує: а) ментально-когнітивний компонент, який корелює як із культурною спадщиною народу (установки, приналежність, соціальна пам'ять, мислення тощо), так і з перебігом інтелектуально-пошукової активності (когнітивні переконання, передбачуваність, спрогнозованість, готовність); б) емоційно-мотиваційний, котрий характеризує бажання і прийняття рішення діяти у різних ситуаціях професійної взаємодії шляхом усвідомлення інтересів, потреб, мотивів, норм та цінностей життєдіяльності відповідно до вироблених психічних станів, переживань, почуттів, ставлень; в) поведінково-вольовий, що організовує конкретну практичну активність (сукупність операцій, прийомів, технік, дій, учинків), де задіюється його сумлінність, креативність, компетентність, продуктивність та виявляється певна лінія поведінки і засоби її реалізації, професійний підхід, готовність відповідати за наслідки своїх дій тощо; г) морально-духовний, який визначає глибину виникнення його смислово-сенсових станів самоосягання, внутрішньої свободи, самотворення, самореалізації, здатність зайняти рефлексивну позицію та ін.

2. Програма емпіричного дослідження охоплювала набір методик та процедур, що давали змогу вивчати покомпонентну структуру професійної відповідальності студентів-психологів. Основними були тест-опитувальник «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман та опитувальник покомпонентної структури профвідповідальності А.В. Фурмана, а допоміжними – методики визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої та вивчення відповідальної поведінки суб'єкта діяльності методом аналізу цілісних життєвих ситуацій М.В. Савчина.

3. При цьому опитувальник покомпонентної структури профвідповідальності пройшов багатоетапну процедуру конструювання та емпіричної апробації визначення факторів структурної організації її параметричних

компонентів, встановлення кореляційних зв'язків між заданими шкалами-компонентами, створення класифікацій показників як загальної відповідальності здобувачів, так і кожної із чотирьох діагностованих її складників. Ця діагностична методика складається із запитань кількісного (параметричного) характеру, сформульованих у вигляді тверджень, ступінь відповідності з якими треба оцінити в балах за семибальною шкалою, і відповідає вимогам, які ставляться до зрілого психодіагностичного інструментарію.

4. Застосування чотирьох методологічно аргументованих діагностичних методик (дві основні і дві допоміжні) на констатувальному етапі психологічного експерименту з вибіркою 466 осіб – майбутніх психологів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки – показало, що у розвитку окремих компонентів їхньої професійної відповідальності має місце складнозмінна, спадаюче зростаюча або хвилюподібна із тенденцією до збалансування базових характеристик-параметрів названої відповідальності від першого року університетського навчання до шостого, динаміка. Цей емпіричний факт знаходить підтвердження і графічне відображення, засвідчуючи високу розсіяність даних та багату варіативність індивідуальних траєкторій становлення у здобувачів-психологів такої інтегральної особистісної риси-властивості, як професійна відповідальність. Причому вказане різноманіття траєкторій тенденційно зростає й ускладнюється з кожним наступним роком навчання у ЗВО, хоча іноді наявне не лише їх розширення, але й їх скупчення.

5. Суть психологічного формувального експерименту полягала у створенні чотирьох груп психодідактичних умов змістового збагачення кожного компонента професійної відповідальності майбутніх психологів упродовж їхнього навчання на бакалаврському і магістерському рівнях підготовки, де першу групу склали комплексні психодіагностичні зрізи, другу – довготерміновий тренінг з актуалізації та прискореного розвитку чотирьох її компонентів, третю – професійно-рольові ігри мислкомунікаційного і проблемно-ділового спрямування, четверту – кредитно-модульна освітня система психорозвивального призначення. У форматі цих умов, крім того, сповнювалося дослідницьке маніпулювання чотирма емпірично визначеними системними факторами (усвідомлення і прийняття значу-

щості освітньої діяльності, високі модуси її ініціативності і суб'єктно пристрасного виконання, пріоритет просоціальної поведінки і самоорганізації у її здійсненні, вихід на вчинкові динаміку персональної самоактуалізації та рефлексивної компетентності), що сукупно й уможливило досягнення кожним учасником експериментальної групи оптимальних для його психотипу та унікального особистісного світу траєкторії покомпонентного становлення профвідповідальності. Водночас картографія зреалізованого експерименту була такою: комплектування трьох експериментальних груп і шести контрольних відбулося після першого діагностичного зрізу, а пізніше тривали дослідницькі нововведення та різноманітні пробні ін'єкції (стратегічні й тактичні, технологічні і процедурні) у перших трьох групах, далі були здійснені повторні психодіагностичні зрізи в усіх експериментальних і звичайних академічних осередках, насамкінець був проведений порівняльний кількісний (математичний) і якісний (психологічний) аналіз отриманих емпіричних результатів.

6. Отримані на формувальному етапі експерименту результати однозначно вказують на істотне зростання системно діагностованих показників позитивної динаміки покомпонентного розвитку професійної відповідальності психологів від першого курсу бакалаврату до другого курсу магістратури під багатоаспектним впливом запроваджених нововведень. Хоча індивідуальні траєкторії оптимального збагачення психологічного змісту кожного компонента є поліваріативними та індивідуалізованими, все ж існує чітко виражена тенденція до почергового нарощування психологічного потенціалу кожного з чотирьох компонентів відповідальності з роками навчання за циклічно-вчинковою схемою ритмічного переважання структурно-функціональної присутності сегментів відповідального вчинення, причому як за результатами тестування, так і самооцінювання. Встановлено, що порівняно із контрольними групами різновекторний відповідальний потенціал експериментальних груп суттєво і значуще зріс: для ментально-когнітивного складника у групах Е1, Е2 та Е3 – на 24,0% (тестування) і 14,1% (самоопис), 36,4% і 26,5%, 26,6% і 31,4% відповідно, для емоційно-мотиваційного – на 15,4% і 17,2%, 22,5% і 37,5%, 22,6% і 33,7%, для поведінково-вольового – на 11,4% і 14,2%, 31,5% і 43,6%, 23,1% і 29,3% й для морально-духовного – на 9,1% і 14,2%, 23,7% і 21,5%, 39,5% і 34,8%.

ДОДАТКИ

Додаток А Опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана

Інструкція. У кожного з нас є характерологічні властивості та особистісні риси, які по-різному виражені яскраво, помірно чи зовсім тьмяно. В цьому, власне, і виявляється наша індивідуальність, свій особливий стиль поведінки, діяльності, спілкування і спосіб життя в цілому як відповідальної особистості. Вам пропонується описати за поданими показниками, як Ви себе повсякденно поводитье і вчиняєте, навчаючись в університеті на спеціальності «Психологія». Для цього уважно прочитайте кожну властивість (рису-якість) та відмітьте саме ту оцінку, яка найбільше притаманна Вам за такою шкалою:

- 1 – повна відсутність даної властивості,
- 2 – наявність властивості дуже мінімальна,
- 3 – вияв властивості мінімальний,
- 4 – посередній вияв властивості,
- 5 – прояв даної властивості вище середнього,
- 6 – наявність властивості вельми значна,
- 7 – дуже яскрава присутність даної властивості.

Відтак здійсніть оцінку кожної своєї властивості-риси, зважаючи на те, як Ви себе виявляєте у цей момент життя, а не те, яким чи якою Ви повинні бути.

№ п/п	Властивості-риси, характеристики	Варіанти відповідей						
1	2	3						
1	Виявляю готовність прийти на допомогу викладачам випускової кафедри (психології та соціальної роботи)	1	2	3	4	5	6	7
2	Існують освітньо-психологічні завдання і вправи, у яких самостійно не можу розібратися	1	2	3	4	5	6	7
3	Безсумнівно дотримуюся встановлених на факультеті норм і правил поведінки, загального порядку здійснення освітньої діяльності	1	2	3	4	5	6	7
4	Особисто приймаю всі невдачі і навіть власні життєві катастрофи як долю	1	2	3	4	5	6	7
5	Із розумінням ставлюся до своєчасного і якісного виконання освітніх завдань навіть тоді, коли це вимагає від мене значних зусиль	1	2	3	4	5	6	7
6	Однозначно зорієнтований на успіх в отриманні диплому із спеціальності «Психологія»	1	2	3	4	5	6	7
7	Можу відкрито звернутися до будь-якого викладача за допомогою в разі труднощів чи проблем у навчанні	1	2	3	4	5	6	7
8	Крім логіки та досвіду, також довіряю своїй інтуїції (внутрішньому голосу), коли обираю напрями і способи свого психологічного практикування	1	2	3	4	5	6	7
9	Зміст освітньо-психологічної роботи в аудиторіях університету мені добре зрозумілий і прийнятний	1	2	3	4	5	6	7
10	Прагну оперативно розібратися із потоком освітніх завдань та рангувати їх за значущістю	1	2	3	4	5	6	7
11	Виконую всі нормативні завдання (змістові модулі, КППЗи, курсові роботи тощо) до зазначеного терміну	1	2	3	4	5	6	7
12	Побувавши на лекціях і заняттях викладача, безпомилково прогножую мої світлі чи затуманені перспективи успішного складання іспиту з нової дисципліни	1	2	3	4	5	6	7
13	Готовий особисто відповідати за результати як виконаної освітньо-психологічної роботи, так і невиконаної	1	2	3	4	5	6	7
14	Здебільшого налаштований на виконання повноцінних освітніх учинків, здаючи змістові модулі чи екзаменаційні сесії	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3						
15	Здатний цілеспрямовано розмежовувати окремі етапи освітньо-психологічної діяльності за місцем і часом виконання завдань	1	2	3	4	5	6	7
16	Завжди шукаю і знаходжу способи оптимального – найрезультативнішого і найекономішного – виконання домашніх освітніх завдань	1	2	3	4	5	6	7
17	Упевнений у важливості добросовісного ставлення до своїх студентських ролей та обов'язків	1	2	3	4	5	6	7
18	Завжди використовую всі можливі канали пошуку потрібної інформації під час виконання освітньо-психологічної роботи	1	2	3	4	5	6	7
19	Спроможний до паритетних особистісних стосунків з іншими студентами під час організованого і неформального навчання	1	2	3	4	5	6	7
20	Здатний самостійно виконати всі освітні завдання без додаткового контролю і нагадувань з боку викладача	1	2	3	4	5	6	7
21	Усвідомлено переживаю почуття обов'язку перед студентами групи, викладачами	1	2	3	4	5	6	7
22	Часто вдаюся до пошуку нової психологічної інформації про духовний світ людини та його таємниці	1	2	3	4	5	6	7
23	Люблю працювати в групах і командах на практичних заняттях та круглих столах з актуальних питань розвитку психології	1	2	3	4	5	6	7
24	Мені вдається свідомо налаштувати себе на максимальний доробок під час опанування освітнім змістом кожної психологічної дисципліни	1	2	3	4	5	6	7
25	Дуже зацікавлений у якісному виконанні освітньої діяльності психологічного спрямування	1	2	3	4	5	6	7
26	Маю сформоване внутрішнє налаштування самостійно здобувати нове психологічне знання	1	2	3	4	5	6	7
27	Умію дистанціюватися від сторонніх незручностей під час групової та самостійної освітньо-психологічної діяльності	1	2	3	4	5	6	7
28	Усвідомлено прагну збагатити сферу своїх компетенцій навичками грамотної психологічної роботи з людьми – клієнтами, друзями, рідними	1	2	3	4	5	6	7
29	Позитивно ставлюся до професійних обов'язків психолога, чітко визначених у відповідному етичному кодексі	1	2	3	4	5	6	7
30	Опановуючи психологією, мене однаковою мірою цікавлять і психологічні теорії, і психологічні практики	1	2	3	4	5	6	7
31	Планую свій освітній тиждень і дотримуюся визначеного плану, намагаючись виконати всі вимоги викладачів	1	2	3	4	5	6	7
32	Можу відповідально стверджувати, що завжди зосереджений та уважний при виконанні освітніх і суто психологічних завдань, тестів, контрольних робіт	1	2	3	4	5	6	7
33	Глибоко осмислюю як процес, так і результати освітньої діяльності	1	2	3	4	5	6	7
34	Особисто вмотивований стати в майбутньому ефективним професійним психологом	1	2	3	4	5	6	7
35	Допомагаю одногрупникам у вирішенні актуальних для них освітніх завдань чи проблем	1	2	3	4	5	6	7
36	Не хвилююся з приводу локальних невдач у навчанні, тому що спроможний здолати будь-які тимчасові труднощі	1	2	3	4	5	6	7
37	Цілком усвідомлюю значущість і залежність результатів освітньої діяльності від власних зусиль і дій	1	2	3	4	5	6	7
38	Готовий виявляти цілеспрямовану пошукову пізнавальну активність при найменших і найскладніших труднощах навчання	1	2	3	4	5	6	7
39	Раціонально використовую свій час, тому й виконую всі освітні завдання вчасно і належно	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3						
40	Даю усвідомлений самозвіт про свої сильні і слабкі сторони у здійсненні власної освітньо-психологічної діяльності	1	2	3	4	5	6	7
41	Отримую насолоду від добре виконаної освітньої роботи психологічного змісту	1	2	3	4	5	6	7
42	Глибоко переживаю за процес і результат навчання в університеті, здобуваючи фах психолога	1	2	3	4	5	6	7
43	Виконую весь набір обов'язків і функцій студента повною мірою і з задоволенням	1	2	3	4	5	6	7
44	Прагну досягнути вершин в оволодінні професією психолога сьогодні, тому з великим оптимізмом дивлюся у своє майбутнє	1	2	3	4	5	6	7

Дякуємо за об'єктивні відповіді.

Ключ: результати перших чотирьох тверджень не враховуються, є допоміжними або пропедевтичними;
шкала «Ментально-когнітивний компонент відповідальності»: сума балів за позиціями 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37, 41; суму балів розділити на 10;
шкала «Емоційно-мотиваційний компонент відповідальності»: сума балів за позиціями 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38, 42; суму балів розділити на 10;
шкала «Поведінково-вольовий компонент відповідальності»: сума балів за позиціями 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39, 43; суму балів розділити на 10;
шкала «Морально-духовний компонент відповідальності»: сума балів за позиціями 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44; суму балів розділити на 10.

Додаток Б
Складання шкали процентильних оцінок та визначення рівнів професійної відповідальності майбутніх психологів за результатами опитувальника покомпонентної психологічної структури профвідповідальності
(ЗУНУ, вибірка 300 осіб)

Первинні оцінки в балах (x)	Частота кожної первинної оцінки (f)	Сукупна частота кожної первинної оцінки (cf)	Процентиль (PR)	% розподілу за стенойною шкалою	Рівні професійної відповідальності
1	2	3	4	5	6
6,725	1	300	100	4	Винятково високий
6,55	1	299	99,7		
6,5	2	298	99,3		
6,475	2	296	98,7		
6,45	1	294	98,0		
6,425	3	293	97,7		
6,4	1	290	96,7		
6,35	2	289	96,3		
6,25	3	287	95,7	7	Дуже високий
6,225	2	284	94,7		
6,125	2	282	94,0		
6,1	4	280	93,3		
6,075	3	276	92,0		
6,05	5	273	91,0		

1	2	3	4	5	6
6,0	4	268	89,3	12	Високий
5,975	3	264	88,0		
5,95	4	261	87,0		
5,925	3	257	85,7		
5,9	5	254	84,7		
5,85	4	249	83,0		
5,825	3	245	81,7		
5,8	6	242	80,7		
5,775	4	236	78,7		
5,75	5	232	77,3		
5,725	4	227	75,7	17	Вище середнього
5,7	2	223	74,3		
5,675	3	221	73,7		
5,625	4	218	72,7		
5,6	6	214	71,3		
5,575	7	208	69,3		
5,55	4	201	67,0		
5,525	5	197	65,7		
5,5	4	192	64,0		
5,025	2	188	62,7		
5,475	4	186	62,0	20	Середній
5,45	3	182	60,7		
5,425	6	179	59,7		
5,4	2	173	57,7		
5,225	4	171	57,0		
5,375	5	167	55,7		
5,35	3	162	54,0		
5,3	2	159	53,0		
5,275	4	157	52,3		
5,25	4	153	51,0		
5,225	2	149	49,7	17	Нижче середнього
5,2	4	147	49,0		
5,175	3	143	47,7		
5,15	4	140	46,7		
5,1	6	136	45,3		
5,075	5	130	43,3		
5,05	5	125	41,7		
5,025	4	120	40,0		
5,0	2	116	38,7		
4,975	1	114	38,0		
4,95	2	113	37,7	17	Нижче середнього
4,925	5	111	37,0		
4,9	4	106	35,3		
4,875	2	102	34,0		
4,85	2	100	33,3		
4,825	5	98	32,7		
4,8	3	93	31,0		
4,775	2	90	30,0		
4,75	3	88	29,3		
4,725	5	85	28,3		
4,7	6	80	26,7	17	Нижче середнього
4,675	5	74	24,7		

1	2	3	4	5	6
4,65	3	69	23,0	12	Низький
4,625	2	66	22,0		
4,755	3	64	21,3		
4,55	2	61	20,3		
4,525	4	59	19,6		
4,5	2	55	18,3		
4,25	3	53	17,7		
4,475	4	50	16,7		
4,45	3	46	15,3		
4,445	1	43	14,3		
4,425	2	42	14,0		
4,375	3	40	13,3		
4,35	2	37	12,3		
4,325	2	35	11,7		
4,3	1	33	11,0	7	Дуже низький
4,275	1	32	10,7		
4,25	2	31	10,3		
4,225	1	29	9,7		
4,175	2	28	9,3		
4,15	1	26	8,7		
4,125	1	25	8,3		
4,075	2	24	8,0		
3,975	2	22	7,3		
3,925	1	20	6,7		
3,875	2	19	6,3		
3,85	2	17	5,7		
3,825	2	15	5,0		
3,8	1	13	4,3		
3,775	2	12	4,0	4	Вкрай низький
3,75	1	10	3,3		
3,725	1	9	3,0		
3,7	1	8	2,7		
3,65	2	7	2,3		
3,6	2	5	1,7		
3,55	1	3	1,0		
3,125	1	2	0,7		
3,025	1	1	0,3		
		0	0		

Додаток В

Психологічні профілі відповідальної активності здобувачів-психологів

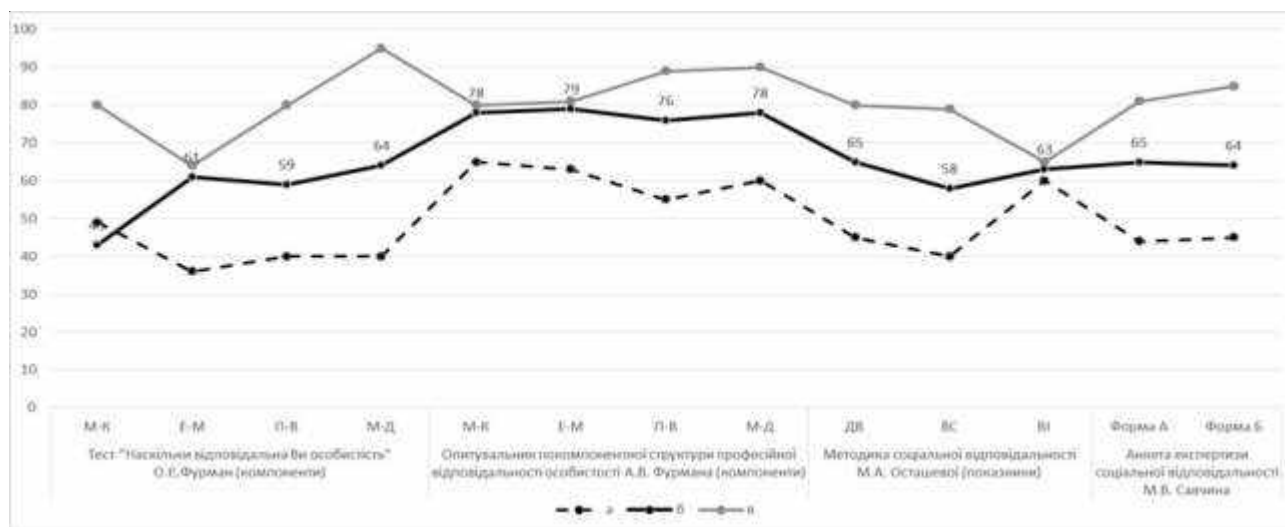

Рис. 1.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів першого курсу бакалаврського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка 29 осіб)

Примітка: всі кількісні показники з допомогою уточнювальних коефіцієнтів переведенні у 100-відсоткову шкалу; отримані величини заокруглені до цілих чисел.

Умовні позначення:

а — індивідуальний графік відповідальної активності студента-першокурсника із найнижчими сукупними показниками;

б — графік усереднених даних усієї вибірки;

в — індивідуальний графік відповідальної активності студента-першокурсника із найвищими сукупними показниками.

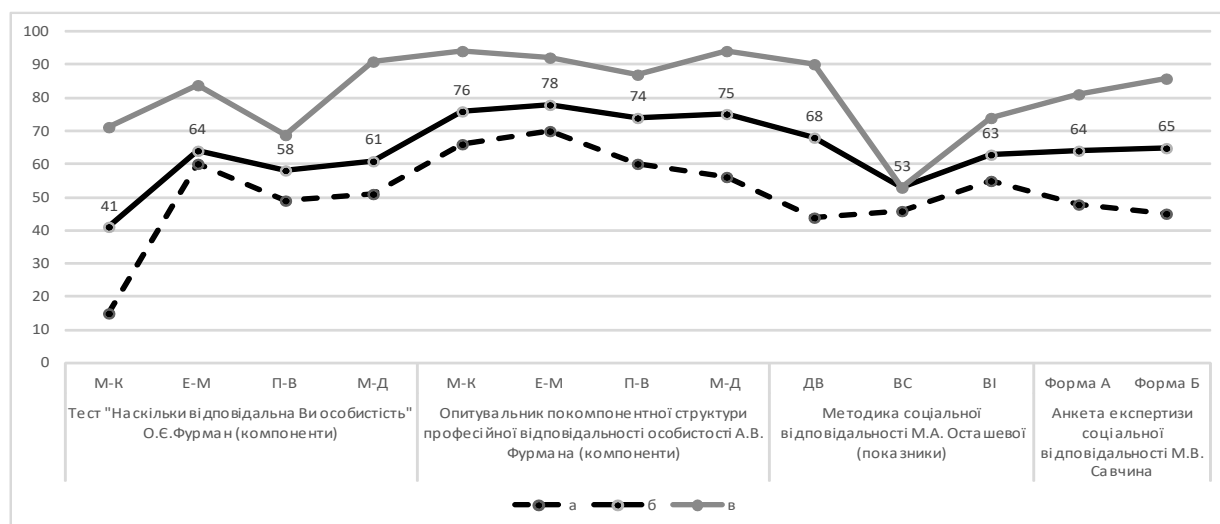

Рис. 2.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів другого курсу бакалаврського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка 22 особи)

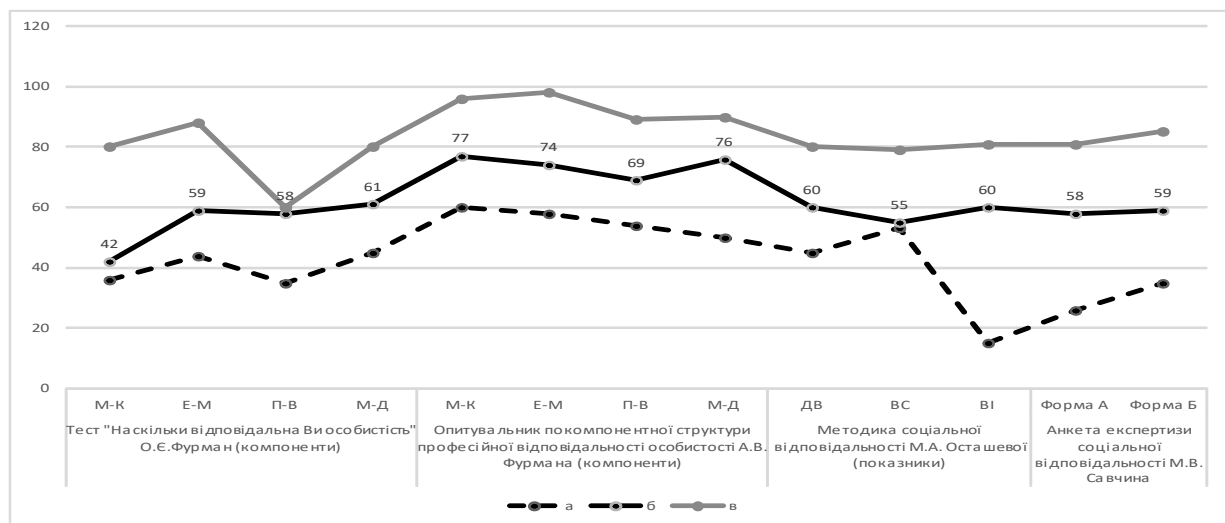

Рис. 3.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів третього курсу бакалаврського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка – 33 особи)

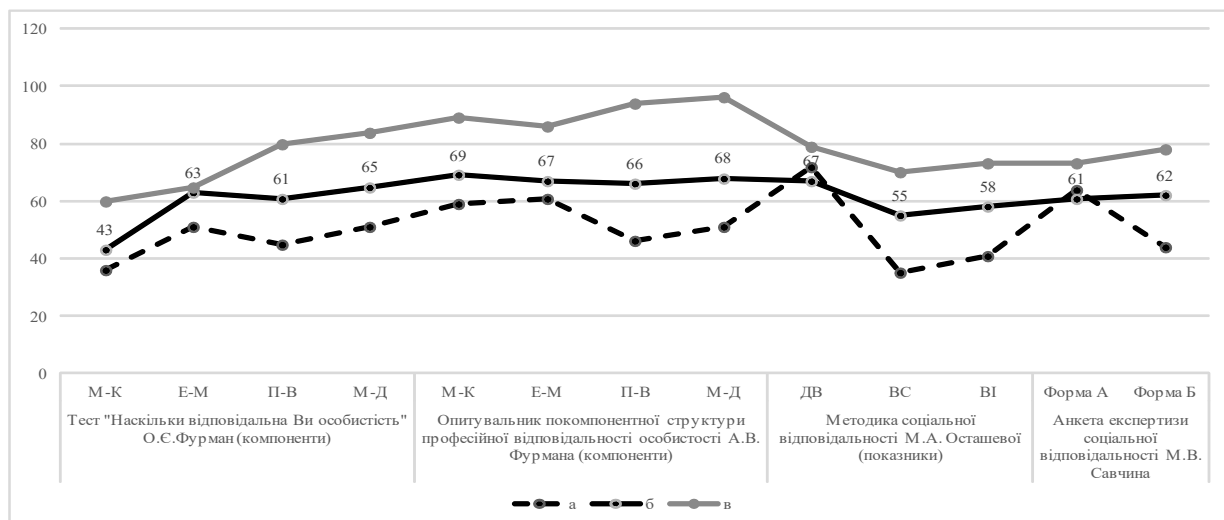

Рис. 4.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів четвертого курсу бакалаврського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка – 47 осіб)

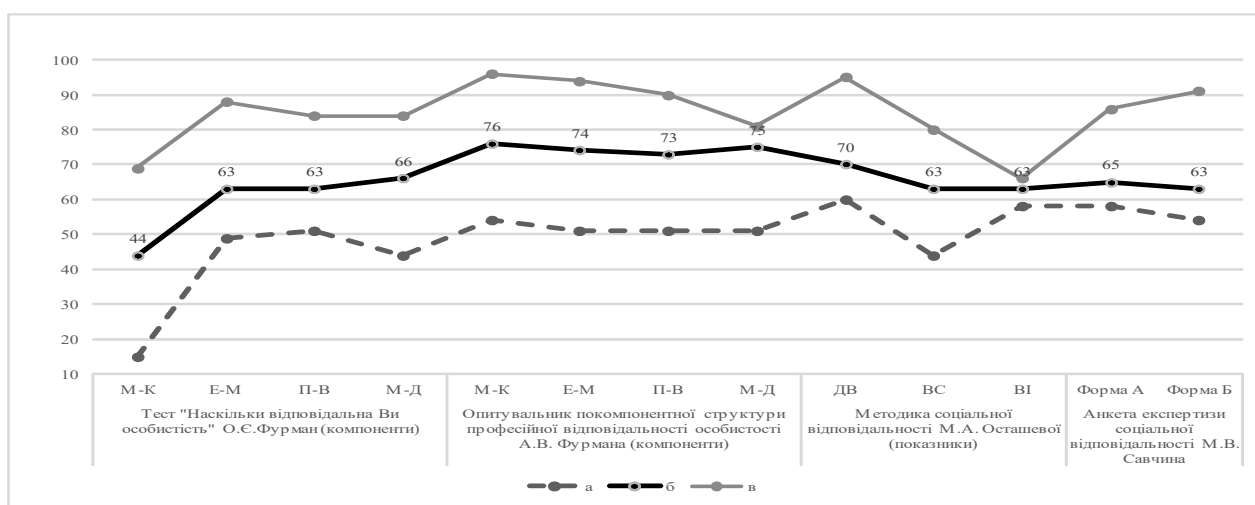

Рис. 5.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів першого курсу магістерського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка – 20 осіб)

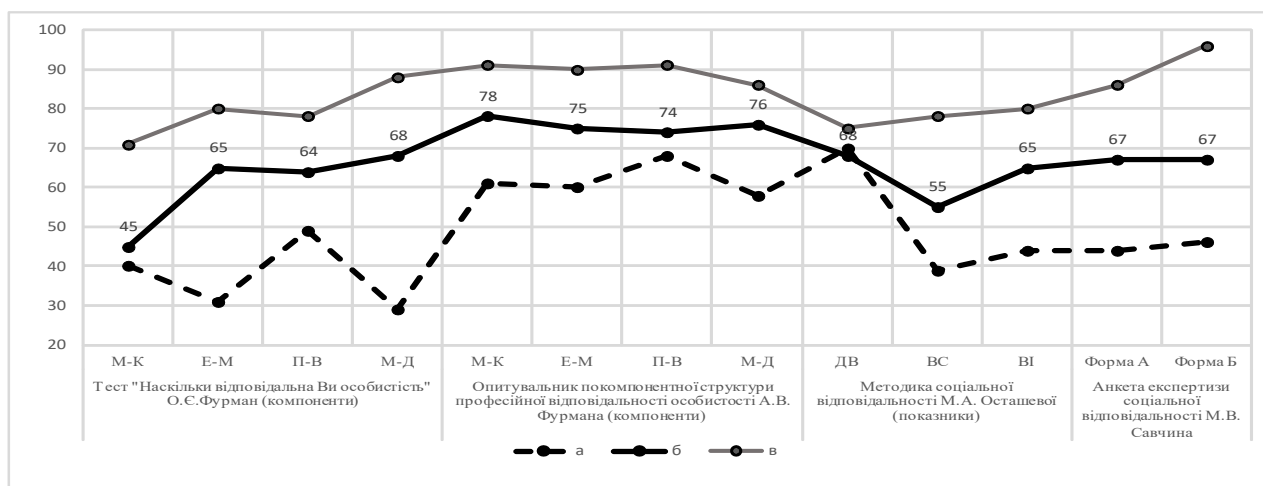

Рис. 6.

Психологічні профілі відповідальної активності студентів-психологів другого курсу магістерського рівня підготовки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, отримані за параметрами професійної відповідальності за чотирма методиками (м. Одеса, вибірка 19 осіб)

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ : Либідь. 2016. 272 с.
2. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ. 2019. 980 с.
3. Глас Дж., Стенлі Дж. Статистичні методи у педагогіці і психології : пер. з англ. А.В. Фурмана та Я.О. Дикого. Тернопіль, 2022. 482 с. (Репринт).
4. Липка А.О. Архітектура психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36). С. 160-171.
5. Липка А.О. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення : психологічний аспект. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 74-82. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074>
6. Липка А.О. Оптимізація становлення професійної відповідальності психолога. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 201-211. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.201>
7. Липка А.О. Психологічна динаміка розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів : дис. ... на здобуття ступеня доктора філософії : 053 Психологія, Тернопіль : ЗУНУ, 2024. 232 с.
8. Максименко Ю.Б. Комп'ютерна діагностика у психології : принципи і методи розробки та використання. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 56-72.
9. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
10. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація / гол. ред. А.В. Фурман. *Психологія і суспільство*: спецвипуск. 2002. №3-4. 292 с.
11. Мороз Л. Принципи організації та проведення тренінгу професійно-психологічного спрямування. *Психологія і суспільство*. 2003. № 3. С. 133-140.
12. Психологія виниклу: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.
13. Роменець В.А., Маноха П.І. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. 3-є вид. Київ: Либідь. 2017. 1056 с.
14. Савчин М.В. Свобода і відповідальність особистості. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 73-80.
15. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
16. Садова М.А. Психологічні складові професійної відповідальності особистості : монографія. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. 434 с.
17. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 49-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>.
18. Система сучасних методологій : хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т.2. 344 с. Т.3. 400 с. Т.4. 400 с. 2023. Т.5 (додатковий). 605 с.
19. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
20. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології : від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>.
21. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>.
22. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання :

принципи, умови, забезпечення : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

23. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

24. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

25. Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 360 с.

26. Фурман О.Є., Гіряк А.Н. Сутнісне визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 53-81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>.

27. Фурман (Гуменюк) О.Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Школяр, 1998. 112 с.

28. Фурман (Гуменюк) О.Є. Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 92-98.

29. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

30. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.

31. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038>.

32. Schwartz S.H. Normative evaluations A helping behavior : A critique, proposal and empirical test. *Journal of Experimental Social Psychology*. 1973. V 9. P. 353-355.

REFERENCES

1. Miasoid, P.A. & Shatyro, L. O. (Eds.) (2016). Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi [Academic V. A. Romenets: creativity and work]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
2. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (Eds.). (2019). Vitakulturna metodolohiia : antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulturnal methodology : an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].
3. Glass, J., Stanley, J. (2022). Statystychni metody v pedahohitsi i psykholohiyi [Statistical methods in pedagogy and psychology]. Ternopil, 482 p. [in Ukrainian].
4. Lypka, A. (2017). Arkhitektonika psykholohichnoho doslidzhennya vidpovidal'nosti osobystosti [Architecture of psychological research personal responsibility]. *Naukovyy ohlyad – Scientific review*, 4, 160-171 [in Ukrainian].
5. Lypka, A. (2019). Vidpovidal'nist osobystosti v kontekstakh zhyttyevoho shliakhu i sotsial'noho povciakdennia : psykholohichniy aspekt [Personality's responsibility in the contexts of life path and social everyday life : psychological aspect]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 74-82 [in Ukrainian].
6. Lypka, A. (2024). Optymizatsiya stanovlenya profesynoyi vidpovidal'nosti psykholohiv [Optimization of psychologists' professional responsibility formation]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 201-211 [in Ukrainian].
7. Lypka, A.O. (2024). Psykholohichna dynamika rozvytku profesynoyi vidpovidal'nosti maybutnikh psykholohiv : dys. ... na zdobyttya stupenya doktora filosofiyi zi spetsial'nosti 053 Psykholohiya [Psychological dynamics of the future psychologists' professional responsibility development : dys. ... to obtain a degree doktora filosofiyi zi spetsial'nosti 053

Psykhohiia], Ternopil. 232 s. [in Ukrainian].

8. Maksymenko, Yu. B. (2007). Komp'yuterna diahnostyka u psykhohiui: pryntsyipy i metody rozrobky ta vykorystannya [Computer diagnostics in psychology: principles and methods development and use]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 56-72 [in Ukrainian].

9. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

10. Furman, A.V. (gol. red.) (2002). Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokul'turni orhanizatsiya [Modular and developmental system as socio-cultural organization]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 12-92 [in Ukrainian].

11. Moroz, L. (2003). Pryntsyipy orhanizatsiyi ta provedennya treninhu profesiyno-psykhohichnoho spryamuvannya [Principles and organization and implementation professional psychological training]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 133-140 [in Ukrainian].

12. Myasoid, P.A. & Furman, A.V. (Eds.). (2012). Psykhohiia vchynku : Shliakhmy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act : the way of creativity, of Romenets V.A.]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

13. Romenets, V.A. & Manokha, P.I. (2017). Istoriia psykhohiui XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

14. Savchyn, M.V. (2007). Svoboda i vidpovidal'nist' osobystosti [Freedom and responsibility of the individual]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 73-80 [in Ukrainian].

15. Savchyn, M.V. (2008). Psikhohiia vidpovidal'noyi povedinky : monohrafiya [Psychology of responsible behavior : monograph]. Ivano-Frankivsk, 280 p. [in Ukrainian].

16. Sadova, M.A. (2018). Psykhohichni skladovi profesiynoyi vidpovidal'nosti osobystosti : monohrafiya [Psychological components professional responsibility of the individual : monograph]. Odesa, 434 p. [in Ukrainian].

17. Sartre, J.-P. (2022). Ekzistentsializm – tse humanizm [Existentialism is a humanism]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 49-65 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii : khrestomatiya u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies : a textbook in 4 volumes]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakul'turnoyi metodolohiyi : vid myslevchynennia do kanonu. [Categorical matrix of vitakultural methodology : from thought-activity to canon]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrument myslevchynennia [Methodological optics as a thought-activity tool]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (1997). Modul'ho-rozvyvalne navchannia : pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental education: principles, conditions, provision]. Kyiv : Pravda laroslavychiv [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukrains'koi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality].

Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

25. Furman A.V., Furman, O.Ye. (2006). Psykhohiia Ya-kontseptsiiy [Psychology of Self-concept]. Lviv. 360p. [in Ukrainian].

26. Furman, O. Ye., Hirniak, A.N. (2020). Sutnisne vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzayemodiyi vykladacha i studentiv v osv'it'omu protsesi [The essential definitions of modular developmental interaction of teacher and students the educational process]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53-81 [in Ukrainian].

27. Furman (Humeniuk), O.Ye. (1998). Modulno-rozvyvalne navchannia : sotsial'no-psykhohichnyi aspekt [Modular and developmental education : socio-psychological aspect]. Kyiv : Shkoliar. 112 p. [in Ukrainian].

28. Furman (Humeniuk), O. (2008). Rivni hromadians'koyi vidpovidal'nosti ta yich empirychne vyvchennia u molodi [Levels of civitresponsibility and empirical research in youth]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 92-98 [in Ukrainian].

29. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). Teoriya i metodolohiia innovatsiino-psykhohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

30. Furman, O.Ye. (2015). Hromadians'ka vidpovidal'nist' osobystosti yak predmet psykhohichnoho doslidzhennia [Civil responsibility of the individual as a subject of psychological research]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 65-91 [in Ukrainian].

31. Furman, O. (2018). Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannya [I-concept as a subject of multifaceted theorizing]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038> [in Ukrainian].

32. Schwartz, S.H. (1973). Normatike evalutions A helping behavior : A critique, proposal end empirical test. *Journal of Experimantal Social Psychology*, 9, 353-355 [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Анатолій Васильович, ЛІПКА Арсен Олегович.

Психологічна структура професійної відповідальності особистості: програма, психодіагностика, експеримент.

Фундаментальне емпіричне дослідження здійснене за вчинково-канонічною оргсхемою підготовки, проведення та осмислення результатів багатоаспектного пошуку на предмет виявлення фактів, закономірностей та особливостей становлення згармонізованої психологічної структури професійної відповідальності здобувачів-психологів у її деталізованій динамічній розгорнутій покомпонентного розвитку впродовж їхнього навчання у ЗВО. При цьому об'єктний формат вивчення охоплював більш широкий контекст еволюційного конструювання, а саме концептуальне осягнення професійної відповідальності особистості як інтегральної риси-якості, котра синтетично поєднує особливі за психоекзистенційним змістом ціннісно-сміслову спрямованість, полімотиваційність фахової діяльності, здатність продукувати прийнятні способи вирішення всеможливих життєвих проблем людини і групи, постійну рефлексивність власного психологічного мислевчинення. Крім того, аргументовано, що професійна відповідальність психолога становить не лише його базову психосоціальну властивість, а й засадничу форму його життєздійснення та важливий канал самісного зреалізування у плінні майже безперервної усупільненої взаємодії, що характеризують готовність відповідати за наслідки власних зусиль, намагань, дій, якісне і продуктивне виконання ним професійних зобов'язань й обов'яз-

ків, зокрема, й утілювати у повсякдення інваріанти ментально-когнітивного, емоційно-мотиваційного, конативно-вольового і морально-духовного узмістовлень. Доведено, що у засновках такої відповідальності перебуває вміння особи продуктивно використовувати власні часові ресурси у взаємостосунках з людьми: а) відвічальність за виконану дію, або ретроспективна; б) відповідальність «тут і тепер» чи сьогочасна; в) за те, що потрібно зробити, або перспективна; та г) абсолютна, себто та, котра співвідноситься із вічним. Ситуації й її етап мислевчиння передбачав теоретичну розробку та методологічне обґрунтування *авторської програми емпіричного дослідження* прийнятого упередження, що у підсумку задіяла двоскладовий набір основних і допоміжних психодідактичних методик (визначення показників соціальної відповідальності М.А. Осташевої та вивчення відповідальної поведінки суб'єкта діяльності методом аналізу цілісних життєвих ситуацій М.В. Савчина), що уможливили диференційоване й одночасно системне вивчення покомпонентної структури професійної відповідальності студентів-психологів. Основними методиками були особистісний тест-опитувальник «Наскільки відповідальна Ви особистість?» О.Є. Фурман (2007) і спеціально створений А.В. Фурманом опитувальник покомпонентної структури професійної відповідальності, який пройшов багатоетапну процедуру конструювання та емпіричної апробації на предмет визначення факторів структурної організації параметричних компонентів названої відповідальності, встановлення між ними кореляційних зв'язків, створення класифікацій загальних і покомпонентних показників цього діагностованого феномену та ін., що дало підстави використовувати цей опитувальник на контрольному і формувальному етапах психологічного експерименту як надійний та інформативний діагностичний інструмент. М о т и в а ц і й о в и й етап склав результати констатувального етапу емпіричного дослідження процесу становлення професійної відповідальності майбутніх психологів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки, що отримані за допомогою чотирьох предметно відповідних психодідактичних методик (тесту особистості, двох опитувальників та експертної анкети). Так, виявлено, що складнозмінну, спадаюче-зростаючу, тобто позитивно-негативну, динаміку розвитку базових компонентів названої відповідальності за роками навчання становлять: ментально-когнітивного у діапазоні усереднених відсоткових значень від 60,5, 58,5 і 59,5 до 56,0 і далі до 60,0 та 61,5, емоційно-мотиваційного – від 70,0 і 71,0 до 66,5 і 65,0 і далі до 68,5 і 70,0, поведінково-вольового – від 67,5 і 66,0 до 63,5 і 63,5 й далі до 68,0 і 69,0 і морально-духовного – від 71,0 до 68,0, 68,5 і 66,5 й далі до 70,5 і 72,0 (%). Виявлено, що загальною тенденцією тут є збалансування психологічного узмістовлень цих компонентів і як реальних особистісних характеристик, і як формальних психометричних параметрів цієї інтегральної риси фахівця-психолога. Воднораз встановлено високу розсіюваність даних та багату варіативність, а також розширення або скупчення індивідуальних траєкторій покладового становлення вказаної риси. Зважаючи на вказане, процес формування професійної відповідальності психологів в освітньому просторі сучасних українських ЗВО оцінено як недостатньо керований і низькоєфективний. Д і й о в и й етап становить повноформатне здійснення психоформувального експерименту, центрованого на оптимізації динаміки покомпонентного розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів. Зокрема, переконливо засвідчено, що формуванню продуктивних форм та дієвих узмістовлень аналізованої відповідальності сприяють такі *групи психодідактичних умов*: комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг актуалізації психодуховних ресурсів

особистісної відповідальності, професійно-рольові ігри мислекомунікативного характеру і кредитно-модульна освітня система. Воднораз формувальний експеримент системно підтвердив вагомий конструктивний вплив цих умов на позитивну динаміку розвитку-збагачення змісту компонентів профвідповідальності здобувачів-психологів протягом їхнього навчання на різних рівнях підготовки: а) *ментально-когнітивного*: досягнуто глибоке усвідомлення та особисте прийняття відповідальності за інтенсивне наповнення власної повсякденної освітньої діяльності, що кількісно підтвердив сумарний показник тестування та опитування усереднених даних трьох експериментальних груп – 29,1% і 24,0%; б) *емоційно-мотиваційного*: забезпечено високі пошуково-пізнавальну активність, соціальну ініціативність і полівмотивованість відповідально здійснюваної наступниками освітньо-психологічної роботи, що підтверджено аналогічно наведеними кількісними величинами – 20,2% і 29,5%; в) *поведінково-вольового*: розширено простір просоціальної відповідальної поведінки, самоорганізації професійно важливих учинкових дій і спеціальних психологічних компетентностей, що підкріплена аналогічним шляхом вищеподаними кількісними значеннями – 22,0% і 29,1%; г) *морально-духовного*: уможливлено особистісну самоактуалізацію, пропедевтичне фахове самовдосконалення і рефлексивну компетентність відповідно зорієнтованого вчинення, що аргументовано за вищенаведеною схемою кількісними даними – 24,1% і 23,5%. П і с л я д і й о в и й етап авторського мислевчиння репрезентує результати *підсумкової рефлексії* новоздобутого психологічного знання у чотирьох епістемологічних вимірах – концептуальному, програмно-емпіричному, діагностичному, психоекспериментальному, що знаходить логіко-сутнісне відображення у висновках роботи.

Ключові слова: психологічне пізнання, мислевчиння, особистість, професія, діяльність, відповідальність, концепція, психологічна структура, майбутній психолог, програма, емпіричне дослідження, психодіагностика, тест, опитувальник, анкета, психометрія, методи математичної статистики, психологічний профіль, психологічний аналіз результатів, психодідактичний експеримент, тренінг, рольова гра, динаміка покомпонентного розвитку профвідповідальності.

ANNOTATION

Anatolii V. FURMAN, Arsen LYPKA.

Psychological structure of professional responsibility of a personality: programme, psychodiagnostics, experiment.

The fundamental empirical study was carried out according to the *act-canonical organisational scheme* of preparation, conduct and comprehension of the results of a multidimensional search to identify the facts, patterns and features of the formation of a harmonised psychological structure of professional responsibility of psychology students in its detailed dynamic deployment of component development during their studies at a higher education institution. At the same time, the *object format* of the study covered a broader context of evolutionary construction, namely the conceptual comprehension of professional responsibility of the individual as an integral trait-quality that synthetically combines a special psycho-existential content of value and meaning orientation, poly-motivation of professional activity, the ability to produce acceptable ways to solve all kinds of life problems of a person and a group, and constant reflexivity of one's own psychological thought process. In addition, it is argued that the professional responsibility of a psychologist is not only his basic psychosocial property but also the fundamental form of his life and an important channel of self-realisation in the course of almost continuous social

interaction that characterises the readiness to be responsible for the consequences of their own efforts, endeavours, actions, and the qualitative and productive fulfilment of their professional obligations and duties, in particular, and to implement the invariants of mental-cognitive, emotional-motivational, conative-volitional and moral-spiritual content in everyday life. It has been proven that the foundations of such responsibility lie in a person's ability to productively use their own time resources in relationships with others, namely: a) responsibility for an action that has been performed, or retrospective responsibility; b) responsibility "here and now", or current responsibility; c) responsibility for what needs to be done, or prospective responsibility; and d) absolute responsibility, that is, responsibility correlated with the eternal. The *situational* stage of reflective thinking involved the theoretical development and methodological justification of the *authors programme for empirical research* of the accepted conceptualisation. As a result, a two-component set of primary and auxiliary psycho-didactic methods was employed (M.A. Ostashevas indicators of social responsibility and M.V. Savchyns method for studying responsible behaviour through the analysis of holistic life situations), which enabled a differentiated yet systematic study of the component structure of professional responsibility in psychology students. The main methods used were the personal test questionnaire "How responsible are You?" by O.Ye. Furman (2007) and a specially developed questionnaire on the component structure of professional responsibility by A.V. Furman. The latter underwent a multi-stage process of construction and empirical testing to determine the factors of structural organisation of the parametric components of the specified type of responsibility, to establish correlations between them, to create classifications of general and component-specific indicators of this diagnosed phenomenon, among other tasks. This provided grounds for using the questionnaire at both the control and formative stages of the psychological experiment as a reliable and informative diagnostic tool. The *motivational* stage included the results of the ascertaining stage of the empirical study of the process of formation of professional responsibility of future psychologists of the first (bachelor's) and second (master's) levels of training, obtained with the help of four subject-matter relevant psychodiagnostic methods (a personality test, two questionnaires and an expert questionnaire). Thus, it has been found that the complex, decreasing-increasing, i.e., positive-negative, *dynamics of the development* of the basic components of the above responsibility by years of study are mental and cognitive in the range of averaged absolute values from 60.5, 58.5 and 59.5 to 56.0 and further to 60.0 and 61.5, emotional and motivational – from 70.0 and 71.0 to 66.5 and 65.0 and then to 68.5 and 70.0, behavioural and volitional – from 67.5 and 66.0 to 63.5 and 63.5 and then to 68.0 and 69.0, and moral and spiritual – from 71.0 to 68.0, 68.5 and 66.5 and then to 70.5 and 72.0 (%). It was found that the general tendency here is to balance the psychological content of these components both as real personal characteristics and as formal psychometric parameters of this integral trait of a psychologist. At the same time, high data scattering and rich variability, as well as expansion or accumulation of individual trajectories of the component formation of this trait, were found. In view of the above,

the process of forming the professional responsibility of psychologists in the educational space of modern Ukrainian higher education institutions is assessed as insufficiently controlled and low-efficient. The *action* stage is a full-scale psychoformative experiment focused on optimising the dynamics of the component-by-component development of future psychologists' professional responsibility. In particular, it has been convincingly shown that the following *groups of psycho-didactic conditions* contribute to the formation of productive forms and effective contents of the analysed responsibility: complex psychodiagnostic sections, training in the actualisation of psychospiritual resources of personal responsibility, professional role-playing games of a thought-communication nature and a credit-modular educational system. At the same time, the formative experiment systematically confirmed the significant constructive influence of these conditions on the positive dynamics of development-enrichment of the content of the components of professional responsibility of psychology students during their training at different levels of education: a) *mental-cognitive*: a deep awareness and personal acceptance of responsibility for the intensive content of their own daily educational activities was achieved, which was quantitatively confirmed by the total test and survey data of the average data of the three experimental groups – 29.1% and 24.0%; b) *emotional and motivational*: high search and cognitive activity, social initiative and poly-motivation of the educational and psychological work responsibly carried out by the successors are ensured, which is confirmed by the similarly given quantitative values – 20.2% and 29.5%; c) *behavioural and volitional*: the space of prosocially responsible behaviour, self-organisation of professionally important actions and special psychological competences is expanded, which is supported by the above quantitative values – 22.0% and 29.1%; d) *moral and spiritual*: personal self-actualisation, propaedeutic professional self-improvement and reflective competence of appropriately oriented actions are possible, which is argued by the above scheme with quantitative data – 24.1% and 23.5%. The *post-action* stage of the author's thought process represents the results of the final reflection of the newly acquired psychological knowledge in four epistemological dimensions – conceptual, programmatic-empirical, diagnostic, and psycho-experimental – which is logically and substantively reflected in the conclusions of the work.

Keywords: *psychological cognition, thought processes, personality, profession, activity, responsibility, concept, psychological structure, future psychologist, programme, empirical research, psychodiagnostics, test, questionnaire, questionnaire, psychometrics, methods of mathematical statistics, psychological profile, psychological analysis of results, psycho-didactic experiment, training, role play, dynamics of component development of professional responsibility.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Віталій ПАНОК,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.

Надійшла до редакції 06.12.2024.

Підписана до друку 30.12.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А. В., Липка А. О. Психологічна структура професійної відповідальності особистості: програма, психодіагностика, експеримент. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 91-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.091>

БОЖКО Катерина Ігорівна

МАКІАВЕЛЛІЗМ І МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК СПОРІДНЕНІ ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ФЕНОМЕНИ

Kateryna BOZHKO
**MACHIAVELLIANISM AND MANIPULATION
AS RELATED PSYCHOSOCIAL PHENOMENA**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.147>

УДК: 159.922.27 : 316.6

Постановка суспільної проблеми. На початку повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022 році українське суспільство згуртувалось в одну сильну та непереможну націю. Згодом ця згуртованість потроху почала зменшуватись, спільнота розпорошувати свою увагу на інші внутрішні проблеми в країні, такі як незрозумілі рішення парламенту, жахлива корумпованість на всіх рівнях державної влади, економічні та гуманітарні проблеми, соціальна незахищеність населення та ін. Втім, активного протесту з боку громадян для здолання проблем, які насправді погіршуються з кожним днем, немає. Задаючись цим питанням, досліджуючи психологічні особливості методів та форм маніпуляції через засоби масової інформації, з упевненістю можна стверджувати, що «пасивна позиція» громадянського суспільства, зумовлена копіткою, цілеспрямовано деструктивною роботою зацікавлених осіб з боку вищого керівництва держави. Та й новітня історія показує, що характерною рисою менталітету українців завжди була активна позиція і персональна участь у державотворчих процесах, його високий психокультурний потенціал [8].

Тож відносно інертна громадянська позиція українців сьогодні, безсумнівно, – це наслідок вживання державною владою маніпулятивних соціальних та психологічних технік, які націлені навіяти суспільству штучні ідеали гуманності, пасивності та беззаперечної вірності, у результаті чого це сприяє катастрофічності нашого повсякдення. Водночас внутрішні

проблеми в державі набули небачених масштабів, чому, як не парадоксально, спричиняє свавілля, корупційні скандали та безлад у владі. Кожному зрозуміло, що суспільно-політичний хаос становить ідеальну умову для втілення політичних та фінансових махінацій, монополізації державної влади, які, з огляду на все зазначене, переходять під керування зверхників, котрі не зацікавлені у розбудові сильної держави з добре розвинутим народо-владдям.

Інформаційні та політичні маніпуляції, політичний прагматизм часто ототожнюють з макіавеллізмом. У літературі можна часто зустріти уподібнення понять маніпулятивного впливу з «макіавеллізмом». Це пояснюється тим, що маніпулювання інформацією вважається одним зі специфічних методів соціальної взаємодії та управління. Його мета – застосування неявного примусу, тобто приховування справжнього наміру, досягнення маніпулятором власних цілей. Макіавеллізм у сучасному розумінні характеризується не тільки агресивною та аморальною поведінкою, а й легкістю маніпулювання задля зміни поведінки людей, причому без урахування їх власних інтересів та ціннісних орієнтацій.

Обставини, які виникли внаслідок воєнного періоду життя українського соціуму, посилили вразливість різних верств населення до прихованого психологічного впливу. Втім, надзвичайно велике різноманіття джерел інформації, до яких є безперешкодний доступ, поглиблене дослідження цих соціально-психологічних фе-

номенів і їх впливу на суспільство дає змогу розробити дієві засоби та способи ефективної протидії.

Незважаючи на наявність значної кількості розвідок, що розкривають психологічні особливості макіавеллізму та маніпуляції як ковітальних феноменів, ці питання залишаються не розкритими повною мірою і потребують висвітлення найважливіших кроків у формуванні системи способів, технік і прийомів протидії негативному психосоціальному впливу цих явищ в українському суспільстві під час воєнного стану.

Мета дослідження: висвітлення маніпуляції та макіавеллізму як психосоціальних, зовнішньо споріднених за феноменальним оприявленням й одночасно внутрішньо відмінних за психоінтенційним узмістовленням, явищ, а його **основне завдання** – конкретизувати теоретико-аналітичні напрацювання у вигляді соціально-психологічного проекту «*Інформаційний імунітет українців*», який містить дієву програму подолання негативних наслідків маніпуляції та макіавеллізму в сучасних драматичних реаліях України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вивчення процесу появи та розвитку макіавеллізму і маніпуляції як явищ психосоціального впливу допоможе зрозуміти основні причини їх зародження і в нашому суспільстві. Поняття *генези* часто використовують у контексті становлення ідеї чи процесу, що допомагає зрозуміти, як і чому виникають такі споріднені феномени, у чому їх відмінність й утаємничення. Історично це вказує на еволюцію названих явищ, що спонукає з'ясувати, коли та за яких обставин вони зародились, як впливали на процеси у різних суспільствах, які наслідки їх супроводжували. Виникнення і шляхи розвитку вказаних феноменів у світових структурах становлення держав, їх політичного та культурного життя повною мірою спричинили їх вплив у різні періоди на життя і діяльність громадян, що дало змогу виокремити найдієвіші засоби і способи належної протидії їх прояву.

Опрацювавши тлумачні словники з української мови та дослідивши етимологію понять *маніпуляції*, *маніпулятора* та *макіавеллізму*, здійснимо короткий порівняльно-історичний аналіз іншомовного походження цих слів. Тож,

термін «*маніпуляція*» походить від французької мови *manipulatio*, та від латинської *manipulus*, що перекладається як «жменя» і являє собою складний прийом у ручній роботі (показ фокусів / махінацій), що вимагає великої точності, або спосіб дії, який сприяє досягненню конкретної мети, внаслідок чого відбувається викривлення суспільної реальності чи думки в цілому. *Маніпулятор* (від французької – *manipulateur*) – людина, котра здійснює маніпуляції, може бути цирковим фокусником, що вправно маніпулює різними предметами, а також фокусником, жонглером чи шахраєм. Етимологія слова *макіавеллізм* (походить від італійської – *machiavellismo*) від історичної постаті N. Machiavelli, себто від прізвища політичного діяча Флорентійської республіки (1468 – 1527), котрий проводив політику, яка не гребувала жодними засобами боротьби – чи то обман, зрадництво, підступність або віроломство [4, с. 638, 644].

Перші згадки про макіавеллізм як про політику, що використовує весь арсенал засобів боротьби для досягнення своєї мети, беруть свій початок в італійському політичному трактаті Ніколло Макіавеллі «Державець» у кінці XVI століття. Вперше поняття «макіавеллізм» було подано у 1626 році в Оксфордському словнику англійської мови. Макіавеллізм у психології вважається однією з трьох складових «темної тріади» особистості, у якій поєднуються нарцисизм, макіавеллізм і психопатія. У дослідженнях стверджується, що люди з високим рівнем цинізму виявляють схильність до маніпулювання та використання інших для досягнення своїх цілей, причому без урахування основних етичних і моральних вимог, що має як безпосередній, так і опосередкований вплив на різні аспекти життя суспільства. Той, хто любить владу, завжди маніпулює вдумливо, зосереджено, задля власної вигоди. До того ж він ніколи не буде особисто відчувати провини за методи, які використовує у своїх маніпуляціях, при цьому схвалюючи їх. Для нього маніпуляція – нормальний ефективний метод взаємодії з іншими [2, с. 179; 10, с. 88; 11].

Американський письменник Сінді Шелдон зазначав про те, що макіавеллізм – це *психологічна хвороба*, заснована на єдності взаємопов'язаних мотиваційних, когнітивних і поведінкових характеристик. Це аномальне явище також вважається стійкою характеристикою особистості, яка розкриває взаємовідношення

у системі «людина – людина» та соціальною дійсністю. Особа комбінаторного спрямування твердо вірить, що у стосунках з навколишніми можна і потрібно маніпулювати опонентом, а тому треба володіти чіткими навичками маніпулювання. Ці ознаки є невід’ємними складовими психологічних особливостей явища макіавеллізму [10, с.88].

У процвітаючих країнах, де прослідковується високий рівень людського розвитку, всі захищають демократичні свободи та справедливість, а вирішальним моментом є верховенство права кожного громадянина. Очевидно, що досліджувані тут явища як ознаки особистості вибудовують стосунки з довкіллям як не з істинними суб’єктами, а скоріш як з об’єктами, що перешкоджає утвердженню найкращих суспільно ціннісних канонів. Однозначно доведено, що переважання маніпулятивного впливу у спілкуванні між суб’єктами вносить розлад у порозуміння, знищує емпатійність і маскує інтолерантність.

Відразу, як тільки було опубліковано у XVI столітті політичний трактат «Державець», макіавеллізм з Італії, мов чума, почав розповсюджуватися до північної Європи і спершу інфікував Францію. Свідченням утвердження макіавеллізму є подія, яка сталася вночі 24 серпня 1572 року і яка отримала назву «Варфоломіївська ніч». З огляду на історичні факти, Катерина Медічі виступала ініціатором різанини, котра почалась з убивства адмірала Гаспара де Коліньї, і згодом розповзлась по всьому Парижу та околицях, що тривала декілька місяців. Точної кількості вбитих за той час невідомо, її оцінюють від 5 до 30 тисяч осіб. Це була трагедія, яка до сьогодні вважається однією з найкривавіших в історії релігійних війн. Зі свого боку, вирішальну роль поширення концепції макіавеллізму на теренах Європейських країн була праця 1576 року «Роздуми про шляхи доброго правління проти Макіавеллі», Інокентія Жентілле, який був гугенотом, тоді як сама праця була надрукована у десяти виданнях та перекладена трьома мовами (*див. ел. носії інформації*).

Отож такий соціально-психологічний феномен, як маніпуляція, розвивався упродовж багатьох тисячоліть і полягає в умисному впливі на поведінку, думки, емоції інших людей з метою досягнення своїх особистих намірів і цілей [12]. Вочевидь маніпуляція має як позитивний, так і негативний вплив на відносини у системі «людина – людина». Її

слухно розглядати як спосіб позитивного впливу на інших, якщо вона використовується з дотриманням етичних норм. Тому все зводиться до наміру носія маніпуляції та результатів, які вона створює. До прикладу, у відносинах «батьки – діти» допускається використання м’якої маніпуляції, щоб спонукати до конструктивних змін та спрямувати взаємодію із нащадками у позитивне русло. Важливо пам’ятати про потенційно етичні наслідки та переконання, а саме про те, що маніпуляція не використовується для контролю або обману заради особистого зиску. У стосунках потрібно вибудовувати чесні та прозорі відносини за актуалізації будь-якої форми спілкування чи впливу.

Маніпулятори, як зазначав Еверетт Шостром – американський психолог та психотерапевт, – не тільки невпинно розвиваються, поліпшуючи свої навички, оволодіваючи секретами людської природи, а й вдосконалюють свій контроль над оточуючими. Говорячи про маніпулятора як фокусника, майстра свого діла, швидкість та спритність рухів – ось його хист, адже він у житті гравець, котрий завжди приховує свою «порожню карту». Однією з особливостей маніпуляторів є відсутність освіти, тому його поверховість і штучність приховані за маскою, він завжди хоче бути на висоті, приголомшити, спіймати на гачок присутніх з однією метою – для того, щоб керувати ними. Його життя не вчить, він лише колекціонує розумні слова, вислови, щоб замилувати очі (цит із [10, с. 89-90]).

Напевно, всі ми якоюсь мірою маніпулятори, – зауважував науковець. Проте відомо, що не потрібно викорінювати маніпулятивну поведінку, а навпаки, треба удосконалювати її актуалізаційну силу, тобто потугу більш творчого застосування в людських взаємостосунках. Однозначно в кожному з нас існує не один, а кілька видів маніпулянтів, тож відповідно до обставин у житті один з них починає керувати нами. Серед усіх видів маніпулянтів є панівний тип – внутрішнього фокусника. На підставі цього Е. Шостром запропонував типологію особистостей-маніпулянтів.

Макіавеллізм та маніпуляція – це споріднені феномени, які знаходять відображення у психосоціальному впливі на людей. Вони обидва походять із властивостей людської психології та соціальних взаємодій, можуть бути результатом бажання контролювати ситуацію, або ж отримати вигоду від інших. Окрім цього, як і в інших аспектах життя, психосоціальний вплив може бути використа-

ний для різних цілей – як конструктивних, так і деструктивних. Відмінність між маніпуляцією та макіавеллізмом полягає в тому, що маніпуляція – це спосіб впливу на інших людей, включаючи психологічні та емоційні техніки, щоб отримати бажаний результат, тоді як макіавеллізм – це система тактик маніпулювання і стратегій, спрямованих на отримання влади та досягнення запланованої мети. Відтак макіавеллізм може бути різновидом маніпуляції, але не всі форми маніпуляції є макіавеллістськими [2, с. 181; 3].

Отже, висновуємо, що макіавеллізм та маніпуляція є стратегіями, що часто використовуються для здобутку певних корисливих цілей за допомогою хитрощів, обману та контролю над іншими людьми. Вони можуть бути шкідливими й негативно впливати на стосунки між людьми, оскільки вживаються для власного збагачення та досягнення не завжди благородної мети. Для того щоб уникнути потенційних маніпуляцій та їх наслідків, важливо бути свідомими й обачними у спілкуванні з навколишніми. Сподіваємося, що скрупульозний аналіз цих соціально-психологічних феноменів впливу дадуть змогу отримати знання і навички, які допоможуть краще зрозуміти психологічні особливості, методи, способи, техніки відстоювання своїх інтересів, а також бути підготовленими до різних сценаріїв поведінки при взаємодії з іншими людьми.

Жахливі реалії сучасного українського суспільства полягають в тому, що маніпуляція, брехня та пропаганда – це невід’ємні складові політичного і суто державного тиску на громадян, що ще більш характерно для тоталітарних держав, де брехня становить левову частку їх інформаційного простору, зачіпаючи не лише патологічних брехунів, але й правдолюбів. Саме людський страх, – пише М.О. Бердяєв, – породжує неправду, яка стає інструментом захисту [1, с. 20-21]. Цікаво те, що кожне слово, котре аргументоване та підкріплене об’єктивним судженням, уреальнює сьогодення – набуває суспільної значущості.

Те ж саме можна сказати і про концепцію Джозефа Овертона, запропоновану в середині 1990-х років і названу «Вікно Овертона». Мовиться про певний механізм або спосіб опису, який найчастіше використовують політологи та соціологи у своїй роботі. Штучно створюючи ніби вікно, через яке «дивиться» суспільство, так з допомогою маніпуляційної інформації ними досягається викривлення

певних подій, ідей, що впливає на погляди та думки громадян, хаотизуючи їх, тому те, що раніше вважалось неприпустимим, може стати нормою, і навпаки. Інакше кажучи, ця концепція має колосальну вагомість для розбудови державної політики в цілому, оскільки окреслює, які саме проблеми висвітлюватимуться, а які ні.

Посилення цензури у ЗМІ, «кишенькові» журналісти, «свої» правоохоронні та державні органи влади – це і є практичне застосування механізму «Вікна Овертона», що окреслює чіткі кордони висвітлення дозволеної інформації та ідей, контроль соціальних та політичних питань, які будуть транслюватись в обмеженому «вікні» для суспільства.

Маніпулятивні схильності вважаються динамічним та універсальним станом людини, який охоплює її готовність як суб’єкта впливати на інших для досягнення власних цілей. Саме це спостерігаємо в українському сьогоденні. Оскільки схильність до маніпулювання властива кожній людині, то питання полягає лише в тому, чи є ця маніпуляція позитивною і чи вона не нашкодить іншим, або ж чи буде руйнівною для оточуючих. Важливі важелі впливу високої схильності до маніпуляції – це чинники зовнішнього і внутрішнього довкілля, серед яких доречно виокремити соціокультурні, технологічні, економічні, соціально-політичні, сімейні та особистісні. Споглядаючи зі сторони на ситуацію в Україні, не дивно, що наше суспільство у відносинах «людина – людина», «людина – ЗМІ» використовує маніпуляцію та макіавеллізм у повсякденному житті на кожному кроці, позаяк на це «надихає» політичний устрій держави.

Українські вчені по-різному трактують поняття маніпуляції, приміром Т. Стасюк під нею розуміє комплекс технік практичних діянь, що ототожнюється з конкретними цілями особи під час процесу обміну інформацією з навколишніми, які мають за мету досягти конкретних намірів за будь-яку ціну. З іншої сторони, науковець Н. Місяць обґрунтовує термін маніпуляції як вид психологічного та духовного впливу, який спрямований на особистість та форми її активності [7]. За В. Лойком, маніпуляція – це механізм кодування суспільних настроїв, міркувань та психологічної обстановки в цілому задля гарантування конкретного виду поведінки, яка підходить маніпулятору [6].

Окремо зазначимо, що ідеологія енергійного маніпулятора полягає у пануванні, тоді як у

маніпулятора пасивного типу – це слабкість та обмеженість, для суперника – це перемога за будь-яку ціну, байдужого – усамітнення і відгородження. Надважливо це розуміти, тому що маніпулятора, яким би кмітливим він не був, усякчас можливо визначити, лише коли вчасно розпізнати [9; 10, с. 93-94; 11].

Науковці також зауважують, що передумовою для формування стійкої тенденції до маніпулювання постають первинні та вторинні чинники соціалізації особи в суспільстві, що найперше дія інституту первинної соціалізації, як-от сімейне виховання, що має безпосередній зв'язок із зародженням схильності нащадка до маніпулювань. До того ж встановлено, що міра дитячих уподобань до маніпуляцій безпосереднього корелює із здібностями їхніх батьків-маніпулянтів, котрих можна охарактеризувати як емоційно холодних, себто як тих, хто завжди намагається приховати свої емоції, відмежуватись без відчуття провини за свої помилки і промашки, де вони – майстри обману та пліток. Але цікавий факт: діти таких батьків оволодівають набагато кращими вміннями до маніпулювання оточуючими та їм притаманні макіавеллістичні погляди на життя. Тож формування дитячих макіавеллістичних спроможностей залежить від учинків та поглядів їхніх наставників – макіавеллістів [5, с. 84-85].

Більше того, явний дитячий макіавеллізм безпосередньо пов'язаний із безуспішними спробами ототожнення себе з батьками (Christie, Geis, 1970; Kelman, 1958), що упроблемнює прийняття дитиною цінностей та загальносформованих культурних норм. Через зазначені труднощі самоідентифікації з батьками зростає вагомість соціального впливу на розвиток нащадка поза межами сімейного довкілля.

Еріх Фромм розглядав основний чинник маніпулятивної поведінки як «всемогутнє нарцисичне бажання експлуатувати інших». Тож є підстави зауважити, що задатки маніпулятивної поведінки особи формуються з дитинства у стосунках «батьки – діти». Нащадки зростають і вчаться маніпулювати поведінковими ситуаціями, адже їх ефективність у досягненні цілей, як вони знають із власного життєвого досвіду, доведена батьками. Школи, гуртки, однолітки, засоби масової інформації та оточуюче довкілля – це інститути соціалізації в суспільстві, що охоплюють найважливіші чинники впливу, котрі врешті-решт і формують у дітей схильність до макіавеллізму. Стаючи дорослими, вони застосовують мані-

пулятивні дії та прийоми, всіляко вкорінюючи їх у відносини зі своїми батьками, однолітками та іншими навколишніми.

Показово, що соціальні психологи Р. Крісті та Ф. Гейз дійшли висновку, що опанування особою високим рівнем макіавеллізму у спілкуванні з оточуючими корелює із бажанням домінувати та ілюструвати свою велич. Поряд з тим, такі особи живуть у страху перед незвіданим, їх переслідує неспокій і хвилювання. Як не парадоксально, люди, котрі тенденційно схильні до маніпулювання, здебільшого не задоволені перебігом свого життя. Вони переважно націлені на короткотермінові цілі, працюють задля досягнення вигоди «тут і тепер», натомість не вибудовуючи плани на майбутнє. Під час аналізу поведінкових характеристик таких суб'єктів дослідники з'ясували, що в них у пріоритеті перебувають лише матеріальні та корисливі вартості, що безперечно переважають над духовними, моральними та етичними цінностями. Здобуваючи гедоністичні та статусні блага, макіавеллістів цікавить лише матеріальна складова своїх «плідних» дій.

При вивченні основних гендерних відмінностей прояву макіавеллізму встановлено, що кількість чоловіків за цим параметром переважає чисельність жіночої частини населення (Е.Е. Массобу, С.Н. Jacklin, 1978; G. Nigro, I. Galli, 1985). Передовсім це безпосередньо стосується пори юності, а також ранньої та середньої зрілості. А ось схильність до макіавеллізму на етапі пізньої зрілості у чоловіків та жінок однакова. Цікаво й те, що рівень макіавеллізму у жінок та чоловіків пов'язаний із соціальною статтю, себто гендером: ті, хто більш схильні до маніпуляцій відзначаються маскуліністю (переважають риси, котрі характерні чоловічому гендерному образу), тоді як особи, яким притаманно низький рівень макіавеллізму поведінково утверджують фемінні характеристики [5, с. 86].

Важливо розуміти, що у жінок та чоловіків макіавелліські психоутворення мають специфічні ознаки на всіх етапах розвитку особистості. Скажімо, це може проявлятися у схильності до самоаналізу своїх особливостей у спілкуванні, що переважно спостерігається у жінок з високим рівнем макіавеллізму, такої схильності, і, як наслідок, у них наявна надмірні відкритість у комунікуванні з навколишніми та щирість інтимної інформації про себе, про свої почуття та емоції. Щоправда, вияв цих своїх особливостей треба розпізнавати як

чудову маніпуляцію для успішного досягнення своїх особистих цілей жінками, яким притаманний макіавелліський синдром. Говорячи про чоловіків, зауважимо, що, на їхню думку, неправдоподібне саморозкриття свого особистісного світу у спілкуванні з іншими найчастіше розглядається як слабкодухисть, що є певним стереотипом. Загалом оприявнення чоловіками своїх характерних рис не пов'язане з рівнем їхньої макіавелліської схильності.

Психологами однозначно доведено, що віковий фактор відіграє вирішальне значення у прояві макіавеллізму у жінок та чоловіків. Динамічною характеристикою є маніпуляційна здатність, яка змінюється залежно від віку особи, а макіавелліський потенціал, починаючи із підліткової стадії та до пізнього юнацтва, зростає, а з набуттям зрілості – знижується. Сенситивний період макіавелліських новоутворень припадає на юнацький вік і ранню дорослість (переважно 16-23 роки). Науковець Р. Крісті пояснював цей психологічний факт тим, що висока ознака макіавеллізму молоді характерна споживацьким ставленням до життя на відміну від старшого покоління, представникам якого важливіші загальнолюдські, здебільшого соціальні та духовні, цінності, аніж матеріальні. Інші дослідники розглядали проблеми юнацького макіавеллізму у форматі відсутності або недостатнього розвитку емпатії та екстернальної відповідальності, що означає перекладення зобов'язальності за свою діяльність винятково на зовнішні чинники. Високий макіавелліський потенціал осіб вікової категорії 18-25 років науковці пояснюють тим, що вони не змогли подолати переломний момент соціальної ідентичності, котра зумовлена таким імперативом соціуму як «необхідно». Скоріш за все саме емоції пережиті під час цієї кризи молодими людьми і є визначним фактором у розвитку їх схильності до маніпулятивної поведінки з навколишніми [5, с. 86].

Загалом існує декілька груп психологічних чинників, які призводять до формування у людини вираженої схильності до маніпуляції у стосунках з іншими. Особистісні ознаки слушно віднести до першої групи, це тривожність, невпевненість у собі, низький рівень емпатійності. В комплексі зазначені властивості спричиняють низьку соціально-психологічну адаптованість особи, що, своєю чергою, підштовхуватиме її до застосування прийомів психологічного впливу, маніпуляційних актів задля досягнення своїх цілей. Чим частіше

здійснюється маніпуляційна поведінка до інших у системі «людина – людина», тим скоріше ці дії стануть фіксованими і в майбутньому, що призведе до формування такої сталої особистісної риси, як макіавелліського (лукавого) стилю поведінки і спілкування, що нехтує мораллю.

Наступна група психологічних чинників, які зумовлюють схильність особи до маніпуляції – це особливості ціннісно-мотиваційної сфери людини. Зокрема, невпевненість у собі, яка проявляється у високій потребі контролювати соціальне довкілля у поєднанні з негативним оцінковим ставленням до інших, котре й спричинює маніпулятивну поведінку. Маніпуляція – це своєрідний контроль, бажання наглядати за іншими людьми засобами впливу на їхню емоційну, когнітивну та поведінкову сфери, які реалізуються приховано і найчастіше не усвідомлюється тими, на кого вони спрямовані. Обрання особою маніпуляції як переважаної стратегії поведінки вказує про виражений персоніфікований макіавеллізм. Окрім того, знецінення людиною норм суспільної моралі при вираженій мотивації досягнення конкретних результатів сприятиме зародженню макіавеллістичних настановлень під девізом: «мета виправдовує засоби», й одночасно привласненню в неї макіавелліського відношення до інших осіб як до засобів досягнення власних егоцентричних цілей.

Високий рівень екстернальності як індивідуально-типологічна властивість особистості, зі свого боку, впливає на схильність особи до маніпуляції. Внаслідок застосування маніпулятивного впливу втілюється у життя її прагнення досягти своєї мети, при цьому відповідальність за наслідки рішень і за акти вчинення перекладається на оточуючих.

Отож зародженню та формуванню індивідуальної схильності до маніпуляції та макіавеллізму особи зумовлює не одна окрема умова, а взаємозалежна сукупність внутрішніх чинників та зовнішніх факторів, що тотально діють на неї упродовж життєвого шляху, що оприявнюються через мереживо її стосунків і взаємодій у сім'ї, довір'ї, найближчому соціумі.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження етимології понятійних полів макіавеллізму та маніпуляції дає змогу стверджувати про неможливість повною мірою пояснити їх зміст та передумови виникнення

без звернення до історично підтверджених фактів. Зовнішня (феноменально уявлена) спорідненість явищ маніпуляції та макіавеллізму сутнісно полягає у прямому психосоціальному впливі на особу та суспільство в цілому. Також вони часто постають особистісними рисами – властивостями людини і характеристиками суспільних взаємостосунків, при цьому виявляються у вигляді контролю над кимось або чимось і спрямовані на досягнення поставлених маніпулятором чи макіавеллістом цілей. Їх внутрішня (психозмістовна) відмінність убачається в тому, що маніпуляція становить спосіб впливу на тих, хто оточує особу маніпулянта, за допомогою психологічних та емоційних умінь, а макіавеллізм – комплекс стратегій, хитростей і дій з використанням маніпуляційних методів впливу, безпосередньо спрямованих на одержання влади, домінування над іншими та досягнення власної, здебільшого персонально корисливої, мети.

2. Системний аналіз історичних витоків макіавеллізму та маніпуляції як складних психосоціальних феноменів, виявлення основних причин формування такої поведінки у громадян показали, що ці феномени феноменологічно присутні задовго до сучасного державотворення, невпинно вдосконалюються та активно застосовуються у суспільному повсякденні й сьогодні. До прикладу, макіавеллізм все частіше розглядався як суспільна недуга, психічна аномалія, або ж як певна цілісність взаємопов'язаних мотиваційних, когнітивних і поведінкових характеристик темної сторони внутрішнього світу людини. Натомість маніпуляція не в усіх випадках має негативний зміст у відносинах «людина – людина», хоча ці феномени зовні споріднені, але внутрішньо, головню за психоінтенційним наповненням, різні. Обидва ці явища походять із властивостей людської психіки та особливостей соціальних взаємодій, становлять результат нестримного мораллю бажання особи контролювати ситуацію або/та отримати вигоду від інших.

3. У різноманітних аспектах життя психосоціальний вплив використовується для багатьох цілей – як конструктивних, так і деструктивних. Відмінність між маніпуляцією та макіавеллізмом полягає в тому, що перша становить окремий спосіб впливу на інших людей, включаючи психологічні та емоційні дії, для того щоб отримати бажаний результат, тоді як макіавеллізм являє собою систему тактик маніпулювання і стратегій, спрямованих на

отримання влади та досягнення запланованої мети за будь-яку ціну. Тому макіавеллізм може бути різновидом маніпуляції, хоча не всі форми маніпуляції є макіавелліськими.

4. Основними причинами формування маніпулятивної поведінки особи з проявами макіавелліського потенціалу є первинні та вторинні чинники соціалізації, що спричинені політичними, економічними та соціокультурними факторами впливу. Утім, фундаментом зародження таких форм поведінки є сім'я, котра всіляко вкорінює маніпулятивні способи і прийоми у стосунках з навколишніми. До факторів, які відіграють вирішальну роль у виробленні маніпулятивної поведінки дітей та юні і які зумовлюють відповідні гендерні особливості, належать як внутрішні (психодуховні), так і довкілленеві (соціокультурні). Очевидно одне: формування у юнаків і дівчат маніпулятивної чи макіавеллістичної поведінки впливає не одна якась умова, а комплекс внутрішніх чинників і зовнішніх факторів, що не вповні залежить від самої особи.

5. Повна психологічна картина маніпуляції та макіавеллізму охоплює гендерні та вікові відмінності у розитковому функціонуванні цих явищ в онтогенезі особистості. Ті, хто більш схильні до маніпуляцій відзначаються маскуліністю, тобто в них переважають риси, котрі характерні чоловічому психотипу, а особи, яким притаманно низький рівень макіавелліської схильності у поведінці, виявляють фемінні властивості. Отож маніпуляція – це психодинамічна характеристика, яка змінюється залежно від віку особи, тоді як макіавелліський потенціал, починаючи з підліткової стадії та до пізнього юнацтва, – розитково зростає у власній спроможності, а пізніше – уповільнюється у темпах становлення.

ДОДАТОК

Соціально-психологічний проєкт «ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ УКРАЇНЦІВ» як програма подолання негативних наслідків маніпуляції та макіавеллізму

Вступ. Найоптимальнішою системою профілактики маніпуляцій та макіавеллізму є формування у кожного громадянина добре розвинутого критичного мислення, що полягає в усвідомленні, аналізі, самоаналізі, цілеспрямованості та майстерності обстоювати свій погляд, роблячи це з дотриманням моральних норм та загальноприйнятих цінностей, етнонаціональних настановлень і канонів, а також уміння суб'єктів громадянськості якнайліпше реагувати на критику та сміливо говорити «ні»

як собі, так і навколишнім, якщо цього потребує конкретна соціальна ситуація.

Пропонований соціально-психологічний проєкт спрямований на впровадження новітніх підходів «дебанкінгу» та «пребанкінгу», що працює як запобіжник і не допустить зараженню інформаційними вірусами, вибудовує стійку резистентність до фейків, пропаганди і маніпулятивних новин. Авторський задум полягає у настановленні щодо швидкого реагування на актуально поширену неправдиву інформацію і віднаходженні адекватних способів запобігання її негативному впливу на психічне здоров'я українського населення, що сукупно створить масовий психоінформаційний імунітет як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.

Лише озброєння відповідними знаннями, системне розвінчення фейків й підготовка громадян до онлайн-маніпуляцій, що ширяться у ЗМІ, істотно нівелює їх руйнівну дію на психічне здоров'я українців, перш ніж вони натраплять на шкідливий контент. Запровадження на регіональному рівні ефективного інструментарію, такого як новостворений проєкт, вагомо підвищить рівень опірності громадян до маніпуляцій та макіавеллізму в суспільстві, особливо під час воєнного стану, де ворог кожного дня пропагує плюралізм всеможливих інформаційних вірусів.

Розробка соціально-психологічного проєкту здійснювалася на базі YouTube каналу із залученням кваліфікованих фахівців як важливий психосоціальний механізм подолання негативних наслідків маніпуляцій і макіавеллізму. Водночас використовувалися новітні та системні підходи «дебанкінгу» і «пребанкінгу», психологічні техніки і прийоми, що спрямовані на протидію проявам негативного психологічного впливу. *Першочергово завданням проєкту* є створення у громадян регіону колективного імунітету до інформаційних вірусів, що суттєво зменшить шкідливі наслідки для їхнього психічного здоров'я, спричинених онлайн маніпуляціями, та навчить сприймати відомості не через призму емоцій, а з огляду на внутрішній фільтр критичного мислення, що спонукатиме аудиторію аналізувати та перевіряти повсякденно отримані дані.

Для нас очевидно, що українському суспільству треба допомогти у підвищенні опірності до фейків та пропаганди, що в майбутньому сформує сильне освічене громадянське суспільство з активною позицією, котре є визначальним захистом від нищення державних інституцій та противагою повної узурпації влади в одних «політичних» руках. Пропонований проєкт задіє кваліфікованих спеціалістів-психологів, зокрема викладачів ЗВО, журналістики та інших фахівців, які щоденно аналізують усі новини і події в Україні та світі.

Актуальність соціально-психологічного проєкту. У нашій, як і в інших, країні інформація поширюється миттєво. Тому надважливим є вміння розпізнавати та протидіяти різноманітним інформаційним вірусам. Фактично масові маніпуляції суспільною свідомістю в сучасній Україні пом'якшують численні соціальні суперечності. Від неконтрольованого та небезпечного впливу маніпуляцій страждають не лише цільові аудиторії засобів масової інформації, а й самі медіа. Підґрунтям для виникнення такого явища, як саморегуляція в медіа, є безліч питань і проблем, які підлягали обов'язковому розв'язанню. Термін «саморегуляція» має на меті узагальнення мінімальних правил і принципів етики, доброчесності, достовірності, прав громадянина на повне збереження особистої свободи. Законімірно, що принципи обстоювання проєкту зосереджені на медіа просторі, а саме на збереженні редакційної свободи, доступу аудиторії до ресурсів, на підвищенні якості медіа інформації і на мінімізації втручання з боку держави, що унеможливить

встановлення несправедливої цензури та допоможе зберегти справжні незалежні ЗМІ.

У цьому проєкті також будуть реалізуватися підходи до подолання проблеми протидії дезінформації, що зводиться до невпинного реагування на вже поширену неправдиву інформацію і до запобігання її негативному впливу на психічне здоров'я та до створення масового інформаційного імунітету наших громадян у часопросторі регіону. *Перший підхід* являє собою «дебанкінг», що полягає у роботі фахівців із різних сфер, які будуть залучатися для спростування брехливих фактів і тверджень, транслюючи при цьому достовірну інформацію з підтвердженнями та аргументаціями. *Другий підхід* функціонує як профілактика зараженню інформаційними вірусами та отримав назву «пребанкінг». Він працює як запобіжник – підготовлює громадян до майбутніх спроб маніпуляцій ще до того, як це відбудеться; передбачає створення коротких відеороликів чи навіть масштабних інформаційних кампаній, які допоможуть людям опанувати вміння виявляти та протистояти маніпулятивним контентам. До прикладу, в аудиторії змальовується взірець типових маніпулятивних технік, при цьому одразу здійснюється їх роз'яснення і спростування, що стимулює розвиток критичного мислення громадян, викличе в них недовіру щодо сумнівної інформації.

Ідея пребанкінгу уможливорює завчасне поінформування зацікавленого народу про ймовірні спроби маніпулювання інформацією та забезпечення його інструментами і засобами для розпізнавання ілюзорних аргументів і свідчень. У такий спосіб передбачається, що українські громадяни стануть більш стійкими до інформаційних вірусів, маніпуляцій та пропаганди з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів у майбутньому.

Проект утверджує аргументований погляд, що важливим є саме регіональна інформаційно-аналітична платформа, оскільки кожен регіон України має свої певні особливості у сприйнятті та розумінні актуальної інформації через призму наявних проблем в конкретному географічному сегменті країни. Тим самим фахівці зможуть краще донести інформацію, а модератори під час онлайн трансляцій висвітлити нагальні питання чи зупинитись більш детально на роз'ясненнях і прикладах.

Тип проєкту:

- за масштабом – регіональний;
- за терміном реалізації – середньостроковий;
- за фінансуванням – благодійний, волонтерський;
- за змістом діяльності – соціально-психологічний.

Цільова аудиторія проєкту: дієздатні особи вікової категорії від 20 до 60 років.

Термін реалізації проєкту: грудень 2024 – травень 2025 року.

Мета проєкту: соціально-психологічна та освітня допомога громадянам України, у підґрунті якої перебуває ефективне поширення «дебанкінгу» та «пребанкінгу» на інформаційно-аналітичній платформі регіонального рівня, тобто робота на випередження, транслювання спеціалістами правди, розвінчуючи неправдиві твердження та надаючи населенню достовірні відомості до того моменту, коли інформація з маніпулятивним змістом встигне вплинути на суспільну свідомість.

Стратегічні завдання проєкту:

- а) організувати та провести акції психосоціальної підтримки та допомоги громадянам як ефективний інструмент подолання негативних наслідків маніпуляцій та макіавеллізму, що ширяться різними засобами масової інформації;
- б) сформувати та підвищити у громадян в регіоні стійкий інформаційний імунітет для більш міцного опору до маніпуляцій та методів макіавеллізму, що системно зустрічаються у ворожих до українства засобах масової інформації;

в) навчити доросле населення виявляти та розпізнавати основні патерни дезінформації, що починаються із розуміння того, які саме інформаційні віруси та види маніпуляцій можливі;

г) опрацювати з метою свідомого блокування найпоширеніші техніки маніпуляцій, таких як астротурфінг, підміна контексту, емоційні махінації, а також допомогти населенню в опануванні прийомів ізоляції цих інформаційних вірусів через доступні психологічні практики.

Очікувані результати реалізації проєкту:

1) створення у громадян Західного регіону України колективного імунітету до інформаційних вірусів (опірність до маніпуляцій та макіавеллізму, що ширяться приховано ворожими засобами масової інформації);

2) істотне зменшення спричинених онлайн маніпуляціями шкідливих наслідків для психологічного здоров'я громадян регіону;

3) перегляд пребанкінгових відео, який дасть позитивний результат: відсоток осіб, які зможуть чітко та коректно визначити маніпулятивні техніки, зросте у середньому на 5 – 10 %;

4) ознайомлення і підготовка громадян до розвінчування онлайн маніпуляцій, перш ніж хтось натрапить на шкідливий контент;

5) здатність населення регіону опановувати свої емоції та керувати ними, використовуючи критичне мислення і здійснюючи психологічні зусилля над собою, що буде спонукати кожну особу до аналізу та перевірок озвучених фактів і новин у ЗМІ.

Ресурсне забезпечення проєкту. Задіяні до проєкту фахівці: керівник проєкту, викладачі провідних ЗВО в місті Тернополі, психологи, юрист, журналіст, економіст, соціолог, представники громадянського суспільства, лідери інноваційних думок, ІТ спеціаліст, відеооператор.

Матеріальні ресурси: приміщення для проведення прямих ефірів на інформаційно-аналітичній платформі, меблі, комп'ютер, відеотехніка, фліпчарт, канцелярські товари.

Кошторис витрат

№ з/п	Категорія	Кількість, місяців	Сума оплати, грн
1	Оренда приміщення з меблями	шість	21 000
2	Оплата праці відеооператора з власною відеотехнікою	шість	90 000
3	Оплата праці ІТ спеціаліста з власною комп'ютерною технікою	шість	60 000
4	Реклама в Інтернеті	шість	20 000
5	Канцелярське приладдя (блокноти, ручки, олівці, стікери, папір А4)	з розрахунку на кожну запрошену особу	10 000
6	Фліпчарт та маркери до нього	один прим.	5000
7	Вода	шість одиниць	5472
8	Кава	шість одиниць	5760
9	Чай	шість одиниць	4320
10	Всього за шість місяців з урахуванням двох ефірів на тиждень		15552
Всього			221 552

Етапи впровадження соціально-психологічного проєкту.

Підготовчий етап. Створення робочої групи із реалізації проєкту, розподіл обов'язків, узгодження заходів і термінів їх проведення. Окреслення цілей, завдань і способів їх реалізації, пошук потенційних партнерів та спонсорів.

Формування групи фахівців шляхом підготовки та направлення листів-запрошень, у яких вказані актуальність і важливість соціально-психологічного проєкту, а також те, чому саме цей проєкт буде затребуваним і як саме конкретний фахівець зможе допомогти людям дотримуватись інформаційної гігієни й тим самим продемонструвати свої вміння і компетентності.

Визначення змісту роботи та узгодження основних аспектів плану дій для залучення спеціалістів із різних сфер суспільного виробництва. Формування цільової аудиторії регіональної платформи «ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ УКРАЇНЦІВ» на базі YouTube каналу. Налагодження рекламних роликів через таргетингову рекламу для більшого задіяння аудиторії до перегляду каналу.

Основні *методи реалізації проєкту* полягають в аналізі соціологічних опитувань, проведених щодо того, звідкіля українці найбільше отримують новини. Впровадження періодичних консультативних зустрічей із робочою групою для аналізу медіа новин, визначення рівня маніпуляційних впливів і того, які саме макіавеллістські методи були використані, обґрунтування стратегії розвінчування фейків і доцільних способів подолання наслідків такого впливу на психічне здоров'я і формування активної громадянської позиції людей у регіоні. Тут важливим є *метод інформування* – поширення інформації про платформу, створену на YouTube каналі, через таргетингову рекламу в ЗМІ, рекламу в телеграм каналах, у блогах інфлюенсерів, журналістів і фахівців, які будуть задіяватися до трансляцій.

Матеріально-технічний етап. Складання кошторису витрат, підготовка до зйомок та оснащення аудіо- і відеотехнікою у студії, реєстрація на YouTube та створення інформаційно-аналітичної платформи. Розповсюдження відомостей про день і час проведення онлайн трансляції роботи платформи із залученням фахівців з конкретної сфери для більш глибокого й усебічного аналізу новин з метою виявлення маніпуляцій, що спотворюють сприйняття громадянами актуальної для них інформації.

Практико-психологічний етап реалізації проєкту. Визначення кола новин, які будуть висвітлені та проаналізовані на першій зустрічі робочої групи під час онлайн трансляції. Окреслення завдань координатора проєкту (передусім здійснювати моніторинг запитів, питань та зауважень під час трансляції). Онлайн трансляції зустрічей фахівців і керівника проєкту, що підлягають обов'язковому збереженню на каналі YouTube для цілодобового доступу мешканців регіону і що будуть проводитися двічі на тиждень. Для більш глибокого й детального аналізу новин, які турбують громадськість, буде створено офіційну сторінку та електронну поштову скриньку керівника проєкту – юриста і психолога в одній особі Божко Катерини. Тому аудиторія буде мати зворотний зв'язок зі спеціалістом і зможе задавати свої питання, надсилати посилання на інформаційні новини, які викликають громадський осуд чи обурення, врешті-решт задіявати конкретних фахівців на наступних зустрічах.

Моніторинг та оцінка повноти реалізації проєкту. Моніторинг соціально-психологічного проєкту буде здійснюватися шляхом контролю за своєчасним і поетапним виконанням поставлених завдань і заходів, необхідних для якісного його проведення. Критеріями оцінювання реалізації проєкту будуть:

– кількість переглядів регіональної інформаційно-аналітичної платформи «ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ УКРАЇНЦІВ» на базі YouTube каналу;

– чисельність людей, які під час роботи платформи брали активну участь в обговореннях, висловлювали свої коментарі та ставили проблемні запитання;

– кількість електронних повідомлень від аудиторії після онлайн трансляцій на платформі з пропозиціями та побажаннями розглянути на наступному ефірі конкретну новину або інформацію, що свідчить про їх правдиву зацікавленість;

– онлайн анкетування цільової аудиторії проєкту щодо якості результатів розгляду на ефірах маніпулятивних новин, висновків запрошених експертів і користь для опитуваного.

Висновки до проєкту. Впровадження запропонованого соціально-психологічного проєкту є програмою та ефективним інструментом, що підвищить рівень опірності українських громадян до маніпуляцій та макіавеллізму, котрі ширяться ворожими засобами масової інформації. Водночас населення регіону, отримуючи знання з допомогою задіяння механізму «пребанкінгу», що працює як запобіжник і не допускає зараження інформаційними вірусами, стане більш резистентним до фейків, пропаганди і маніпулятивних новин. Це, хоча й локально, сприятиме становленню сильного, мобілізованого громадянського суспільства в Україні зі стійким інформаційним імунітетом, яке зможе тримати в «кайданах» державну владу, як це й повинно бути у справжній демократичній країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяєв М. О. Парадокс брехні. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 20-23.
2. Божко К. І. Макиавеллізм та маніпуляція як споріднені феномени психосоціального впливу. *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії*: мат. II всеукр. н.-пр. конф. молодих учених, 30 квітня 2024 р. Тернопіль, 2024. С. 179-182.
3. Божко К. І. Психологічні закономірності маніпулятивних технологій у просторі ЗМІ. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*: мат. III міжнародної н.-пр. конф., 01 листопада 2024 р. Тернопіль, 2024. С. 167-170.
4. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпін, 2009. 1736 с.
5. Гребінь Н. В. Чинники схильності особистості до маніпуляції у міжособовій взаємодії: теоретичний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2015. №1. С. 82-89.
6. Лойко В. В. До питання маніпуляції суспільною свідомістю у політичному дискурсі ЗМІ. *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. № 57. С. 179-181.
7. Місяць Н. Психологічна природа мовленнєвого маніпулювання. *Прийшівський університет у Пришеві, Словаччина*. Univerzitná knižnica Prešovskej univerzity v Prešove. (дата звернення 14.06.2024). URL: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Misiats.pdf>
8. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
9. Фурман О. Є. Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного впливу. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2. С. 44-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.044>
10. Фурман (Гуменюк) О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
11. Фурман О. Є. Психологічний вплив у соціокуль-

турному часопросторі. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд. відп. ред., перекл. А. В. Фурман*. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 4. С. 220-258.

12. Чалдині Р. Психологія впливу: оновл. та доп. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 608 с.

REFERENCES

1. Berdiaiev, M. O. (2014). Paradox brekhni [The paradox of lying]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychologia et societas*, 4, 20-23 [in Ukrainian].
2. Bozhko, K. I. (2024). Makiavelizm ta manipulyatsia yak sporidneni fenomeny psykhosotsialnogo vplyvu [Machiavellianism and manipulation as related phenomena of psychosocial influence]. *Osobystist i suspilstvo: psykhosotsialni vymiry kovitalnoi vzaemodii*: mat. II vseukr. n.-pr. konf. molodykh uchenikh, 30 kvitnia. 2024 r. Ternopil. P. 179-182 [in Ukrainian].
3. Bozhko, K. I. (2024). Psykhologichni zakonomirnosti manipulyativnykh tekhnologii u prostori ZMI [Psychological patterns of manipulative technologies in the media space]. *Psykhosotsialni resursy osobystynogo ta cotsialnogo rozvytku v epokhu globalizatsii*: mat. III mizhnarodnoi n.-pr. konf. 1 listopada 2024 r. Ternopil. P. 167-170 [in Ukrainian].
4. Busel, V. T. (2009). Velykyi tлумachnyi slovnyk sychasnoi ukrainskoi movy [The Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]. (dod., dopov. ta CD) / uklad. i golov. red. V.T. Busel. Irpin. 1736 p. [in Ukrainian].
5. Hrebin, N. V. (2015). Chynnyky skhynosti osobystosti do manipulyatsii u mizhosobovii vzaemodii: teoretychnyi aspekt [Factors of personality predisposition to manipulation in interpersonal interaction: theoretical aspect]. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova*. 1, 82-89 [in Ukrainian].
6. Loiko, V. V. (2011). Do pytannia manipulyatsii suspilnoi svidomistiu u politychnomu dyskursi ZMI [On the issue of manipulation of public consciousness in the political discourse of the media]. *Visnyk Zhytomyrskogo derzhavnogo universytetu*. 57, 179-181 [in Ukrainian].
7. Misiats, N. (2024). Psykhologichna pryroda movlennivnogo manipulyuvannia [The psychological nature of speech manipulation]. *Priashivskyi universytetu u Priashevi. Slovachchyna*. Data zvernennia 06/14/2024. [in Ukrainian]. URL: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Misiats.pdf>
8. Furman, A. V. (2011). Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 168 p. [in Ukrainian].
9. Furman, O. Ye. (2019). Vzaemosprychynennia paradygmy, strategii, klasiv i metodiv sotsialno-psykhologichnogo vplyvu [Intercasation of paradigms, strategies, classes and methods of socio-psychological influence]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychologia et societas*, No. 2, 44-65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.044>
10. Furman (Humenyuk), O. Ye. (2003). Psykhologii vplyvu: monografiia [Psychology of influence: monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka, 304 p. [in Ukrainian].
11. Furman, O. Ye. (2021). Psykhologichni vplyv u sotsiokulturnomu chasoprostori [Psychological influence in sociocultural time space]. *Systema suchasnykh metodologii: khrestomatia u 4 tomakh / uporiad. vidp. red., perekl. A. V. Furman*. Ternopil: ZUNU, T. 4. P. 220-258 [in Ukrainian].
12. Chaldini, R. (2023). Psykhologiiia vplyvu: onovl. ta dop. [Psychology of influence: updated and supplemented]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinogo Dozvillia". 608 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БОЖКО Катерина Ігорівна.

Макіавеллізм і маніпуляція як споріднені психосоціальні феномени.

У статті досліджено основні причини зародження та формування макіавеллізму і маніпуляції як явищ психосоціального впливу в суспільстві. Проаналізовано логосфію понять «маніпуляція», «маніпулятор» та «макіавеллізм», що уможливило здійснення порівняльно-історичного аналізу внутрішньої природи цих явищ у контекстах взаємозв'язку первинних і вторинних чинників соціалізації особи, гендерних особливостей і дії та вікового фактору, що є передумовою для формування стійкої тенденції до маніпулювання та проявів макіавеллізму. Обґрунтовано феноменальну спорідненість макіавеллізму та маніпуляції, які віддзеркалюються у психосоціальному впливі на оточуючих, походять з глибинного ества людських стосунків і сутнісно становлять нестримне бажання контролювати життєві ситуації чи то здобути користь від об'єкта контактування. Вивчено головні психічні розбіжності між макіавеллізмом та маніпуляцією, висвітлено найпоширеніші способи обманного впливу на навколишніх, зокрема емоційні та психологічні прийоми задля досягнення маніпулянтном очікуваного результату, водночас аргументовано, що макіавеллізм являє собою систему спрямованих дій – махінацій, планів і маневрів, котрі чітко націлені на здобуття визначених цілей. Розглянуто особливості прикладного застосування механізму «Вікно Овертона», яке встановлює чіткі кордони трансляції дозволеної інформації та ідей. Здійснено рефлексію зазначеної концепції, яка має визначальну значущість у становленні загальнонаціональної політики та державності в цілому, позаяк публічно оприлюднює і трактує ті чи інші окремі проблеми, а інші – замовчуються. Доведено, що формування індивідуальної тенденції до маніпуляції та макіавеллізму в конкретної особи зумовлене не однією якоюсь умовою, а взаємопов'язаним комплексом зовнішніх факторів та внутрішніх чинників, котрі супроводжують людину упродовж життя. Водночас запропонований соціально-психологічний проєкт має на меті здійснити роботу на попередження негативного впливу маніпуляції на психіку громадян, що передбачає освітню підтримку, розвінчування міфів і неправдивих тверджень, надання достеменної інформації, перед тим як фейки встигнуть позначитися на спільній свідомості українців.

Ключові слова: український соціум, психосоціальний вплив, взаємодія, міжособисті стосунки, маніпуляція, макіавеллізм, маніпулятивна поведінка, психологічні техніки, «Вікно Овертона», соціалізація, гедоністичні блага, гендерні відмінності, дебанкінг, пребанкінг.

ANNOTATION

Kateryna BOZHKO.

Machiavellianism and manipulation as related psychosocial phenomena.

The article examines the main reasons for the emergence and formation of Machiavellianism and manipulation as phenomena of psychosocial influence in society. The logosophy of the concepts of “manipulation”, “manipulator” and “Machiavellianism” is analysed, which made it possible to carry out a comparative-historical analysis of the internal nature of these phenomena in the context of the relationship between primary and secondary factors of socialisation of a person, gender characteristics and actions, and the age factor, which is a prerequisite for the formation of a stable tendency to manipulation and manifestations of Machiavellianism. The phenomenal kinship of Machiavellianism and manipulation, which is reflected in the psychosocial influence on others, originates from the deep nature of human relationships and essentially constitutes an uncontrollable desire to control life situations or to benefit from the object of contact, is substantiated. The main mental differences between Machiavellianism and manipulation are studied, and the most common methods of deceptive influence on others are highlighted, in particular emotional and psychological techniques for the manipulator to achieve the expected result. At the same time, it is argued that Machiavellianism is a system of directed actions – machinations, plans and manoeuvres, which are clearly aimed at achieving specific goals. The features of the applied application of the Overton Window mechanism, which establishes clear boundaries for the transmission of permitted information and ideas, are considered. The above-mentioned concept is reflected, which is of decisive importance in the formation of national policy and statehood as a whole, since it publicly reveals and treats certain individual problems, while others are silenced. It has been proven that the formation of an individual tendency to manipulation and Machiavellianism in a particular person is not due to one condition but to an interconnected complex of external factors and internal factors that accompany a person throughout life. At the same time, the proposed socio-psychological project aims to carry out work to prevent the negative impact of manipulation on the psyche of citizens, which involves educational support, debunking myths and false statements, and providing reliable information before fakes have time to affect the collective consciousness of Ukrainians.

Keywords: *Ukrainian society, psychosocial influence, interaction, interpersonal relationships, manipulation, Machiavellianism, manipulative behaviour, psychological techniques, “Overton Window”, socialisation, hedonic benefits, gender differences, debanking, prebanking.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.**

**Надійшла до редакції 23.01.2025.
Підписано до друку 05.02.2025.**

Бібліографічний опис для цитування:

Божко К.І. Макіавеллізм і маніпуляція як споріднені психосоціальні феномени.

Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 147-157. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.147>

Tetiana NADVYNYCHNA, Ihor KUZ, Petro VOROBETS

THE BENCHMARK FOR THE FORMATION OF A PSYCHOLOGIST'S PERSONALITY IS THE AWARENESS OF PSYCHOLOGICAL DEFENCES

НАДВИНИЧНА Тетяна Лонгінівна,
КУЗЬ Ігор Миронович, ВОРОБЕЦЬ Петро Петрович
ОРІЄНТИР СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА –
УСВІДОМЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.158>

УДК: 159.923.2+964

The relevance of the problem area of the topic. For several years now, Ukraine has been actively modernising the system of psychological services, the key point of which is the introduction of innovative standards that define new requirements for both the content and conditions of professional work and the results of professional activity. Of course, the emphasis is placed on the latter component, because, given the kind of requests and clients that we have to work with today, the consequences of incompetent actions can be devastating for the individual. And given that today it is quite easy to get the right to work as a psychologist, even in the field of crisis psychology (unfortunately, sometimes just by taking a small online course or certified training, without having a basic education), the issue of quality and responsibility will remain open and debatable.

The outlined range of problems is indeed urgent and relevant today and requires immediate resolution. For the most part, the issues related to the need to take care of the personality of the specialist, namely, his or her proper professional preparation for work and psychological safety, remain unaddressed. It is hoped that the introduction of the new standard will have a significant impact on increasing both the volume

and content of, and social responsibility for, the results of a psychologist's business activities.

Thus, such a modernisation and intensification of the process of providing professional services requires not only high competence and personal maturity, but also the development of properties and traits that allow for a short time to adapt to changing circumstances and specifics of work, to work in difficult stressful conditions, constantly being in a state of secondary traumatisation. Such a powerful adaptive component is the *System of unconscious Ego defences and psychological defences of the individual*, which, given the stage of professional development of a specialist, should naturally evolve and become more complex. The purpose of these defences is to eliminate or minimise traumatic personal experiences associated with internal or external conflicts, states of emotional stress and increased anxiety. We hope that the coverage of these issues will not only allow us to better understand the deep processes of psychologist's adaptation to professional activity, but also to carry out timely prevention and correction of maladaptive strategies of their behaviour and life in general.

The state of research on the problematic topic. For a long time, both domestic and foreign scholars (H. Ball, H. Kostiuk, G. Allport, C. Ro-

gers, C. Jung, E. Erikson, etc.) were able to accumulate a significant amount of knowledge about its various aspects: personality development in the process of professional activity, professional self-determination and destruction, crisis of professional formation, conditions and effectiveness of professional activity, adaptation of a person to work in a specialty, psychological structure of professional responsibility of a psychologist (A. Furman and A. Lypka [16]), etc. Also, significant achievements are available in the field of clarifying a number of issues of professional development of psychologists (S. Vasivska, Z. Virna, L. Dolynska, O. Dusavytskyi, V. Panko, A. Furman, A. Furman, N. Shevchenko, T. Yatsenko, etc.) In most works, scholars comprehend various aspects of the personal development of a specialist, in particular, they offer a list of professionally important traits and qualities that he or she must possess in order to carry out professional activities with high quality and at the same time have the tools to protect their personality in situations that require maximum concentration of internal resources, help a person in crisis situations and extreme conditions. But, paradoxically, even in classical studies, rather little attention is paid to the distinction and content of the conceptual invariants of *psychological defence*, which, in our opinion, requires additional careful analysis.

Despite the fact that the concept of *defence mechanisms* was proposed by the founder of psychoanalysis, Sigmund Freud [10-11], it has been the focus of attention of many researchers for many decades. In general, today in psychology, only two main directions of studying this issue have been identified. The supporters of the first, like the founder himself, attribute the defence mechanisms of the psyche to the sphere of the unconscious (C. Jung, A. Adler, W. Reich, D. Arlow, C. Brenner, Otto F. Kernberg, N. Hanan, etc.). And although they consider the action of these mechanisms to be one of the basic functions of a person, which ensures his or her adaptation to difficult life circumstances, they still recognise the destructive nature of this formation, as they are convinced that the unconscious and automatic use of such defences leads to the formation of patterned, schematic behaviour, which in certain life situations can lead to psychological trauma and even destroy the inner world of a person. The ideological inspirer of the second, more socially oriented approach was Anna Freud's daughter [20]. She

proposed to consider defence mechanisms not only as perceptual and motor automatisms, but also as intellectual formations that arise in the process of involuntary and voluntary response and are the product not only of instinctive, unconscious activity, but also the result of conscious individual experience, which allows to prevent disorganisation and disintegration of behaviour, to maintain the normal mental status of the individual. This position was supported in one way or another by, for example, K. Horney, C. Rogers, E. Erikson, and others.

In this context, the ideas are now being developed that in particularly emotionally charged situations associated with the performance of certain professional duties, primarily the provision of psychological services, the presence of differently perceived psychological defence mechanisms is a multihierarchical personal formation.

Objective of the study: substantiation of one of the central lines of the ontogeny of the psychologist's personality, which runs from the action of the protective mechanisms of the psyche at the initial stage of his professional training to the establishment of psychological defences as clearly reflected mental development trends at the highest levels of his professional competence.

Author's idea of the study. During one of the methodological seminars of the scientific school of Professor A. Furman, an opinion was expressed about the essential difference between the defence mechanisms of the Ego and psychological defences. It was noted that only a psychologist who becomes a specialist, unlike other professionals, has a constructive effect of formed, clearly understood psychological defences that enrich personal maturity and professional competence. Therefore, we consider it necessary to provide a psychological argumentation of this main idea.

A PRESENTATION OF THE MAIN RESEARCH MATERIAL

The modern approach to the process of professional development considers it as part of the general problem of life development of a personality, which is a process of its gradual changes that occur under the influence of socially significant activities and personal activity aimed at self-improvement and realisation of inner potential. It is also a process caused by socio-cultural conditions and the main field of activity, which

leads to the development of the subject of professional activity and determines the achievement of psychosocial maturity by the individual [5, p. 202]. Given the multidimensional nature of the study of this issue, the works of domestic and foreign authors present in different ways both the stages that a person goes through *during professional development* and the components whose level of formation should indicate the success of this process. Thus, scholars mostly distinguish its stages: professional orientation, competence, a set of socially significant and professionally important traits and their integration, readiness for continuous professional growth, search for optimal methods of productive performance in accordance with the individual psychological characteristics of a particular person. At the same time, important internal prerequisites for this process are the formed intellectual potential, adequate self-esteem, emotional and sensual maturity, emotional and mental self-regulation of the individual.

When researching the process of psychologist's personality development, scientists often turn to the identification of the most important traits of a specialist's personality for the effective provision of psychological assistance. Currently, several of the most well-known models of such traits have been substantiated.

Component models are created on the basis of the authors' experience and contain a list of professionally important traits. They are often used in foreign works on psychotherapy and psychological counselling, and also form the basis of the occupational profile of the profession of psychologist. Among these traits, it is reasonable to highlight authenticity, openness to one's own experience, development of self-knowledge, personality strength, tolerance to uncertainty, readiness for personal responsibility, ability to have deep relationships with others, setting realistic goals, empathy, etc.

Structural models focus on more complex abilities that ensure the overall effectiveness of a psychologist's work. For example, they talk about the talent of communication', which covers a number of personality characteristics that are combined into separate blocks: the ability to accurately perceive an object, observation, quick orientation in a situation, the ability to conduct figurative and qualitative analysis, psychological intuition, empathy, willingness to help, tact, and listening skills.

Systemic models are based on the characteristics of more complex systems in which psycho-

logical activity is a major part. A striking example here is J. Holland's concept, in which the psychologist's activity is attributed to social professions, so such traits-qualities as social responsibility, ability to interact, verbal abilities, emotionality, activity, etc. are important.

Predictive models use correlation analysis to identify the main components of professional abilities that depend on the severity of certain personality traits. For example, a regression equation for successful psychotherapists and psychodiagnosticians was developed on the basis of R. Cattell's questionnaire, which demonstrates that the higher the scores on such factors as the need for communication, verbal intelligence, and insensitivity to social threats, the higher the predicted effectiveness of the specialist.

A critical analysis of existing approaches to the study of professionally important traits-qualities of a psychologist allows us to identify the key characteristics for his/her effective work. These are, in particular, those traits that ensure constructive communication and establishing contact with the client, values and orientations (respect, openness, conscientiousness), adequate self-esteem and understanding of oneself, as well as personal maturity, flexibility and responsibility (see [12; 17, etc.]).

The diversity of developments in the field of studying and structuring psychologist's professional traits and abilities indicates the multifaceted nature of this topic. In order to coordinate different areas of research, it is appropriate to focus on the theoretical model of psychologist's personal traits, which includes four basic blocks: cognitive (professional training, knowledge, skills, self-knowledge), value-motivational (value orientations, professional intentions, social attitudes, personal maturity), communication (ability to communicate constructively, ability to establish contact) and regulatory (emotional stability, self-control, psychological protection mechanisms). It is the allocation of the regulatory block in this model that is important for ensuring professional resilience and preventing burnout in the daily activities of a psychologist.

Once again, we emphasise that in modern studies of the role of psychological defence in professional activity, there are two approaches: 1) interpretation of the defence mechanisms of the psyche as a prerequisite for the formation of professional destruction of the specialist's personality; 2) consideration of the system of con-

conscious defence mechanisms as a powerful adaptive structure of the person, which ensures his/her ability to implement adequate ways of behaviour and activity and thus stabilise his/her internal state. In particular, it is argued that the professional activity of a psychologist is characterised by a large number of situations that cause anxiety and anxiety, which activate the action of the defence mechanisms of the psyche. However, in order to cope with these instinctive feelings, a specialist consciously actualises the work of psychological defence in order to regulate his/her intense emotional state and to adapt to the conditions and content of his/her own activity. At the same time, the question remains as to under what conditions, when and at what stage of professional development this process ceases to be unconscious, and therefore instinctive and automatic, and moves to a higher level – psychological, i.e. acquires the status of controlled and reflective.

Analysis of the available scientific research on this issue proves that the defence mechanism has a structural tier organisation, and therefore can be substantiated by the epistemological resources of the act approach (V. Romenets [1; 7-8], P. Myasoid [3]), and even better, by the principles, regularities and norms of A. Furman's cyclic-action approach [5; 13-15], which made it possible to build a *thought diagram* (Fig.). Thus, the first can be interpreted as *biopsychic*. This is a genetically determined way of responding to adverse influences, based on urges that are pushed into the unconscious and rejected by the Ego level, and manifested in rather primitive forms of behaviour.

The second level is *psychophysiological*: with the development of cognitive structures, more complex formations are formed, based on the mechanisms of the first level. Structurally, these forms are a combination of the mechanisms of this deeper level into a system or a reconstruction of these forms into new variants. The third level is *psychosocial*: the creation of a prototype of the Self' requires a person to behave holistically, adaptively to a wide range of options for external and internal conditions of his or her existence. At this level, personal defence is formed as a style of behaviour. The fourth level is the *self-personal level* (C. Jung): here, defence begins to produce the way a person interacts with the environment; it is based on the style of defensive behaviour developed at the previous stage, but its manifestation becomes relatively controlled

and socially controlled. These levels are the structure of defensive behaviour and are connected by numerous links. The system-forming factor in this case is the function of adaptation/adaptability of the individual.

We would like to express the opinion that the very fact of singling out and containing the *self-personal level* of existence of protection, which is the highest point of professional development of a psychologist, makes it possible to consider it in the form of a psychoregulatory system, which, in the Jungian formulation, allows simultaneously to distinguish between the existing levels of defence mechanisms of the psyche (1-2) and psychological defences (3-4), which archetypically unites the personality into a holistic structure where the unconscious and conscious complement each other (C. Jung [17]).

This division is also extremely relevant because only a psychologist, when implementing counselling, psycho-correctional and developmental areas of his or her activity, deals not only with his or her own, but also with the psychophysiological defences of clients at the stage of formulating a request and further processing its problems.

In other words, it is about overcoming resistance, the study of which has been central to the theory and practice of psychotherapy and counselling since the time of Freud. In almost all concepts, resistance is perceived as an obstacle to professional activity. Thus, the beginning of the counselling process usually causes anxiety, as a person feels that his or her worldview and system of values can be destroyed by external influence. In this case, resistance is a form of manifestation of a person's natural defence, an attempt to preserve the usual way of life [11]. On the part of the psychologist, working with client resistance is an emotionally demanding aspect of activity that requires regulation of one's own behaviour and emotions, which, in turn, is impossible without the participation of a system of psychological defences.

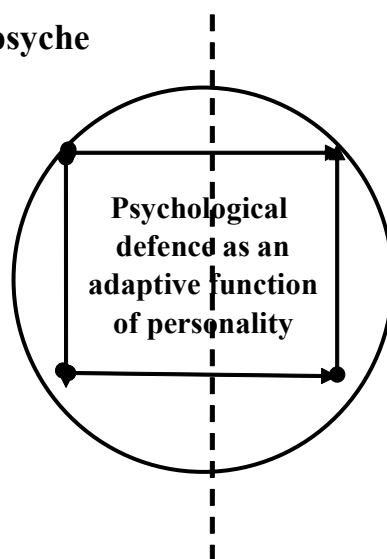
Another phenomenon that only psychologists deal with in their work is *transference* (the client's transfer of their emotions, experiences, attitudes, and unresolved conflicts to the psychologist's personality) and *countertransference* (the psychologist's transfer of their own traumatic experience to the client) [4]. Regardless of the maturity of the counsellor's personality, he or she is a human being and will certainly have unresolved internal conflicts. It is the pain-

Defence mechanisms of the psyche**1 - biopsychic:**

a genetically determined (instinctive) way of responding to adverse influences

2 - psychophysiological:

stabilisation of the inner world of a person in a situation of excessive emotional stress, elimination of internal discomfort by natural resources of the psyche

Psychological defences**4 - self-personal:**

self-reflection on choosing the optimal set of defence mechanisms and ways to overcome them (coping)

3 - psychosocial:

a way of adaptively conflict-free interaction of an individual with the environment, in which he/she uses one of the previously developed options for personal protection

Fig.
Tier structure of psychological defences of a psychologist's personality

ful topics that give rise to countertransference if the client unwittingly touches on them. In particular, C. Gelso [19] distinguishes between a broad and a classical definition of countertransference. The first one covers all emotional reactions of the counsellor and the client, while the second one characterises countertransference as a reaction in response to the client's transference. According to N. Bolger [18], the feelings that the counsellor experiences in relation to the client are part of the latter's problems. In other words, what the psychologist feels in the process of counselling can be a component of the client's communication (conscious, semi-conscious or unconscious). Based on this information, a programme of activities is formulated and decisions are made. Given the high moral responsibility of the specialist to the client for the result of the work, these stages of activity are associated with the experience of anxiety and excitement. Thus, the complementarity of Ego and psychological defence mechanisms is aimed at reducing anxiety and stabilising the psychologist's psycho-emotional state.

It is clear that the levels of action / formation of psychological defences in a psychologist will depend on many factors, ranging from personal and professional readiness and maturity to the stages of professionalisation and self-actualisation. It has been proven that, for example, the mechanisms of sublimation, displacement,

coping strategies of emotional reactions and problem solving are characterised by a sharp decline in indicators at the stage of secondary socialisation. A sharp increase in indicators at the stage of primary adaptation is distinguished by coping strategies of avoidance, distraction, and social distraction [6].

Thus, psychological defences are most fully present in the subsystem of professionally important traits and qualities, as they are embedded in the personality structure. The relationship between the personality and different levels of psychological defences is interdependent: certain instinctive (unconscious) mechanisms protect the person, and the person determines which psychological mechanisms will be used for protection. In the canonical case, it is a reflexive mechanism that is responsible for the formation of a coping system [2; 9].

Obviously, here the subsystem of stabilisation of a person's life performs homeostatic functions', using his/her unconscious mechanisms of psychophysiological defence. The main function of this subsystem is to eliminate or minimise the feeling of anxiety associated with the occurrence of an unfavourable situation by fencing off the sphere of consciousness from traumatic experiences. The other subsystem, coping, is perceived as an individual's activity aimed at eliminating or reducing the impact of the source of anxiety (stressor), its function

being to regulate the relationship between the individual and the environment.

This approach is fully in line with the theoretical foundations of Professor A. Furman, who states: Personality is a reflection of the essential core of a person, a manifestation of his or her integral qualitative characteristics as a socialised being endowed with the potential for self-changing, self-development and self-actualisation. The formation of a personality is the emergence of a person as a full-fledged and responsible subject of life, capable of independent actions that outline the peculiarities of the functioning of the meaningful life sphere, which, in turn reveals the depth of the subjective causation of behaviour, serves to comprehend its consequences, produces authentic beliefs, specifies aspirations, promotes reflective assessment and further foresight of one's own self-shifts in the dimensions of spiritual self-creation [12, p. 440]. In fact, the above broad definition of personality essentially outlines the conscious action of the self-personal mechanism of an effective psychologist.

CONCLUSIONS

1. The formation and development of a personality in the profession is a complex, dynamic and long-term process. The multidirectional progress of professionalisation is realised throughout the entire life path of an individual, which has certain periods and stages, and at each of which not only a set of special competences is formed, but also the personal traits-qualities of a specialist are improved.

2. The professional activity of a psychologist is often associated with a high level of stress and emotional burden due to work with people who have serious psychological problems. The formation of a psychologist's personality is complementary to the processes of self-knowledge and the development of internal resources to maintain mental stability, avoid emotional burnout and the development of other personal destructions.

3. The study argues the idea of the tier functioning of *psychological* defences as important factors in the internal stabilisation of a psychologist's life, which contributes to the effective implementation of his/her professional functions and roles. It is proved that the defence system of a humanitarian specialist is a separate evolutionary process, which is evidence of his/her personal and professional development, which

begins with the course of unconscious mental processes aimed at protecting the personality from excessive emotional stress and adapting to the working conditions, reaching a certain awareness as psychological defences of the self level, which involves self-reflection on acts of cooperation with the subject environment (primarily colleagues, clients).

4. A professional psychologist should be able to recognise when their defences become excessive or uncontrollable, as this can affect the quality of interaction with clients, and when a thorough thought-reflective work is required, which should result in the choice of optimal coping, which is part of a previously formed conscious psychoregulatory system, whose action is aimed at regulating the relationship between the individual and the environment in order to maintain their comfortable psycho-emotional state.

5. The formation of such a system of multi-level psychological protection is available only to a psychologist who, overcoming a difficult path of professional formation, has reached a high level of professional competence and personal development, where the substructure of psychological protection has become an integral part of his/her conscious work with a client.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В. А. Роменець: творчість і праці / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Дем'яненко Б.Т. Механізми психологічного захисту та копінг-стратегії в теорії і практиці корекційної та психотерапевтичної допомоги. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. №19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. №24. С. 282-288.
3. М'ясоїд П. Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 16-77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.016>
4. Мединська Ю. Я. Психоаналітичні есеї. Львів: вид-во «Бона», 2021. 284 с.
5. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
6. Михальська Ю.А., Ренке С.О. Особливості механізмів психологічного захисту особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 417-427.
7. Психологія вчинку: шляхами творчості В. А. Роменця / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
8. Роменець В. А., Маноха П. І. Історія психології ХХ століття. 3-є вид. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
9. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2016. 596 с.

10. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки. Вид-во: Богдан, 2021, 552 с.
11. Фройд З. Три нариси з теорії сексуальності. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 45-91.
12. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
13. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
14. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.006>.
15. Фурман А.В. Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.110>.
16. Фурман А.В., Липка А. О. Психологічна структура психодіагностики, експеримент. *Психологія і суспільство*. 2025. №1. С. 91-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.091>.
17. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролія, 2023. 608 с.
18. Bolger N. Coping a prospective study. *J. of Person. Soc. Psychol.* 1990. Vol. 59. № 3. P. 525-537.
19. Gelso C. J. Counseling Psychology. NY: Holt, Rinehart & Winston, 1992. 230 p.
20. Freud A. The Ego and the Mechanisms of Defense. London: Hogarth. 1936.

REFERENCES

1. Myasoyid, P. A. & Shatyrko, L.O. (Eds.). (2016). Akademik V.A. Romenets: tvorchist i pratsi [Akademik V.A. Romenets: creativity and work]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Dem'ianenko, B. T. (2013). Mekhanizmy psykholohichnoho zakhystu ta kopinh-strategii v teorii i praktysi koryktsiinoi ta psykhoterapietichnoi dopomohy [Mechanisms of psychological defense and coping strategies in the theory and practice of correctional and psychotherapeutic care]. *Naukovi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Korektsiyna pedahohika ta spetsial na psykholohiya – Scientific journal imeni M. P. Drahomanova. Correctional pedagogy and special psychology*, 24, 282-288 [in Ukrainian].
3. Myasoyid, P. (2021). Kul'turno-istorychna psykholohiya i tvorchist' V.A. Romenetsia [Cultural and historical psychology and the work of V.A. Roments] *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 16-77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.016> [in Ukrainian].
4. Medynska, Yu. Ya. (2021). *Psykhоanalitichni eseyi*. [Psychoanalytic essays]. Lviv: Vyd-vo "Bona" [in Ukrainian].
5. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovo shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
6. Mykhalska, Yu. A., & Renke, S. O. (2015). Osoblyvosti mekhanizmv psykholohichnoho zakhystu osobystosti [Features of the mechanisms of psychological protection of the individual]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi – Problems of modern psychology*, 30, 417-427 [in Ukrainian].
7. Myasoyid, P. A. & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholohiya vchynku: Shliakhamy tvorchosti V. A.*

Romenetsia [Psychology act: the way of creativity, of Roments V. A.]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

8. Romenets, V. A., & Manokha, P. I. (2017). Istoriya psykholohii XX stolittia [History of Psychology of the twentieth century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Savchenko, O. V. (2016). *Refleksyivna kompetentnist' osobystosti* [Reflective competence of the individual]. Kherson: PP Vyshemyrskyi V. S. [in Ukrainian].
10. Freud, Z. (2021). *Vstup do psykhoanalizu. Novi vysnovky* [Introduction to psychoanalysis. New findings]. Lviv: Bohdan [in Ukrainian].
11. Freud, S. (2008). Try narysy z teoryi seksual'nosti [Three essays on the theory of sexuality]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 45-91 [in Ukrainian].
12. Furman, A. A. (2017). *Psykholohiya smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti* [Psychology of meaningful life development of the individual]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
13. Furman, A. V. (2016). *Ideya i zmist profesynogo metodolohuvannya* [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
14. Furman, A.V. (2023). Kategoriyina matrytsia vitakulturnoyi metodolohiyi: vid myslevhchennya do kanonu. [Categorical matrix of vitalcultural methodology: from thought activity to canon. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-5. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.02.006> [in Ukrainian].
15. Furman, A. V. (2024). Oazy psykhoanalitichnoho dyskursu v Ukraini ta osobystist' Zygmunda Froyd. [Oases of psychoanalytic discourse in Ukraine and the personality of Sigmund Freud]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.110> [in Ukrainian].
16. Furman, A. V., & Lypka, A. O. (2024). Psykholohichna struktura profesynoi vidpovidal'nosti osobystosti: prohrama, empiyka, eksperiment [Psychological structure of professional responsibility of an individual: program, psychodiagnostic, experiment]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 91-146. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.091> [in Ukrainian].
17. Jung, K. G. (2023). *Archetypy i kolektyvne nesvidome* [Archetypes and the Collective Unconscious]. Lviv: Astrolabiya [in Ukrainian].
18. Bolger, N. (1990). Coping a prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (3), 525-537 [in English].
19. Gelso, C. J. (1992). *Counseling Psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston [in English].
20. Freud, A. (1936). *The Ego and the Mechanisms of Defense*. London: Hogarth Press [in English].

АНОТАЦІЯ

НАДВИНИЧНА Тетяна Лонгінівна, КУЗЬ Ігор Миронович, ВОРОБЕЦЬ Петро Петрович.

Орієнтир становлення особистості психолога – усвідомлення психологічних захистів.

У статті висвітлено одну з центральних траєкторій онтогенезу особистості професійного психолога, яка у розвитковому функціонуванні пролягає від дії захисних механізмів психіки на початковому етапі його фахової підготовки до утвердження низки психологічних захистів як чітко відрефлексованих психічних тенденцій поступу на вищих щаблях його компетентнісної зрілості. Доведено,

що різнорівнева система психологічних захистів психолога є невід'ємною складовою його професійних рис-якостей як особистості, котра у своєму самовдосконаленні піднімається від найпростіших захисних форм психічної активності до найскладніших, більш усвідомлених конструктів та психологічних копінгів, що засвідчує досягнення ним як вищих рівнів фахової майстерності, так і нових психодуховних горизонтів особистісного розвитку. В цьому аналітичному контексті розглянуто сутнісний інваріативний зміст компетентісних, структурних, системних і прогностичних моделей формування важливих рис-властивостей особистості психолога в аспекті ефективного надання психологічної допомоги клієнту. Аргументовано функціональну відмінність захисних механізмів психіки від психологічних захистів, котрі, маючи порівневу структурну організацію, набувають у його повсякденній активності конструктивний усвідомлюваний вплив та забезпечують особистісну зрілість і професійну досконалість. Відповідно до принципів, закономірностей і нормативів циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана у формі мислесеми обґрунтовано чотири рівні перебігу психологічних захистів особистості психолога, які у взаємодоповненні забезпечують його адаптацію / адаптованість до професійної діяльності: 1) *біопсихічний* – генетично зумовлений (інстинктивний) спосіб реагування на несприятливі впливи; 2) *психофізіологічний* – призначений для стабілізації внутрішнього світу особи у ситуації надмірного емоційного навантаження, усунення внутрішнього дискомфорту природними ресурсами психіки; 3) *психосоціальний* – спосіб адаптивно безконфліктної взаємодії особистості з довкіллям, за якого вона застосовує один з раніше напрацьованих варіантів персонального захисту; 4) *самісно-особистісний* – саморефлексія щодо вибору оптимального набору захисних механізмів і способів їх подолання (копінгів). Висловлено думку про те, що розвиток вищих рівнів психологічних захистів можливий лише за умов, коли психолог, долаючи складний шлях індивідуального та фахового становлення, досяг вершин професійної компетентності, а його усвідомлені захисти стали невід'ємною складовою його особистості як підсистеми сталих рис-якостей.

Ключові слова: *особистість психолога, психоаналітична теорія, діяльність, клієнт, психологічна допомога, особистісне та професійне становлення, професіоналізація, захисні механізми психіки, психологічний захист, мислесема, копінг, опір, перенос, структурна організація захистів особи, контрперенос, самість, прикладні можливості психолога.*

ANNOTATION

Tetiana NADVYNCHNA, Ihor KUZ, Petro VOROBETS.

The benchmark for the formation of a psychologist's personality is the awareness of psychological defences.

The article highlights one of the central trajectories of the ontogeny of a professional psychologists personality, which in

its developmental functioning runs from the action of the protective mechanisms of the psyche at the initial stage of their professional training to the establishment of a number of psychological defences as clearly reflected mental tendencies of progress at the highest levels of their competence maturity. It is proved that the multi-level system of psychological defences of a psychologist is an integral part of his professional traits and qualities as a personality, which in its self-improvement rises from the simplest protective forms of mental activity to the most complex, more conscious constructs and psychological coping, which testifies to the achievement of both higher levels of professional skills and new psycho-spiritual horizons of personal development. In this analytical context, the essential invariant content of competence, structural, systemic and prognostic models of the formation of important traits of a psychologist's personality in terms of effective psychological assistance to a client is considered. The functional difference between the defence mechanisms of the psyche and psychological defences, which, having a comparable structural organisation, have a constructive conscious influence in the daily activity of a psychologist and ensure personal maturity and professional excellence, is substantiated. In accordance with the principles, regularities and norms of A. Furmans cyclic-action approach, four levels of psychological defences of a personality and a psychologist are substantiated in the form of a thought diagram, which in complementarity ensures their adaptation/adaptability to professional activity: 1) *biopsychic* – a genetically determined (instinctive) way of responding to adverse influences; 2) *psychophysical* – designed to stabilise the inner world of a person in a situation of excessive emotional stress, eliminate internal discomfort with the help of natural resources of the psyche; 3) *psychosocial* – a way of adaptively conflict-free interaction of an individual with the environment, in which he/she uses one of the previously developed options for personal protection; 4) *self-personal* – self-reflection on the choice of the optimal set of defence mechanisms and ways of overcoming them (coping). The author suggests that the development of higher levels of psychological defences is possible only when a psychologist, overcoming the difficult path of individual and professional development, has reached the heights of professional competence, and their conscious defences have become an integral part of their personality as a subsystem of stable traits and qualities.

Keywords: *psychologists personality, psychoanalytic theory, activity, client, psychological assistance, personal and professional development, professionalisation, defence mechanisms of the psyche, psychological defence, thought pattern, coping, resistance, transference, structural organisation of personality defences, countertransference, self, applied capabilities of a psychologist.*

Рецензенти:

**д. психол. н, проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н, проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 26.02.2025.

Підписана до друку 17.03.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Nadvynychna T., Kuz I., Vorobets P. The benchmark for the formation of a psychologist's personality is the awareness of psychological defences. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 158-165. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.158>

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, МАТІЯШ Вадим Русланович

ДЕМОКРАТИЧНИЙ СТИЛЬ УПРАВЛІННЯ ТА ПСИХОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЙОГО ВПЛИВУ

Oksana FURMAN, Vadym MATIYASH
**DEMOCRATIC MANAGEMENT STYLE AND
PSYCHOLOGICAL EFFECTIVENESS OF ITS INFLUENCE**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.166>

УДК: 1159.922.27:316.6:331.1

*«Чудо демократії в тому, що дурнів переважна більшість,
а їх обдурити набагато простіше, ніж підпорядкувати розумних»
(Вінстон Черчилль)*

Постановка наукової проблеми. В умовах динамічних соціальних, економічних та технологічних змін надзвичайно значущою постає важливість належного управління організацією. Сучасне суспільство переживає період глобальних трансформацій, коли інновації, інформаційні технології та зміни у сприйнятті ролей працівника й менеджера формують нові вимоги до чинних управлінських практик впливу. У цьому контексті *стиль управління*, який застосовує керівник, значною мірою впливає як на ефективність функціонування організації, так і на повноту мотивації та задоволення її працівників. Оскільки у процесі організаційної взаємодії різні стилі управління, такі як авторитарний, демократичний чи ліберальний, демонструють різні практичні результати впливу, то відповідний стиль адміністрування здатен не тільки підвищити економічну продуктивність діяльності організації, а й створити сприятливу атмосферу для розвитку порозуміння й гармонійних міжособистісних стосунків працівників, сприяючи ефективній командній роботі та забезпечуючи високий рівень довіри й мотивації; водночас неправильний стиль може призвести до конфліктів, зниження продуктивності та демотивації персоналу. Тому в засновках успішної організаційної діяльності завжди перебуває

оптимальний стиль управління. Вважаємо, що демократичний стиль, який зосереджує увагу на задіянні працівників до прийняття рішень, визнанні їх значущості та заохоченні особистої ініціативи, є одним з найбільш ефективних, коли інноваційність і креативність стають ключовими факторами успіху сучасних організацій. Відтак дослідження демократичної манери управління та психологічна ефективність її впливу – актуальне завдання соціогуманітарної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що вивчення стилів управління та умов ефективної їх реалізації в сучасній організації проводилося дослідниками різноаспектно. Зокрема, аналіз наукових підходів до визначення сутності і видів стилів управління проводила О. Отич [23], підходів до обґрунтування стилю управління керівника забезпечувала І. Чубова [33]; сутність та характерні риси стилів керівництва розглядав О. Саврук [27]; стилі керівництва та роботи з персоналом вивчали В. Герасимчук, О. Кузьмін, Н. Мала [6; 19]; взаємозв'язок методів і стилів управління персоналом у сфері державної служби розглядали Н. Гончарук і Д. Летучий [7]; основні риси стилів управління освітніми системами трактував О. Пастовець-

кий [25]. З іншого боку, відзначимо детальну характеристику стилів управління в аспекті психологічного впливу (О.Є. Фурман (Гуменюк) [29]), самоактуалізації менеджерів (Л. Карамушка [11; 26], М. Ткалич [11]), соціально-психологічних умов розвитку індивідуального стилю в колективній управлінській діяльності (К. Котилевська [16]), формування ефективного стилю керівництва в освіті (С. Ковпак [14]), індивідуального стилю професійної діяльності (О. Коханова [17]), психологічної своєрідності міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» (В. Матіяш [20]), стилю керівництва як основи комунікацій керівника з колективом (О. Нужна [21]), стилю спілкування керівника з підлеглим (В. Саламатов [28]), базових стилів управлінської праці (К. Lewin [34], R. Lippitt [34], R. Noe [35], E. Pulakos [36]).

Окремо вкажемо на фундаментальну значущість для соціально-поведінкових наук двох досліджень, які здійснені українськими теоретиками-гуманітаріями В.П. Казміренком та О.Є. Фурман (Гуменюк) у предметному полі психології соціуму та організацій. Перший під кінець ХХ століття запропонував міждисциплінарну концепцію предмета соціальної психології організацій, на новому рівні системного аналізування узагальнив і розвинув існуючі уявлення про механізми та процеси регуляції організаційної життєдіяльності; щонайперше детально обґрунтував зміст, структуру і функції організаційного клімату та побудував (фактично за нормативами конструювання методологічної план-карти дослідження) розлогу **м о д е л ь** психологічної регуляції організаційної діяльності (див. [10]).

Одним з авторів цього дослідження (О.Є. Фурман/Гуменюк) у перше десятиріччя ХХ століття розроблена самобутня методологічна програма пізнання/конструювання і створена оригінальна **т е о р і я інноваційно-психологічного клімату** [30-31]. Зокрема, доведено, що такий клімат характерний для тих загально-освітніх закладів України, які п'ять, десять і більше років професійно впроваджують альтернативну до існуючої класно-урочної *модульно-розвивальну систему навчання А.В. Фурмана*. В авторському системомислєдальнісному витлумаченні інноваційно-психологічний клімат освітньої організації модульно-розвивального типу становить багатопараметричний фактор-феномен, що взаємодоповнює психологічний вплив, взаємовплив, самовплив і надвплив [29], забезпечує розгортання полімотивації та сфер

умов її активізації – пізнавальної, практичної, ментальної і самовдосконалення, організує освітнє спілкування як інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди обміну [31] та інтенсифікує розвиток центральної ланки цього клімату – позитивно-гармонійної Я-концепції, котра буттєво функціонує у діалектичній єдності чотирьох компонентів – ментально-когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного і спонтанно-духовного, внутрішньо збагачує освітню діяльність учасників навчання й у такий спосіб уможливорює їхнє поетапне розумове, соціальне, психосмислове та духовне зростання як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей і як носіїв потенційної універсумної активності [32].

Проте переваги демократичного стилю управління та психологічні умови його ефективності, передусім в аспекті організаційної взаємодії, детально не розглядалися.

Мета статті: обґрунтування демократичного стилю управління та психологічної ефективності його впливу в контексті організаційної взаємодії як інтегрального чинника її продуктивно сталого розвиткового функціонування в аспектах створення сприятливого інноваційно-психологічного клімату, паритетної міжособистої співпраці, підтримки, довіри, сприяння психокультурному розвитку та особистісній самореалізації працівників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стратегія і характер управління соціальною організацією багато в чому впливає на ефективність її життєдіяльності, визначає актуальний психоемоційний та оргінноваційний клімат в колективі та особливості взаємодії в системі «керівник – підлеглий». Тому особливої уваги заслуговує вибір і застосування керівником *оптимального стилю управління* організацією. Ефективний стиль адміністрування має істотний вплив на мотивацію працівників, їхню продуктивність і загальну задоволеність роботою, задає рівень взаємодії та порозуміння між керівником і персоналом, сприяє зниженню конфліктності. Тому вибір і впровадження найкращого тону управління є важливою складовою успіху організації, а дослідження різних стилів, їх доцільності та спроможності у різних умовах допомагає підвищити ефективність її функціонування та системного розвитку.

Проаналізуємо зміст та обсяг поняття «*стиль управління організацією*» та його співвідношення зі спорідненими поняттями. Так, дослідження стилів управління триває вже понад півстоліття, і науковці справді здійснили значний внесок у вивчення цього феномену. Зокрема, О. Журавльов розглядає стиль управління як набір індивідуально-типологічних характеристик, що є частиною стабільної системи методів, прийомів та способів впливу керівника на колектив для досягнення ефективного виконання адміністративних функцій [22]. В. Шепель зазначає, що стиль роботи керівника відображає певні стереотипи його розумових процесів і реальних учинків, що вказує на його принципи та методи виконання управлінських завдань, виявляючи особистісні й професійні риси-якості керівника [26]. О. Саврук трактує стиль управління як сукупність сталих характерних рис, що визначає виконання керівником владно-розпорядчих функцій, віддзеркалюючи його сприйняття підлеглих і рівень особистої культури [27]. Т. Мала, своєю чергою, акцентує увагу на примітних манерах поведінки зверхника, що переважають у його управлінській діяльності та використовуються для впливу на підлеглих і стимулювання їх досягнень. Наголошується, що стиль управління визначається індивідуальними особливостями управлінця, і може бути пов'язаний із балансом між свідомими й несвідомими діями, внутрішньою готовністю та зовнішніми умовами, а також між суб'єктивними можливостями та об'єктивною реальністю [19]. О. Нужна дає ґрунтовне тлумачення поняття «стиль керівництва», розглядаючи його як усталену манеру взаємодії керівника з підлеглими, як докладені ним зусилля, спрямовані на вплив та мотивацію працівників для досягнення цілей організації. Підкреслюється важливість делегування повноважень, вибір типу влади та відношення керівника до завдань і міжособистісних стосунків у колективі [21]. Р. Шакуров визначає стиль управління як цілісну систему, що охоплює стабільно повторювані особливості діяльності керівника, гармонію та ефективність у виконанні ним управлінських функцій за конкретних умов [20]. Л. Кравченко, з іншого боку, вважає стиль керівництва гнучкою поведінкою зверхника стосовно підлеглих, яка базується на самоорганізації і самоуправлінні та зорієнтована на досягнення організаційних цілей [18]. Відтак констатуємо, що стиль управління організацією – це система

прийомів, методів і засобів, які використовує керівник для впливу на підлеглих з метою досягнення оргдіяльнісних цілей; це також набір його поведінкових характеристик, які визначають взаємодію з працівниками, спосіб прийняття рішень, типи комунікацій, способи мотивування і контролю, у тому числі й ставлення до авторитету, відповідальності та ініціативи в організації.

Що стосується співвідношення стилю управління зі стилем керівництва, то в сучасній соціально-психологічній літературі виділяються різні підходи. Зокрема, прихильники першого часто використовують поняття «керівництво» як синонім до терміна «управління» [1; 6; 14; 16 та ін.], у той час як прибічники другого підходу розглядають керівництво як одну з основних, «командних» і найбільш «психологічних», складових управлінської діяльності, вважаючи, що керівництво є процесом налагодження міжособистісних стосунків із підлеглими та здійснення персонального впливу на них для досягнення адміністративних цілей і завдань [11; 26 та ін.]. Отож, поняття «стиль керівництва» і «стиль управління» не є взаємозамінними; при цьому стиль управління проявляється при вирішенні як організаційно-управлінських, так і соціально-психологічних завдань, тоді як стиль керівництва застосовується виключно при розв'язанні ситуацій, пов'язаних із впливом на підлеглих і налагодженням міжособистісних стосунків із ними. У цьому значеннєвому контексті *стиль управління* є ширше поняття, яке охоплює як організаційно-управлінські (до прикладу, планування, організація, контроль, прийняття рішень), так і соціально-психологічні (мотивація працівників, організація міжособистісної взаємодії, здійснення психологічного впливу тощо) функції. Водночас такий стиль організації – це система методів, прийомів та способів, які застосовуються для здійснення управлінської діяльності й утримують як власне адміністрування, так і психологічну роботу і вплив зверхника на працівників.

Важливим завданням дослідження є визначення структурних компонентів стилю управління. Так, на думку І. Чубової, до елементів структури вказаного стилю слушно віднести вибір завдань, прийняття рішень, організацію роботи групи, вибір методів спонукання, здійснення контролю, стимулювання активності, встановлення взаємовідносин з підлеглими, організацію зворотного зв'язку з колективом

і регуляцію інформаційних потоків [33]. У розробках Л. Карамушки виділено шість структурних компонентів стилю управління: 1) рівень важливості для керівника творчої співпраці з колективом; 2) ступінь його орієнтації на налагодження міжособистісних стосунків у колективі та формування команди; 3) тип спілкування зверхника з підлеглими; 4) врахування в управлінському процесі індивідуально-психологічних рис працівників та соціально-психологічних характеристик колективу; 5) основні методи управлінського впливу на працівників; 6) орієнтація керівника на самовдосконалення [26]. Важливим є припущення, що аналізовані компоненти стилів управління, залежно від характеру взаємодії керівника з підлеглими і реального перебігу соціально-психологічних процесів в організації, проявляються по-різному.

Услід за вказаними вченими, до структурних компонентів стилю управління організацією відносимо: 1) методи впливу на підлеглих, якими керівник досягає виконання трудових завдань (від авторитарного наказу до демократичного заохочення, пояснення, співпраці); 2) тип взаємодії і комунікації (способи обміну інформацією між керівником і залежними), від формальних (як в авторитарного управління) до партнерських, відкритих і прозорих (як у демократичного менеджера) стосунків; 3) розподіл повноважень і відповідальності (визначає, чи делегує керівник повноваження своїм працівникам); 4) його ставлення до ініціативи працівників (від заохочення до обмеження); 5) мотивація і стимулювання (через матеріальні або моральні стимули, заохочення чи покарання); 5) відносини між керівником і підлеглими (управлінець або лідер, котрий підтримує командний дух, або авторитарна фігура, яка обстоює дистанцію і контроль); 6) оцінка результатів і зворотний зв'язок (визначає ступінь відкритості такого зв'язку зверхника щодо роботи підлеглих, конструктивність критики та обговорення помилок). Вважаємо, що аналізовані компоненти зазначеного стилю пов'язані між собою та визначають ефективність управлінського процесу в будь-якій соціальній організації.

Аналіз літературних джерел (І. Адісес [1], В. Вербицький [3], Є. Воробйова [5], Ю. Завацький [9], А. Ключко [13], С. Ковпак [14], О. Нужна [21] та ін.) дав змогу виокремити низку *атрибутивних характеристик* стилів управління:

1. *Цілеспрямованість* – підкреслює важливість для організації чітко визначених та сформульованих цілей. В управлінні це означає, що керівник повинен не тільки чітко розуміти, куди має рухатися організація, але й правильно орієнтувати своїх підлеглих на досягнення визначених цілей. Така безкомпромісна наполегливість допомагає об'єднати колектив, спрямовувати його зусилля на спільний результат, що має бути досягнуто в межах визначеного часу життєдіяльності.

2. *Гнучкість* – здатність керівника організації адаптувати стиль управління під конкретні обставини. При цьому він повинен бути готовий змінювати стиль управління залежно від зовнішніх обставин і внутрішніх умов, таких як зміни в законодавстві, соціальні, економічні та інші перетворення.

3. *Суб'єктивність* – пов'язаність стилю управління з особистими рисами керівника. Сюди входить, зокрема, його стиль спілкування, підхід до мотивації працівників, рішучість чи схильність до авторитаризму та ін.

4. *Динамічність* – здатність корегувати управлінські пріоритети залежно від змін у зовнішньому довкіллі (політичні, економічні, соціальні). У цьому аспекті стиль управління має бути гнучким та адаптивним.

5. *Актуальність* – важливість врахування керівником поточних тенденцій і потреб у виборі стилю управління, орієнтація на зміни у соціумі, економіці, технологіях та інших сферах суспільного життя.

Названі засадничі характеристики стилю управління допомагають керівникам не тільки ефективно справлятися з управлінськими завданнями, а й залишатися затребуваними та конкурентоспроможними в умовах постійних змін, забезпечуючи баланс між стабільністю і гнучкістю в організаційному просторі.

Розглянуті підходи до визначення сутності, структурних компонентів та сутнісних характеристик стилю управління дають змогу з наукового погляду підійти до їх класифікації. Зазначимо, що існуючі стильові інваріанти ґрунтуються на відомій класифікації, розробленій К. Левіним і співробітниками в кінці 1930-х – на початку 1940-х років. Ця класифікація охоплювала три основні стилі управління: авторитарний, демократичний і ліберальний [30]. Доведено, що кожен із цих стилів має свої переваги і недоліки, які, зі свого боку, впливають на ефективність діяльності організації. За останні десятиліття аналізовану

класифікацію було доопрацьовано і деталізовано багатьма вченими. Так, О. Журавльов виокремив сім стилів управління: директивний, колегіальний, пасивний, директивно-колегіальний, директивно-пасивний, колегіально-пасивний та змішаний. На його думку, директивний стиль характеризується повним контролем керівника над підлеглими й одноосібним вирішенням усіх завдань. Колегіальний стиль передбачає розподіл повноважень між адміністратором і співробітниками, залишаючи за ланкою управління лише найважливіші й найважчі завдання. Пасивний стиль управління полягає в невтручанні керівника у виконання конкретних владних функцій. Директивно-колегіальний стиль поєднує прагнення зверхника приймати власні рішення та бажання розподіляти повноваження між заступниками. Директивно-пасивний стиль вирізняється постійним делегуванням своїх повноважень між різними виконавцями. Колегіально-пасивний стиль діяльності керівника виявляється в униканні особистої відповідальності та передачі ініціативи до працівників організації. За змішаного стилю керівник за спільною ініціативою розподіляє повноваження між собою та підлеглими, підтримуючи самостійне виконання ними завдань [22].

М. Виноградський, А. Виноградська й О. Шканова, окрім основних стилів управління організацією (авторитарний – одноосібний, демократичний – колегіальний та ліберальний – тон невтручання), також визначають чотири додаткові стилі, які залежать від особистісних рис-якостей керівника та організаційних форм впливу з підлеглими: 1) *дистанційний*, за якого менеджер відсторонюється від підлеглих, вважаючи, що це підвищує його посадовий авторитет; 2) *контактний*, коли управлінець активно підтримує тісний зв'язок із колегами, вбачаючи це як ключову умову успішного керівництва та взаємовпливу; 3) *цілеспрямований*, коли начальник ставить перед працівниками амбітні, складні завдання з метою мобілізації їх енергії та створення умов для досягнення як особистих, так і колективних цілей; 4) *делегуючий стиль*, при якому керівник надає підлеглим велику свободу ініціативи й відповідальності, делегуючи їм частину своїх повноважень, проте залишаючи за собою право прийняття остаточного рішення [4]. З іншого боку, В. Бочелюк обґрунтовує автократичний (самовладний), авторитарний (владний), демократичний, ігнорувальний, потуральний (кон-

формний), а також непослідовний (алогічний) стилі управління організацією [2]. Крім того, у праці О. Клочко аналізується сім стилів управління, варіюючи їх залежно від участі керівника: демократичний, кооперативний, обмеженої участі, бюрократичний, невтручання, доброзичливо-деспотичний, авторитарний [13].

Важливим напрямком наукових досліджень постає визначення ефективності різних стилів управління соціальною організацією. Так, С. Ковпак наголошує, що кожен керівник формує унікальний стиль владарювання на основі загальних об'єктивних принципів: наукового і творчого осмислення мети і завдань управлінської діяльності, глибокого розуміння проблем сучасного закладу освіти, знання його перспектив розвитку, а також розуміння умов функціонування і креативного потенціалу колективу [14]. Водночас Є. Воробйова вважає, що найбільш ефективним є поєднання демократичного стилю з елементами авторитарного, адже керівник, враховуючи думки працівників, має бути впевненим у прийнятті управлінських рішень [5]. Л. Карамушка підкреслює, що для досягнення ефективного управління організацією керівнику важливо адаптувати стилі управління відповідно до змінних умов [26]. О. Клочко виділяє три категорії ефективності різних стилів управління, серед них – психологічні характеристики самої організації, керівника і його взаємодії з підлеглими [13]. При цьому до таких характеристик організаційного життя, що впливають на ефективність манери адміністрування, автор відносить рівень організаційної зрілості, ступінь розвитку колективу та креативний потенціал робітничого гурту. Причому вплив цих характеристик полягає не лише в здатності керівників сприяти інноваційному розвитку організації і досягненню позитивних результатів, а й в адекватному відображенні рівня розвитку персоналу. До психологічних характеристик особистості керівника, які сприяють підвищенню ефективності стилю управління, слушно віднести здатність до саморозвитку та його креативний потенціал, а до психологічних характеристик взаємодії керівника з підлеглими – задоволеність як працівників, так і самого управлінця роботою, та показники їхнього суб'єктивного благополуччя і внутрішнього комфорту.

Аналіз наукових джерел (Ю. Арабаджи [8], І. Дашко [8], С. Ковпак [14], М. Корман [15], R. Noe [35], E. Pulakos [36] та ін.) вказує на те, що ефективність стилю управління визнача-

ється залежно від багатьох параметрів. Зокрема, важливість швидко досягнути організаційних цілей, або забезпечити належний рівень групового комфорту працівникам, вимагає розуміння різних стилів адміністрування. Так, *авторитарний* (директивний) стиль управління, який характеризується максимальним зосередженням влади в руках керівника, усуненням інших членів організації від прийняття основних управлінських рішень, застосуванням примусових методів впливу, все ж часто забезпечує відповідну ритміку перебігу організаційних процесів, що дає змогу оперативно реагувати на складні ситуації й досягати швидких результатів. Ліберальний тон, характеризуючись мінімальним втручанням керівника в діяльність колективу, дає змогу досягнути оргцелей лише за однієї умови – здатності працівників до самоорганізації і самоконтролю. *Демократичний* (колегіальний) стиль управління, який базується на колегіальності прийняття рішень і врахуванні думок та побажань підвладних, заохочує ініціативу, стимулює творчий підхід до роботи, підвищує мотивацію, знижує конфлікти і покращує психоемоційний клімат у колективі; проте відсутність жорсткого контролю може призводити до затягування ухвалення рішень і знижувати відповідальність за виконання виробничих завдань.

Для аргументування переваг різних стилів управління соціальною організацією, доцільно визначити сутність самого *поняття-уявлення ефективності*. Вважаємо, що ефективність – це здатність досягати поставлених цілей або бажаних результатів за мінімальних витрат ресурсів (часу, коштів, зусиль та ін.). У контексті управління організацією, ефективність означає здатність досягати стратегічних та оперативних цілей за допомогою оптимального використання людських, матеріальних, фінансових, інформаційних та управлінських ресурсів й охоплює: 1) продуктивність, тобто досягнення високих результатів за найменших витрат; 2) якість – високий рівень виконання завдань і досягнення чітко визначених цілей; 3) оптимальність – здатність досягати цілей найкращим чином, враховуючи всі обмеження та зовнішні умови; 4) економію ресурсів, себто забезпечення мінімальних витрат для отримання максимально можливих результатів [6; 7; 8; 9; 12; 16; 17 та ін.].

В аспекті такого розуміння ефективності управління організацією найбільш оптималь-

ним є демократичний стиль. Його переваги сутнісно стосуються підтримки активної творчої співпраці між керівником і підлеглими, де обидві сторони діють як рівноправні партнери. Це забезпечує не тільки ефективність, а й мотивує працівників до вияву ініціативи та самостійності. Колегіальність у прийнятті управлінських рішень, увага до пропозицій колег та їхніх знань сприяє розвитку організації, а також формує високий рівень самодисципліни й активності в колективі. Важливою складовою демократичного стилю є орієнтація на міжособистісні стосунки в гурті та формування згуртованої команди. Керівник, який має психологічний контакт з кожним працівником, ставить завдання з урахуванням інтересів і потреб людей, що не лише сприяє покращенню психосоціального клімату, а й дозволяє колективу долати труднощі разом. Психологічна підтримка й створення комфортного довкілля для самореалізації працівників – один з головних чинників підвищення ефективності спільної діяльності. Окрім того, демократичний стиль адміністрування забезпечує своєчасну й ефективну комунікацію між керівником і підлеглими. Партнерські стосунки, рівноправність і відсутність соціальної дистанції дозволяють розвивати відкритий комунікаційний процес, що сприяє усуненню бар'єрів, швидкому обміну інформацією та оперативному реагуванню на зміни. Керівник у такій системі має здатність не тільки до самокритики, але й до постійної адаптації своїх підходів відповідно до нових умов, що забезпечує динамічний розвиток організації.

На відміну від демократичного, авторитарний стиль має значно меншу ефективність через зосередженість на жорсткому контролі і відсутність співпраці з колективом. Авторитарний керівник приймає всі рішення самостійно, без задіяння підвладних до процесу управління. Така модель не стимулює ініціативу, а знижує мотивацію працівників через відсутність можливості висловлювати свої ідеї, пропозиції чи переконання. Психологічний клімат у таких організаціях часто напружений, що призводить до конфліктів і зниження колективної згуртованості. Ліберальний стиль управління найменш ефективний через пасивність керівника у процесах керівництва та адміністрування. Такий тон передбачає практично повну відсутність контролю за діяльністю працівників, що знижує ефективність роботи та відповідальність кожного за вико-

нання завдань. Керівник не виявляє інтересу до міжособистісних стосунків у колективі і не створює умов для професійного розвитку співробітників, що призводить до дезорганізації, відсутності чіткої координації та зниження морального духу персоналу.

Отож констатуємо, що демократичний стиль управління організацією є більш ефективним порівняно з авторитарним та ліберальним через орієнтацію на розвиток активної і творчої взаємодії між керівником і колективом, збереження психологічного комфорту і належної мотивації працівників; до того ж розвинена комунікація, увага до індивідуальних особливостей колег по роботі та активне задіяння їх до процесу прийняття рішень дає змогу керівництву гнучко реагувати на інноваційні зміни і досягати високих виробничих результатів.

Порівняння ефективності використання демократичного, авторитарного та ліберального стилів управління організацією наведено у **таблиці**, що створена на матеріалах конструктивного аналізу змісту обширного кола літературних джерел.

Вочевидь саме демократичний стиль управління забезпечує високий рівень міжособистої взаємодії, довіри та підтримки в колективі, що сприяє високій продуктивності праці та психосоціальної згуртованості. Керівник активно працює над саморозвитком, враховує потреби працівників і застосовує різноманітні методи впливу, включаючи моральне та матеріальне стимулювання. Авторитарний стиль є менш ефективним, оскільки зверхник приймає всі рішення самостійно, не створюючи умов для творчої ініціативи підлеглих, що часто призводить до високого ступеня стресу і низької мотивації. Спілкування із залежними є формальним, а стосунки базуються на контролі. Ліберальний стиль здебільшого найменш ефективний через відсутність втручання керівника в діяльність працівників, байдужість до міжособистісних стосунків та інтересів колективу. Це часто спричиняє зниження продуктивності роботи і низьку мотивацію персоналу організації.

Оскільки демократичний стиль управління організацією ґрунтується на взаємодії, партнерстві та взаємоповазі між керівником і працівниками, то важливе значення для підтримки його дієвості-впливовості мають відповідні психологічні умови: творча співпраця між лідером і колективом, міжособистісні стосунки та інноваційно-психологічний клімат, тип спілкування між усіма співробітниками,

врахування індивідуальних потреб і психодуховних особливостей працівників, методи впливу на них, оцінка керманичем власних дій і здатність до самокритики, підтримка ініціативи та автономії колег, сприятливе довкілля для професійного і самісного розвитку.

Охарактеризуємо детальніше психологічні умови ефективності демократичного стилю управління соціальною організацією:

1. *Творча ділова співпраця між керівником і колективом.* Так, демократичний стиль управління сприяє спільному прийняттю рішень та активному задіяння працівників до процесу організаційного розвитку. Керівник зосереджує увагу на важливості командної роботи, де кожен співробітник вносить свої ідеї та пропозиції. Це не лише стимулює ініціативу, а й сприяє зростанню сумлінності і креативності у працівників. Коли людина відчуває, що її думка має значення, то вона більш вмотивована до активної участі в діяльності організації. Такий підхід допомагає знаходити оптимальні рішення і покращує загальну ефективність спільної роботи.

2. *Міжособистісні стосунки та інноваційно-психологічний клімат.* Демократичний стиль управління сприяє створенню позитивного організаційного і соціально-психологічного клімату в установі чи іншій трудовій спільноті. Керівник активно працює над побудовою довірчих, відкритих і рівноправних стосунків з працівниками, що допомагає створити атмосферу підтримки та порозуміння. У такому довкіллі співробітники почуваються комфортно, що дозволяє їм краще адаптуватися до змін, швидше долати стреси і складнощі. Важливим аспектом тут є відсутність дискримінації або привілейованих груп, що сприяє психосоціальній згуртованості колективу.

3. *Тип спілкування між керівником і підлеглими.* Лідер налаштований на рівноправне спілкування з колегами по роботі, що забезпечує відкритість і прозорість у перебігу організаційних процесів. Утвердження партнерських стосунків з акцентом на співпрацю та взаєморозуміння дозволяють ефективно обмінюватися інформацією, а також вирішувати конфлікти та оперативно виявляти буденні проблеми. Важливо, що керівник не створює соціальної дистанції, а заохочує зворотний зв'язок і вислуховує думки своїх працівників, що сприяє формуванню атмосфери довіри.

4. *Урахування індивідуальних потреб та психологічних особливостей працівників.* Де-

мократичний стиль передбачає індивідуальний підхід до кожного співробітника, враховуючи його потреби, мотивацію, інтереси та психологічні особливості. Керівник створює умови для професійного розвитку, сприяє самореалізації трудівників та їх особистісному зростанню. В таких умовах кожен член команди відчуває свою цінність, що підвищує повноту задіяння до роботи та знижує ризик вигорання чи демотивації.

5. *Методи впливу на працівників.* Демократичний керівник використовує методи, які базуються на активних способах соціально-психологічного впливу, таких як переконання, особистий приклад, поради та заохочення. Це дозволяє співробітникам відчувати підтримку і натхнення, не маючи потреби в жорсткому контролі. Важливою частиною тут є створення системи морального і матеріального стимулювання, що забезпечує полімотивацію працівників і сприяє високим результатам праці. Фахівці, котрі відчують психологічну підтримку, більш активні та зацікавлені в досягненні спільних організаційних цілей.

6. *Оцінка власних дій і здатність до самокритики.* Демократичний стиль вимагає від керівника здатності до самоаналізу і самокритики. Він повинен вміти адекватно оцінювати свої дії, шукати шляхи для удосконалення процесів і підвищення ефективності командної діяльності. Постійне самовдосконалення, здатність коригувати свої помилки та адаптуватися до нових умов дозволяє досягати поставлених цілей. Такий підхід стимулює довіру і повагу з боку працівників, що ще більше зміцнює командний дух і результативність єдиної справи.

7. *Підтримка ініціативи та автономії працівників.* Демократичний стиль заохочує співробітників до починань, що є важливим чинником командної роботи. Керівник при цьому не лише дає вказівки, але й стимулює самостійне мислення і відповідальність кожного за свою роботу. Це дозволяє колегам-виконавцям конструктивно розвиватися, дає змогу нарощувати власну професійну компетентність, бути повною мірою задіяними у сферу відповідальної оргтехнічної діяльності.

8. *Створення сприятливого довкілля для професійного розвитку особистості.* Демократичний стиль управління передбачає, що керівник активно підтримує прагнення працівників до самовдосконалення та професійного зростання. Це може бути реалізовано через надання можливості фахівцям для нав-

чання, участі в проєктах, здійснення наставництва чи проведення тренінгів. Співпрацівники, які отримують відповідні перспективи для професійного вдосконалення, відчуваються більш умотивованими і зацікавленими у розвитку організації, що сприяє досягненню її цілей і завдань.

Насамкінець зауважимо, що рефлексивно-стабільне дотримання керівником висвітленої низки психологічних умов ефективності демократичного стилю управління допоможуть йому створити сприятливу атмосферу для розвитку організації та забезпечити її стабільну й продуктивну життєдіяльність. При цьому даний стиль є плідним і через підтримку довіри, сприяння розвитку та самореалізації працівників, а також завдяки доброзичливій оргінноваційній атмосфері та позитивному соціально-психологічному клімату, що дозволяє кожному члену команди працювати на максимально-можливому рівні продуктивності й самоефективності.

ВИСНОВКИ

1. *Стиль управління* – це передусім усталена манера поведінки, тональність чи характер учинення керівника стосовно підлеглих, що має на меті постійний командний вплив на них і спонукає їх до досягнення оргдіяльних цілей та актуальних завдань. Він інтегрує сукупність форм, методів, прийомів, засобів та інструментів цілеспрямованої дії на співробітників од імені окремої, очолюваної зверхником, соціальної організації, з одного боку, й усистемнення актуалізованих його особистісних рис і поведінкових реакцій, що визначають характер взаємодії із працівниками, процедуру ухвалення рішень, тональність мислєкомунікацій, способи мотивування і контролю, ставлення до авторитету, відповідальності та ініціативи – з іншого.

2. *Стиль управління організацією* охоплює як владний функціональний сегмент (планування, організація, адміністрування, робота з персоналом, контроль), так і соціально-психологічний аспект діяльного керування (прийняття рішень, мотивація, взаємодія, психологічний тиск на працівників та ін.). До структурних компонентів такого стилю належать методи впливу на підлеглих, тип взаємодії і комунікації, розподіл повноважень і відповідальності, ставлення керівника до сторонніх ініціатив, мотивацію та стимулювання,

Таблиця
Порівняння ефективності використання демократичного, авторитарного та ліберального стилів управління соціального організацією

Критерій розрізнення	Стилі управління		
	Демократичний	Авторитарний	Ліберальний
1. Співпраця керівника і колективу	Керівник акцентує увагу на колегіальності та співпраці з колективом, активно взаємодіє з працівниками, враховує їхні пропозиції, що стимулює ініціативу та активність кожного	Зверхник приймає всі рішення самостійно, не заохочує ініціативу працівників і не прислухається до їхніх пропозицій, що обмежує їх творчий потенціал і самореалізацію	Керівник не втручається у роботу працівників, що призводить до гальмування їх активності та ініціативи, втрачає інтересу до спільної справи
2. Налагодження міжособистісних стосунків між керівником і підлеглими	Керівник приділяє увагу кожному працівнику, створюючи позитивний інноваційно-психологічний клімат та об'єднуючи колектив для досягнення спільних цілей і вирішення буденних завдань	Зверхник не встановлює психологічний контакт, створює привілейовані групи та не підтримує соціальну адаптацію працівників, що часто призводить до конфліктів	Керівник байдуже ставиться до міжособистісних стосунків, що призводить до роз'єднаності колективу та погіршення соціально-психологічного клімату
3. Спілкування керівника з колегами по роботі	Спілкування базується на рівноправних, паритетних, партнерських стосунках, що забезпечує відкритість і своєчасну передачу правдивої інформації та унеможливає міжособистісні конфлікти	Спілкування формальне, зверхник ставить соціальну дистанцію і підкреслює свою владу, що призводить до відсутності двосторонньої комунікації та виникнення комунікативних бар'єрів	Керівник не підтримує зв'язок з підлеглими і не виявляє зацікавленості в їхніх спробах взаємодії, що спричиняє проблеми з інформаційним та емоційним обміном інформацією та знаннями
4. Урахування керівником індивідуальних потреб кожного працівника	Керівник враховує інтереси кожного працівника, створює сприятливі умови для задоволення їхніх потреб і шукає компроміси при виникненні конфліктних ситуацій та непорозумінь	Зверхник ігнорує потреби працівників, фокусується лише на досягненні цілей організації, що може призводити до невдоволення колективу і високого рівня стресу у працівників	Керівник не створює умов для задоволення інтересів працівників і не реагує на їхні проблеми, що сприяє зниженню морального клімату в організації, демотивує їх продуктивну участь у спільній справі

Продовження табл.

5. Методи впливу на співробітників	Демократичний стиль передбачає використання соціально-психологічних методів переконання і пояснення, задіяння до справи особистого прикладу керівника, а також матеріальне та моральне стимулювання співробітників	Авторитарний стиль базується на наказах і вимогах без пояснень, що призводить до пасивності підлеглих і відсутності розвитку в них творчих здібностей, гальмує зростання професійної компетентності	Ліберальний стиль характеризується пасивними методами управління, такими як спостереження, що знижує мотивацію, відповідальність та особистісну самореалізацію працівників
6. Орієнтація керівника на саморозвиток і самовдосконалення	Керівник орієнтований на самокритичність, готовий адаптуватися до змін і підвищувати свій професійний потенціал для покращення спільних результатів	Зверхник не прагне до саморозвитку, агресивно реагує на критику і намагається уникати змін, що обмежує ефективність управлінських рішень і дій	Керівник не виявляє інтересу до вдосконалення своїх управлінських навичок та відмовляється від нововведень, що знижує ефективність його повсякденної діяльності
7. Взаємостосунки керівника із працівниками	Рівноправність і партнерство між керівником та працівниками сприяють розвитку колективу, що забезпечує високі результати командної роботи	Відносини із колективом базуються на дисципліні та контролі, що часто призводить до недовіри і фрустрації серед працівників	Керівник часто відсутній у колективі, що створює дистанцію та пасивність серед працівників, не заохочує ініціативу, розвиток та їх самовдосконалення
8. Створення умов для самореалізації і психокультурного розвитку співробітників	Керівник створює умови для самореалізації працівників, даючи їм можливість розвиватися в межах і за межами організації	Зверхник не забезпечує таких сприятливих умов, тому працівники відчують себе обмеженими у правах і можливостях, відчують, що їх використовують	Керівник не звертає уваги і часто не реалізує інтереси працівників, що призводить до низької вмотивованості і відчуженості останніх

відносини між керівником і підлеглими, оцінка результатів і зворотний зв'язок, що надходить від суб'єктного довкілля. Водночас системна дія вказаних компонентів опосередкована специфікою організаційних завдань, взаємостосунками між працівниками за горизонталлю (між виконавцями) і за вертикаллю (трудоарів із керівниками різних рівнів управлінської ланки), обсягом посадових обов'язків, особистісним потенціалом і набором професійних компетентностей кожного працівника.

3. Ефективність демократичного стилю управління організацією головним чином визначається її оргдіяльнісним кліматом, орієнтацією трудового загалу на досконалість і стабільність праці, на паритетність і творчий характер взаємодії між керівником і колективом, збереження психологічного комфорту і належної мотивації працівників. Підкреслено, що виняткову значущість на рівні загального фактора зазначеної ефективності набуває створення багатопараметричного інноваційно-психологічного клімату конкретної організації (О.Є. Фурман/Гуменюк), а на рівні особливого чинника успішності – налагодження оптимальної (залежно від обставин, матеріальних і людських ресурсів, часових рамок) соціально-психологічної регуляції організаційної діяльності (В.П. Казміренко).

4. До психологічних умов забезпечення ефективності демократичного стилю управління організацією віднесено творчу співпрацю між керівником і колективом, міжособистісні стосунки та психоемоційний клімат, тип спілкування між зверхником і підлеглими, урахування індивідуальних потреб та психодуховних особливостей останніх, методи впливу на виконавців, оцінка власних дій і здатність до самокритики, підтримка ініціативи та автономії кожної особистості, сприятливе довкілля для професійного розвитку і самовдосконалення. Доведено, що ґрунтовне відрефлексування названих умов дасть змогу створити сприятливу атмосферу для розвитку організації та забезпечити її стабільне й продуктивне функціонування у багатопроblemному і швидкоплинному часопросторі сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адізес І.К. Стилі хорошого і поганого менеджменту. Київ: Наш формат, 2020. 224 с.
2. Бочелюк В.І. Індивідуальні стилі управління керівника : до постановки проблеми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2016. №2 (40). С. 16-26.
3. Вербицький В.В. Сутність стилю управління навчальним закладом. *Науковий вісник Донбасу*. 2010. №3. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf7nvd_2010_3_3.pdf.
4. Виноградський М.Д., Виноградська А.М., Шканова О.М. Управління персоналом: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 502 с.
5. Воробйова Є.В. Розвиток індивідуального стилю діяльності менеджера в процесі професійної підготовки. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2012. №1. С. 81-85.
6. Герасимчук В.Г., Кузьмін О.Є., Мала Н.Т. Стилі керівництва персоналом. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2008. №5. С. 188-193.
7. Гончарук Н.Т., Летучий Д.М. Взаємозв'язок методів і стилів управління персоналом у сфері державної служби. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2014. Вип. 1. С. 16-20.
8. Дашко І.М., Арабаджи Ю.І. Психологічні особливості формування ефективного стилю управління менеджера. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 9. С. 284-289.
9. Завацький Ю.А., Завацька Н.Є. Формування індивідуальних стилів управлінської діяльності: соціально-психологічний аспект: монографія. Сєверодонецьк: СХУ ім. В. Даля, 2017. 472 с.
10. Казміренко В.П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій. *Психологія і суспільство*. 2004. №2. С. 5-29.
11. Карамушка Л.М., Ткалич М.Г. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій) : монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 262 с.
12. Кличковський С. Соціально-психологічні особливості формування психологічного клімату на підприємстві у кризовий період: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2020. 241 с.
13. Клочко А.О. Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій: монографія. Біла Церква, 2021. 300 с.
14. Ковпак С.В. Формування ефективного стилю керівництва в освіті: ціннісні орієнтації. URL: <https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-02/08ksveme.pdf>.
15. Корман М.М. Психологічний профіль ефективного керівника: метод. посіб. Тернопіль, 2012. 112 с.
16. Котилевська К.С. Теоретичні основи вивчення соціально-психологічних умов формування індивідуального стилю в колективній управлінській діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2008. №2 (19). С. 86-95.
17. Коханова О.П. Індивідуальний стиль професійної діяльності: значення та проблема формування. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5563/1/O_Kokhanova_TUOS_2_IL.pdf.
18. Кравченко Л.М. Стиль роботи менеджера освіти. *Педагогіка математики і природознавства*. 2001. Вип. 36. С. 72-77.
19. Мала Н.Т. Класифікація стилів керівництва. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2006. №517. С. 22-29.
20. Матіяш В.Р. Психологічна своєрідність міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий». *Габітус*. 2024. Вип. 63. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2024/63-2024/40.pdf>.
21. Нужна О.А. Стиль керівництва як основа комунікацій керівника з колективом. *Системи забезпечення управління*

підприємством: сучасний стан та перспективи розвитку. Харків: ХІБМ, 2016. С. 296-303.

22. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 544 с.

23. Отич О.М. Стилі управління: аналіз наукових підходів до визначення сутності і видів. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Педагогічні науки*. 2016. Вип. 1. С. 86-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpopn_2016_1_11.

24. Панченко О., Кредісов А. Менеджмент успішних керівників: світовий досвід та перспективи. Київ: Знання України, 2024. 535 с.

25. Пастовецький О.В. Основні особливості та характеристики стилів управління освітніми системами. *Теорія та методика управління освітою*. 2019. Т.1 (22). С. 34-39.

26. Психологічні засади організаційного розвитку : монографія / за ред. Л. Карамушки. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 206 с.

27. Саврук О.Ю. Стилі керівництва: сутність та характерні риси. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Львів: Львівська політехніка, 2009. №640. С. 387-393.

28. Саламатов В. Стиль спілкування керівника з підлеглим. *Віче*. 2013. №17, вересень. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3833>.

29. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.

30. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.

31. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу : монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

32. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук:19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.

33. Чубова І.І. Аналіз наукових підходів до вивчення стилю управління сучасного керівника. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічна*. 2017. Вип. 1. Т. 2. С. 166-170.

34. Lewin K., Lippitt R. An Experimental Approach to the Study of Autocracy and Democracy: A Preliminary Note. *Sociometry*. 1938. Т. 1. №3/4. Р. 292-300.

35. Noe R.A. Human resource management: gaining a competitive advantage. New York : McGraw-Hill Education, 2017. 800 p.

36. Pulakos E.D. Performance management: a new approach for driving business results. John Wiley & Sons, 2009. 214 p.

REFERENCES

1. Adizes, I.K. (2020) *Styli khoroshoho i pohanoho menedzhmentu* [Styles of good and bad management]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].

2. Bocheliuk, V.I. (2016) *Indyvidualni styli upravlinnia kerivnyka: do postanovky problemy* [Individual management styles of the manager: to the problem statement]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia – Theoretical and applied problems of psychology: collection of scientific works of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 2 (40), 16-26 [in Ukrainian].

3. Verbytskyi, V.V. (2010) *Sutnist styliu upravlinnia navchalnym zakladom* [The essence of the management style of an educational institution]. *Naukovyi visnyk Donbasu – Scientific Bulletin of Donbass*, 3. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf7nvd_2010_3_3.pdf [in Ukrainian].

4. Vynohradskyi, M.D., Vynohradska, A.M., Shkanova, O.M. (2009) *Upravlinnia personalom: navch. posib.* [Personnel management: teaching aids]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].

5. Vorobiova, Ye.V. (2012) *Rozvytok indyvidualnoho styliu diialnosti menedzhera v protsesi profesiinoi pidhotovky* [Development of an individual style of activity of a manager in the process of professional training]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy – Theory and practice of management of social systems*, 1, 81-85 [in Ukrainian].

6. Herasymchuk, V.H., Kuzmin, O.Ye., Mala, N.T. (2008) *Styli kerivnytstva personalom* [Styles of personnel management]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut» – Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*, 5, 188-193 [in Ukrainian].

7. Honcharuk, N.T., Letuchy, D.M. (2014) *Vzaimozv'язok metodiv i styliu upravlinnia personalom u sferi derzhavnoi sluzhby* [The relationship between methods and styles of personnel management in the civil service]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykholohii – Current problems of public administration, pedagogy and psychology*, 1, 16-20 [in Ukrainian].

8. Dashko, I.M., Arabadzy, Yu.I. (2016) *Psykholohichni osoblyvosti formuvannia efektyvnoho styliu upravlinnia menedzhera* [Psychological features of the formation of an effective management style of a manager]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and national problems of economics*, 9, 284-289 [in Ukrainian].

9. Zavatskyi, Yu.A., Zavatska, N.Ye. (2017) *Formuvannia indyvidualnykh styliu upravlinnsko diialnosti: sotsialno-psykholohichni aspekt: monohrafiia* [Formation of individual styles of managerial activity: socio-psychological aspect: monograph]. Sievierodonetsk: SNU im. V. Dalia [in Ukrainian].

10. Kazmirenko, V.P. (2004). *Sotsial'no-psykholohichna rehulatsiia diial'nosti orhanizatsiy* [social psychological regulation of organizations activity]. *Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 5-29 [in Ukrainian].

11. Karamushka, L.M., Tkalych, M.H. (2009) *Samoaktualizatsiia menedzheriv u profesiino-upravlinskii diialnosti (na materialy diialnosti komertsiiynykh orhanizatsii): monohrafiia* [Self-actualization of managers in professional and managerial activity (based on the material of the activities of commercial organizations): monograph]. Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].

12. Klychkovskyi, S.O. (2020) *Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia psykholohichnoho klimatu na pidpriemstvi u kryzovyi period: dys. ... kand. psykhol. nauk* [Socio-psychological features of the formation of a psychological climate at an enterprise during a crisis period: dissertation ... candidate of psychological sciences]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Klochko, A.O. (2021) *Psykholohiia rozvytku innovatsiynykh styliu upravlinnia u menedzheriv osvitynykh orhanizatsii: monohrafiia* [Psychology of the development of innovative management styles among managers of educational organizations: monograph]. Bila Tserkva [in Ukrainian].

14. Kovpak, S.V. *Formuvannia efektyvnoho styliu kerivnytstva v osviti: tsinnisni oriantatsii* [Formation of an effective leadership style in education: value orientations]. URL: <https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-02/08ksveme.pdf> [in Ukrainian].

15. Korman, M.M. (2012) *Psykholohichni profil efektyvnoho kerivnyka: metod. posib.* [Psychological profile of an effective leader: methodical manual]. Ternopil [in Ukrainian].

16. Kotylevska, K.S. (2008) *Teoretychni osnovy vyvchennia sotsialno-psykholohichnykh umov formuvannia indyvidualnoho*

stylu v kolektyvni upravlinnsii diialnosti [Theoretical foundations of the study of socio-psychological conditions for the formation of an individual style in collective management activities]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrajinskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia – Theoretical and applied problems of psychology: collection of scientific works of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 2 (19), 86-95 [in Ukrainian].

17. Kokhanova, O.P. (2019) Indyvidualnyi styl profesiinoi diialnosti: znachennia ta problema formuvannia [Individual style of professional activity: meaning and problem of formation]. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5563/1/O_Kokhanova_TUOS_2_IL.pdf [in Ukrainian].

18. Kravchenko, L.M. (2001) Styl roboty menedzhera osvity [Style of work of the education manager]. *Pedahohika matematyky i pryrodoznavstva – Pedagogy of mathematics and natural sciences*, 36, 72-77 [in Ukrainian].

19. Mala, N.T. (2006) Klasyfikatsiia styliv kerivnytstva [Classification of leadership styles]. *Visnyk NU «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*, 517, 22-29 [in Ukrainian].

20. Matiash, V.R. (2024) Psykholohichna svoieridnist mizhosobystykh stosunkiv u systemi «kerivnyk – pidlehlyi» [Psychological specificity of interpersonal relationships in the system «manager – subordinate»]. *Habitus – Habitus*, 63. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2024/63-2024/40.pdf> [in Ukrainian].

21. Nuzhna, O.A. (2016) Styl kerivnytstva yak osnova komunikatsii kerivnyka z kolektyvom [Leadership style as the basis of communication between the manager and the team]. *Systemy zabezpechennia upravlinnia pidpriemstvom: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku – Enterprise management support systems: current state and development prospects*. Kharkiv: KhIBM, 296-303 [in Ukrainian].

22. Orban-Lembryk, L.E. (2010) Psykholohiia upravlinnia: navch. posib. [Management psychology: textbook]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

23. Otych, O.M. (2016) Styli upravlinnia: analiz naukovykh pidkhodiv do vyznachennia sutnosti i vydiv [Management styles: analysis of scientific approaches to determining the essence and types]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Serii: Pedagogichni nauky – Bulletin of postgraduate education. Series: Pedagogical sciences*, 1, 86-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpopn_2016_1_11 [in Ukrainian].

24. Panchenko, O., Kredisov, A. (2024) Menedzhment uspishnykh kerivnykiv: svitovyi dosvid ta perspektyvy [Management of successful leaders: world experience and prospects]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

25. Pastovetskyi, O.V. (2019) Osnovni osoblyvosti ta kharakterystyky styliv upravlinnia osvitynymi systemamy [Main features and characteristics of management styles of educational systems]. *Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu – Theory and methodology of educational management*, 1 (22), 34-39 [in Ukrainian].

26. Karamushka, L.M. (red.) (2013) Psykholohichni zasady orhanizatsiinoho rozvytku: monohrafiia [Psychological foundations of organizational development: monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].

27. Savruk, O.Yu. (2009) Styli kerivnytstva: sutnist ta kharakterni rysy [Management styles: essence and characteristic features]. *Visnyk NU «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Lviv: Lvivska politekhnika, 640, 387-393 [in Ukrainian].

28. Salamatov, V. (2013) Styl spilkuvannia kerivnyka z pidlehlým [The style of communication between a manager and a subordinate]. *Viche – Viche*, 17, veresen. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3833> [in Ukrainian].

29. Furman (Humeniuk) O.Ye. (2003) Psykholohiia vplyvu: monohrafiia [Psychology of influence: monograph]. Ternopil:

Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

30. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2012). Metodologiya piznannya osvith'ogo vchynku v konteksti innovatsiino-psychologichnogo klimatu. [Methodology of educational act cognition in the context of innovative-psychological climate]. *Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 47-48 [in Ukrainian].

31. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psychologichnogo klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

32. Furman, O.Ye. (2015). Psykholohichni parametry innovatsiino-psychologichnogo klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Psychological parameters of the innovation-psychological climate of a secondary school]. Odesa [in Ukrainian].

33. Chubova, I.I. (2017) Analiz naukovykh pidkhodiv do vvychnnia stylu upravlinnia suchasnoho kerivnyka [Analysis of scientific approaches to studying the management style of a modern manager]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: psykholohichna – Scientific Bulletin of the Kherson State University. Psychological Series*, 1, 2, 166-170 [in Ukrainian].

34. Lewin, K., Lippitt, R. (1938) An Experimental Approach to the Study of Autocracy and Democracy: A Preliminary Note. *Sociometry*, 1, 3/4, 292-300 [in English].

35. Noe, R.A. (2017) Human resource management: gaining a competitive advantage. New York: McGraw-Hill Education [in English].

36. Pulakos, E.D. (2009) Performance management: a new approach for driving business results. John Wiley & Sons [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, МАТІЯШ Вадим Русланович.

Демократичний стиль управління та психологічна ефективність його впливу.

У статті обґрунтовано демократичний стиль управління та психологічні умови дієвості його впливу у взаємозалежних контекстах соціальної взаємодії та організаційної діяльності. Саме цей стиль, на відміну від авторитарного і ліберального, аргументовано як важливий системотвірний чинник продуктивного сталого розв'язкового функціонування організації в аспектах-вимірах створення таких інваріантів її кліма та у, як соціально-психологічний, організаційний, інноваційно-психологічний, а також його окремих феноменів – паритетної міжособистості співпраці на благо спільної справи, взаємної підтримки, довіри, сприяння психокультурному розвитку, професійному зростанню та особистісній самореалізації працівників. Загалом показано, що манера управління закладом, установою чи підприємством становить систему форм, методів, прийомів засобів та інструментів, які керівник використовує для впливу на підлеглих йому виконавців з метою досягнення організаційних цілей і виконання повсякденних завдань, що передбачає як постійне спонукання останніх до продуктивної праці, конструктивних ініціатив, професійного вдосконалення і свідомісного зростання, так і актуалізацію позитивних особистісних спроможностей, фахової майстерності, поведінкових реакцій і вчинкових дій самого керівника. Доведено, що згармоноване задіяння психосоціального, особистісного і власне управлінського потенціалу організаційної взаємодії дає змогу оптимізувати її продуктивну траєкторію функціонального розвитку, про що унаочнено засвідчують характер міжособистих

стосунків у трудовому колективі, процедура ухвалення колегіальних рішень, зміст і тональність мислелекунікації, способи мотивації та контролю діяльності персоналу, ставлення до новачків та авторитетів, індивідуальна відповідальність та ініціативність. Висвітлено низку базових структурних компонентів стилю управління організацією у їх розвнтковому взаємодоповненні: методи, способи і засоби впливу на підлеглих; тип і манера ділової взаємодії і спілкування в колективі; форми та інструменти стимулювання праці й мотивування співробітників; діапазон міжособистісних стосунків у системі «керівник – підлеглий»; розподіл повноважень і рамки особистої відповідальності кожного працівника; критерії оцінювання особистого внеску у спільну справу і зворотний зв'язок між суб'єктами щаблями оргструктури. Підтверджено ефективність демократичного стилю управління завдяки зосередженню його різночинних ресурсів на створенні благодатного оргуправлінського простору та особливого інноваційно-психологічного клімату, на професійній досконалоості і стабільності праці, паритетності і творчому характері взаємодії між керівником і колективом, на соціально-психологічній регуляції організаційної діяльності, внутрішньому комфорті та належній мотивації працівників. Підкреслено, що серед багатоманіття психологічних умов ефективності демократичного стилю управління організацією головними є творча взаємовідповідальна співпраця, приємні міжособистісні стосунки і позитивний інноваційно-психологічний клімат, урахування індивідуальних потреб і психодуховних особливостей внутрішнього світу кожного трудівника, раціогуманістичні форми і методи впливу на особистість, а також підтримка з боку керівництва її службової активності, самостійності, цілеспрямованості, сумлінності та ініціатив щодо самовдосконалення.

Ключові слова: психологія управління, соціально-психологічний вплив, організація, стиль управління, психосоціальный клімат, керівник, підлеглий, інноваційно-психологічний клімат, організаційна взаємодія/діяльність, демократичний стиль управління, ефективність, психологічні умови, організаційний розвиток.

ANNOTATION

Oksana FURMAN, Vadym MATIYASH.

Democratic management style and psychological effectiveness of its influence.

The article substantiates the democratic style of management and psychological conditions for the effectiveness of its influence in the interdependent contexts of social interaction and organisational activity. This style, in contrast to the authoritarian and liberal ones, is argued as an important systemic factor of productive sustainable development of the organisation's functioning in the aspects-dimensions of creating such invariants of its climate as socio-psychological, organisational, and innovation-psychological, as well as its individual phenomena – parity interpersonal cooperation for the benefit of a common cause, mutual support, trust, promotion of psychocultural development, professional growth and personal self-realisation of employees. In general, it is shown

that the *manner of managing* an institution, establishment or enterprise is a system of forms, methods, techniques, means and tools which a manager uses to influence their subordinates in order to achieve organisational goals and perform daily tasks, which involves both constant encouragement of the latter to productive work, constructive initiatives, professional development and conscious growth, and actualisation of positive personal capabilities, professional skills, behavioural reactions and actions of the manager. It is proved that the harmonious use of psychosocial, personal and managerial potential of organisational interaction allows optimising its productive trajectory of functional development, as evidenced by the nature of interpersonal relations in the workforce, the procedure for making collective decisions, the content and tone of thought communication, methods of motivation and control of staff activities, attitude to newcomers and authorities, and individual responsibility and initiative. A number of basic structural components of the organisation's management style in their developmental complementarity are highlighted: methods, ways and means of influencing subordinates; type and manner of business interaction and communication in the team; forms and tools for stimulating work and motivating employees; range of interpersonal relations in the "manager-subordinate" system; distribution of powers and limits of personal responsibility of each employee; criteria for assessing personal contribution to the common cause and feedback between the subjective levels of the organisational structure. The effectiveness of the *democratic management style* is confirmed by focusing its various resources on creating a fertile organisational and managerial space and a special innovative and psychological climate, on professional excellence and stability of work, parity and the creative nature of interaction between the manager and the team, and on social and psychological regulation of organisational activities, internal comfort and proper motivation of employees. It is emphasised that among the variety of *psychological conditions* for the effectiveness of the democratic style of organisational management, the main ones are creative mutually responsible cooperation, pleasant interpersonal relations and a positive innovation and psychological climate, consideration of individual needs and psycho-spiritual characteristics of the inner world of each employee; rational and humanistic forms and methods of influence on the individual, and support from the management of their official activity, independence, purposefulness, conscientiousness and initiatives for self-improvement.

Keywords: *management psychology, socio-psychological influence, organisation, management style, psychosocial climate, manager, subordinate, innovation and psychological climate, organisational interaction/activity, democratic management style, efficiency, psychological conditions, organisational development.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Руслана КАЛАМАЖ,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.

Надійшла до редакції 24.02.2025.

Підписана до друку 05.03.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є., Матіяш В.Р. Демократичний стиль управління та психологічна ефективність його впливу. Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 166-179. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.166>

ВІКТОРУ МОСКАЛЬЦЮ – СІМДЕСЯТ П'ЯТЬ!

Віктор Петрович Москалець – відомий український психолог, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, член редакційної колегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство» протягом 25 років.

Народився 22 лютого 1950 року в селі Стрілківці Самбірського району Львівської області. У 1976 році закінчив Київський державний університет

імені Тараса Шевченка за спеціальністю «Психологія» та одержав кваліфікацію «Психолог. Викладач психологічних дисциплін». У 1996 захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук в Українському національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова (м. Київ) на тему: «Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі».

Впродовж 30-ти років (1995 – 2025) незмінно завідує кафедрою загальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (1996 – 2014 роки – кафедра загальної та експериментальної психології, 2014 – 2023 – кафедра загальної та клінічної психології). У різні роки працював у спеціалізованих вчених радах: Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інституту психології Академії педагогічних наук України; Академії управління Міністерства внутрішніх справ України

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович
(нар. 22.02.1950)

(м. Київ); Національного університету цивільного захисту України (м. Харків); Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький); Національного університету внутрішніх справ (м. Харків); Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Під керівництвом В. Москальця підготовлено та успішно захищено 18 дисертацій на здобуття наукового сту-

пення кандидата психологічних наук.

Ювіляр – автор 87 наукових повідомлень (статей), 2 індивідуальних і 7 колективних монографій, 27 навчально-методичних видань (підручників, навчальних посібників). Написані ним підручники для студентів-психологів із загальної психології, психології особистості та персонології, зоопсихології і порівняльної психології, психології релігії активно використовуються в багатьох ЗВО України, неодноразово перевидувались у різних видавництвах м. Києва, перероблені і доповнені відповідно до сучасних вимог будуть опубліковані у видавництві Ліра-К у 2025 році.

З 2017 року проф. В. Москалець активно досліджує психологічні проблеми, породжені злочинною війною московії проти України, на основі надання психологічної, переважно лого-терапевтичної (екзистенційно-аналітичної) допомоги ним самим і разом з колегами та учнями, серед яких і вояки-десантники та дію-

чий іпотерапевт, тим українським комбатантам та іншим особам, які зазнали психотравм цієї війни. Аналітично узагальнений досвід цих досліджень оприятений у низці наукових публікацій ювіляра, зокрема: 1. Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. Том I. НУЦЗУ. Харків, 2017. 512 с. С. 140–152. 2. Перспективи трансформацій у психології москвитів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2022. Вип. 15, С. 25–35. 3. Логотерапевтичний принцип підходу до психологічних проблем ветеранів війни з росією. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології*: монографія. Том II. НУЦЗУ. Харків, 2022. С. 90–108. 4. Логотерапевтичний підхід до психотравм злочинної війни росії в Україні. *Український психологічний журнал*. 2022. №1. С. 64–83. 5. Демський В. Методологія вивчення релігійної самосвідомості військово-службовців. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Психологія». 2022. Вип. 2. С. 7–11. 6. Environmental and Psychological Effects of Russian War in Ukraine. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2023. №1, Vol. 6. P. 37–84. 7. Psychological Complications During Military Operations in Ukraine: Neurobiological Effects. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience / Psychology*. 2023. №2, Vol. 14. 8. «Над-смысл» у логотерапії горя втрати і мук совісті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2023. Вип. 16. С. 73–83. 9. «Над-смысл» у логотерапії безнадійності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2024. Вип. 17. С. 113–125. 10. Інтелектуальна функція продуктивного соціального характеру. *Психологія і суспільство*, 2023. № 2. С. 117–

132. 11. Психологічна стійкість студентів в умовах злочинної війни московії проти України. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 116–126. 12. Психологічні аспекти посттравматичного зростання особистості. *Перспективи та інновації науки*, 2024. № 6. С. 848–858. 13. Вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів з ПТСР. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 182–195 та ін.

Віктор Москалець відмінник освіти України (2002), нагороджений Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України (2014), Івано-Франківської обласної державної адміністрації (2000, 2005, 2008, 2009, 2011), Івано-Франківської міської ради (2000) та ін.; Почесним знаком Голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Голови Івано-Франківської обласної ради (2000); Медаллю «За заслуги» Академії МНС України II ступеня (2007); Почесною відзнакою «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» Національного університету цивільного захисту України МНС України (2012); Почесною відзнакою «За сприяння військово-юридичному факультету Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» (2012); Медаллю «За сприяння в охороні Державного кордону України» Державної прикордонної служби України (2009) та ін. Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2020).

Своїми головними і найбільшими досягненнями та нагородами вважає дружину, двох донечок, сина, двох внучок, трьох внуків, щирих друзів, колектив кафедри, яку очолює протягом 30 років, численних учнів, випускників, які при зустрічі, зазвичай, привітно вітаються, виявляють приязнь і дякують за науку.

Редакція журналу

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович,
ХАНДОГІНА Олександра Валеріївна

ВПЛИВ ІПОТЕРАПІЇ НА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ ІЗ ПТСР

Viktor MOSKALETS, Oleksandra KHANDOHINA
**THE IMPACT OF EQUINE-ASSISTED THERAPY ON THE EMOTIONAL STATE
OF UKRAINIAN COMBATANTS WITH PTSD**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.182>

УДК: 159.94

«Їзда верхи відганяє темні думки
і викликає думки веселі та ясні.»
(Гіппократ)

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Злочинна війна московії проти України травмує психіку насильницьким відчуженням від людяності, щонайперше тотальним варварським нищенням фундаментальних засад солідарного життя людей і базових передумов психічного здоров'я особистості й суспільства: безпеки існування, справедливості, свободи. Найбільш деструктивні реакції на таке відчуження – фрустрація безнадії та «компенсаторне насильство» (Е. Фромм). Однак у нашій священній війні, проти оскаженілої на вияви жорстокості московії, таким реакціям потужно протидіє реальна перспектива надійного відновлення цих засад у майбутньому, адже будь-що Україна захистить за допомогою всього прогресивного, вільнолюбного світу добро, людяність од вселенського зла.

Водночас наш досвід надання психологічної допомоги тим українським ветеранам, які зазнали посттравматичного стресового розладу (ПТСР), показує, що виразними симптомами їх анамнезів є негативно забарвлені емоційні переживання (стани й реакції) депресивного спектру. Такі переживання зазвичай відчутно послаблюють, а то й зводять нанівець, інтерес

суб'єкта до свого теперішнього і майбутнього життя та ослаблюють його здатність насолоджуватись життям і працездатність (З. Фройд). Відтак необхідною умовою психотерапії та психологічної реабілітації осіб із такими патогенними наслідками психотравм є відновлення й посилення їх здорового інтересу до повсякдення. Інтереси людини, які сповнюють її ковітальною наснагою і живляться нею, інтегруються у її смислі буття. Екзистенційний сенс життя – це необхідна умова і провідний чинник нормального формування, функціонування, розвитку та психічного здоров'я особистості (В. Франкл). Водночас інтерес, зацікавленість становлять одну із самодостатніх емоцій (К. Ізард). Тому фундаментальною основою інтересу особистості до життя загалом, до чогось чи когось є інтерес як емоція, себто емоційний стан зацікавленості.

Аналіз процедури та результатів психологічного дослідження авторів цього повідомлення дозволяє стверджувати, що *іпотерапія* є унікальним ефективним методом відновлення та зміцнення емоційного базису інтересу особи до життя, вітальної наснаги тих українських ветеранів війни, які зазнали травмування психіки. Головна мотиваційна потуга осіб, з

якими ведеться така робота, – в т і х а, себто позитивні емоції радості, веселості, інтересу, а також стани радісного піднесення, приємного релаксу від безпосереднього контакту та спільної (синергійної) активності з конем, й відтак щира вдячність і приязнь, що виявляється в піклуванні про нього. Любителі коней посилюють і стабілізують цей саногенний емоційний ефект ненав'язливими й доречними діалогами (логотерапевтичними) про сенс людського життя, спираючись на той незаперечний факт, що українські комбатанти – воїни Світла й Добра, які утверджують найвищі гуманістичні цінності та екзистенційні смисли, боронять Україну й увесь світ від вселенського зла, втіленням і носієм якого завжди була і є мерзенна московія.

Однак в Україні психорегулятивний потенціал анімалотерапії загалом та іпотерапії зокрема вивчається й використовується все ще недостатньо.

Актуальність проблематики надання психологічної допомоги українським комбатантам та іншим особам, які потерпають від травмування психіки злочинною війною рашки проти України, та аналітично виважений та емпірично апробований унікальний саногенний вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів з ПТСР й заодно прогнозована нами перспективність ефективного використання іпотерапії у лікуванні та психологічній реабілітації цієї категорії осіб спонукав нас презентувати це повідомлення.

Мета статті: обґрунтування перспективності іпотерапії як унікального ефективного засобу саногенного впливу на емоційний стан українських ветеранів злочинної війни московії проти України, яке засновується на результатах здійснених авторами іпотерапевтичних процедур, котрі (за потреби) доповнюються логотерапевтичними діалогами.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Психічна травма (психотравма) – це, згідно з енциклопедичним визначенням, «...шкода, завдана психічному здоров'ю людини інтенсивною дією несприятливих факторів навколишнього середовища чи стресовими впливами інших людей. Глибина психічної травми залежить від особистої значущості травмуючої події, емоційної стійкості та психологічної захищеності людини. За характером дії психо-

травмуючі впливи класифікують на три види: 1) за інтенсивністю впливу – масовані (катастрофічні), раптові й гострі, які пригнічують адаптаційні можливості людини; 2) за соціально значущими наслідками – вузькоспрямовані і багатопланові дії, внаслідок чого змінюється соціальна позиція особи (повага людей, винагороди, можливість самоствердження, соціальний престиж); 3) за особистими наслідками – біологічні та особистісно руйнівні, які зумовлюють виникнення неврозів і психосоматичних захворювань» [5, с. 365].

Злочинна війна московії проти України завдає інтенсивних, катастрофічних, масованих, руйнівних щодо психічного та соматичного здоров'я травм головним чином жорстоким насильницьким відчуженням від людяності, глумливим нищенням засад солідарного життя людей, головно безпеки існування, справедливості, свободи. Таким самим чином травмували психіку Голодомор, Гулаг, Холокост та інші масштабні катастрофи гуманізму (людяності).

Згідно з Е. Фроммом, однією з найбільш характерних реакцій людини на жорстоке руйнівне насильство, якому вона не може ефективно протидіяти, є її глибоке розчарування, що виявляється у почутті жорстокого обману відносно базових засад людського буття, яке здебільшого спонукає її ненавидіти саме життя. «Якщо ні на що і ні на кого не можна поклатись, якщо віра людини в добро і справедливість є лиш пустопорожньою ілюзією, якщо править Диявол, а не Бог, тоді життя дійсно гідне ненависти, а біль наступних розчарувань стає дедалі нестерпнішою. Саме у цьому випадку хочеться довести, що життя зле, люди злі і ти сам злий. Розчарування у вірі й любові до життя робить людину циніком і руйнівником. Відтак мовиться про деструктивність відчаю – розчарування стосовно повсякдення спонукає ненавидіти життя. <...> В моїй клінічній практиці, – розповідає Фромм, – я часто зустрічав такі глибокі переживання втрати віри; вони утворюють характерний лейтмотив у житті людини». Він назвав цей лейтмотив «компенсаторним насильством». Мовляв, суб'єкт, який зазнав жорстокого безкарного насилля, може компенсувати цю наругу руйнуванням, нищенням, убивствами, що приносить йому садистську насолоду, адже, руйнуючи, знищуючи життя, він мстить йому за те, що воно жахливо скривдило його [9].

Але в українців на загал має бути принципово інше відреагування на жорстоке руйнівне

наси́льство, яке чинять раши́сти, – вактуальнення біофілії, любові до життя. І це закономірно, тому що Україна успішно захищає добро, перемагає й переможе оскаженіле вселенське зло, сконцентроване в московії, що відкриває реальну перспективу гуманістичного, людяного майбутнього для нашої політичної нації у колі прогресивних націй і створених ними демократичних держав. Кожен свідомий українець має змогу так чи інакше долучитись до цієї боротьби, що дозволило нам висунути *першу гіпотезу* нашого дослідження: праведність війни України з росією за людяне майбутнє є запорукою та чинником ефективності логотерапевтичного (екзистенційно-аналітичного) підходу в наданні психологічної допомоги тим особам, які потерпають від патогенних наслідків травмування власної психіки цією війною.

Термін «*травматичне захворювання*» ввели у науковий обіг Й. Брейер та З. Фройд. Згодом останній утворив низку назв, семантично споріднених із цим терміном: «травмівний фактор», «травмівна подія», «травматичний невроз», «травмування психіки», «психічна травма», скорочено – «психотравма». Він убачав основний фактор патогенезу травматичного захворювання у фіксації хворого на події, яка завдала психотравми і суть якої полягає у його нездатності упоратись з надто інтенсивними для нього, нав'язливими, негативно забарвленими емоційними переживаннями цієї події. «Трапляється, – писав Фройд, – що травматична подія, яка стрясає всі засади попереднього життя, зупиняє людей настільки, що вони втрачають усілякий *інтерес* до теперішнього та майбутнього і в душі постійно залишаються в минулому, але ці нещасні не обов'язково мають стати нервово хворими. <...> Прикладом афективної фіксації на чомусь минулому є туга (сум, печаль), яка спричиняє цілковите відсторонення від теперішнього і майбутнього. Але навіть для неспеціаліста туга виразно відрізняється від неврозу. Натомість є неврози, котрі можна назвати патологічною формою туги» [8].

Основний механізм психотравми З. Фройд убачав у потужному ударі принципу реальності по принципу вдоволення. Мовляв, психіку особи травмує жорстка відмова її потягам *libido* та/або *mortido* (*tanatos*) щодо їх задоволення. Водночас зазначав, що цей механізм неможливо припасувати до всіх невротичних розладів. Але наш дискурс не вимагає зану-

рення у глибини й тонкощі психоаналітичних тлумачень процесів травмування психіки. Тому ми використовуємо лиш важливий для нас висновок з них: «Відмінність між душевним здоров'ям і неврозом виводиться з практичних міркувань і визначається за результатом, а саме чи достатньою мірою залишилась у даної особи *здатність насолоджуватись та працездатність?*» [8]. Вочевидь, що ці здатності позитивно корелюють з інтересом суб'єкта до свого теперішнього і майбутнього життя, утворюючи єдиний, цілісний емоційно-спонукально-мотиваційний комплекс. Отож психоаналітичне трактування психотравми дає змогу сформулювати *другу гіпотезу*: необхідною умовою і чинником ефективності психологічної допомоги особам, які потерпають від посттравматичних стресових розладів (ПТСР) та інших патогенних наслідків психотравм, є відродження й посилення їх інтересу до свого теперішнього і майбутнього життя, здатності насолоджуватись сьогоденням і від їхньої працездатності, любові до життя (біофілії).

Відповідні наукові публікації і наш власний досвід надання психологічної допомоги особам із ПТСР переконують, що саме такий потенціал має анімалотерапія в цілому та іпотерапія у тому числі. На підґрунті цих міркувань ми аргументували *третю, основну гіпотезу* нашого дослідження: анімалотерапія (*лат. animal – тварина і грец. therapeia – лікування*) загалом та іпотерапія (*грец. ippos – кінь і therapeia – лікування*) зокрема можуть бути ефективними щодо відновлення й посилення емоційної основи здорового інтересу і любові до життя (біофілії), вітальної наснаги, здатності насолоджуватись і працездатності в українських ветеранів, які зазнали травмування психіки.

Анімалотерапія – це лікування, у процесі якого активно використовуються тварини, їх звуки, зображення, зокрема символічні, розповіді про них тощо для надання психологічної допомоги, здійснення психологічної реабілітації, психотерапії, психокорекції, психопрофілактики. У закордонних дослідженнях використовується термін *pet-terapia* (*pet therapy*). Напевне, що праобразом анімалотерапії є амулети-тварини, тотеми-тварини, священні тварини, тварини-боги. Але в контексті даного дискурсу недоцільно обґрунтовувати це припущення. Можливо, що ми присвяtimo йому окреме повідомлення.

Перше документально засвідчене, експериментальне залучення свійських тварин у процес

терапії відбулось у 1792 році в лікарні для душевнохворих у Йорку (Велика Британія). Головний висновок за результатами цього експерименту: спілкування з тваринами позитивно впливає на *емоційний стан, настрій, самопочуття*, поведінку хворих і підвищує ефективність їхнього лікування. Згодом британська медсестра Ф. Найтінгейл (1820 – 1910) аргументовано довела, що свійські тварини, зазвичай, впливають саме таким, конструктивно оздоровчим, чином.

У 1919 році спілкування зі свійськими тваринами включили у програму психічного здоров'я США. Спочатку коти, собаки, коні офіційно й задокументовано допомагали регулювати *емоційні* стани пацієнтів із різними психічними розладами в лікарні Святої Єлизавети у Вашингтоні, а згодом – у будинках для людей похилого віку та у в'язницях. Основний результат: хворі та особи у віці пізньої зрілості (похилому) ставали помітно активнішими, зростав їх *інтерес* щодо доступних для них принад життя, а в'язні виявляли *меншу жорстокість*.

У 60-х роках ХХ століття дитячий психіатр Б. Левінсон (США) ефективно використовував у процесі лікування свого собаку. Він ввів термін «собака співтерапевт» («co-therapist»). Його книга «Pet-Oriented Child Psychotherapy», яка вийшла друком у 1969, була першим, власне науковим, виданням у галузі анімалотерапії. Основний висновок цієї праці такий: собаки здатні цілюще, саногенно впливати на *емоційний стан* пацієнтів і прискорювати терапевтичний процес.

У ХХІ столітті анімалотерапія набула помітного поширення у США, Великій Британії, Канаді, Франції та багатьох інших країнах. З'явилися організації, які заявили, що їх мета – *терапія за допомогою тварин*. Вони використовують свійських і приручених диких тварин – собак, кішок, кроликів, коней, птахів, дельфінів, рибок та ін. – у процесі лікування осіб з психічними та фізичними розладами.

На сьогоднішній день прийнята Міжнародна класифікація різновидів сприятливої щодо душевного та соматичного здоров'я взаємодії між людьми і тваринами (Human Animal Interaction – HAI). Зокрема, зазначено, поперше, що терапія за допомогою тварин (Animal Assisted Therapy – AAT) – це спрямовані на досягнення конкретних терапевтичних цілей, сплановані, регулярні, структуровані лікувально-реабілітаційні вправи. Окрім спеціально навчених тварин, у ААТ обов'язково

мають брати участь такі фахівці: анімалотерапевт, лікар, психолог. Для кожного пацієнта розробляється індивідуальна програма. По-друге, заняття з участю тварин (Animal Assisted Activity – AAA) – це спортивні (фізкультурні) вправи та інші види активності за їх підтримки, які мають релаксаційну, психопрофілактичну та розвивальну мету. По-третє, навчання з допомогою тварин (Animal Assisted Education – AAE) – це сплановані, структуровані навчальні вправи та заняття, які переслідують насамперед освітні цілі.

Остаточного доведено та офіційно визнано, що сучасна анімалотерапія є ефективним комплексним методом нетрадиційного відновлювального лікування, психологічної реабілітації, корекції та профілактики, який демонструє значущі позитивні результати і пролонгований ефект. Анімалотерапія протидіє, насамперед і головним чином, факторам патогенезу розладів емоційної сфери, нервових та нервово-психічних захворювань, зокрема й тих, котрі погано піддаються іншим методам лікування та реабілітації (див. докладніше [6; 10]).

Одним з найбільш ефективних видів анімалотерапії є *іпотерапія*. Цілющий вплив верхової їзди, зокрема на поранених вояків, першим описав легендарний лікар Еллади Гіппократ (V ст. до н. е.). (Цікаво, що ім'я Гіппократ перекладається як володар/приборкувач коней.) Він наголошував саме на емоційному саногенному ефекті, мовляв, «їзда верхи відганяє темні думки і викликає думки веселі та ясні». Тому радив їздити верхи меланхолікам.

Дені Дідро в огляді досягнень наук у 1735 році опублікував змістовний трактат «Про верхову їзду та її значення для того, щоб зберегти здоров'я і знову його віднайти». Сучасні дослідження показали, що він слушно вбачав ключовий фактор цього цілющого впливу в «ритмічному і плавному русі коня».

Наприкінці ХІХ століття французький лікар Перрон започаткував наукове вивчення цілющого впливу верхової їзди на організм і психіку людини та цілеспрямованого використання її з лікувальною метою. Результати свого дослідження він виклав у праці: «Емоції, які викликає верхова їзда, гігієна цього заняття». Таким чином було доведено, що цілющий вплив верхової їзди ґрунтується на активації плавних рухів м'язів, ритмічного дихання та кровообігу.

На початку 1950 років дозовану верхову їзду та фізичні вправи на коні почали застосо-

увати у процесі лікування та реабілітації деяких категорій інвалідів у Німеччині, Швеції, Норвегії, Фінляндії, Великій Британії, Канаді, Швейцарії, Польщі, Франції, США, Нідерландах, наприкінці 1950-х – у лікуванні психічних і неврологічних розладів. З 1974 року проводяться міжнародні іпотерапевтичні конгреси. На сьогодні у 45 країнах Європи та Північної Америки створені та активно функціонують центри лікувальної верхової їзди. У Великій Британії, Нідерландах та Швеції верхову їзду патронують королівські сім'ї. З 1992 у Фінляндії й у багатьох інших країнах ведеться професійна підготовка іпотерапевтів на рівні другої вищої освіти. Цей фах можуть здобути лиш ті особи, які вже є дипломованими фахівцями однієї із таких спеціальностей, як фізіотерапевт, психолог, психіатр, педагог, і працювали не менше двох років за фахом. З 1960 термін «іпотерапія» вживають у медичній літературі, в 1970 у США іпотерапію почали стандартизувати [11].

У 2024 році в Україні створено Спілку спеціалістів іпотерапії, іповенції та адаптивного кінного спорту (ССПАКС – Ukrainian Equine Assistance Therapy and Adaptive Riding Association – UEATARA), яка об'єднала кіннотників, фізичних реабілітологів, психологів, педагогів та інших фахівців у галузі іпотерапії в багатьох регіонах України. Мета Спілки – впровадження стандартів іпотерапії в Україні, розробка методик, проведення досліджень саногенного впливу взаємодії у системі «людина – кінь». Спілка вже активно співпрацює з європейськими та американськими професійними організаціями, які практикують іпотерапію. Одного з авторів цього повідомлення обрано членом правління цієї Спілки.

На даний момент наукового розуміння іпотерапією зазвичай називають будь-яку саногенну, корисну для душевного і соматичного здоров'я, взаємодію у форматі «людина – кінь»: лікування, реабілітацію, релаксацію, виховання з допомогою спілкування з конем, верхової їзди на коні та в упряжках. Відтак у цю систему включають іповенцію, терапевтичну та корекційно-розвивальну верхову їзду, адаптовану спортивну верхову їзду, адаптивний кінний туризм. На наш погляд, основою *власне іпотерапії* є терапевтична (лікувальна, реабілітаційна) взаємодія ковітального дуету «людина – кінь» (ТВЛК) – пасивна верхова їзда (коли вершник не керує конем). Базовий терапевтичний фактор такої їзди – рухи коня,

які цілюще впливають насамперед на тіло, а відтак і на самопочуття, емоційний стан вершника. Воднораз доведено, що необхідною складовою найбільш ефективною іпотерапії є іповенція, яка має на меті цілющий вплив насамперед на психіку клієнтів.

Іповенція – це низка специфічних складових ТВЛК, які одержали назву «м'які техніки»: невимушені, приязні, цікаві, радісні взаємини, ігри, піші прогулянки з конем, годування, випасання, чистка, навчання його, спостереження за ним, застосування арт-терапевтичних і фото-терапевтичних технік у спілкуванні з ним тощо. Це вимагає ставлення до коня не як до «тренажера» для пасивної верхової їзди, а як до повноцінного і повноправного партнера, особливості характеру, емоційні стани, потреби якого треба розуміти, поважати і враховувати, прагнути порозуміння з ним, почувати й виявляти стосовно нього щире вдячність і приязнь.

Вочевидь украй важливо, щоб у процесі іповенції людина фокусувала увагу на своїх емоціях, почуттях, переживаннях, враженнях, асоціаціях, думках. Вона має запам'ятати зміст цих рефлексій, щоб потім обговорити і проаналізувати їх з іпотерапевтом та психологом. До прикладу, важливою складовою догляду за кіньми є піклування про їхні копита. Для огляду стану копита кінь має підняти ногу. Оскільки коні – дуже сильні тварини, то неможливо змусити їх зробити це всупереч їхньому бажанню. Якщо кінь вперто не піднімає ноги, не показує копита, людина, котра спонукає його зробити це, може зажуритися через свою безпорадність, розгніватись, а особа з наслідками психотравми – навіть пережити фруструючий стан тривоги, туги. Ми неодноразово простежували такі реакції у процесі нашої іпотерапевтичної практики.

Під час обговорення та аналізу цих амбівалентних реакцій ми пояснюємо, що коні не погані «емпатики» – добре відчувають емоційні стани людей, які намагаються з ними взаємодіяти. Чим зліша, розгнівана, неприязна, стривожена, налякана людина, тим менша ймовірність, що кінь буде з нею взаємодіяти, співпрацювати. І навпаки, доброзичливе ставлення, приязнь, лагідність завойовують його серце і схиляють до взаємодії. Всі ті наші клієнти, котрі були одразу налаштовані так, і ті, хто спромоглися таким чином переналаштуватись відносно коней, зазнали радості порозуміння з ними завдяки своїй людяності,

доброті, ширій вдячності, «своєму позитиву», – як висловився один з них. Своєю чергою, це відчутно стимулювало їх *інтерес* до приязної взаємодії з кіньми та *радість* від неї, тобто дало *емоційний* релаксаційно-терапевтичний ефект. На відміну від власне іпотерапії, в корекційно-розвивальній верховій їзді вершник самостійно керує конем і виконує спеціальні вправи. Він функціонує на ґрунті адаптованої спортивної їзди за програмами пара- та спеціальної олімпіади і неолімпійських видів кінного спорту. Окремі дисципліни такої їзди розвиваються у рамках Міжнародної Федерації Кінного Спорту (Fédération Equestre Internationale – FEI). Великий внесок у розвиток адаптованої та корекційно-розвивальної верхової їзди, іпотерапії зробив і робить Німецький Кураторіум з Терапевтичної Верхової їзди (Deutsches Kuratorium fuer Therapeutisches Reiten – DKThR), який об'єднує фахівців не лише Німеччини, а й інших країн.

Окрім згаданих різновидів взаємодії у системі «людина – кінь», існують інші. Але єдиної класифікації і термінології, схваленої та затвердженої Міжнародною Федерацією Верхової їзди (FRDI), на сьогоднішній день не існує. На основі вивчення досвіду такої взаємодії, набутого у Харкові до війни, В.О. Тімченко і М.В. Тімченко запропонували розлогу та змістовну класифікацію саногенної взаємодії людини з конем і висвітлили організацію різних її процедур. Вони також змістовно описали цілющі впливи цієї взаємодії – біомеханічний, психогенний та емоційний [6, с. 242-247].

Сутність біомеханічного впливу полягає в тому, що кінь, який іде кроком, за хвилину посиляє вершнику близько 110 коливальних імпульсів: угору-вниз по довжині осі тіла (проти сили тяжіння); вперед-назад по фронтально-поперечній осі тіла; з боку в бік навколо сагітально-поперекової осі тіла; діагональні рухи навколо функціональної точки центру тіла. М'язи вершника реагують на ці імпульси подібними за амплітудою, частотою та інтенсивністю скороченнями. Оскільки нормальна температура коня вища за людську на 1,5-2 градуси, то рухи м'язів спини тварини, котра рухається, розігрівають і масажують м'язи вершника. Завдяки прямому контакту з його тазом, імпульси рухів коня індукують його тазостегнові суглоби та поперекову частину хребта, що спричиняє ефект, подібний на динаміку тіла здорової крокуючої людини. Інакше кажучи, вершник сидить, але його м'язи функціонують так, ніби він іде. Пока-

зово, що під час руху коня вершник мусить правильно сидіти, щоб утримувати рівновагу, координувати та синхронізувати свої рухи. Все це оздоровлює його організм і тонізує релаксаційним чином впливає на його нервову систему і психіку. Важливо й те, що у цьому процесі відбувається так званий «ефект перенесення тренувальних впливів», за якого підвищується тонус навіть тих м'язів, котрі не лише не контактують з тілом коня, а й безпосередньо не працюють.

Встановлено, що верхова їзда також корегує і нормалізує дрібну моторику, сприяє функціонуванню й розвитку складних точних рухів. Примітно, що цей ефект властивий лиш іпотерапії. Жодні інші рухові способи лікування його не спричиняють. Чимало дослідників вважають його найважливішим біомеханічним ефектом ТВЛК.

Аналітичне вивчення різних описів *емоційного впливу* ТВЛК, лікувальної верхової (ЛВІ) та нашого власного іпотерапевтичного досвіду дає підстави висновувати про те, що біомеханічний вплив верхової їзди, основою якого є широкий спектр сенсорних і моторних імпульсів, спричиняє розвій доволі інтенсивного емоційного ефекту – індуковане цими імпульсами «м'яке» збудження м'язів вершника, що викликає в нього стан приємного релаксу та радісного піднесення, яке іноді може наближатись до стану ейфорії. Вказане піднесення однозначно цілюще для душевного і соматичного здоров'я, зокрема й тому, що воно зумовлене здоровим і шляхетним заняттям, а не психотропною речовиною. Природно, що людина, яка перебувала в стані такого піднесення, прагне знову й знову пережити цей стан, тобто в неї з'являється *інтерес* до принадного прояву життя – верхової їзди, до коней, який закономірно поширюється на інші гідні та привабливі прояви його.

Згідно з теорією прихильності (attachment theory) ефективна взаємодія особи зі значущими іншими сприяє підвищенню її впевненості у своїх силах, віри у себе, самооцінки, задоволенню собою та оточенням, що сприяє почуттєвому благополуччю. Доречно нагадати, що Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ) вбачає у цьому почутті основний прояв, головну ознаку, інтегральний показник загального здоров'я особистості.

Нагадаємо, що ефективну взаємодію людини з тваринами, особливо з сильними та інтелектуальними, якими є коні, варто розглядати і з позицій теорії прихильності, адже такий

взаємодії притаманні всі чотири основні показники прихильного ставлення: прагнення близькості, зокрема тілесно-дотикової, тактильної, почування захищеності та безпеки, довіра, стає бажання підтримувати і розвивати взаємодію [11; 12]. Наш іпотерапевтичний досвід однозначно засвідчує слухність цієї позиції. Йдеться насамперед про осіб з обмеженими можливостями, людей з інвалідністю. Раптове, значне й остаточне обмеження життєвих спроможностей і можливостей внаслідок серйозного поранення потужно шокує до недавня цілком здорового, здатного давати собі раду в усьому, навіть на війні, комбатанта. Звичайно, особливості переживання цього шоку кожним ветераном, який зазнав інвалідності внаслідок поранення, зумовлюються низкою суб'єктних та об'єктивних умов і факторів (особистісними властивостями, ставленням значущих інших, соціуму, матеріальним забезпеченням тощо). Але кожному з них нелегко адаптуватися до такого раптового великого обмеження. Іпотерапія допомагає тим, що здатність прихильно та успішно взаємодіяти із сильною і розумною твариною, пересуватись верхи на ній, керувати нею активує почування своєї спроможності, а відтак намагає віру в себе, надію, що далеко не все втрачено (див. докладно [10, с. 27-36, 42-45]).

На тлі зазначених саногенних упливів іпотерапії в багатьох випадках доречними є логотерапевтичні діалоги, що зреалізуються невимушено, коли комбатант потребує змістовних екзистенційних роздумів (головно про сенс життя загалом і його особистісні уявлення), будучи відкритим до відповідної інформації. *Про наше розуміння і досвід логотерапевтичного підходу до психотравм злочинної війни московії проти України описано детально* (див. [14]). В контексті цього дискурсу лише зазначимо, що, як підкреслював творець логотерапії (екзистенційного аналізу) В.Е. Франкл, «...потреба й питання про сенс життя гостро постають саме тоді, коли людині живеться гірше нікуди. Свідченням цього є особи з числа наших пацієнтів, котрі помирають, та колишні в'язні концтаборів і таборів для військовополонених, які вижили в них». Але існує чимало осіб, які не потерпають і не потерпали від тих чи інших важких страждань, скаржилися йому і його учням та послідовникам на тривожно-гнітюче усвідомлення поверховості й безглуздості свого існування, відсутності смислу буття, на почування

«внутрішньої порожнечі», «неприкаяності душі», що зводить нанівець їхню спроможність цікавитись, захоплюватись, ініціювати, зумовлює сталий стан *тужливої розгубленості й виснаженості*. Він дав декілька назв цьому стану: «духовний вакуум»; «екзистенційний вакуум»; «переживання безодні»; «екзистенційний відчай». Єдиний спосіб ефективного лікування такого стану та його наслідків – заповнити духовний вакуум гідним сенсом життя [7]. Наш досвід показав, що з усіх тих цінностей, які є аксіологічною засадою гідного, життєдайного смислу, найважливіші – творення, переживання, ставлення.

У логотерапії інтегральним саногенним ставленням до життєво значущих для суб'єкта втрат і смертельних загроз є віра в «надсмісл» – в існування трансцендентного, персоніфіковані суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) піклуються про наш земний світ з позицій любові до нього, що надає сенсово високого статусу існуванню людства і кожної людини та живить оптимістичну надію на можливість благополучного фіналу земних страждань. Відтак щире особистісне прийняття «надсміслу» здатне нівелювати фрустрацію безнадійності, зокрема суїцидальні мотиви осіб, охоплених нею [2; 3; 4; 7]. Нашим клієнтам «заходять» (за висловом одного з них) бесіди не лише про таку віру і надію, а й про органічно пов'язану з ними справжню любов (Віра – Надія – Любов) – і найбільш людяне й божественне начало в людині. Е. Фромм у цьому контексті пише: «...Любити завжди означає віддавати, це означає також піклуватися, нести відповідальність, поважати й знати» [9]. Така любов – психологічна засада саногенного, життєдайного для людини ставлення до своєї долі [2; 3; 7].

Повна іпотерапевтична сесія в нашому дослідженні складається з десяти сеансів під керівництвом інструктора-іпотерапевта – 90-хвилинних групових занять один раз на тиждень, які проводяться у кількох локаціях: стайні, манежі, на відкритій місцевості. В обидва кінці учасників доставляє транспорт.

Заняттям передуює психодіагностичне обстеження учасників проєкту. Нами використана методика СЕТА (Common Elements Treatment Approach), створена в університеті імені Джона Хопкінса (США) на основі доказових методів лікування депресії, тривоги, вживання психоактивних речовин та розладів, пов'язаних з психотравмою і дистресом. СЕТА

можуть успішно послуговуватися й особи без спеціальної медичної освіти, які не надають власне психіатричної та неврологічної допомоги, але працюють з особами, котрі потерпають від наслідків психотравми, зокрема бойової. Це – загальновизнана перевага СЕТА. Завдяки їй, а також валідності та надійності цієї діагностичної методики, накопичено значний масив змістовних матеріалів репрезентативних досліджень, проведених у багатьох країнах світу з групами постраждалих від психотравм і бойового, і небойового походження, що принесло їй світове визнання. СЕТА верифікована і на матеріалах українських досліджень, вперше і найбільш ґрунтовно – у Центрі психічного здоров'я та психосоціального супроводу Києво-Могилянської академії. Примітно й те, що СЕТА містить не лише діагностичну, а й профілактичну та лікувальну складові, що засновуються у когнітивно-поведінкових підходах, спрямованих на м'яке послаблення, а то й подолання невропатично-депресивних симптомів різного походження, зокрема й ПТСР.

Перше заняття містило лаконічну розповідь клієнтам про корисний вплив іпотерапії на функціонування організму вершника: покращення кровообігу, м'язового тону, постави, відчуття рівноваги. Наголошувалося, що успішно їздити верхи можуть також особи з різними обмеженими можливостями щодо функціонування тіла. Наводилися у зв'язку з цим переконливі приклади, зокрема однієї із засновниць іпотерапії Лізи Хартел (Данія), котра була з дитинства частково паралізована після захворювання поліомієлітом, але стала першою жінкою, яка у змаганнях з чоловіками виборола медаль на Олімпійських іграх (Гельсінкі, 1952) у виїзді (англ. – dressage) [11]. Говорилося про вражаючі спортивні досягнення колишнього нашого клієнта, про якого йдеться нижче та ін.

Потім проводилася екскурсія стайнею, яка завершувалася зустріччю з кіньми в манежі. Відтак, за окремими винятками, «прикріплювалися» клієнти до одного з коней і далі, впродовж всієї сесії, вони взаємодіяли у таких парах. Коней звать Болівія та Буцефал, що різняться між собою за норовливістю. Кожен клієнт мав право вибору коня для іпотерапевтичної взаємодії, але (за потреби) існувала можливість аргументованої зміни кожним учасником свого вибору. Це ключовий момент в налагодженні «міжособистісної» взаємодії клієнта і коня, тобто у реалізації іповентного підходу в нашій іпотерапевтичній роботі.

Наступні заняття проводилися в манежі. Кожне з них обов'язково включало 1) огляд результатів попередніх занять, 2) обговорення тілесних відчуттів та емоційних реакцій і почувань, 3) укладення завдань відносно взаємодії вершника з конем зі зворотним зв'язком. Клієнти опановували правилами техніки безпеки у процесі спілкування з кіньми та догляду за ними, навчалися правильно сидіти на коня і сидіти на ньому, керувати ним і підтримувати рівновагу під час руху, їздити верхи без рисі та з риссю, кроком нерівною місцевістю на лоні природи та ін. Кожне заняття завершувалося груповим обговоренням нових вражень, досі невідомого досвіду учасників, причому з акцентом на рефлексії емоційних реакцій та станів у процесі такого обговорення. Так, враження, про які говорили майже всі наші клієнти були такі: 1) найбільше подобаються заняття на лоні природи, у вольєрі також подобаються, але менше; 2) наявні виразні позитивні зміни у самопочутті: покращення м'язового тону, емоційного стану, настрою, сну, більш позитивне мислення, підвищення лібідо тощо (див. докладніше [10, с. 27-36; 42-45]).

Наведемо декілька виразних прикладів самозвіту наших клієнтів.

1. Військовослужбовець М. К. вперше долучився до іпотерапії 02.04.2024. Психодіагностичне опитування після першого заняття виявило симптоми ПТСР, тривоги та депресії (загальний бал – 21). Протягом наступних занять (всього 9) його психологічний та соматичний стан помітно покращилися. Зокрема, самооцінка почування суму знизилась із двох балів до одного, втоми із трьох до одного. Зникла низка негативно забарвлених емоційних переживань, психологічних і соматичних станів, скажімо почування «ніби перебуваєш у пастці» і «здається, ніби тебе ніхто не розуміє»; погіршення настрою при згадці про травматичні події; тремтіння і тремор (початкові самооцінки – на рівні двох балів); знервованість і пітливість; напруженість і напади страху (початкові самооцінки – на рівні трьох балів). Після сьомого заняття М. К. оцінив свій стан балом 7. Отож показники невропатичних симптомів депресивного спектру зменшилися втричі.

Зворотній зв'язок у формі відкритих запитань щодо вражень, переживань, почувань, бажань клієнта, зумовлених іпотерапією. Після першого заняття: «Дуже сподобалось. Давно хотів спробувати верхову їзду. Дуже красиве місце і приємні інструктори. Я впевнено почувався у сідлі. Сподіваюсь, це тільки перше заняття з багатьох. Особливо цікаво, що під час заняття поранена нога зовсім не турбувала». Після третього заняття: «Іпотерапія мені подобається, я з нетерпінням чекаю наступних поїздки верхи. Під час їзди верхи я маю гарний настрій, болі в нозі мене не турбують. Після занять завжди залишаються приємні враження». Після четвертого заняття: «Іпотерапія допомагає зняти стрес і мотивує до дій. Настрій після

їзди завжди хороший. Атмосфера приємна.» Після п'ятого заняття: *«Іпотерапія приносить спокій та відчуття розвантаження, полегшення. Покращується моральний стан»*. На шостому занятті трапився випадок, який дещо похитнув упевненість *М. К.* стосовно своєї спроможності давати собі раду з конем. Але у процесі обговорення у психологічно сприятливому довіллі він швидко здолав свої сумніви. Його власне узагальнення результатів цього обговорення: *«Після втрати рівноваги на коні на минулому занятті з'явився певний страх впасти та скутість у рухах верхи. Проте це не вплинуло на задоволення від спілкування з конем. Бажання продовжувати заняття не зникло і не зменшилось»*.

Отже, динаміку соматичного та емоційного самопочуття *М. К.* у процесі іпотерапії можемо оцінити як позитивну, саногенну. Невдовзі після завершення курсу іпотерапії він повернувся до активної військової служби, зокрема у зоні бойових дій.

2. Комбатант *А. А.* відвідав дев'ять занять з іпотерапії. Діагностичний тест СЕТА після першого заняття показав наявність депресії та симптомів ПТСР (загальний бал становить 12). Упродовж іпотерапевтичних занять відбулось значне покращення його психічного стану, зокрема зникло почування суму, також зійшла нанівець втрата інтересу до щоденних справ (початкові самооцінки – по три бали, себто «майже завжди»). При цьому зворотний зв'язок показав таку динаміку розвитку. Після першого заняття: *«Зникла апатія. Отримав задоволення від співпраці з конем. Відпрацьовував контроль за своїм і коня емоційним станом та реакціями»*. Після сьомого заняття: *«Під час роботи в манежі була сильна гроза. Грози і грому кін не боїться»*. Цей момент вважаємо показовим щодо динаміки психічного стану клієнта, військова спеціальність якого – артилерист. Того дня під час грози він, вочевидь завдяки відповідному стану коня, поведився спокійно, врівноважено, не було флешбеків, пов'язаних із травматичною подією – пораненням на тлі сильних вибухів. До цього грім та інші гучні звуки викликали такі реакції, а після цієї події, якщо й викликають, то не завжди і не інтенсивні.

3. Військовослужбовець *С. Т.* на першому занятті мав діагностичні показники, які відповідають стану депресії. Водночас динаміка його психічного стану коливалась у межах 4 балів, що виокремлює його з-поміж усіх інших обстежуваних і, ймовірно, частково пояснюється тим, що він на той час уже пройшов чимало психотерапевтичних тренінгів та інших процедур, має професійну психологічну освіту і досвід діяльності за цим фахом, зокрема володіє знаннями, вміннями і навичками психологічної саморегуляції. Тому його відповіді на запитання зворотного зв'язку є для нас вельми важливими щодо верифікації основної гіпотези чинного дослідження. Так, після першого заняття відзначено: *«З плюсів – розслаблення поперекового відділу, оптимізація тазових органів, поліпшення сну, підвищення лібідо, покращення настрою, тоді як з мінусів – крепатура у попереку два наступні дні»*. Після другого: *«З плюсів – розслаблення фізичне і ментальне, масаж простати, пропрацювання поперекового напруження, покращення сну, підвищення лібідо, прекрасні емоції – радість, натхнення»*. Після четвертого заняття: *«Сповнює життєрадісність, звеселяє. Хотілось би частіше»*.

4. Комбатант *В. Т.* станом на перше іпотерапевтичне заняття мав виражену депресію та показники, наближені до ПТСР. У процесі наступних занять «пом'якшилось» почування самотності та ізоляції (з двох до 1 бала), зникли знервованість, пітливість, стан суму, який до занять майже не полишав. Зворотний зв'язок мав таку психодинаміку. Після другого заняття: *«чудовий сон, гарні почуття»*, після третього – *«почуття дуже добрі і все кращі, думки кращі»*, після четвертого – *«гірший стан і напруження покидають, приємно розслабляюсь, полишають дурні думки і приходять кращі»*. Після шостого – *«сильне полегшення – настрої і думки набагато кращі»*.

5. Ветеран *І. М.* через п'ять місяців після важкого поранення відвідав дев'ять сеансів іпотерапії. Після першого сеансу в нього діагностовано показники, що відповідають ПТСР. Впродовж подальших сеансів майже всі вони, особливо тривожності, знижувались, а от депресії – дещо зростали. Врешті-решт усі ці показники істотно знизились. У відповідях на запитання зворотного зв'язку *І. М.* зазначав таке. Після першого заняття: *«Від контакту з конем – заряд енергії на декілька днів! Отримав чудовий масаж сідниць (проблемна ділянка), потренував м'язи, потрібні для протезування»*. Після другого вишколу: *«Баланс, спокій, впевненість»*, після третього – *«Ейфорія! Без коня життя – х***»*, після четвертого – *«Постійно хочеться довше їздити верхи»*, після п'ятого – *«Гарні емоції»*, після сьомого заняття: *«Здорово, що тут скажеш! Хочу ще і ще!»*. В подальшому *І. М.* виявив значні здібності у параолімпійському спорті, виборов дві срібні медалі на «Іграх нескорених» у 2023 році. Іпотерапія стала для нього першою сходиною на шляху спортивних успіхів, які живляться саногенним інтересом до життя і живлять його біофілією.

Нами зібрано ще чимало самозвітів такої саногенної психоемоційної динаміки у процесі іпотерапії (див. [10, с. 5870]). Всі вони одержані від комбатантів, які відвідали всі або майже всі заняття. В усіх них попередньо було діагностовано симптоми ПТСР, депресії. Це – переконливе свідчення репрезентативності їх самозвітів, які являють собою емпіричну верифікацію коректності гіпотез нашого дослідження. Водночас аргумент на користь цього висновку вбачаємо у тому факті, що у переважної більшості тих комбатантів, які відвідали менше половини занять, патогенних невропатичних симптомів практично не виявлено, що показала психодіагностика за допомогою валідних і надійних методик, зокрема методики СЕТА.

Обстеження за методикою СЕТА також виявили хвилеподібний характер динаміки (коливальну траєкторію) патогенних емоційних переживань у деяких з тих комбатантів, котрі пройшли вісім-дев'ять сеансів ТВЛК, з виразним зниженням після останніх сеансів інтенсивності цих переживань та наростанням і посиленням позитивно забарвлених емоційних реакцій і станів (приємного самопочуття,

радісного піднесення, інтересу до життя тощо).

Вважаємо, що важливим чинником таких показників є деяка недовіра, відчуженість, замкненість у собі, емоційна скутість, психологічний бар'єр щодо оприлюднення своєї вразливості, «слабкості», «плаксивості», адже, згідно з офіцерським еталоном, справжній комбатант має бути мужнім, сильним духом, психологічно стійким. Тому на початковому етапі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій, зрештою як і всім іншим особам, котрі вважають, що вони мають бути стійкими й мужніми, треба було делікатно пояснювати, що сила й слабкість характеру особистості визначаються не наслідками травмування її психіки, а її поведінкою у психотравмувальних ситуаціях і їх спроможністю долати й перебороти ці наслідки.

Таким чином, попередні результати пропонуваного тут дослідження, яке триває, дають змогу стверджувати, що іпотерапія є унікальним методом психотерапії, психологічної та фізичної реабілітації. Її унікальність полягає в гармонійному кореляційному поєднанні соматичних та емоційних саногенних впливів. Ефективність іпотерапії відчутно посилюється органічним поєднанням з іншими валідними психотерапевтичними методами, передусім із логотерапією.

На сьогодні, на жаль, існує низка перешкод і труднощів на шляху впровадження цієї перспективної психотерапевтичної та психологічно-реабілітаційної практики. Насамперед і головним чином – бюрократичних: громіздкий, розгалужений у різних установах державний супровід ветеранів-комбатантів, які мають психологічні проблеми; відсутність державної підтримки окремих ентузіастів, які за допомогою власних ресурсів та зусиль намагаються проводити і розвивати іпотерапію. Окрім цих ентузіастів, в Україні немає фахівців з іпотерапії, та й підготовка таких фахівців не ведеться, хоча вона конче затребувана.

Окремо зазначимо й те, що організація іпотерапії та керування нею вимагають комплексного поєднання різних компетентностей, знань, умінь, навичок в одній людині: психологічних, психотерапевтичних, з психологічної та фізичної реабілітації, медичних, ветеринарних, у галузі кінного спорту та екологічного туризму, а в умовах відсутності державного регулювання та фінансування, ще й здібностей до підприємництва, управління діяльністю громадських організацій і т. ін. Але навіть іпотерапевт, який відповідає усім цим вимогам,

не зможе працювати без команди фахівців: колег-іпотерапевтів, психологів, лікарів, реабілітологів.

Водночас в Україні існує низка сприятливих щодо розвитку іпотерапії умов та обставин. По-перше, унагальнюється потреба впровадження дієвих програм психотерапії та психологічної реабілітації осіб, які зазнали тілесних і психічних травм, щонайперше внаслідок поранень. По-друге, в нашій країні є чимало коней, кінноспортивних шкіл і клубів, туристичних баз, цілком придатних для проведення іпотерапії. По-третє, утвердження й розвиток гуманізму, людяності – необхідна умова і потужний засіб прогресу нашої політичної нації та держави. В цьому вимірі іпотерапія є гуманістичною не лише у сенсі надання допомоги, реабілітації, а й у ставленні до тварин, «братів наших менших», себто вона активізує біоетичні духовні цінності, автентичне прийняття яких чинить цілющий вплив на психіку людини. Значуще, що іпотерапія дарує шанс на нове якісне життя багатьом чудовим коням, які вже не здатні показувати високі результати в кінному спорті.

Наразі вважаємо доцільним вказати на низку кроків, які потрібно здійснити на рівні відповідних державних установ, профільних міністерств, органів самоврядування, зацікавлених інституцій, навчальних закладів:

А. Розробити коректні протоколи психодіагностики, психотерапії, психологічної реабілітації осіб з ПТСР. Станом на сьогодні діє рішення МОЗ України (2017), згідно з яким лікарям дозволяється (але не зобов'язує їх) використовувати міжнародні програми діагностики, лікування та реабілітації. Державних документів щодо регуляції психодіагностики, психотерапії та психологічної реабілітації осіб з ПТСР, які б базувалися на верифікованій світовій практиці лікування цього розладу, поки що не існує.

Б. Науковці прогнозують «цунамі ПТСР» – зростання кількості комбатантів, які потерпають від цього розладу, з 10-15%, зафіксованих на сьогоднішній день, до щонайменше втричі вищого показника вже невдовзі. Тому підготовка інфраструктури, фахівців, розробка теоретичних та методичних засад надання їм якісної, кваліфікованої допомоги – нагальна потреба теперішнього моменту. В цій підготовці треба спиратись не лише на державний бюджет та інфраструктуру, а й на відповідні ресурси освітніх закладів, територіальних і місцевих громад, громадських і міжнародних бла-

годійних організацій, грантових фондів. Це стосується й іпотерапії, котра не вимагає залучення значних фінансових ресурсів, що підтверджує і наш досвід.

В. Попри те, що іпотерапія є одним з апробованих та верифікованих в багатьох країнах ефективних методів надання психологічної допомоги особам з ПТСР та симптомами депресивного спектру, її саногенні результати можуть бути нестійкими і навіть сходити нанівець. Надійним способом запобігання таким деструктивним процесам є комплексний підхід – обов'язкове поєднання іпотерапії з надійними та валідними методами, методиками, техніками психотерапії, психокорекції, психологічної та фізичної реабілітації: когнітивно-поведінковою терапією (КПТ), травмофокусованою когнітивно-поведінковою терапією (ТФ-КПТ), логотерапією екзистенційним аналізом, короткочасною структурованою терапією, техніками експозиції, десенситизації та ін. Відтак потрібний ефективний професійний менеджмент такого поєднання, себто якісна організація його та управління ним.

Насамкінець висловимо надію, що нещодавно створена Всеукраїнська спілка спеціалістів з іпотерапії, іповенції та адаптивного кінного спорту належним чином сприятиме ефективному вирішенню усіх цих проблем.

ВИСНОВКИ

1. Виразними симптомами ПТСР українських комбатантів є негативно забарвлені емоційні стани та реакції депресивного спектру, які зазвичай відчутно послаблюють, а то й зводять нанівець, інтерес суб'єкта до свого теперішнього та майбутнього життя, його здатність насолоджуватись життям і працездатність. Тому відновлення й посилення цього інтересу і цих здатностей є необхідною умовою успішності психотерапії та психологічної реабілітації комбатантів, як і всіх інших осіб, котрі потерпають від зазначених симптомів.

2. Інтереси людини, які сповнюються її вітальною наснагою і живляться нею, інтегруються у її життєдайному сенсі життя. Такий сенс – засаднича умова і провідний чинник нормального формування, функціонування, розвитку та психічного здоров'я особистості. Водночас інтерес – це одна із самотутніх емоцій. При цьому фундаментальною засадою інтересу як мотиваційної спонуки, інтенції є інтерес як пристрасна спонукка – сталий емоційний стан зацікавленості.

3. Доведено, що ефективність іпотерапії у відновленні та зміцненні емоційного базису інтересу особи до життя, ковітальної наснаги тих українських ветеранів війни, у яких ці потуги послабились унаслідок травмування психіки. Головна мотиваційна спонукка до занять з іпотерапії, у процесі яких відбуваються такі саногенні зміни, – втіха (емоції радості, веселості, інтересу, стани радісного піднесення, приємного релаксу) від безпосереднього контакту та спільної активності з конем, а відтак щира вдячність і приязнь до нього, що виявляється у піклуванні про нього. Методом стабілізації цього саногенного ефекту логотерапії є діалог про сенс життя, де високий смисл подвигів і жертв наших воїнів полягає у захисті добра, людяності від оскаженого вселенського зла, уособленням якого завжди була і є мерзенна московія.

4. На основі аналітичного вивчення наукових описів *емоційного впливу* терапевтичної взаємодії у системі «людина – кінь» (ТВЛК), лікувальної верхової їзди (ЛВІ) та нашого власного іпотерапевтичного досвіду, висновуємо, що біомеханічний вплив такої їзди, будучи заснований на широкому спектрі саногенних сенсорних та моторних імпульсів, спричиняє доволі інтенсивний емоційний ефект – індуковане цими імпульсами, «м'яке» збудження м'язів вершника, що викликає в нього стан приємного релаксу та радісного піднесення і що у підсумку цілюще впливає на його душевне і соматичне здоров'я. Природно, що людина, яка перебувала в такому стані, прагне знову пережити його, тобто у неї з'являються інтерес та інтенція до принадного прояву життя – верхової їзди, що закономірно поширюється на інші гідні та заманливі прояви його.

5. Саногенну взаємодію людини з тваринами, особливо із сильними та інтелектуальними, якими є коні, варто розглядати і з позицій теорії прихильності, адже цій взаємодії притаманні всі основні показники прихильного ставлення: прагнення близькості, зокрема тілесно-дотикової, почування захищеності та безпеки, довіра, стале бажання підтримувати взаємодію. Це стосується насамперед осіб з обмеженими можливостями, людей з інвалідністю. Раптове, значне й остаточне обмеження життєвих можливостей внаслідок серйозного поранення потужно шокує до недавня цілком здорового, здатного давати собі раду в усьому, навіть під час бойових дій, комбатанта. Особливості переживання цього шоку кожним ветераном, який став скаліченим,

зумовлюються низкою суб'єктивних та об'єктивних умов і факторів. Але кожному з них нелегко адаптуватись до такого раптового великого обмеження.

6. Загалом іпотерапія допомагає тим, що здатність прихильно взаємодіяти із сильною і розумною твариною, пересуватися верхи на ній стимулює почування своєї життєвої спроможності, а відтак посилює віру в себе, дає надію, що не все втрачено. На тлі зазначених саногенних впливів іпотерапії інколи доречними є логотерапевтичні діалоги, коли розуміємо, що комбатант потребує змістовних екзистенційних роздумів (про сенс життя загалом і його особистого призначення зокрема). При цьому з усіх тих цінностей, які є першоосновою життєдайного смислу – творення, переживання, ставлення, – клієнтів цікавлять насамперед і здебільшого цінності особистісного ставлення.

7. У логотерапії інтегральною засадою цінностей ставлення, зокрема саногенного ставлення до екзистенційно значущих для особи втрат і загроз, є віра в «надсмісл» – в існування Трансцендентного, суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) піклуються про наш матеріальний світ з позицій любові до нього, що надає високого сенсу існуванню людства і кожної людини та живить надію щодо благополучного фіналу земних страждань. З такою вірою і надією органічно пов'язана справжня, самовіддана любов (Віра – Надія – Любов), яка становить емоціогенне та екзистенційне джерело життєдайного для особистості ставлення до своєї долі.

8. Самозвіти саногенної емоційної динаміки, здійснені комбатантами у процесі іпотерапії, засвідчили, що ті, хто відвідав усі заняття, позбулися базових симптомів ПТСР та депресії. Більше того, навіть ті військовики, хто відвідали менше половини занять, переважно звільнилися від патогенних невропатичних симптомів, що емпірично засвідчує коректність основної гіпотези чинного дослідження.

9. Обстеження за допомогою методики СЕТА виявили хвилюподібну динаміку (коливальну траєкторію) патогенних емоційних переживань у деяких з тих комбатантів, котрі пройшли всі або майже всі сеанси ТВЛК, з виразним зниженням їх інтенсивності та наростанням і посиленням позитивно забарвлених емоційних реакцій і станів протягом останніх сеансів курсу. Встановлено, що важливим фактором таких показників є деяка недовіра, відчуженість, замкненість у собі,

емоційна скутість, психологічний бар'єр щодо оприлюднення своєї вразливості, «слабкості», «плаксивості», адже, згідно з офіцерським еталоном, справжній комбатант має бути мужнім, сильним духом, психологічно стійким. Тому на початковому етапі психологічної допомоги учасникам бойових дій, зрештою як і всім іншим особам, котрі вважають, що вони мають бути стійкими й мужніми, потрібно делікатно пояснювати, що сила й слабкість характеру особистості визначаються не наслідками травмування її психіки, а її поведінкою у психотравмувальних ситуаціях і спроможністю долати і переборювати ці наслідки.

10. У цілому висновуємо, що іпотерапія є одним з унікальних ефективних методів лікування ПТСР. Її надзвичайність полягає в гармонійному кореляційному взаємодоповненні соматичних та емоційних саногенних впливів, а її ефективність відчутно посилюється органічним поєднанням з іншими валідними й надійними психотерапевтичними методами, зокрема з логотерапією.

11. Водночас констатуємо, що на сьогоднішній день існує низка перешкод на шляху впровадження іпотерапії. Насамперед – відсутність належної державної підтримки, зокрема й ентузіастів, які за допомогою власних ресурсів та зусиль намагаються її проводити і розвивати. Крім того, в Україні немає фахівців з іпотерапії, і підготовка таких фахівців не ведеться. Очевидно, що у розвитку іпотерапії потрібно спиратись не лише на державний бюджет та інфраструктуру, а й на відповідні ресурси освітніх закладів, місцевих громад, громадських і благодійних організацій, спортивних товариств. Приміром, в Україні є чимало коней, кінноспортивних шкіл і клубів, туристичних баз цілком придатних для розширення іпотерапії, що, скажімо, дарує шанс на нове якісне життя багатьом чудовим коням, які вже не здатні показувати високі результати в кінному спорті. У будь-якому разі іпотерапія є гуманістичною не лише у сенсі надання допомоги, реабілітації, а й у ставленні до тварин, «братів наших менших», себто становить осереддя біоетичних духовних цінностей, прийняття яких спричиняє цілющий вплив на психіку травмованого суб'єкта.

Сподіваємось, що створена у 2024 році Всеукраїнська спілка спеціалістів з іпотерапії, іпопівенції та адаптивного кінного спорту належним чином сприятиме ефективному вирішенню цих проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Москалець В.П. Логотерапевтичний підхід до психотравм злочинної війни росії в Україні. *Український психологічний журнал*. 2022. №1. С. 64-83. DOI: 10.17721/upj.2022.1(17).4
2. Москалець В.П. «Над-смісл» у логотерапії безнадійності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2024. Вип. 17. С. 113-125.
3. Москалець В. «Над-смісл» у логотерапії горя втрати і мук совісті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2023. Вип. 16. С. 73-83.
4. Москалець В., Рошкевич О. Логотерапевтичний принцип підходу до психологічних проблем ветеранів війни з росією. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. Том II / за заг. ред. В. Садкового, О. Тімченка; Національний університет цивільного захисту України. Харків: Панов А. М., 2022. С. 90-109.
5. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О.М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
6. Тімченко В., Тімченко М. Анімалотерапія в системі медико-психологічної реабілітації професійних контингентів сектору безпеки і оборони України. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. Том II* / за заг. ред. В. Садкового, О. Тімченка; Національний університет цивільного захисту України. Харків: Панов А. М., 2022. С. 225-256.
7. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2023. 160 с.
8. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ: Основи, 1998. 714 с.
9. Фромм Е. Мистецтво любові. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.
10. Хандогіна О.В. Психологічна реабілітація ветеранів війни з інвалідністю та ПТСР за допомогою іпотерапії: дипл. магістра: спец. 053 Психологія. Івано-Франківськ: ПНУ імені Василя Стефаника, 2023. 120 с.

REFERENCES

1. Moskalets, V.P. (2022) Lohoterapevtychnyi pidkhid do psykhotravm zlochnynnoi viiny rosii v Ukraini [Logotherapeutic approach to the psychotrauma of Russia's criminal war in Ukraine]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*, 1, 64-83. DOI: 10.17721/upj.2022.1(17).4 [in Ukrainian].
2. Moskalets, V.P. (2024) «Nad-smysl» u lohoterapii beznadiynosti [«Super-meaning» in the logotherapy of hopelessness]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Psykhologhiia»*, 17, 113-125 [in Ukrainian].
3. Moskalets, V. (2023) «Nad-smysl» u lohoterapii horia vtraty i muk sovisti [«Super-meaning» in the logotherapy of grief of loss and pangs of conscience]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Psykhologhiia»*, 16, 73-83 [in Ukrainian].
4. Moskalets, V., Roshkevych, O. (2022) Lohoterapevtychnyi pryntsyyp pidkhodu do psykholohichnykh problem veteraniv

viiny z rosiieiu [Logotherapeutic principle of the approach to psychological problems of veterans of the war with russia]. *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalni ta kryzovii psykholohii: monohrafiia. Tom II* / za zah. red. V. Sadkovoho, O. Timchenka; Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Kharkiv: Panov A. M., 90-109 [in Ukrainian].

5. Stepanov, O.M. (avt.-uporiad.) (2006) *Psykholohichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedia]. Kyiv: Akademvydav. 424 p. [in Ukrainian].
6. Timchenko, V., Timchenko, M. (2022) *Animaloterapiia v systemi medyko-psykholohichnoi reabilitatsii profesiinykh kontynhentyv sektoru bezpeky i oborony Ukrainy* [Animal therapy in the system of medical and psychological rehabilitation of professional contingents of the security and defense sector of Ukraine]. *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalni ta kryzovii psykholohii: monohrafiia. Tom II* / za zah. red. V. Sadkovoho, O. Timchenka; Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Kharkiv: Panov A. M., 225-256 [in Ukrainian].
7. Frankl, V. (2023) *Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* [Man in Search of True Meaning. Psychologist in a Concentration Camp]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. 160 p. [in Ukrainian].
8. Froid, Z. (1998) *Vstup do psykhoanalizu* [Introduction to Psychoanalysis]. Kyiv: Osnovy. 714 p. [In Ukrainian].
9. Fromm, E. (2017) *Mystetstvo lyubovi* [The Art of Love]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. 192 p. [in Ukrainian].
10. Khandohina, O.V. (2023) *Psykholohichna reabilitatsiia veteraniv viiny z invalidnistiu ta PTSR za dopomohoiu ipoterapii: dypl. mahistra: spets. 053 Psykhologhiia* [Psychological Rehabilitation of War Veterans with Disabilities and PTSD Using Hippotherapy: Master s thesis: specialty 053 Psychology]. Ivano-Frankivsk: PNU imeni Vasylia Stefanyka. 120 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович, ХАНДОГІНА Олександра Валеріївна.

Вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів із ПТСР.

Злочинна війна московії проти України травмує психіку насильницьким відчуженням від людяності, передусім тотальним варварським нищенням фундаментальних засад солідарного життя громадян та основних умов психічного здоров'я особистості й суспільства – безпекового існування, справедливості, свободи. Найбільш деструктивні реакції на таке відчуження – фрустрація безнадії та «компенсаторне насильство» (Е. Фромм). Однак у нашій священній війні проти оскраженілої московії таким реакціям потужно протидіє реальна перспектива надійного відновлення цих засад в майбутньому. Тому Україна захистить за допомогою всього прогресивного, вільнолюбного світу добро, людяність від вселенського зла. Водночас наш досвід надання психологічної допомоги тим українським ветеранам, у яких виявляються патогенні наслідки травмування психіки, показує, що виразними симптомами їх анамнезів є негативно забарвлені емоційні переживання депресивного спектру. Вони зазвичай відчутно послаблюють, а то й зводять нанівець, інтерес суб'єкта до свого теперішнього і майбутнього життя та його здат-

ність насолоджуватись повсякденням і виявляти належну працездатність (З. Фрейд). Відтак засадничою умовою психотерапії та психологічної реабілітації осіб з такими патогенними наслідками психотравм є відновлення й посилення їх здорового інтересу до життя. Інтереси людини, які сповнюють її вітальною насагою і живляться нею, інтегруються у її сенсі самоздійснення. Життєдайний сенс – це передумова і провідний чинник нормального формування, функціонування, розвитку та психічного здоров'я особистості (В. Франкл), де інтерес, зацікавленість – одна із самобутніх емоцій (К. Ізард). Фундаментальне джерело інтересу особистості до життя чи до чогось/когось становить емоційний стан зацікавленості. Показово, що результати цього дослідження виявили ефективність іпотерапії у відновленні та зміцненні емоційного базису вказаного інтересу, засвідчили посилення життєвої насаги тих українських ветеранів війни, які зазнали травмування психіки. Висвітлено концептуальні засади та основний зміст процедури і здобутків цієї роботи. Головна мотиваційна потуга осіб, з якими ведеться така робота, – втіха (емоції радості, веселості, інтересу, стани радісного піднесення, приємного релаксу) від безпосереднього контакту та спільної (синергійної) активності з конем, а тому щира вдячність і приязнь до нього, що виявляється у постійному піклуванні. У нашому досвіді вдалося посилити і стабілізувати цей саногенний емоційний ефект логотерапевтичними діалогами, спираючись на той незаперечний факт, що українські комбатанти – воїни Світла й Добра, які утверджують найвищі гуманістичні цінності та екзистенційні смисли, боронять Україну й увесь світ від вселенського зла, відчуженням і носієм якого завжди була і є мерзена московія.

Ключові слова: Україна, ветерани війни, іпотерапія, іповенція, психотравма, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), емоції, емоційний стан, переживання депресивного спектру, інтерес, втіха, радісне піднесення, приємний релакс, сенс життя, логотерапія.

ANNOTATION

Viktor MOSKALETS, Oleksandra KHANDOHINA.

The impact of equine-assisted therapy on the emotional state of Ukrainian combatants with PTSD.

The criminal war of Muscovy against Ukraine traumatises the psyche by violent alienation from humanity, primarily by the total barbaric destruction of the fundamental principles of solidarity of citizens and the basic conditions of mental health of individuals and society – security of existence, justice, and freedom. The most destructive reactions to such alienation are the frustration of hopelessness and “compensatory violence” (E. Fromm). However, in our sacred war against the rabid Muscovy, such reactions are powerfully counteracted by the

real prospect of a reliable restoration of these principles in the future. Therefore, Ukraine will defend goodness and humanity from universal evil with the help of the entire progressive, freedom-loving world. At the same time, our experience of providing psychological assistance to those Ukrainian veterans who have pathogenic consequences of mental trauma shows that the most prominent symptoms of their anamneses are negatively coloured emotional experiences of the depressive spectrum. They usually significantly weaken, if not nullify, the subject's interest in their present and future life and their ability to enjoy everyday life and show proper performance (S. Freud). Therefore, the fundamental condition for psychotherapy and psychological rehabilitation of people with such pathogenic consequences of psychotrauma is the restoration and strengthening of their healthy interest in life. The interests of a person, which fill him or her with vital inspiration and are nourished by it, are integrated into the sense of self-realisation. The life-giving meaning is a prerequisite and a leading factor in the normal formation, functioning, development and mental health of a personality (V. Frankl), where interest and engagement are some of the original emotions (C. Izard). The fundamental source of a person's interest in life or in something/someone is the emotional state of interest. It is significant that the results of this study revealed the effectiveness of equine-assisted therapy in restoring and strengthening the emotional basis of this interest and showed an increase in the vitality of those Ukrainian war veterans who suffered mental trauma.

The conceptual foundations and the main content of the procedure and achievements of this work are highlighted. The main motivational power of the persons with whom such work is carried out is the pleasure (emotions of joy, fun, interest, states of joyful elation, pleasant relaxation) from direct contact and joint (synergistic) activity with the horse, and therefore sincere gratitude and affection for it, which is manifested in constant care. In our experience, logotherapy dialogues have been able to enhance and stabilise this sanitising emotional effect, based on the indisputable fact that Ukrainian combatants are warriors of Light and Goodness, affirming the highest humanistic values and existential meanings, defending Ukraine and the whole world from universal evil, the embodiment and carrier of which has always been the vile Muscovy.

Keywords: Ukraine, war veterans, equine-assisted therapy, hippotherapy, hippo, psychotrauma, post-traumatic stress disorder (PTSD), emotions, emotional state, depressive spectrum, interest, comfort, joyful elation, pleasant relaxation, meaning of life, logotherapy.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Андрій ГІРНЯК,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

Надійшла до редакції 18.01.2025.

Підписана до друку 27.01.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П., Хандогіна О.В. Вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів із ПТСР. Психологія і суспільство. 2025. № 1. С. 182-195. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.182>

БУНЯК Надія Андрониківна, НЕПЛОХОВ Сергій Сергійович,
КРАВЧЕНКО Валентин Вікторович, ПЕТРИК Роман Олегович

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я

Nadiia BUNIAK, Serhii NEPLOKHOV, Valentyn KRAVCHENKO, Roman PETRYK
**PSYCHOPHYSIOLOGICAL STABILITY OF HIGHER EDUCATION STUDENTS
AS A PREREQUISITE FOR THE MAINTENANCE OF HEALTH**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.196>

УДК: 159.9

Актуальність і проблемне поле дослідження. Застосування кредитно-модульної організації навчання з метою поглиблення співпраці України з Європейським Союзом, забезпечення конкурентоспроможності фахівців на ринку праці, розуміння загальних демократичних цінностей, уміння орієнтуватися в сучасних загальноєвропейських процесах, збільшення авторитету національної вищої освіти у світовому глобальному просторі, котре, незважаючи на прогрес, супроводжується значним ускладненням, активним використанням в ньому новітніх індивідуалізованих технологій та обумовлює підвищення вимог до функціонального стану людського організму, фізіологічних властивостей і функцій, рівня працездатності, спроможності особи за станом власного здоров'я, вроджених індивідуально-типологічних характерних ознак якісно виконувати професійну діяльність. Окрім того, драматичні події у нашому суспільстві нині переповнені воєнними діями та значною чисельністю факторів, що викликають дистрес, зневіру та відчай людей (порушення цілісності країни і втрату житла, колег, друзів, родичів,

соціальних зв'язків). Водночас саме сьогодні набуває найбільшої значущості потреба згармування внутрішнього світу кожного громадянина у єдності психічної організації його особистості та ритмічного функціонування його організму на фізіологічному рівні, до того ж за умов узгодженості актуальних мотивів і цілей, способів і засобів повсякденного життя-здійснення, що допоможе успішно збагачувати як власний особистісний потенціал, так і продуктивно реалізуватися в обраному полі суспільно корисної діяльності. У цьому контексті вкрай злгоденною є турбота про створення безпечного простору для учасників освітнього процесу в напрямку забезпечення психофізіологічного збалансування і збереження їхнього здоров'я.

Авторська ідея: ефективне використання психосоматичних ресурсів здобувачів вищої освіти дасть змогу захистити їх здоров'я від надмірних перенавантажень шляхом програмування і створення оптимального психофізіологічного режиму соціокультурного розвитку, професійного навчання, фахово спрямованої освітньої діяльності і позитивного особистісного зростання.

Стан наукової розробки теми. В наукових доробках вітчизняних учених наявні міркування про те, що функціональний стан особи – це об'єднаний показник [13], хоча тут їхні погляди різняться як щодо самого поняття «функціональний стан», так і відносно факторів, од яких він залежить, які саме психосоматичні особливості враховує й далі, які рівні функціонального стану виокремлені, як його регулювати, оптимізувати, у який спосіб запобігти розвитку несприятливих психофізіологічних станів [5; 6; 11; 14].

З-поміж вітчизняних науковців порушене нами питання розглянуте в роботах, котрі висвітлюють: а) психофізіологічний стан особи як чинник психічного здоров'я [7; 15]; б) психофізіологічні засоби для оцінки надійності суб'єктів повсякдення, які перебувають у різних функціональних станах [10]; в) оцінку функціональних станів особистості в умовах трудової діяльності [25]; г) психофізіологічні особливості здоров'я військовослужбовців в умовах війни [1], а також концептуально обгрунтована доцільність виокремлення і збалансування у структурі здоров'я людини духовного, морального, соціального, психічного, психологічного і тілесного складників (М.В. Савчин [17]).

На сьогодні в ЗВО нашої країни в цілому впроваджено кредитно-модульну організацію освітнього процесу, проте не приділена належна увага саме психофізіологічному збалансуванню суб'єктного функціонального стану, фізіологічного тону і базових функцій організму особи з рівнем її працездатності, станом здоров'я та індивідуально-типологічними властивостями, що сприяють якісному виконанню нею фахової чи будь-якої іншої діяльності.

Мета статті: досягнення концептуально обгрунтованого розуміння психофізіологічної стабільності як певного узгодження функціонального стану організму, фізіологічних ознак-якостей і його функційних підсистем із рівнем працездатності здобувача вищої освіти, а **головне завдання** – висвітлити можливості його як особистості за станом власного здоров'я, вроджених індивідуально-типологічних властивостей якісно виконувати професійно зорієнтовану освітню діяльність.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дана публікація цілковито підтверджує той незаперечний факт, що психологія, будучи

відокремлена від фізіології, не спроможна пояснити повною мірою зміст професійного і психічного здоров'я, свідомості, функціонального стану, фізіологічних проявів, які відображають психосоціальну сутність особистості чи індивідуального підходу до неї, структури її складної діяльності – спільної, індивідуальної, комунікативної, фахової та, зрештою, будь-якої.

Психофізіологія, як відомо, зародилася як експериментальна нива психології, переважно такою вона залишається і донині, успішно компенсуючи недосконалість теоретичних засад людинознавства розмаїттям, витонченістю, багатством і невичерпністю методичного арсеналу. І хоча стрімке зростання нових технологій неминуче розширило можливості проникнення дослідників у таїни природи людини (причому незалежно від того, чи є нові рішення наслідком майбутнього розвитку електронно-обчислювальної техніки, евристичних моделей або інших, ще досі незнаних нам, спроможностей пізнання), усе ж нині докорінно трансформувалося психофізіологічне мислення тих учених, які роздумовують над вирішенням незвичайного завдання: як досягнути психофізіологічного згармонювання психіки і тіла особи як передумови збереження її здоров'я.

Задля вирішення поставленого проблемного завдання психофізіологія, застосовуючи контрольовані лабораторні дослідження й обстеження та систематично реєструючи поєднання конкретних хвилювань і дій особи з фізіологічними процесами (в нормі або патології), визначає, як її переживання і поведінка відображаються на фізіологічних реакціях і регуляторних процесах, та виводить з цього певні співвідношення чи навіть закономірності. Психофізіологічні вимірні величини, зазвичай, реєструються на поверхні тіла людини та виникають як результат активності функціональних систем організму (центральної нервової, нервово-м'язевої, серцево-судинної, респіраторної, ендокринної). Вимірюючи їх фізичні властивості за допомогою спеціальних сприймачів, що одночасно реєструють і підсилюють показники, перетворюють ці величини в біосигнали, на основі зміни яких можна розмірковувати про злагодженість (чи неузгодженість) функціонального стану, фізіологічних ознак-якостей і функційних підсистем організму з діяльністю особи у психосоматичній динаміці.

Передусім зауважимо, що кожен вид фахової діяльності ставить до здобувача вищої освіти цілком конкретні вимоги, які стосуються рівня розвитку рис-якостей особистості, котрі вкрай значущі для успішного виконання освітньо-професійних функцій і, більше того, без них неможливе успішне освоєння та адаптація у часопросторі майбутньої трудової діяльності. Головно мовиться про такі риси-властивості: а) психофізіологічні ознаки-якості індивіда – психомоторні (координація, швидкість реакції), емоційно-вольові (сталість, витривалість, врівноваженість), характерні ознаки уваги (концентрація, стійкість, розподіл, швидкість переключення, обсяг), властивості пам'яті (швидкість та обсяг запам'ятовування, тривалість збереження інформації, точність її відтворення); 2) психофізіологічні характеристики особи – функціональна рухливість нервових процесів, обсяг оперативної пам'яті, рівень концентрації уваги, орієнтація у просторі, надійність переключення уваги та оперативного мислення; 3) психофізіологічні здібності – вміння самостійно продукувати відповідні образи, творчо та доцільно видозмінювати їх, здійснювати реконструкцію, регулювати емоційні стани, формувати внутрішній план дій, спостерігати за властивостями об'єкта та їх зв'язками, аналізувати, синтезувати, абстрагувати, порівнювати, конкретизувати, узагальнювати (див. [6]).

Водночас науковці додають до цього переліку ще: а) індивідуально-типологічні ознаки нервової системи, сенсорні і перцептивні (абсолютні пороги чутливості слухових, зорових, смакових, нюхових і тактильних аналізаторів); б) розумові потенції-властивості (гнучкість перебігу розумових процесів, їхня швидкість, самостійність, економність, широта, глибина, послідовність, критичність мисленнєвих операцій), вольові риси (цілеспрямованість, наполегливість, завзятість, рішучість, сміливість, ініціативність, самостійність, витримка і самовладання) [2].

Конструктивний аналіз літературних джерел засвідчує, що особливості нервових процесів і функціональні стани особи неподільно поєднані із її соматичними і психічними особливостями, тому, коли спостерігаються зміни психофізичних показників організму, відповідно набирає інших ознак-характеристик його психофункціональний стан у цілому [9]. Скажімо, дослідники, котрі вивчали психофізіологічні показники розумової працездат-

ності здобувачів вищої освіти, які лише розпочали своє професійне навчання, зауважили, що 32,4% молодих людей непокоїлись через загострене відчуття відмежованості від звичного оточення, а також через незадоволеність собою, нерішучість, несміливість, тривожність, відособленість й одночасно через зниження результативності освітньої діяльності та стійкості уваги [8]. Важливо, що спостерігалася зміна не тільки психофізіологічних показників активної розумової діяльності, студенти також скаржилися на стан здоров'я (головний біль, безсоння чи сонливість, значне психосоматичне виснаження одразу після завершення навчального дня, відчуття сильного серцебиття). Ці емпіричні факти свідчать уже не про скороминущі чи нетривалі зміни функціонального стану серцево-судинної або нервової систем, погіршення загального стану людського організму, напади головного болю, а про примітні ознаки вегето-судинної дистонії.

У низці вітчизняних досліджень виявлено також вплив на емоційну сферу здобувачів професійної освіти. І це закономірно: емоційно-вольові психофізіологічні властивості – це здатність до адекватного вираження емоцій відповідно до конкретної життєвої ситуації, принаймні на протигагу загостреному відчуттю відмежованості від звичного довкілля чи невдоволенню собою, або ж нерішучості та несміливості. Щоправда, існує думка, що у випадку, котрий описаний вище, слід зважати й на фізіологічний аспект адаптації, оскільки отримання нових знань завжди спричиняє зміну стану функціональних систем і насамперед нервової. Відомо, що надмірні розумові навантаження зумовлюють зниження показників, які характеризують динамічний функціональний стан центральної нервової системи. Саме тому діагноз у кожному конкретному випадку має аргументуватися визначенням міри відхилення психофізіологічних параметрів, що досліджувалися, від показників у нормі (див. детально [12]).

Однак результати досліджень, проведених українськими науковцями, які вивчали психофізіологічні характеристики студентської молоді в динаміці, виявили тенденцію до погіршення психофізіологічних показників у психосоматиці юні. Зокрема, фіксувалося зниження результативності функціонування структур нервової системи, які приймають та опрацьовують інформацію, формують відчуття і розвиток рухових навичок, має місце значна втомлю-

ваність, зміна параметрів пам'яті й уваги та показників мотивації освітньої діяльності [16].

Захоплює дослідницьку увагу інформація про існування та значення психофізіологічних відмінностей між юнаками та дівчатами. Так, дівчата мають значно більший запас ресурсів, не схильні ризикувати, не агресивні, здатні вижити за будь-яких умов, набагато витриваліші до стресових ситуацій і, на противагу юнакам, котрі розвинуті більше фізично і тому схильні до ризику, агресивні, менше витривалі, прагнуть до соціального лідерства, що, звісно, впливає і на вибір професії.

Вочевидь існують особливості вибору професії здобувачами вищої освіти. Вибираючи професію, юнаку чи юнці не слід керуватися лише власною зацікавленістю. Для вибору царини майбутньої фахової діяльності кожна особа має чітко усвідомити власні можливості, вимоги до виконання конкретних професійних функцій і завдань, затребуваність фахівців даної спеціальності на сучасному ринку праці України. Приміром, якщо професія користується підвищеним попитом, то у засобах масової інформації досить часто з'являються оповіщення про виняткову потрібність саме таких фахівців. Однак існують професії, які не відрізняються ні підвищеним попитом, ані престижністю, проте вимагають високих вимог до психофізіологічних властивостей особистості, є й такі, котрі завбачають конкретно визначені запити до стану здоров'я, тому зобов'язують абітурієнта пройти спеціальну медичну комісію. Аби точно висвітлити значущість запитів до стану здоров'я здобувачів вищої освіти, подаємо узагальнену вибірку медичних обмежень щодо окремих професій (*табл.*).

Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) зазначають, що здоров'я – це не лише відсутність захворювань і фізичних вад, але й стан цілковитої гармонії, дієвої самореалізації особистості, коли функції органів і систем її урівноважені з довкіллям. Іншими словами, підґрунтям даного визначення є *категорія здоров'я*, а показниками три складові: *соматична* – досконалість саморегуляції організму, збалансування перебігу фізіологічних процесів, адаптація до довкілля, *соціальна* – міра працездатності, когнітивної активності людини, *особистісна* – стратегія життя, повнота керування особою наявними обставинами повсякдення [18].

Комплекс питань, що пов'язані із збереженням здоров'я здобувачів вищої школи, є

довгостроковим завданням, передусім з огляду на несприятливу ситуацію, спровоковану збройною агресією Росії проти України та введенням у нашої Вітчизні воєнного стану, що спричинила вразливість кожного українця перед цими потужними дистресовими факторами. Молодь, яка сьогодні потрапляє на службу добровільно, не проходить психічного випробування і/чи психологічного відбору й почасти не має власних внутрішніх можливостей для якісного виконання освітньої діяльності, або навпаки, в неї наявні стійкі протипоказання, що заважають якісно утілювати в життя обов'язки (до прикладу, проблеми зі здоров'ям, котрі все ж не перешкоджають виконанню військових обов'язків). Це, своєю чергою, створює передумови до виникнення суперечливих ситуацій через психофізіологічну нездатність особи до військової служби. Саме на тлі вищезазначених особливостей часто у військовослужбовців виникають стресові переживання чи стани [1].

Загалом слушно детально розглянути медичну компоненту в структурі стану здоров'я сучасної української молоді, яка опановує обраними спеціальностями у ЗВО. У цьому аналітичному вимірі офіційна статистика вказує на незмінно стійку тенденцію до погіршення стану здоров'я дітей і молоді. Так, серед молодих осіб, які здобувають освіту та згодилися пройти анкетування, 46,4% з них мають тривалі та хронічні недуги, а саме захворювання шлунково-кишкового тракту – 34,6% опитаних, хвороби нервової системи – 26,9%, захворювання ендокринної системи – 23,07%, проблеми із зором – 11,5 %, серцево-судинна патологія – 3,93% респондентів. Показово, що у 7,69% осіб, котрі пройшли анкетування, спостерігалася хронічно поєднана патологія нервової, дихальної систем та опорно-рухового апарату.

Водночас примітно і те, що нині в країні спостерігається тенденція щодо зростання кількості осіб з особливими освітніми потребами (до прикладу, серед осіб, які опитані нами, 19,2 % мають третю групу інвалідності і 3,84% – другу), а це, зі свого боку, загострює проблему отримання ними повноцінної професійної освіти, адже для них має бути впроваджена відповідна адаптивна модель навчання незалежно від стану здоров'я на засадах рівноправності [3]. Освітнє довкілля стане інклюзивним за умови, коли сутність, стиль та організація освітнього процесу будуть виз-

Табл.

Медичні обмеження щодо окремих професій [2]

Функціональні розлади / хронічні захворювання	Найменування професій та їх типи				
	Людина – людина	Людина –техніка	Людина –знак	Людина – художній образ	Людина – природа
Алергійні захворювання	Медсестра, санітарний лікар, фельдшер	Механік з ремонту теле-радіоапаратури, слюсар-ремонтник, токар, маляр-штукатур	Фармацевт, бібліотекар	Перукар, художник, манікюрниця	Кінолог, мікробіолог, садівник, агроном, генетик, біохімік
Астма бронхіальна		Слюсар-ремонтник, токар, швачка		Закрійник	Чабан, хімік
Бактеріо-носієство, вірусоносієство	Вихователь дитячого садка, учитель, продавець, офіціант, фельдшер	Кухар, кулінар		Кондитер, манікюрниця, гример, перукар	
Короткозорість		Електромонтер, друкарка, водій	Диспетчер управління повітряним транспортом	Манікюрниця, гример, перукар	
Захворювання органів зору	Вихователь дитячого садка, медсестра, офіціант	Токар, швачка, оператор котельної, електромонтер, механік з ремонту теле-радіоапаратури	Програміст, бібліотекар, круп'є	Фотограф, дизайнер	Геолог, геофізик
Дальтонізм		Водій, штукатур-маляр		Художник-реставратор	
Захворювання органів слуху	Вихователь дитячого садка, учитель, психолог, продавець, офіціант	Машиніст, оператор, диспетчер, фрезерувальник, скляр			
Гіпертонія	Менеджер	Оператор котельної, електромонтер, водій			
Захворювання дихальної системи / хронічні простудні захворювання	Вихователь дитячого садка, фельдшер	Слюсар-ремонтник, маляр-штукатур, електрозварник, кухар	Бібліотекар	Перукар	Мікробіолог, хімік, геолог, фермер
Захворювання шлунково-кишкового тракту		Водій-далекобійник, кухар, кулінар		Кондитер	

Прод. табл.

Функціональні розлади / хронічні захворювання	Найменування професій та їх типи				
	Людина – людина	Людина – техніка	Людина – знак	Людина – художній образ	Людина – природа
Істеричні реакції	Менеджер, інструктор з навчання водінню, продавець-консультант, офіціант	Водій	Страховий консультант		
Нервово-психічні захворювання	Вихователь дитячого садка, учитель, менеджер, медсестра, офіціант, інструктор з навчання водінню, психолог, соціальний працівник, страховий консультант, секретар-референт, фельдшер	Слюсар-ремонтник, токар, маляр-штукатур, електрозварник, електромонтер, сантехнік, інженер-конструктор	Бухгалтер, податковий інспектор, диспетчер управління повітряним транспортом	Перукар, дизайнер	Кінолог
Невроз	Продавець, учитель, психолог, соціальний працівник, фельдшер				
Захворювання центральної нервової системи (знижений інтелект)	Офіціант, учитель, соціальний працівник, фельдшер	Токар, муляр	Податковий інспектор		
Розлади мовлення	Менеджер з продажу, медсестра, учитель, психолог, соціальний працівник, страховий консультант		Круп'є		
Захворювання опорно-рухового апарату	Вихователь дитячого садка, продавець-консультант, менеджер з продажу, медсестра	Будівельник, муляр, електрозварник, електромонтер, фрезерувальник, скляр	Податковий інспектор, закрійник	Перукар, фотограф	Геолог
Наркоманія	Вихователь дитячого садка, учитель, психолог, соціальний працівник, фельдшер	Інженер-конструктор	Диспетчер управління повітряним транспортом		

начатися як психодидактичними чинниками, так і психофізіологічними характеристиками осіб із особливими, себто винятковими, потребами. В такому разі застосовується процедура медико-психолого-педагогічної оцінки різноспроможних суб'єктів освітньо-професійної діяльності із одночасним використанням клінічних, психологічних, експериментальних та інших доступних методів системного дослідження рис-якостей кожної окремої особистості, котрі необхідні для успішного виконання нею фахових функцій, що уможливають вивчення як персональних пізнавальних спроможностей, так і психорегуляційних і суто самісно життєреалізаційних. До того ж важливими є психолого-педагогічні засоби, що спрямовані на спостереження за діяльністю здобувачів у процесі отримання і привласнення ними нових знань та компетенцій, логопедичні методи, що забезпечують обстеження розладів їхнього мовленнєвого розвитку [4].

У поданій таблиці зазначено, що для здобуття, приміром, професії психолога є певні медичні обмеження, як от захворювання органів слуху, серцево-судинної системи, нервово-психічної сфери, невротичного характеру розлади мовлення тощо. Однак історія знала безліч випадків, коли особистість з особливими освітніми чи душевними потребами та з наявністю медичних обмежень успішно реалізувалася у тій професії, котру собі обрала, всупереч усіляким обмеженням. І це зрозуміло чому: безмірна сила волі, витривалість, непереборне бажання досягнути мети, повсякчасний контроль над емоціями, поведінкою та вчинками сприяє і допомагає їй власному удосконаленню.

Насамкінець, щоб збагатити психологічний зміст піднятої у цьому дослідженні наукової теми і конкретизувати авторські здобутки на шляху досягнення мети та вирішення його головного завдання, зупинимось на більш ніж двадцятирічному досвіді кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ впровадження в освітній процес сучасного університету інноваційної психодидактичної системи модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана (див. [19-22]) із її четвірним синергійним осереддям: а) ґрунтовною міждисциплінарною мегатеоретичною конструкцією, центральну ланку якої становить теорія інноваційно-психологічного клімату закладу як освітньо-наукової організації (О.Є. Фурман (Гуменюк) [23-24]); б) багатоаспектним методологічним обґрунту-

ванням, що зреалізовує оптики неklasичної і постнеklasичної наукової раціональності у конструюванні різних об'єктів вивчення, принципи та нормативи вітакультурного і циклічно-вчинкового підходів; в) оригінальним комплексом нового покоління програмово-методичних і навчально-книжкових засобів (граф-схеми наукових дисциплін, наукові проекти навчальних модулів, освітні сценарії, модульно-розвивальні підручники, тезауруси освітніх курсів, освітні програми самореалізації особистості здобувача); г) проблемно-ситуаційними оргуправлінськими ритмами перебігу та восьми інваріантними психомистецькими технологіями паритетної (полідіалогічної, мислекомунікаційної, психосоціально рівноправної) освітньої діяльності викладача і здобувачів соціономічних професій.

Зважаючи на поступальний розвиток кафедри психології та соціальної роботи (від однієї освітньої програми в 2003 році до дев'яти різних програм на першому, другому і третьому рівнях підготовки в 2024) і визнану високу якість освітньо-професійної компетентності випускників, є підстави висновувати, що навіть в умовах сьогочасної війни професорсько-викладацький склад названої кафедри й увесь колектив класичного університету міста Тернополя створили високорозвивальний, гуманістично наповнений, внутрішньо комфортний і водночас персонально вимогливий **ч а с о п р о с т і р**, який згармонізовує психофізіологічні ресурси-спроможності, ситуаційно плинні функціональні стани організму, вмотивованість і працездатність на індивідуально-психологічному рівні повсякденного екзистенціювання та самісно-особистісні риси-здатності кожного здобувача вищої освіти. Саме цей висновок й підтверджує *авторська* (А.В. Фурман і наукова школа) *освітня модель професійної підготовки фахівців у ЗВО*, яка є інноваційною в кількох важливих аспектах організації та здійснення його життєдіяльності:

1) *телеологічному й аксіопсихологічному* у їх логіко-змістовому взаємодоповненні і діалектичній єдності: перш за все мовиться про довершену ціледоцільність вітакультурної організованості того фрагменту суспільного буття, котрий здебільшого описується такими поняттями, як «система вищої освіти», «освітне довкілля», «освітній простір університету», «студентство як спосіб життя», «зміст і технології професійної освіти», «паритетна освітня

діяльність» та ін.; головне тут полягає в тому, щоб викладачі і студенти, орієнтуючись на спільні раціогуманістичні цінності й суголосні особисті домагання, повсякденно сталися спочатку як суб'єкти освітньої поведінки (1-й курс), потім як особистості освітньої діяльності (2-й), далі як індивідуальності освітніх учинків (3-4-й курси) й, нарешті, як універсуми фахового самотворення (5-6-й);

2) *дидактичному*: цей аспект поєднує традиційні надбання дидактики як науки і мистецтва здійснення організованого навчання та інноваційні напрацювання *новітньої психодидактики*, центральну ланку якої (за А.В. Фурманом) становить цілісний *модульно-розвивальний цикл навчання* у: а) його динаміко-екзистенційній єдності чотирьох періодів (пізнавально-інформаційний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, духовно-спонтанний) і похідних восьми етапів розвивальної взаємодії між його учасниками; б) свідомій роботі як наставника, так і кожного наступника із нормативно заданим, ситуаційно визначальним і різноспрямованим психолого-педагогічним змістом вказаної полідіалогічної взаємодії; в) актуалізації матеріалу шести відомих пластів соціокультурного досвіду (наука, культура, фізична діяльність, розумова діяльність, світогляд, мистецтво) як основи проектування окремого змістового модуля і зреалізування освітніх цілей і завдань конкретного навчального модуля; г) модульно-ієрархічній ситуаційній побудові розвитково-екзистенційного перебігу освітнього процесу, коли розмежовуються і взаємоузгоджуються різні види і типи модулів; д) взаємодоповненні зовнішньо актуалізаційних процесів, організованих наставником у стінах університету як набір інноваційних психотехнологій, та внутрішньо актуалізаційних, котрі уможливають самісний розвій посферних здібностей;

3) *оргдіяльнісному*: йдеться про чітко технологічно організовану, методично й засобово забезпечену, психологічно паритетну освітню діяльність викладачів і студентів як центральну ланку їхньої полідіалогічної навчальної взаємодії-комунікації; паритетність за цих умов міжособистого контактування означає перш за все рівність психосоціальних цілей і функцій, норм і засобів освітньої співпраці; у підсумку приймається не лише володіння наступником знаннями, нормами та іншими компетенціями, а й головним чином реальні продукти його освітнього вчинення: наукова доповідь і тези,

що надруковані у збірнику праць молодих учених; студентський модульно-розвивальний підручник та ін.;

4) *психомистецькому*: практичному втіленню підлягає психодраматична концептуальна схема освітньої співдіяльності та ділового спілкування викладача і студентів на заняттях, яка характеризується класичною динамікою розвитку освітніх сцен: «зав'язка – розгортання подій – кульмінація – згасання подій – розв'язка», а відтак катарсичними сплесками, полівалентними спонуканнями, конструктивними переживаннями, інтуїтивними упрозореннями свідомості, а це означає, що їхня вмотивована партнерська співпраця близька до мистецької взаємодії;

5) *комплексному навчально-книжковому забезпеченні*, який містить оптимальний набір засобів продуктивної освітньої діяльності з окремої дисципліни (див. *попереду*), у якому модуль-розвивальний підручник постає як квазісуб'єкт вітакультурного діалогування, уможливорює багатозначеннєву і полісмыслову взаємодію з ним кожного майбутнього професіонала, розвиваючи в останнього наявні засоби, методи і форми освітньо організованої мислєдіяльності й у такий спосіб оптимізуючи перебіг посферних процесів його саморозвитку;

6) *методологічному*: сутнісно це означає як утвердження нових принципів, підходів, методів і способів здійснення ефективної освітньої діяльності у вищій школі, так і освоєння майбутніми професіоналами якісно більш досконалих форм, схем, засобів та інструментів власної рефлексивної мислєдіяльності; а це означає, що професіонал-гуманітарій нової генерації спроможний у персоніфікованому вимірі своєї буттєвості свідомо розмірковувати над завданнями і проблемами ділового повсякдення та знаходити оптимальні способи-засоби їх найкращого вирішення і водночас здатний майстерно виконувати опановану ним в усіх тонкощах професійну діяльність.

ВИСНОВКИ

1. Освітня діяльність здобувачів вищої освіти нині реалізується в Україні за винятково складних умов, які:

а) змінюють психофізіологічні показники активної розумової діяльності тих, хто навчається, знижують результативність функціонування структур їхньої нервової системи, що приймають та опрацьовують інформацію, фор-

мують у них відчуття і стимулюють розвиток рухових навичок, змінюють параметричні характеристики пам'яті та уваги, показники мотивації навчальної праці;

б) істотно впливають на психофізичний стан здоров'я, зумовлюючи головний біль, стрибки артеріального тиску, безсоння чи сонливість, значне виснаження одразу після закінчення навчального дня, відчуття сильного серцебиття чи психоемоційний стрес, а то й дистрес.

2. Психофізіологічні процеси (в нормі чи навіть у патології) цілком узгоджуються із станом соматичного здоров'я (або його втратою) під дією значно ускладненої освітньої діяльності через активне використання новітніх, персоніфікованих, головно проблемно-діалогічних і модульно-розвивальних, психодидактичних технологій.

3. Доведено, що особа здобувача з особливими освітніми потребами характеризується сталим розладом систем і функцій організму, які під час взаємодії із довкіллям можуть бути причиною значного обмеження її життєвої активності. Це, своєю чергою, зобов'язує створити гідні умови для досконалої реалізації такою особою своїх переваг і запевнень, визначених чинним законодавством, та забезпечення їй соціальної безпеки через створення належних умов навчання і праці. В ситуації, що склалася нині в Україні, варто сприймати інклюзію як можливість обмежити відокремлення особи здобувача з особливими потребами від найближчого соціуму й усіляко стимулювати її до особистісної самореалізації, інклюзивний освітній простір університету як створення сприятливих умов для успішної інкорпорації таких осіб у продуктивну систему соціальної взаємодії.

4. Аргументовано, що в Західноукраїнському національному університеті, передусім професорсько-викладацьким складом кафедри психології та соціальної роботи, створений особливий – інноваційно-психологічний, високорозвивальний, гуманно зорієнтований, внутрішньо комфортний і водночас персонально вимогливий – *часопростір*, який *реально згармонізовує* психофізіологічні ресурси-спроможності, ситуаційно змінні функціональні стани організму, вмотивованість, самостійність і працездатність та самісно-особистісні риси-здатності кожного окремого здобувача вищої освіти.

5. Центральне багатостороннє змістовлення цього полірозвиткового простору становить *модульно-розвивальна система/модель* професійної підготовки фахівців соціогуманітарного профілю (А.В. Фурман і наукова школа), яка є *інноваційною* в кількох аспектах (телеологічному, аксіопсихологічному, дидактичному, оргдіяльнісному, психомистецькому, комплексному навчально-книжковому забезпеченні, методологічному) і повсякденно домагається *збалансування* психофізіологічної стабільності здобувачів освіти, функціональних станів їхнього організму, вмотивованого і якісного перебігу професійного навчання, сталого зростання їх фахової компетентності та інтенсивного особистісного розвитку кожного майбутнього професіонала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артеменко Б.О., Пустовалов В.О., Хоменко С.М., Богдановський І.В., Ейдельштейн Г.Б. Психофізіологічні особливості здоров'я військовослужбовців в умовах війни. *Вісник Черкаського університету*. 2024. № 2. С. 4-11.
2. Баріхашвілі І.І., Ворона М.П., Грищенко Г.В., Старіков І.М. Психологічні основи профорієнтації і професійного самовизначення: навч. посібн.; за заг. ред. І.М. Старікова. Київ: Видавничий дім Професіонал, 2009. 208 с.
3. Буняк Н.А. Вірець здорової молоді сьогодення. *Психологія і особистість*. 2024. № 1(25). С. 45-57.
4. Буняк Н.А. Психологічна експертиза інклюзивного освітнього середовища: теоретичний аспект. *Психологія і особистість*. 2022. № 1(21). С. 9-20.
5. Буняк Н.А., Бобівник В.Ю. Функціональний стан особистості в умовах сумісної викладацької та волонтерської діяльності. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації: II Міжнародна науково-практична конференція ЗУНУ 3-4 листопада 2023. Тернопіль, 2023. С. 108-109.*
6. Буняк Н.А., Неплохов С.С. Регуляція та оптимізація функціональних станів особи. *Психологія і суспільство*. 2024. № 2. С. 193-200. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.193>
7. Воляннюк Н.Ю., Ложкін Г.В. Внутрішні та зовнішні чинники збереження психологічного здоров'я. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я: IV Всеукраїнська науково-практична конференція ДоНУ, 22 листопада 2019. Донецьк, 2019. С. 46-50.*
8. Грінченко Ю.О. Психофізіологічний стан організму студентів-першокурсників під час адаптації до навчального процесу у вищій школі. *Гуманітарний вісник: збірник наукових праць ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Педагогіка. Психологія. Філософія*. 2014. Вип. 3. С. 44-53.
9. Дегтяренко Т.В., Ковиліна В.Г. Психофізіологія розвитку: підручник для студентів вищих навчальних

закладів. Київ. УАІД «Рада», 2022. 327 с.

10. Кальниш В.В., Пишнов Г.Ю., Дорошенко М.М., Швець А.В., Апихтін К.О., Кудієвський Я.В. Психофізіологічні особливості надійності операторської діяльності осіб у різних функціональних станах. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2009. № 2(18). С. 51-58.

11. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. Ельга, 2011. 400 с.

12. Коцур Н.І. Психолого-педагогічні засади формування здорового способу життя студентської молоді. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. № 1(19). С. 84-91.

13. Лис Ю.С., Солдатов О.В. Функціональний стан людини оператора в системі управління охороною праці. *Системи озброєння і військова техніка*. 2016. №3(47). С. 133-136.

14. Ложкін Г.В., Воляннюк Н.Ю., Солтик О.О. Психологія праці: навч. посібн.; за заг. ред. Г.В. Ложкіна. Хмельницький: ХНУ, 2013. 191 с.

15. Могиляста С.М. Психофізіологічний стан як чинник психологічного здоров'я старшокласника. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я*: IV Всеукраїнська науково-практична конференція ДоНУ, 22 листопада 2019. Донецьк, 2019. С. 150-159.

16. Ткачук Т.М. Психофізіологічне забезпечення навчальної діяльності студентів як умова підтримання їхнього фізичного та психічного здоров'я. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць УВ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*. 2007. № 3(5). С. 210-217.

17. Савчин М.В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія. Дрогобич: ПП «ПОСВІТ», 2019. 232 с.

18. Фірсова О.Ю. Вплив стану психічного здоров'я студентів у період навчання у ВНЗ на реалізацію їх особистості. *Наука і освіта*. 2010. № 3. С. 131-137.

19. Фурман А.В., Гуменюк (Фурман) О.Є. Модульно-розвивальне навчання: передумови, новації, впровадження. *Освіта і управління*. 1997. Т.1. №4. С. 94-122.

20. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

21. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

22. Фурман О.Є., Гірняк А.Н. Сутнісні визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 53-81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>

23. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.

24. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

25. Шевяков О.В., Бабатенко О.В., Шрамко І.А. Дослідження функціональних станів особистості в умовах трудової діяльності. *Психологія і особистість*. 2020. № 1(17). С. 43-55.

REFERENCES

1. Artemenko, B.O., Pustovalov, V.O., Khomenko, S.M., Bohdanovskyi, I.V., Eidelshtein, H.B. (2024). Psykhofiziologichni osoblyvosti zdorovya viyskovosluzhbovtziv v umovakh viiny [Characteristics of the psycho-physiological health of military servants in the conditions of performing the service]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy*, 2, 4-11 [in Ukrainian].

2. Barikhashvili, I.I. & Vorona, M.P. & Hryshchenko, H.V. & Starikov, I.M. (2009). Psykhologichni osnovy proforiientatsii i profesiinoho samovyznachennya [Psychological foundations of career guidance and professional self-determination]: navch. posibn.; za zah. red. I.M. Starikova. Kyiv: Vydavnychiy dim Profesional [in Ukrainian].

3. Buniak, N.A. (2024). Vzirets zdorovoi molodi sohodennya [The model of today's healthy youth] *Psykhologhiya i osobystist' – Psychology and personality*, 1(25), 45-57 [in Ukrainian].

4. Buniak, N.A. (2022). Psykhologichna ekspertyza inkluzyvnogo osvithnoho seredovyscha: teoretychnyi analiz [Psychological expert examination of inclusive educational environment: theoretical analysis]. *Psykhologhiya i osobystist' – Psychology and personality*, 1 (21), 9-20 [in Ukrainian].

5. Buniak, N.A. & Bobivnyk, V.Iu. (2023). Funktsionalnyi stan osobystosti v umovakh sumisnoi vykladatskoi ta volonterskoi diialnosti [Personality's functional states in combined labor conditions: teacher and volunteer] *Psykhosotsialni resursy osobystisnoho ta sotsialnoho rozvytku v epokhu hlobalizatsii: II Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia 3-4 lystopada*. Ternopil, ZUNU. S. 108-109 [in Ukrainian].

6. Buniak, N.A., Neplokhov, S.S. (2024). Rehuliatsiya ta optymizatsiya funktsionalnykh staniv osoby [Regulation and optimization of person's functional states] *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 193-200 [in Ukrainian].

7. Volianuk, N.Iu., Lozhkin, H.V. (2019). Vnutrishni ta zovnishni chynnyky zberezheniya psykhologichnoho zdorov'ya [Internal and external factors of psychological health preservation]. *Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovia: IV Vseukrainska naukovopraktychna konferentsiia 22 lystopada*, DoNU. s. Donetsk. P. 46-50 [in Ukrainian].

8. Hrinenko, Yu.O. (2014). Psykhofiziologichnyi stan orhanizmu studentiv-pershokursnykiv pid chas adaptatsii do navchalnoho protsesu u vyshchii shkoli [Psychophysiological state of the body of first-year students during adaptation to the educational process in higher education]. *Humanitarnyi visnyk – Humanitarian Bulletin: Zbirnyk naukovykh prats DVNZ Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody. Pedahohika. Psykhologhiia. Filosofiia*. Vyp. 3, 44-53 [in Ukrainian].

9. Dehtiarenko, T.V., Kovylyna, V.H. (2022). Psykhofiziologhiya rozvytku [Developmental psychophysiology]: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: UAID «Rada» [in Ukrainian].

10. Kalnysh, V.V., Pyshnov, H.Iu., Doroshenko, M.M., Shvets, A.V., Apykhtin, K.O., Kudievskyi, Ya.V. (2009). Psykhofiziologichni osoblyvosti nadiinosti operatorskoi diialnosti osib v riznykh funktsionalnykh stanakh [Psychophysiological characteristics of reliability of operators' activity

in different functional states]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi – Ukrainian Journal of Occupational Medicine*, 2(18), 51-58 [in Ukrainian].

11. Korolchuk, M.S. (2011). *Psykhofiziologhiya diialnosti [Psychology of activity]: pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Elha [in Ukrainian].

12. Kotsur, N.I. (2012). *Psykhologo-pedahohichni zasady formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia studentskoi molodi [Psychological and pedagogical principles of forming a healthy lifestyle for student youth]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 1(19), 84-91 [in Ukrainian].

13. Lys, Yu.S. & Soldatov, O.V. (2016). *Funktsionalnyi stan liudyny operatora v systemi upravlinnia okhoroноiu pratsi. [The functional state of the human operator in the occupational health and safety management system]. Systemy ozbroiennia i viiskova tekhnika – Weapon systems and military equipment*, №3(47), 133-136 [in Ukrainian].

14. Lozhkin, H.V. & Volianiuk, N.Iu. & Soltyk, O.O. (2013). *Psykhologhiia pratsi [Labor psychology]: navch. posibn.; za zah. red. H.V. Lozhkina. Khmelnytskyi: KhNU [in Ukrainian].*

15. Mohyliasta, S.M. (2019). *Psykhofiziologichnyi stan yak chynnyk psykhologichnoho zdorovia starshoklasnyka [Psychophysiological state as a factor in the psychological health of a high school student]. Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovia: IV Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia 22 lystopada, DoNU. Donetsk. S. 150-159 [in Ukrainian].*

16. Tkachuk, T.M. (2007). *Psykhofiziologichne zabezpechennia navchalnoi diialnosti studentiv yak umova pidtrymannia yikhnoho fizychnoho ta psykhychnoho zdorovia [Psychophysiological support for students' educational activities as a condition for maintaining their physical and mental health]. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy: Zbirnyk naukovykh prats UU Vidkrytyi mizhnarodnyi universytet rozvytku liudyny «Ukraina», 3(5), 210-217 [in Ukrainian].*

17. Savchyn, M.V. (2019). *Zdorov'ya liudyny: dukhovnyi, osobystisnyi i tilesnyi vymiry. [Human health: spiritual, personal and physical dimensions]. Drohobych: PP «POSVIT» [in Ukrainian].*

18. Firsova, O.Yu. (2010). *Vplyv stanu psykhychnoho zdorovia studentiv u period navchannia u VNZ na realizatsiiu yikh osobystosti [Influence of the state of students' psychic health during their studies at higher school on personal realization]. Nauka i osvita – Science and education*, 3, 131-137 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. & Humeniuk (Furman) O.Ye. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: peredumovy, novatsii, vprovadzhennia [Modular developmental training: prerequisites, innovations, implementation]. Osvita i upravlinnia – Education and management. Vol. 1. Issue 4, 94-122 [in Ukrainian].*

20. Furman, A.V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental education: principles, conditions, provision]. Kyiv: Pravda Iaroslavychiv [in Ukrainian].*

21. Furman, A.V. (2007). *Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psykhologo-pedahohichni aspekt [Theory of educational problem situations: psychological and pedagogical aspect]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].*

22. Furman, O.Ye., Hirnyak, A. (2020). *Sutnisni vyznachennia modul'no-rozvyval'noyi vzayemodiyi vykladacha i studentiv v osvith'omu protsesi [The essential definitions of modular-developmental interaction of teacher and students in the educational process]. Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53-81 [in Ukrainian].

23. Furman (Gumenyuk), O.Ye. (2012). *Metodologiya piznannia osvithnoho vchynku v konteksti innovatsiino-psykhologichnoho klimatu [Methodology cognition of educational act in the context innovation and psychological climate]. Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 47-81 [in Ukrainian].

24. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). *Teoriia i metodologiya innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalnoosvithnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 340 p. [in Ukrainian].*

25. Sheviakov, O.V. & Babatenko, O.V. & Shramko, I.A. (2020). *Doslidzhennia funktsionalnykh staniv osobystosti v umovakh trudovoi diialnosti [Esearch of personality's functional states in labor conditions]. Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 1(17), 43-55 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БУНЯК Надія Андрониківна, НЕПЛОХОВ Сергій Сергійович, КРАВЧЕНКО Валентин Вікторович, ПЕТРИК Роман Олегович.

Психофізіологічна стабільність здобувачів вищої освіти як передумова збереження здоров'я.

Пропонована публікація висвітлює всю складність розуміння психофізіологічної рівноваги як певної узгодженості функціонального стану організму, фізіологічних властивостей і функцій його із рівнем працездатності та персональної самореалізації людини. Аргументована авторська позиція щодо ефективного використання ресурсів здобувачів вищої освіти для збереження власного здоров'я з допомогою створення оптимального психофізіологічного режиму їхнього психосоціального розвитку, професійного навчання, предметної активності та особистих умов самореалізації. Висвітлена спроможність сучасного здобувача за станом персонального здоров'я, вроджених індивідуально-психологічних властивостей якісно виконувати завдання фахово зорієнтованої професійної діяльності. Водночас узагальнено дані чисельних досліджень вітчизняних науковців, котрі займалися вивченням психофізіологічних характеристик і психофізіологічних показників розумової працездатності людини, медичними обмеженнями впливу окремих професій на стан здоров'я студентської молоді, котра опановує різними спеціальностями у ЗВО України. Доведено, що кожен вид фахової діяльності вже на етапі професійного навчання ставить до здобувача вищої освіти цілком конкретні вимоги і якнайповнішого врахування психофізіологічних ознак-якостей, особистих характеристик, здібностей, розумових властивостей, індивідуально-типологічних показників функціонування нервової системи, виду освітньо-професійної діяльності майбутнього фахівця, які конче важливі для виконання професійних функцій та досягнення у перспективі спеціалізованої компетентності. Висвітлено досвід кафедри психології та соціальної роботи Західно-

українського національного університету впровадження в навчальний процес освітньо-наукового закладу інноваційної системи модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана, яка реально згармонізовує психофізіологічні ресурси-спроможності, ситуаційно змінні функціональні стани організму, вмотивованість і працездатність та самісно-особистісні риси-здатності кожного здобувача в умовах паритетної освітньої діяльності з усіма учасниками чітко організованої міжсуб'єктної взаємодії.

Ключові слова: людина (особа), психофізіологічна стабільність, здобувач вищої освіти, фахова діяльність, оптимальний психофізіологічний режим, нервова система, функціональний стан, освітня діяльність, психосоматичне здоров'я, освітній процес, інноваційна система модульно-розвивального навчання, паритетна освітня діяльність, особистісний розвиток.

ANOTATION

Nadiia BUNIAK, Serhii NEPLOKHOV, Valentyn KRAVCHENKO, Roman PETRYK.

Psychophysiological stability of higher education students as a prerequisite for the maintenance of health.

The complexity of understanding psychophysiological harmony as a certain coherence of the body's functional state, its physiological qualities and functions with the level of working ability is introduced in this paper. The need for effective use of the resources of higher education students in

order to maintain health by creating optimal psychophysiological mode of development, training, and professional activity are highlighted in this paper. The ability of the individual to perform professional activities qualitatively due to the state of their health and inborn individual-typological properties is represented. Data of numerous investigations carried out by national researchers who studied psychophysiological characteristics, psychophysiological indicators of mental capacity, medical restrictions concerning certain professions and the health status of student youth training at higher education institutions in Ukraine are summarised in this paper. The authors of the article note that each type of professional activity puts forward very specific requirements for higher education student and emphasise the need to take into account psychophysiological qualities, characteristics, abilities, mental properties, individual and typological features of the nervous system, and the type of individual professional activity, which are necessary to perform professional functions since it is impossible to master them successfully without these features.

Keywords: psychophysiological harmony, higher education student, professional activity, optimal psychophysiological mode, nervous system, functional state, personality, health..

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО,
д. психол. н., проф. Сергій ШАНДРУК.**

**Надійшла до редакції 27.01.2025.
Підписана до друку 12.02.2025**

Бібліографічний опис для цитування:

Буняк Н.А., Неплохов С.С., Кравченко В.В., Петрик Р.О. Психофізіологічна стабільність здобувачів вищої освіти як передумова збереження здоров'я. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 196-207. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.196>

НАШІ АВТОРИ

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Оксана Байєр – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Університету імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро.

bayer.o@duan.edu.ua

ORCID: 0000-0002-0651-1472

Researcher ID: C-9394-2016

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Інеса Гуляс – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член редакційної колегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство», м. Чернівці.

i.gulyas@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4960-4011

ResearcherID: D-9155-2016

Арсен Липка – доктор філософії із психології (PhD), викладач кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

a.lypka@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Катерина Божко – магістр права та психології, незалежна дослідниця, м. Тернопіль.

Bozhko.kateruna@gmail.com

Тетяна Надвигнична – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, практичний психолог навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Ігор Кузь – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

Петро Воробець – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

PetroVorobets21@gmail.com

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Вадим Матіяш – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

vadymmatyash@ukr.net

Віктор Москалец – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, член редакційної колегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство», м. Івано-Франківськ.

vp.moskalets@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0724-2657.

Олександра Хандогіна – магістр клінічної та реабілітаційної психології, іпотерапевт, член правління Всеукраїнської спілки спеціалістів з іпотерапії, іповенції та адаптивного кінного спорту, м. Івано-Франківськ.

asya.khandogina@gmail.com

Надія Буняк – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

buniak_n@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1129-6623

Researcher ID: ICE- 7081-2023

Сергій Неплохов – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

fevral@ukr.net

ORCID: 0009-0002-2242-6152

Валентин Кравченко – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

fevral@ukr.net

ORCID: 0009-0007-0334-0480

Роман Петрик – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

fevral@ukr.net

ORCID: 0009-0003-6555-8398

OUR AUTHORS

Sergii Boltivets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Rehabilitation Programs of the Clinic for Active Therapy of Special Conditions, Chairman of the Ukrainian Hypnosis Society, Deputy Editor-in-Chief and Permanent Author of the “Psychology and Society” Journal, Kyiv.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Oksana Bayer – Doctor of Philosophy in Psychology, Docent, Associate Professor at Alfred Nobel University, Department of Psychology and Pedagogy, Dnipro.

bayer.o@duan.edu.ua

ORCID: 0000-0002-0651-1472

Researcher ID: C-9394-2016

Anatolii V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Socio-logical Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Inesa Hulias – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the department of Psychology, Yuri Fedkovych National University of Chernivtsi, Member of the Editorial Board and Regular Contributor of the journal Psychology and Society, Chernivtsi.

i.gulyas@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4960-4011

ResearcherID: D-9155-2016

Arsen Lypka – Doctor of Philosophy in Psychology, lecturer at the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

a.lypka@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Kateryna Bozhko – Master of Law and Psychology, Independent Researcher, Ternopil.

Bozhko.kateruna@gmail.com

Tetyana Nadvynychna – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department, practical psychologist of the Educational-Scientific Center of Social-Psychological Support and Resilience of West Ukrainian National University, permanent author of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Ihor Kuz – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

Petro Vorobets – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

PetroVorobets21@gmail.com

Oksana Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Deputy Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Badum Mamiaiu – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

vadymmatiyash@ukr.net

Viktor Moskalets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology at Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Member of the Editorial Board and Regular Contributor of the journal Psychology and Society, Ivano-Frankivsk.

vp.moskalets@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0724-2657.

Oleksandra Khandohina – Master of Clinical and Rehabilitation Psychology, Hypnotherapist, Board Member of the All-Ukrainian Association of Specialists in Hypnotherapy, Hypo-prevention, and Adaptive Equestrian Sports, Ivano-Frankivsk.

asya.khandogina@gmail.com

Nadiia Buniak – Doctor of psychological sciences, Professor, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

buniak_n@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1129-6623

Researcher ID: ICE- 7081-2023

Serhiu Neplokhov – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

fevral@ukr.net

ORCID: 0009-0002-2242-6152

Valentyn Kravchenko – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

fevral@ukr.net

ORCID: 0009-0007-0334-0480

Roman Petryk – Postgraduate of the Psychology and Social Work Department, West Ukrainian National University, Ternopil.

ORCID: 0009-0003-6555-8398

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Desyatnyuk Oksana** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)*Chief Editor:* **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)*Editor:* **Furman Anatolii V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Co-editor:* **Boltivets Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),*Co-editor:* **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology)*Executive editor:* **Moskal Yurii** (West Ukrainian National University)*English language editor:* **Lypka Mariana****Hirnyak Andrii** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Hulias Inesa** (Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovych),**Kalamazh Ruslana** (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),**Karpenko Zinoviia** (Professor, Doctor of Psychology, Lviv Polytechnic National University),**Kolesnichenko Oleksandr** (Professor, Doctor of Psychology, National Guard of Ukraine),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Radchuk Halyna** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil National Pedagogical University
named after Volodymyr Hnatiuk),**Savrasov Mykola** (Professor, Doctor of Psychology, Donbas State Pedagogical University),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Furman Anatolii A.** (Professor, Doctor of Psychology, National University Odesa Polytechnic),**Shandruk Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Shevchenko Nataliia** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),**Báčová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Bulut Sefa** (Professor, Doctor of Psychology, Ibn Haldun University, Turkey).*Editorial advice:* **Krysovatty Andrii** (vice chairman), **Hrytsenko Pavlo**, **Danyliuk Ivan**, **Bakirov Vil'**,**Naydionova Liubov**, **Kuznetsov Yurii** (vice chairman), **Pasichnyk Ihor**, **Rybachenko Viktor**,**Tomchuk Mykhailo**, **Khayrulin Oleh**, **Chebykin Oleksii**, **Yatsenko Tamara**.**Address:****Lvivska Str., 5a, Ternopil, 46009, Ukraine**

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;<http://pis.wunu.edu.ua>Media identifier: **R-30-04424**ISSN **2523-4099** (Online), **1810-2131** (Print),DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>Subscription index: **21985**